॥ શ્રીહરિઃ ॥

"सा विद्या तन्मतिर्यया..."

સંસ્કૃત-સંસ્કાર-સંરક્ષણ-સમુદ્યોગ

શાસ્ત્ર - સિંહાવલોકન

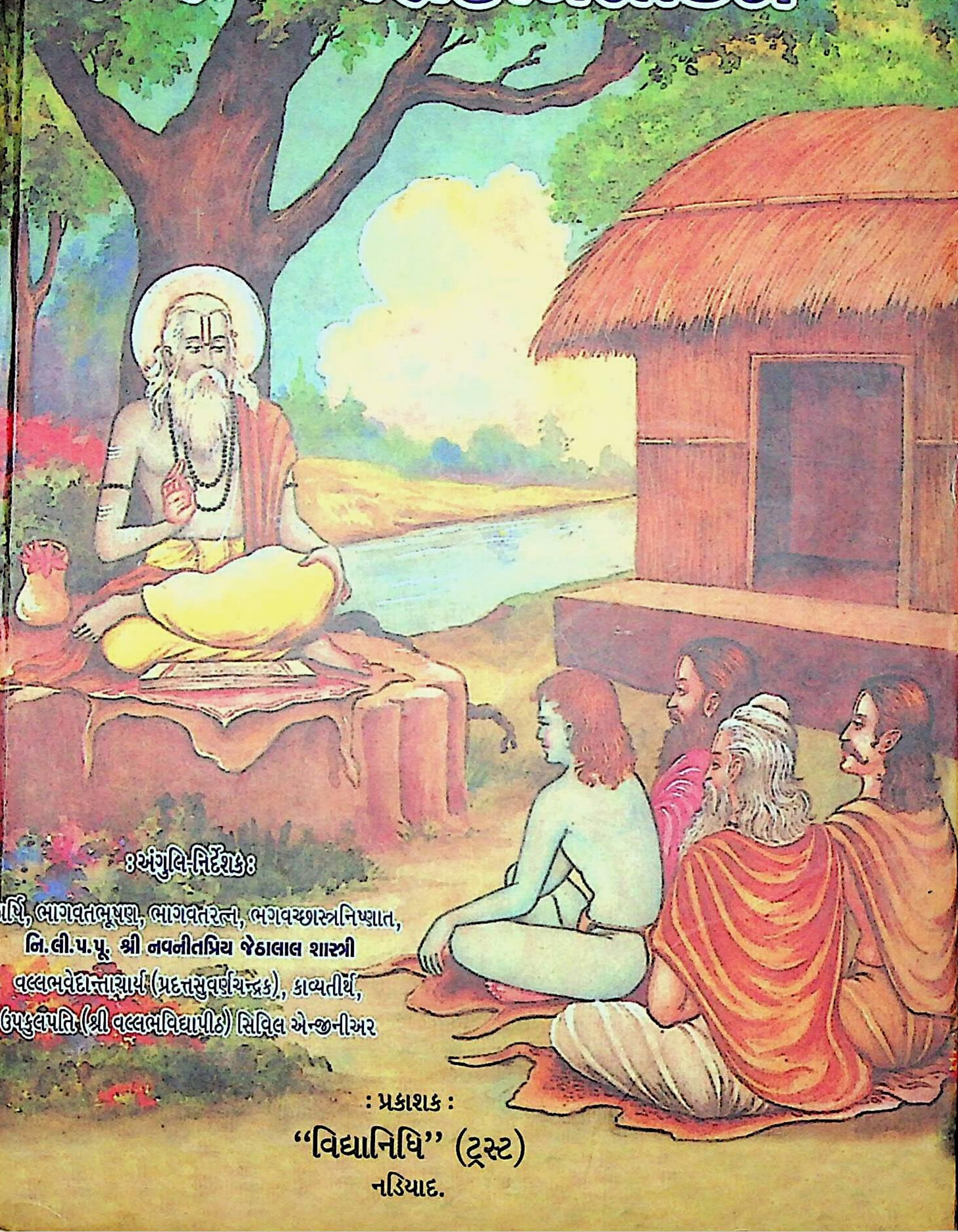

: અંગુલિ-નિર્દેશક :

મહર્ષિ, ભાગવતભૂષણ, ભાગવતરત્ન, ભગવચ્છાસ્ત્રનિષ્ણાત,
નિ.લી.પ.પૂ. શ્રી નવનીતપ્રિય જેઠાલાલ શાસ્ત્રી
વલ્લભવેદાન્તાચાર્ય (પ્રદત્તસુવર્ણચન્દ્રક), કાવ્યતીર્થ,
ઉપકુલપતિ (શ્રી વલ્લભવિદ્યાપીઠ) સિવિલ એન્જીનીઅર

: પ્રકાશક :

"વિદ્યાનિધિ" (ટ્રસ્ટ)

નડિયાદ.

" सर्गादौ स्वमतं समस्य विधये यं ब्रह्मवादं जगौ कौन्तेयोद्धवयोः प्रकाश्य च पुनर्वेदान्तसारं हरिः ।
तं-व्यासाशयगोचरं प्रथयितुं यैर्भाष्यमाभाषितं तानाचार्यवरान्नमामि करुणान् श्रीवल्लभाख्यान् प्रभून् ॥"

॥ श्रीहरिः ॥

અંગુલિનિર્દેશક

પ.પૂ. બાપુજી

બ્રહ્મર્ષિ, ભાગવતભૂષણ, ભાગવતરત્ન, ભગવચ્છાસ્ત્રનિષ્ણાત,

નિ.લી.પ.પૂ. શ્રી નવનીતપ્રિય જેઠાલાલ શાસ્ત્રી

વલ્લભવેદાન્તાચાર્ય (પ્રદત્તસુવર્ણચન્દ્રક), કાવ્યતીર્થ,

ઉપકુલપતિ (શ્રી વલ્લભવિદ્યાપીઠ) સિવિલ એન્જીનીઅર

જન્મ : સંવત ૧૯૯૬ મહાકૃષ્ણ-૮, શુક્રવાર તા. ૧-૩-૧૯૪૦

નિ.લી. : સં. ૨૦૭૦ માગશર શુક્લ-૭, સોમવાર તા. ૯-૧૨-૨૦૧૩

॥ શ્રીહરિઃ ॥

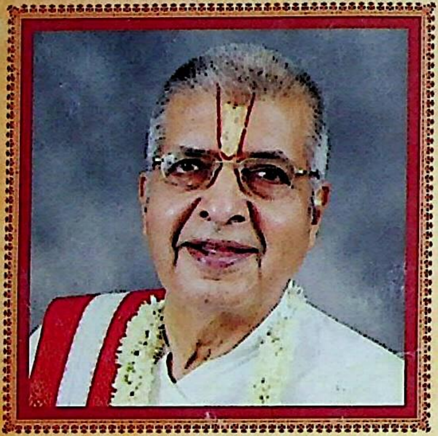

અંગુલિનિર્દેશક
નિ.લી.પ.પૂ. શ્રી નવનીતપ્રિય શાસ્ત્રી

શ્રીમતિ વિનોદીનીબેન શાસ્ત્રી

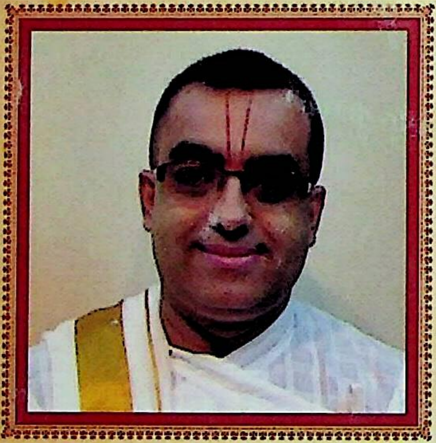

સંકલકનકર્તા
શ્રી કીર્તનકુમાર શાસ્ત્રી

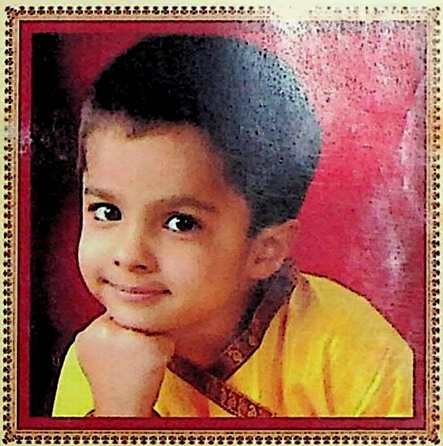

ભર્ગ

૮૪/૨૫૨, વૈષ્ણવોનાં જીવન અનુસાર વૈષ્ણવને જીવનમાં
ક્લેશ ગમતો નથી, ક્લેશ કરવો નહીં, કરાવવો નહીં.

॥ श्रीहरिः ॥

સંસ્કૃત-સંસ્કાર-સંરક્ષણ-સમુદ્યોગ

શાસ્ત્ર - સિંહાવલોકન

અંગુલિનિર્દેશ

"बुद्धिप्रेरककृष्णस्य पादपद्मप्रसादतः ।
यथा स्फुरति चित्ते मे कृष्णतुष्ट्यै निवेद्यते ॥"

પ્રભુની અદ્‌ભુત કૃપા નાનપણથી અનુભવતો રહ્યો છું ! જીવનમાં સઘળું તે જ કરાવે. તે ઉત્તમ જ હોય. નાનપણથી ભણતાં આવડે. એ જમાનામાં તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ વિજ્ઞાન-શાખામાં જતા હતા. મેં પણ એમ જ કર્યું. વિજ્ઞાન શાખામાં જંપલાવ્યું! ભણવાનાં વિષયોની અટપટી ગોઠવણીમાં સંસ્કૃત ન ભણી શક્યો! વિજ્ઞાનશાખામાં ઈજનેરી અને દાક્તરી બે જ શાખા. વાઢકાપ ગમે નહિ એટલે ઈજનેરીમાં ઉપયોગી વિષયો લીધાં. પ્રભુ કૃપાથી ઈજનેર થઈ પણ ગયો. ઈજનેરીમાં ભણતો હતો ત્યારે અમારી એલ.ડી. એન્જીનીયરીંગ કોલેજની સામે ગુજરાત યુનિવર્સિટીની લાયબ્રેરી. મેં સંસ્કૃત વિષય રાખ્યો નહતો છતાં તેનો શોખ તો ખૂબ! પિતાજી પૂરતા પૈસા આપે તેનો ભણવામાં ઉપયોગ કરતો. તેનાથી મોજ-શોખ કેવી રીતે થાય? હોસ્ટેલમાં રહેતો તેમાં દર રવિવારે મિષ્ટાન્ન આપે, તે દિવસે ન જમું તો પૈસા વધુ કાપી આપે. એ ઉપવાસના પૈસા એકઠા કરીને સંસ્કૃત પુસ્તકો લાવતો. યુનિવર્સિટીની લાયબ્રેરીમાં જઈને અલભ્ય પુસ્તકોની નકલ પણ કરી લેતો. મારો શોખ પોષાતો ગયો. ઈજનેર થયા પછી ત્રણેક વર્ષ નોકરી કરી. ત્યાંની રીતભાતમાં મન માને નહિ. નોકરી કરવા જતાં, "હા નાથ ! ક્યાં સુધી નોકરી કૂટાવશો ? તમારી સેવા-કથા ક્યારે કરાવશો !?" એમ પોકારતો. પ્રભુએ સાંભળ્યું.

મેં સ્વેચ્છાએ રાજીનામું આપ્યું. મારા ઉપરી અધિકારી મને છોડવા તૈયાર નહિ. જોષીને પૂછી આવ્યાં, કઈ રીતે મને રાખી શકે ? મેં કહ્યું, ''આપનો સદ્ભાવ છે, આપ રાખવા ઈચ્છો છો. હું રહેવા ઈચ્છતો નથી!'' નોકરીમાં ઉપરનાં પૈસાની લેવડ-દેવડ રુચતિ નહિ હું કરતો નહિ. મને ગમે નહિ. છેવટે "No longer I long to serve" એક વાક્યમાં રાજીનામું આપી દીધું. ઈજનેરીમાંથી છૂટ્યો, પ્રભુએ સેવા કથામાં અપનાવ્યો! ગ્રંથો પ્રભુ રચાવતા ગયા, પણ મનમાં ઊંડી ઈચ્છા, પુસ્તકો માટે આથડવા કરતાં, એક જ પુસ્તકમાં બધુ મળે તો સારું. મનમાં ગુંથાતુ ગયું. છેવટે સંસ્કૃત-સંસ્કાર-સંરક્ષણ-સમુદ્યોગ તરીકે સંગ્રાહક ગ્રંથનો વિચાર આવ્યો. એ આજે પ્રભુ કૃપાથી સાકાર થાય છે. પ્રથમા થી આચાર્ય સુધીના વિદ્યાર્થીઓને, અન્ય અભ્યાસુઓને, વિદ્વાનોને ઉપયોગી થાય તેમ આ સંગ્રાહક ગ્રંથ થયો.

જુદા જુદા ગ્રંથો દૃષ્ટિપથમાં આવ્યા. એમાંથી સાર ચયન કરી આ ગ્રંથમાં યોજયા. શબ્દરૂપાવલિ, ધાતુરૂપાવલિ અને સમાસચક્ર આ ત્રણેય, નિર્ણય સાગરીયા, ચૌખમ્બા વિદ્યાભવન, વારાણસી, પ્રકાશિત પુસ્તકો ઘરમાં હતાં. પંડિત અન્નમભટ્ટનો તર્કસંગ્રહ પણ હતો. તેમાં પંડિત શ્રીરામચંદ્રઝા વ્યા.આ.ની ટીકા સાથે મૂળગ્રંથ અને હિન્દી ભાષાંતર પાસે હતું. બ્રહ્મર્ષિ સંસ્કાર ધામ, (નડિયાદ)ના સંસ્થાપક પૂ. ડાહ્યાભાઈ શાસ્ત્રીજીએ પ્રકાશિત કરેલું ''सप्तसुधा'' તેમનાં સૌહાર્દથી પ્રાપ્ત થયું. પં. અમરસિંહનો ''अमरकोष'' પ્રસિદ્ધ છે, તેનો ઉપયોગ કર્યો. મારા સન્મિત્ર મુ. શ્રી પ્રો. ડૉ. નારાયણ કંસારાનું ''પાણિનીય લઘુચંદ્રિકા'' પુસ્તક સુલભ થયું. પં. શ્રી વરદરાજનની ''લઘુસિદ્ધાંત કૌમુદી'' અને ''બ્રહ્મ નિત્યકર્મ'' - પુસ્તકો ઘરમાં પાસે હતા. અમારાં પ્રકાશિત ''પુષ્ટિપુલિન'', ''દ્વિજદિવ્યતા'' અને ''કુર્યાત્ સદામંગલમ્'' ગ્રંથોનો પણ ઉપયોગ કર્યો. જગદ્ગુરુ શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીના ''શ્રીતત્ત્વાર્થદીપ નિબંધ''નું શાસ્ત્રાર્થ-

પ્રકરણ પણ અહીં લીધું છે. "પુરુષસૂક્ત" વગેરે પણ સૌના લાભ માટે લીધું છે. ભારતીય વિદ્યા ભવન, મુંબઈ દ્વારા પ્રકાશિત કરેલ "સરલ સંસ્કૃત શિક્ષક"માંથી કેટલાંક વાક્યો પણ લીધાં છે. આમ વિવિધ ગ્રંથોના ચયનમાંથી ઉપયોગી લાગે તે લીધું છે. તે સૌને સર્વને સપ્રણામ ધન્યવાદ!

મારા પૌત્ર ચિ. પ્રિય ભર્ગના યજ્ઞોપવીત મંગલ પ્રસંગના સંદર્ભમાં તેને અને બીજા વિદ્યાર્થીઓને, વિદ્વાનોને, શાસ્ત્રરસિકોને કાંઈક ઉપયોગી બને તે હેતુથી આ ગ્રંથ પ્રકટ કર્યો છે.

આજે સમાજમાંથી સંસ્કૃતનું મહત્વ ઘટી ગયુ છે. સંસ્કારનો પણ લોપ થતો જાય છે. ભારતનો અમૂલ્ય પરંપરાગત વારસો સંસ્કૃતભાષા અને તેના ગ્રંથોમાં સમાયેલો છે. સમાજના વિચારશીલો વિચારે અને સંસ્કૃત અને સંસ્કારને પોતાના જીવનમાં, પોતાના પરિકરમાં ઉપયોગી બનાવે ! તેવો આગ્રહ રાખે ! તેથી કાંઈક સુરક્ષિત રાખી શકાય. ભારતીય સંસ્કૃતિને નવજીવન મળે. હમણાંથી જાગૃતિપૂર્વકના પ્રયત્નો સંસ્કૃતભાષા માટે સરકારશ્રી અને જુદી જુદી સંસ્થાઓ તરફથી થઈ રહ્યા છે. સંસ્કૃતભાષાની શ્રેષ્ઠતા આજે પણ સિદ્ધ છે - પ્રસિદ્ધ છે. અત્યંત આધુનિક ગણાતી અંગ્રેજી ભાષા પણ તેની અનિયતતાને લીધે કૉમ્પ્યુટરનાં કોડ સૂત્રોમાં બહુ ઉપયોગી થતી નથી ! જ્યારે સંસ્કૃતભાષા આજે પણ તેટલી જ સક્ષમપણે ઉપયોગી અનુભવાય છે ! એમ વૈજ્ઞાનિકો કહે છે. આજીવિકાના પ્રશ્ને બધુ ગૌણ કરી દેવાય છે. પશ્ચિમનો પ્રવાહ પ્રબળ વહી રહ્યો છે. અનુકરણ જાણે અજાણે અનિચ્છાએ પણ થઈ રહ્યું છે. ભારતનું ગૌરવ પુનઃસ્થાપિત કરવાના અનેક પ્રયત્નોમાં આ દિશામાં આ એક નાનકડું પગલું છે. આમાંથી અનેક શાખાઓ વિસ્તરે તેવી મંગલ મનઃકામના !

મંગલાચરણમાં મંગલ જીવન પ્રસન્નતાનો અને સફળતાનો સંદેશ

દેતા માર્ગદર્શનનો વિનમ્ર આયાસ કર્યો છે. આ એક જ ગ્રંથમાં પાઠશાળામાં ઉપયોગી અનેક વિષયોને આવરી લીધાં છે. વ્યાકરણની મુખ્ય અને પ્રાથમિક બાબતો પણ ગ્રંથમાં વણી લીધી છે. અમારા પુષ્ટિપુલિન ગ્રંથમાંથી "પ્રમાણગણના" લીધેલી છે. ન્યાયશાસ્ત્રનો નાનકડો પ્રાથમિક ગ્રંથ - તર્કસંગ્રહ પણ રાખ્યો છે. પર્યાયોના પરિજ્ઞાન માટે અમરકોષનો થોડો ભાગ પણ લીધો છે. પંચાગનો સામાન્ય પરિચય આપ્યો છે. શાસ્ત્રીય સંસ્કારોનો નામ-નિર્દેશ કરેલો છે. દેવપૂજાનો પ્રયોગ પણ પ્રસિદ્ધ મળ્યો તે લીધો છે. ઓંકાર અને ગાયત્રીના અર્થો પણ દર્શાવ્યા છે. શાસ્ત્રસમજમાં વેદોનો આછો પરિચય, ચાર વેદના ચાર મહાવાક્યોનો અર્થ, દર્શનશાસ્ત્રના નામનો ઉલ્લેખ, શ્રીભાગવતનો પ્રાથમિક પરિચય, રામાયણ, મહાભારત અને શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતાનો પ્રાથમિક પરિચય પણ આપેલો છે. બધા મુખ્ય ભારતીય આચાર્યોના મતનો નિર્દેશ કર્યો છે. સર્વશાસ્ત્રના સાર રૂપે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીનું શ્રી તત્વાર્થદીપ નિબંધનું "શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ" અર્થ સાથે આપ્યું છે. સકલ શાસ્ત્રનો તેમાં સાર છે. છેલ્લે "પુરુષસૂક્ત" તેની સંગતિ સાથે સાન્વયાર્થ આપ્યું છે. છેવટે જીવનસફલતા અને જીવનપ્રસંશતાનું માર્ગદર્શન પુનઃ આપ્યું છે.

વેદ-વેદાંત સંબંધિ વાક્યો કે ગ્રંથોનો અર્થ વાક્પતિ શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના શુદ્ધાદ્વૈત સાકાર બ્રહ્મવાદ - પુષ્ટિમાર્ગ અનુસાર લેવાનો યથામતિ નમ્ર પ્રયત્ન કર્યો છે.

આમ શાસ્ત્રનો યથાસંભવ આછો પાતળો પરિચય સિંહાવલોકન રૂપે આપ્યો છે. સંપૂર્ણ પરિચય તો અહીં શક્ય નથી લાગતો. આ સિંહાવલોકનથી લોકોને સંસ્કૃત અને સંસ્કારના સંરક્ષણ માટે તેમાંથી પ્રેરણા મળે, ગ્રંથ ઉપયોગી થાય તેવી હાર્દિક મંગલકામના ! પ્રભુચરણે નમ્ર નિવેદન !

વિદ્યાનિધિ ટ્રસ્ટ આના પ્રકાશનની સેવા કરે છે. તેના વિશ્વસ્ત-ગણને હાર્દિક ધન્યવાદ-મંગલકામના. આ ગ્રંથના લેખનમાં અમારા નડિયાદ ભાગવત્ પરિવારના વૈષ્ણવ શ્રીપ્રવીણકુમાર નટવરલાલ શાહે (M.Sc.) સોત્સાહ લેખન સેવા દીધી છે. હું લખાવતો ગયો, ધૈર્ય સાથે ભાઈશ્રી પ્રવીણભાઈએ લખ્યું, પ્રૂફ પણ જોયાં. તેમને મંગલાશીર્વાદ ! આ ગ્રંથનું સળંગ પ્રૂફ વાંચન ખૂબ ધૈર્યથી, ઉત્સાહથી, સન્નિષ્ઠાથી, બ્રહ્મર્ષિ સંસ્કારધામ (નડિયાદ)ના પ્રધાન અધ્યાપક મુ. શ્રીકૃષ્ણપ્રસાદ નિરૌલાજીએ કર્યું છે. તેમને પણ સવંદન હાર્દિક ધન્યવાદ ! મારા ઘરમાં ગૃહસેવા અને વ્યવસ્થા, ટ્રસ્ટ વ્યવસ્થા મારા પુત્ર ચિ.કીર્તન (B.Sc.) કરે છે. તેને તો સ્વાભાવિક મંગલાર્શીવાદ. તેના સહયોગિની સરલ હૃદય ચિ.સૌ.મોના તેમાં સોત્સાહ સહયોગ દે છે. તેને પણ મંગલાર્શીવાદ ! મારા સહધર્મચારિણી સૌ. વિનોદિનીનો સહયોગ આજીવન છે. તેને મંગલાર્શીવાદ. મારો નાનકડો પૌત્ર પ્રિય ચિ. ભાઈ ભર્ગ બાલલીલાની સ્મૃતિ કરાવે છે. તેના યજ્ઞોપવીત નિમિત્તે આ ગ્રંથ પ્રકાશિત કરીએ છીએ. તેને પણ ખૂબ ખૂબ હાર્દિક મંગલાર્શીવાદ ! આમાં કૉમ્પ્યુટર કૉમ્પોઝની સેવા સરલ હૃદય શ્રીયોગિનભાઈ પરીખે આપી છે. તેમને પણ મંગલકામના-આર્શીવાદ ! મુદ્રણ માટે ગુજરાત ઓફસેટ પ્રા.લિ. (અમદાવાદ)ના વ્યવસ્થાપક સૌજન્ય સભર શ્રી યોગેશભાઈ પરીખ તથા સહયોગ માટે સરલ સ્વભાવ ચિ. આલાપ સુનીલભાઈ શેઠ (અમદાવાદ) ને હાર્દિક આર્શીવાદ !

મારા ઘરમાં વિરાજતા, કૃપા-વાત્સલ્ય વરસાવતા, મારા પ્રભુ શ્રીનવનીતપ્રિયજીના કોમલ ચરણોમાં સદૈન્ય દંડવત્ પ્રણામ. મારા પ.ભ. પૂજ્યપાદ દાદાજી (શ્રીવ્રજવલ્લભભાઈ શાસ્ત્રીજી) (ગોકુલ)એ ખૂબ વાત્સલ્યથી ભગવન્ માર્ગમાં સ્થિર કરી સ્થાપ્યો, આગળ વધાર્યો તેમને કેમ ભૂલી શકું ? તેમને સાદર દંડવત્ પ્રણામ ! પ.ભ.પૂ.પા.શ્રીનાગરદાસ

(કાકા) શાસ્ત્રીજી (અમદાવાદ), એમણે સામેથી આવીને શાસ્ત્રપ્રવેશ કરાવ્યો. વાત્સલ્ય વરસાવ્યું. તેમને સાદર દંડવત્ પ્રણામ ! મારા પ.ભ.મુ.મોહનકાકા છાયાની જેમ સાથ દેતા રહ્યાં. વાત્સલ્યથી મારી સુવિધા સાચવી લેતાં. તેમને સવંદન ભગવત્ સ્મરણ ! મારા દીક્ષા ગુરુદ્વાર નિ.લી.પૂ.પા. વ્રજરાયજી મહારાજશ્રી (અમદાવાદ)નાં વાત્સલ્યને ભૂલી શકતો નથી. તેમને સદૈન્ય દંડવત્ પ્રણામ. મારી ગૌશાળા ભગવત્ મંડલી, જ્યાં શરૂઆતમાં પ્રભુએ સત્સંગ દીધો તેને તથા આજે અનેક સ્થળોએ ચાલતાં મારા શ્રીભાગવત્ પરિવારના સન્નિષ્ઠ વૈષ્ણવોને સાદર-સસ્નેહ ભગવત્સ્મરણ - મંગલાર્શીવાદ !

વિ.સ.૨૦૬૮
આશ્વિન કૃષ્ણપક્ષ ૬, સોમવાર
૫-૧૧-૧૨

લિ.
કૃષ્ણપ્રસન્નતાપ્રેપ્સુ
વિનિત
નવનીતપ્રિય શાસ્ત્રીના
પ્રભુ વંદન !

"વ્રજવિહાર"
કૃષ્ણદર્શન ફ્લેટ પાછળ,
વાણીયાવડ, કોલેજ રોડ,
નડીઆદ - ૩૮૭૦૦૧
ફોન : +૯૧-૨૬૮-૨૫૨૯૮૧૧

"श्रीहरिः"

"सा विद्या तन्मतिर्यया..."

શ્રીમદ્ ભાગવત પરિવારના આચાર-વિચાર

આજથી લગભગ પચ્ચીસેક વર્ષ પહેલાં પૂ.શ્રીનવનીતપ્રિય શાસ્ત્રીજીને પ્રેરણા થઈ "શ્રીભાગવત પરિવાર"ની સ્થાપના કરવાની ! તેમાં ઉદ્દેશ અને આચાર મર્યાદાઓ નીચે પ્રમાણે સાચવવા પ્રયત્ન કરવો તે હિતાવહ લાગે છે.

ઉદ્દેશ :

શ્રીમદ્ભાગવત દ્વારા શ્રીમહાપ્રભુજીએ બતાવેલ સપ્તાર્થ પદ્ધતિથી પ્રભુને જાણવા અને માણવા. પ્રભુને પ્રેમ અને પ્રસન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો.

આચાર વિચાર :

(૧) મૂળ (સંસ્કૃત) નિબંધ-સુબોધિનીમાં પ્રવેશ (સ્પષ્ટ સમજ) ન હોય તો વિદ્યાનિધિ ટ્રસ્ટ પ્રકાશિત શ્રીમદ્ભાગવત રસાસ્વાદનું તથા પુષ્ટિપુલિનનું જ સેવન કરવું.

(૨) ભાગવત પરિવારમાં બીજી વાતો કે વિચારો કે વ્યવહારો ન જ કરવા.

(૩) ભાગવત પરિવારમાં રોકડ કે વસ્તુ રૂપમાં કશી લેવડ દેવડ ન જ કરવી.

(૪) ભાગવત પરિવારમાં અન્ય વાતો ન જ કરવી, સપ્તાર્થ પદ્ધતિને સાનુકૂલ હોય તે જ વાંચવું અને વિચારવું.

(૫) ભાગવત પરિવારમાં પોતાના જીવન વ્યવહારનું નિરીક્ષણ પોતે જ કરવું, બીજાની પંચાત ન જ કરવી.

(૬) ભાગવત પરિવારમાં બધા જ વૈષ્ણવો છે. કોઈ પ્રમુખ નથી કે કોઈ મંત્રી નથી.

(૭) ભાગવત પરિવારમાં આવનારને સત્સંગને અંતે પુષ્ટિપ્રભુની

પ્રસાદી મિશ્રીના બે કણ અને જરુર હોય તો જળ આપવું. અન્ય પ્રસાદ, વસ્તુ કે પીણાં નહીં.

(૮) ભાગવત પરિવારમાં નિયત સમય જાળવવાનો પ્રયત્ન કરવો. ભાગવત પરિવારમાં છેલ્લા સત્સંગનું સરળ પુનરાવર્તન કરીને પછી આગળનો ક્રમકરવો.

(૯) દેશ,કાલ અને અધિકારની મર્યાદા સમજીને વર્તવું.

(૧૦) ભાગવત પરિવારમાં પોતાના પ્રભુમાં પોતાનો પ્રેમ કેટલો વધ્યો તે પોતે જ તપાસવું.

(૧૧) સત્સંગની શરૂઆતમાં મંગલાચરણ કરવું અને સત્સંગને અંતે આશ્રયનું પદ "દ્રઢ ઈન ચરણન કેરો...." સામાન્ય રીતે કરવું. આ સાથે મંગલાચરણ આપેલ છે. તે પ્રમાણે જ કરવું. સાથે તેનું ભાષાન્તર પણ આપેલું છે.

(૧૨) ભાગવત પરિવારમાં દરેક ભાગવત પરિવારના સદસ્યોનાં નામ, સરનામું, ફોન નં. અને વ્યવસાય વગેરેની નોંધ રાખવી.

(૧૩) ભાગવત પરિવારમાં પ્રસંગવસાત્ ભાગવત પરિવારનાં સ્થળ, સમય વગેરે બદલવાના હોય તો તેની જાણ નડીઆદ કરવી.

(૧૪) લૌકિક પ્રસંગોમાં ભાગવત પરિવારનાં સદસ્યોને ભાગવત પરિવારનાં નામથી જોડવાં નહિ.

(૧૫) ભાગવત પરિવારમાં મૂલ(સંસ્કૃત) ભાગવત અથવા શ્રીમદ્ભાગવત રસાસ્વાદ સાથે લઈને આવવું.

લિ.

વિનીત

નવનીતપ્રિય શાસ્ત્રીનાં

પ્રભુવંદન પૂર્વક ભગવત્સ્મરણ

આજ્ઞાથી

કીર્તન શાસ્ત્રી

મઙ્ગલાચરણ

સ્ફુરતકૃષ્ણ-પ્રેમામૃત-રસ ભરેણાતિ-ભરિતા
વિહારાન્કુર્વાણા વ્રજ-પતિવિહારાબ્ધિષુ સદા ।
પ્રિયા-ગોપી-ભર્તુઃ સ્ફુરતુ સતતં વલ્લભ ઈતિ
પ્રથાવત્યસ્માકં હૃદિ સુભગ-મુર્તિઃ સકરુણા ॥ ૧ ॥

આચાર્ય ચરણદ્વન્દ્વં ભક્તિજ્ઞાનાબ્જભાસ્કરમ્ ।
નમસ્યામિ મનઃકર્મવાગ્ભિરન્તસ્તમોઽપહમ્ ॥ ૨ ॥

દાસ્યં પ્રયચ્છતાં મહ્યં સમસ્તફલમૂર્ધગમ્ ।
સ્વામિનૌ વલ્લભાધીશવિઠ્ઠલેશાભિધૌ સદા ॥ ૩ ॥

શ્રીકૃષ્ણં પરમાનન્દં દશલીલાયુતં સદા ।
સર્વભક્તસમુદ્ધારે વિસ્ફુરન્તં પરં નુમઃ ॥ ૪ ॥

શ્રીમદ્-ભાગવતં નૌમિ યસ્યૈકસ્ય પ્રસાદતઃ ।
અજ્ઞાતાનપિ જાનાતિ સર્વઃ સર્વાગમાનિહ ॥ ૫ ॥

બુદ્ધિપ્રેરકકૃષ્ણસ્ય પાદપદ્મં પ્રસીદતુ ।
ધ્યાનાસમર્થજીવાનામસ્માકં સર્વદા સ્વતઃ ॥ ૬ ॥

વન્દે નન્દવ્રજસ્ત્રીણાં પાદરેણુમભીક્ષ્ણશઃ ।
યાસાં હરિકથોદ્ગીતં પુનાતિ ભુવનત્રયમ્ ॥ ૭ ॥

સુલભ્ય હૃદિ સર્વેશં શ્રીગોપીજનવલ્લભમ્ ।
ગુણગાનં સદા કુર્વે તસ્ય તુષ્ટ્યૈ સ્વભાવતઃ॥ ૮ ॥

"श्रीहरिः"

"सा विद्या तन्मतिर्यया..."

શ્રીભાગવત પરિવારના મઙ્ગલાચરણના શ્લોકોનું સરલ ભાષાન્તર :

સ્ફુરતા કૃષ્ણપ્રેમરૂપ અમૃત-રસની અતિશયતા વડે અત્યંત ભરેલું, વ્રજપતિ (શ્રીકૃષ્ણ)ના વિહાર-સમુદ્રોમાં સદા વિહરતું, ગોપીભર્તાનું પ્રિય, "વલ્લભ" - નામે પ્રસિદ્ધ, કરુણાયુક્ત, સુભગ-સ્વરૂપ અમારા હૃદયમાં સતત સ્ફુરો ! ॥ ૧ ॥

અંતઃકરણના અંધકારને દૂર કરનાર, ભક્તિથી પ્રાપ્ત થતા ભગવજ્જ્ઞાન રૂપ કમલને ખીલવનાર સૂર્ય રૂપ, શ્રીમદ્-વલ્લભાચાર્યજીનાં બે ચરણોને હું મન-કર્મ અને વાણીથી નમસ્કાર કરું છું. ॥ ૨ ॥

શ્રીવલ્લભાધીશ અને શ્રીવિઠ્ઠલેશ નામવાળા બે સ્વામી, સઘળાં ફલોમાં શ્રેષ્ઠ દાસપણું મને હંમેશા આપો. ॥ ૩ ॥

સદા દશલીલાઓ સહિત, સર્વભક્તોના સમુદ્ધાર નિમિત્તે વિશેષ-રીતે સ્ફુરાયમાન થતા, સર્વશ્રેષ્ઠ, પરમાનન્દ, શ્રીકૃષ્ણને અમે સ્તવીએ છીએ. ॥ ૪ ॥

શ્રીમદ્ ભાગવતની હું સ્તુતિ કરું છું ! (નમન કરું છું !) જે એકની જ કૃપાથી અજાણ્યા શાસ્ત્રોને પણ સૌ અહીં સરખી રીતે સમજે છે. ॥ ૫ ॥

અમારી, ધ્યાન કરવા અસમર્થ જીવોની, બુદ્ધિને પ્રેરનારા શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણકમલ સર્વદા પોતાની મેળે પ્રસન્ન થાવ ! ॥ ૬ ॥

શ્રીનન્દરાયજીના વ્રજનાં સ્ત્રીઓ (શ્રીગોપીજનો)નાએક ચરણરજને વારંવાર હું વંદન કરું છું. જેમનાં હરિકથા કરતાં ગાયેલાં ઉચ્ચગીત ત્રિભુવનને પાવન કરે છે. ॥ ૭ ॥

સર્વના સ્વામી શ્રીગોપીજનવલ્લભ (શ્રીકૃષ્ણ)ને હૃદયમાં પધરાવીને, તેમનાં સ્વભાવતઃ સંતોષ માટે હું ગુણગાન સદા કરું છું. ॥ ૮ ॥

॥ श्रीहरिः ॥

સંસ્કૃત - સંસ્કાર - સંરક્ષણ - સમુદ્યોગ

શાસ્ત્ર - સિંહાવલોકન

(અનુક્રમણિકા)

અ.નં.	વિષય	પાન નં.
(૧)	મંગલાચરણ – જીવન સફળતાનાં આદર્શ શાસ્ત્ર વાક્ય	
	(क) ''उत्तिष्ठत । जाग्रत ।	૧
	(ख) तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्	૩
	(ग) यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य	૪
	(घ) तस्मात्त्वमुतिष्ठ यशो लभस्व	૬
	(ङ) सर्वधर्मान्परित्यज्य	૭
	(च) जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा	૯
	(छ) तस्माद् भारत	૧૧
(૨)	જીવન પ્રસન્નતાનું મંગલ માર્ગદર્શન – તૈતિરીય ઉપનિષદ (શિક્ષાવલ્લી)	૧૩
(૩)	व्याकरणम्	
	(क) शब्दरूपावलि	૨૧
	(ख) धातुरूपावलि	૬૫
	(ग) समासचक्रम	૧૨૩
	(घ) લૌકિક સંસ્કૃત વ્યાકરણના ઉજ્જવલ પ્રણેતા શ્રીપાણિનિ	૧૨૬
	(ङ) માહેશ્વર સૂત્રો - પાણિનીય શિક્ષા અને વર્ણસ્વરૂપજ્ઞાન	૧૨૮
	(च) संज्ञाप्रकरणम्	૧૩૪
	(छ) સંહિતા, તેનું પ્રયોજન અને સન્ધિના પ્રકારો (अच्सन्धि, हल्सन्धि, विसर्गसन्धि)	૧૩૫
	(ज) अष्टाध्यायीसूत्रपाठ	૧૪૯
	(झ) ''પ્રમાણગણના''	૨૨૨
	(ञ) સામાન્ય સંસ્કૃત બોલચાલના થોડાં વાક્યો	૨૨૩
(૪)	अमरकोशः	૨૩૨

(૫) ન્યાય : तर्कसंग्रहः ૨૫૮
(૬) પંચાગ સંબંધી ઉપયોગી માહિતી ૨૮૮
(૭) ષોડશ સંસ્કાર ૨૯૫
(૮) દેવપૂજા ૨૯૮
(૯) ઑંકાર અને ગાયત્રી વિચાર
(क) અર્ધ્યમંત્ર ૩૦૪
(ख) ગાયત્રી-સ્વરૂપ ૩૦૬
(ग) ગાયત્રી-પ્રતિપાદ્ય-સ્વરૂપ ૩૦૬
(घ) ઑંકાર-સ્વરૂપ ૩૦૭
(ङ) વ્યાહૃતિ-વિચાર ૩૦૮
(च) ગાયત્રી-જપ ૩૦૯
(छ) દ્વિજ-દિવ્યતા ૩૧૦
(ज) સાચી દિવ્યતા ૩૧૦
(झ) સૌનિ દિવ્યતા ૩૧૨
(ञ) પ્રાણાયામ વખતે મનમાં બોલવાનો મંત્ર ૩૧૨
(ट) આધિભૌતિક અર્થ, આધ્યાત્મિક અર્થ, આધિદૈવિક અર્થ ૩૧૩
(૧૦) શાસ્ત્રસમજ ૩૧૬
(क) વેદવિચાર (ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, વેદાંગ).... ૩૧૮
(ख) ચાર ઉપવેદ ૩૨૧
(ग) ચાર વેદનાં ચાર મહાવાક્યો ૩૨૩
(घ) દર્શનશાસ્ત્ર (છ આસ્તિક દર્શનો - છ નાસ્તિક દર્શનો) ૩૨૭
(ङ) પુરાણ-મહાપુરાણ (લક્ષણ-નામ), ઉપપુરાણ (લક્ષણ) ૩૩૦
(च) શ્રીમદ્ ભાગવત મહાપુરાણ - પ્રથમ નજરે (પ્રકરણ વિભાગ)... ૩૩૨
(छ) રામાયણ - પ્રાથમિક પરિચય ૩૫૨
(ज) મહાભારત - પ્રાથમિક પરિચય ૩૫૨
(झ) શ્રીમદ્-ભગવદ્-ગીતા પ્રાથમિક પરિચય ૩૫૩
(ञ) બધા આચાર્યોના મતનો નામોલ્લેખ ૩૫૬
(ट) तत्त्वार्थदीपनिबन्धे प्रथमं शास्त्रार्थप्रकरणम् ૩૫૭
(૧૧) પુરુષસૂક્ત ૩૭૮
(૧૨) જીવન સફલતા અને જીવનલાભ ૩૯૭

॥ શ્રીહરિઃ ॥

संस्कृत-संस्कार-संरक्षण-समुद्योग

શાસ્ત્ર - સિંહાવલોકન

"बुद्धिप्रेरककृष्णस्य पादपद्मप्रसादतः ।
यथा स्फुरति चित्ते मे कृष्णतुष्ट्यै निवेद्यते ॥"

(૧) મંગલાચરણ

જીવન સફળતાનાં આદર્શ શાસ્ત્ર વાક્ય :

(क) "उत्तिष्ठत । जाग्रत । प्राप्य वरान्निबोधत ।"- કઠોપનિષદ્ (૧-૩-૧૪)

ઉઠો ! જાગો ! ઉત્તમપુરુષોને પ્રાપ્ત કરીને પોતાને ઉન્નત બનાવો ! - પ્રભુને જાણો અને માણો !

લોકમાં તો પ્રસિધ્ધ છે - પહેલાં જાગવાનું અને પછી ઉઠવાનું. અહીં તો લોક-વિલક્ષણ ઉપદેશ દેખાય છે ! આમાં પહેલાં ઉઠવાનું અને પછી જાગવાનું કહ્યું છે ! મોહ મદિરાનું પાન કરીને ઉન્મત્ત થયેલું જગત દોડે છે ! જન્મે છે અને જાય છે તે જગત છે ! - ગતિશીલ છે ! સૌની ગતિ પોતાની મતિ પ્રમાણે હોય છે. સામાન્યતઃ સમાજમાં લોકો જન્મે છે, જીવવાં મથે છે, કાંઈક મેળવવા પણ મથે છે. પેટ ભરવામાં પરાયણ લોકો પ્રાયઃ સૌ દેખાય છે. પશુ પણ આવાં જ હોય છે, પણ માનવની વિશેષતા છે - તે પેટ ભરવામાં પણ રુચિ-મતિ પ્રમાણે વિવિધ પદાર્થો માટે મથેછે ! આટલાથી જ અટકતો નથી. તેને પરિવાર - પૈસા - પદ - પ્રતિષ્ઠા, છેવટે તો પ્રસન્નતા જોઈએ છે. ક્યારેક કોઈકને પ્રેમ પણ સ્પર્શી જાય છે ! આની પાછળ સૌ ગતિ જ નથી કરતાં, મતિનો ઉપયોગ પણ પ્રાયઃ દોડવામાં જ કરે છે, અટકવામાં નહિં કે તેમાંથી છટકવામાં નહિં ! આમાંથી બચવું કે બહાર નિકળવું સહેલું નથી, તે તો કૃપાથી જ સંભવે છે. મોહમાં

ઘસડાતા, ગાઢ મોહ નિદ્રામાં ઘોરતા, સમાજમાંથી થોડા સુપાત્રો જ સાચું મેળવી શકે છે - સમજી શકે છે. આ મોહનિદ્રામાંથી પહેલાં તો ઉઠી જવાનું હોય, પછી જાગવાનું હોય ! જે ક્ષણે કૃપાથી, આ મોહનિદ્રામાંથી બહાર નીકળવાનો વિચાર ઝબકે ત્યારથી ઉઠી જવાનું હોય - સંકલ્પબધ્ધ થવાનું હોય ! આમ જાગૃત થઈને પોતાની પરિસ્થિતિનો પાકો વિચાર કરવાનો હોય. પુનઃ મોહથી લોકપ્રવાહમાં પરિવાર - પૈસા - પદ - પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટે ભણવાની કે કમાવાની, નોકરી કે ધંધાની પ્રવૃત્તિમાં ઘસડાઈ ન જવાય માટે સત્ પુરુષોને પ્રાપ્ત કરવાનાં હોય ! આ સત્ પુરુષો લોકો કરતાં શ્રેષ્ઠ હોય ! આવાં ઉત્તમ-આદર્શ-અનુભવી-જ્ઞાની કે ભક્ત મળે, તેમનાં માર્ગદર્શન પ્રમાણે પોતાના જીવનને લૌકિક જરૂરી બધા વ્યવહારોને ગૌણ કરીને તેની સાથે પોતાનાં દૃઢ ધ્યેયની દિશામાં દોરવાનું હોય ! આમ લોક વિપરીત દિશામાં પ્રવાહમાંથી ખસવાનું, ધ્યેયની દિશામાં ધસવાનું અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ પ્રસન્નતાથી હસવાનું તો કૃપાથી જ સંભવે છે. તેથી અહીં લોકથી ઉલટો ક્રમ, પહેલાં ઉઠવાનું અને પછી જાગવાનું, કહ્યો છે. આ પુષ્ટિ છે.

પ્રાચિન કાલની વાત ! કોઈ ઋષિ યજ્ઞ કરે ! તેમાં સર્વસ્વનું દાન કરવાનું. ઋષિ પોતાની ગાયો-વસ્તુઓ વગેરે બીજાને આપી દેતા હતા ! પરંતુ સામાન્ય સામાને આપે, સારી પોતાની પાસે રાખે ! આ તો ઋષિ છતાં આ મોહ ! ડાહ્યા દિકરાએ જોયું, સમજ્યો, પિતા તો પૂજ્ય ! તેમને સત્ય છતાં કડવું કહેવાય નહિ, છતાં હૃદયનો આક્રોશ અટકે નહિં. તેણે પૂછ્યું, "બધું બધાને દઈ દો છો મને કોને આપો છો ?" આ આક્રોશે ઋષિને મોહનિદ્રામાંથી ઢંઢોળ્યા ! નિદ્રામાંથી કોઈ ઢંઢોળે તો ક્રોધ આવે ! ઋષિને ક્રોધ આવ્યો ! "मृत्यवे त्वा ददामीति"- કઠોપનિષદ્ (૧-૪) "હું તને મૃત્યુને આપુ છું !" પુત્ર પણ અકળામણમાં આવી ગયો ! દૃઢતાથી મૃત્યુને ઘેર પહોંચ્યો ! યમ કે યમના દૂતો લોકોને તો લઈ જતાં હશે, આ તો પોતાની મેળે પહોંચ્યો ! કૃપાબળ છે - પુષ્ટિ છે ! મૃત્યુદેવ ઘેર ન

હોવાથી ત્રણ દિવસ સુધી ભૂખ્યો તરસ્યો રાહ જોતો ત્યાં આ બાળક બેસી રહ્યો ! મૃત્યુદેવ આવ્યાં, બારણે અતિથિ જોયો ! તે તો વંદનીય ! છતાં ત્રણ દિવસ ભુખ્યો રહ્યો તેથી ત્રણ વરદાન માંગવાનું કહ્યું ! કુમારે માંગ્યુ ! (૧) પિતાનો પોતા પરનો ક્રોધ શાંત થાય (૨) પિતાનો મનોરથ સફળ થાય (૩) પોતાને બ્રહ્મજ્ઞાન મળે ! યમે બે વરદાન તો આપ્યાં. ત્રીજામાં વૈભવ-વિલાસનાં લોભ-લાલચ બહુ બતાવ્યાં, બાળક નિશ્ચલ રહ્યો ! બ્રહ્મજ્ઞાનની માંગણીમાં અચળ રહ્યો ! આ તો અસ્ત્રાની તીક્ષ્ણધાર પર ચાલવા જેવો કઠીન માર્ગ છે, તેમ અનુભવી વિદ્વાનો કહે છે.

જીવનમાં જેને કંઈક ઉત્તમ મેળવવું છે તેણે સંકલ્પબદ્ધ થઈને, મોહમાંથી જાગીને, પોતાની પરિસ્થિતિના પ્રમાણમાં પક્વ વિચાર કરીને, સત્પુરુષોનાં સત્સંગથી, તેમનાં આદેશ પ્રમાણે, ઉત્તમ ગતિ-સ્થિતિ-પ્રિતિ ને પ્રાપ્ત કરવાં માટે ગતિશીલ જ રહેવાનું હોય ! નચિકેતાને નિમિત્ત બનાવીને સૌ બાળકો-યુવકોને આ જીવન સફળતાનો મંગલ સંદેશ છે ! ઉઠો ! જાગો ! ઉત્તમ પુરુષોને પ્રાપ્ત કરીને પોતાને ઉન્નત બનાવો !- પ્રભુને જાણો અને માણો ! તે માટે પ્રભુ સાથે પ્રેમ કરો ! મોહમાં ઘસડાનારને પ્રેમની પાવકતા મેળવવા માટે આ ઉપદેશ છે - આદેશ છે !

(ख) **तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्**

समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् । - મુંડકોપનિષદ (૧-૨-૧૨)

તે (બ્રહ્મ)નાં વિજ્ઞાન માટે તે (જિજ્ઞાસુ) શિષ્ય હાથમાં સમીધ્ લઈને શ્રોત્રિય બ્રહ્મનિષ્ઠની પાસે (શરણે) જાય !

કર્મ પ્રાપ્ત ઉત્તમ લોકને મેળવ્યાં પછી પણ સૂર્યમંડળને ભેદીને મળતી ગતિ (મોક્ષ) માટે તેમાં ઉપયોગી બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવવાં અને અનુભવવાં ઈચ્છતો, વનમાં વસતો, કઠિન વ્રત પાળતો, જિજ્ઞાસુ શિષ્ય ગુરુને શરણે જાય ! આમ શરણે જનાર વિનમ્ર-વિવેકી અને વિચારશીલ હોય. તે બ્રહ્મને માત્ર જાણવા નહિં, માણવા પણ ઈચ્છતો હોય. જાણવું તે જ્ઞાન, માણવું (અનુભવવું) તે વિજ્ઞાન ! તે તો સ્વતઃ મળે નહિ. તેથી ગુરુને જ

શરણે જવું પડે. અજ્ઞાનનો અંધકાર દૂર કરે, જ્ઞાનનો પ્રકાશ કરે તે ગુરુ ! તે ગુરુ, બ્રાહ્મણ પુત્ર હોય, યજ્ઞોપવિત સંસ્કારથી દ્વિજ થયેલો હોય, વિદ્યાસંપત્તિથી વિપ્ર થયેલો હોય, યજ્ઞદિક્ષાથી દિક્ષિત-યાજ્ઞિક થયેલો હોય ! આ ત્રણેય લક્ષણો જેનામાં હોય તે શ્રોત્રિય છે. તેમાં પણ બ્રહ્મમાં સ્થિર થયેલો હોય તે બ્રહ્મનિષ્ઠ કહેવાય. આવાં ગુરુને શરણે જવાથી બ્રહ્મનું જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન મળે. બ્રહ્મને જાણવું તે બ્રહ્મજ્ઞાન. બ્રહ્મને માંણવું, તેના આનંદનો અનુભવ કરવો તે બ્રહ્મવિજ્ઞાન ! બ્રહ્મને જાણીને અટકી ન જવાય, તેને તો માણવાનું હોય, તે તો પ્રેમથી સંભવે. તે તો કૃપૈયકલભ્ય છે. આ તો પુષ્ટિ છે.

"ब्रह्मविदाप्नोति परम्"- તૈતિરીય ઉપનિષદ (૨-૧). આનું આ તાત્પર્ય છે.

સાચી શાંતિ-આનંદ-સુખ કે પ્રસન્નતા જેને જોઈએ છે તેણે તો નમ્રતાપૂર્વક ગુરુ શોધવાના હોય. અંતઃકરણમાં આતુરતા હોય તો અનુગ્રહ થાય. ગુરુ મળે. નમ્રતાથી તેની શરણાગતિ થાય. તે ગુરુ પણ બ્રહ્મને જાણતા અને માણતા હોય. આવો ગુરુ-શિષ્ય મેળ પણ કૃપાથી સંભવે - તે પુષ્ટિ છે. છતાં તેમાં શિષ્યનો પ્રયત્ન અત્યન્ત આવશ્યક છે. તે પ્રયત્ન આતુરતારૂપે હોય, ગુરુની શોધ રૂપે હોય તો સફળ થવાય, શાંતિ-આનંદ-પ્રસન્નતા જીવનમાં જડે !

ગીતાજીમાં પણ ગુરુની શરણાગતિ બતાવી છે.

"तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥ - ગીતા (૪-૩૪)

પ્રણિપાત અને પરિપ્રશ્ન શિષ્યના હોય, તેમાં આતુરતા ઉભરાતી હોય, ગુરુસેવા રૂપે વ્યવહારમાં વણાઈ ગઈ હોય. આવાં શિષ્યને બ્રહ્મજ્ઞાનીઓ, તત્ત્વદષ્ટાઓ (બ્રહ્મવિજ્ઞાનીઓ) જ્ઞાન દેશે.

(ग) यः शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥ -ગીતા (૧૬-૨૩)

तस्माच्छ्रास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।

ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ - ગીતા (૧૬-૨૪)

જે શાસ્ત્રવિધિ છોડીને સ્વચ્છંદથી વર્તે છે, તેને સફળતા-સુખ-પરમગતિ મળતાં નથી, તેથી તારે શું કરવું ? શું ન કરવું ? - તેમાં શાસ્ત્ર પ્રમાણ છે - પ્રમાણ એટલે યથાર્થ જ્ઞાનનું સાધન ! તેથી શાસ્ત્ર વિધાન જાણીને તું કર્મ કરવા યોગ્ય છે.

શાસન કરે તે શાસ્ત્ર ! તે વેદ વગેરે છે. શંશન એટલે વર્ણન ! તે કરનારાં દર્શન શાસ્ત્રો છે. આસ્તિકદર્શનો છ છે - સાંખ્ય - યોગ - ન્યાય - વૈશેષિક - પૂર્વમિમાંસા - ઉત્તરમિમાંસા. તેમાં વસ્તુનું વર્ણન હોય - જ્ઞાન હોય જ્યારે વેદ વગેરેમાં શાસન હોય. તે આચારના શાસ્ત્રો છે. દર્શનશાસ્ત્રો વિચારના શાસ્ત્રો છે.

પોતાની ઈચ્છાનુસાર વર્તનારનું કાર્ય ક્યારેક ધર્મ જેવું લાગે, પણ તે ધર્મ ન પણ હોય ! ધર્મનું લક્ષણ સ્પષ્ટ છે. **चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः** (પૂર્વ મિમાંસા) જેની પાછળ વિધિ વાક્ય હોય, જે અનર્થ રહિત હોય તે ધર્મ છે. વિધિ વાક્યો વગરના, અનર્થવાળા ધાર્મિક જેવા લાગતાં કર્મો પણ ધર્મ નથી. અધર્મની પાંચ શાખા કહેલી છે.

विधर्मः परधर्मश्च आभास उपमा छलः

अधर्मशाखाः पञ्चेमा धर्मज्ञोऽधर्मवत् त्यजेत् ॥

- શ્રીમદ્ભાગવત (૭-૧૫-૧૨)

વિધર્મ - પોતાના વર્ણાશ્રમધર્મથી વિપરીત હોય તે.

પરધર્મશ્ચ - બીજાના માટે કહેલો હોય તે.

આભાસ - ધર્મ જેવી લાગતી ક્રિયા જેની પાછળ વિધિવાક્ય ન હોય તે.

ઉપમા - પાખંડ.

છલ - શબ્દોના મારીમચડીને અર્થ કરવા તે.

ધર્મ જાણનારાએ આ પાંચનો અધર્મની જેમ ત્યાગ કરવો !

"वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः - શ્રીમદ્‌ભાગવત (૬-૧-૪૦) ધર્મ વેદવિહિત છે, અધર્મ તેથી ઉલટો વેદમાં કહેલો ન હોય તે છે. **"यतोऽभ्युदय निःश्रेयः सिद्धिः स धर्मः"** વૈશેષિક દર્શનનું આ ધર્મ દર્શન છે. જેનાથી લૌકિકમાં ચારે તરફથી ઉન્નતિ અને અંતે મોક્ષ મળે તે ધર્મ છે.

(ઘ) **तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व ।**
जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम् ॥ - ગીતા (૧૧-૩૩)

(બધુ કૃષ્ણને વશ છે તે કૃષ્ણ કાલાત્મક પણ છે.) તેથી તું ઉઠ ! યશઃ પ્રાપ્ત કર ! શત્રુઓને જીત ! સમૃદ્ધ સામ્રાજ્યને ભોગવ !

જન્મ-મરણ, હાર-જીત, આ બધું કાલક્રમે મળે જ છે. તે કાલ રૂપે કૃષ્ણ જ છે. કૃષ્ણ ઈચ્છે છે તેમ જ થાય છે. નિષ્ક્રિય થઈને બેસી રહેવાનું ન હોય, સંકલ્પબદ્ધ થવાનું હોય. કૃષ્ણને શરણે રહીને, કર્તવ્ય કર્યે જવાનું હોય ! મોહમાં મુઢ થવાનું ન હોય ! કૃષ્ણ શરણભાવનાથી પોતાનું કર્તવ્ય કર્યે જવાનું હોય. તેમાં કાંઈ શિથિલતા ન ચાલે. મોહ-નિદ્રામાંથી જાગવાનું હોય ! દૃઢ સંકલ્પબદ્ધ થવાનું હોય ! - સંકલ્પબદ્ધતા આવશે ! કર્તવ્યનિષ્ઠા હશે તો યશઃ મળશે જ !

છ શત્રુઓ અંદરના, કામ-ક્રોધ-લોભ-મોહ-મદ-મત્સર.

(૧) **કામ** - મનમાં થતી લૌકિક ઈચ્છાઓ.

(૨) **ક્રોધ** - ઈચ્છાઓ પૂરી ન થતાં આવતી અકળામણ.

(૩) **લોભ** - ભગવદ્‌ઈચ્છાથી મળવા છતાં વધારે મેળવવાની લાલસા.

(૪) **મોહ** - તેમાં યોગ્યાયોગ્ય વિચાર ન કરવો તે.

(૫) **મદ** - ઈચ્છેલું ઉત્તમ મળતાં અભિમાન ઉભરાય તે.

(૬) **મત્સર** - પારકાનો ઉત્કર્ષ સહન ન થાય તે (ઈર્ષ્યા, અદેખાઈ)

આ છ શત્રુઓ અંદરનાં છે. તેમને જીત્યા વગર તો ત્રિભુવનનો વિજય પણ વ્યર્થ થાય !

બહારનાં છ શત્રુઓ - બાહ્ય પરિસ્થિતિના પરિપાક રૂપે ઊભા થતાં સંવેદનો. (૧) ભય (૨) ઉદ્વેગ (૩) અવિશ્વાસ (૪) અનિશ્ચય (૫) અદૃઢ જ્ઞાન (૬) કર્તવ્યમાં પ્રમાદ. આ છ બાહ્ય શત્રુઓ સક્રિય થતાં, આગળ વધતાં, સફળ થતાં અટકાવનારાં છે. તેને જીતી લેવા-દૂર કરવા !

આ અંદરના અને બહારના શત્રુઓ જીતાતા વિશાલ સમૃધ્ધ રાજ્ય ભોગવવા મળે ! આ રાજ્ય બાહ્ય સુખ સંપત્તિરૂપ હોય કે જ્ઞાન-પ્રેમ રૂપ મનોસામ્રાજ્ય હોય. અંદર બહારના છ-છ શત્રુઓને જીત્યા પછી આ સુખી સમૃદ્ધ સામ્રાજ્ય ભોગવ - ભોગવવા મળે ! તું તે સામ્રાજ્યનો ભોગ કર.

(ङ) सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥- ગીતા (૧૮-૬૬)

સર્વધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને મને પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણને એક ને જ શરણે તું આવ ! હું (શ્રીકૃષ્ણ) તને સઘળાં પાપોમાંથી છોડાવીશ ! શોચ ન કરીશ !

ભગવાને પોતાનાં મિત્રને - ગૃહસ્થને આ ઉપદેશ કર્યો છે. સર્વ ધર્મ ત્યાગમાં અધર્મનો ત્યાગ પણ કહેલો છે ! વિધિપૂર્વકનો ધર્મ આચરવાનો હોય. નિષેધપૂર્વકનો ધર્મ અધર્મ કહેવાય, તે છોડવાનો હોય. અહીં આ બંને છોડવાનાં કહેલા છે. કૃષ્ણ તો ધર્મનાં વક્તા, કર્તા અને અનુમોદીતા છે. તે સર્વ ધર્મ ત્યાગ કરવાનું કહે છે ! આ આશ્ચર્ય છે - પુષ્ટિ છે.

અર્જુને સઘળી ગીતા સાંભળી, સ્પષ્ટ નિર્ણય પોતાને થતો ન લાગ્યો, છેવટે બિનશરતી શરણાગતિ કરી ! "**करिष्ये वचनं तव**" - ગીતા (૧૬-૭૩) - "તમે કહેશો તેમ કરીશ !"

શ્રીભાગવતમાં ભગવાને ઉદ્ધવજીને પણ આવું કહ્યું છે. તે પણ

ગૃહસ્થાશ્રમી છે. ભગવાનના મિત્ર છે. રાજમંત્રી છે.

तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम् ।
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥
मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् ।
याहि सर्वात्मभावेन मयास्या ह्यकुतोभयः ॥

- શ્રીમદ્ ભાગવત (૧૧-૧૨-૧૪-૧૫)

"તેથી, હે ઉદ્ધવ ! વિધિ-નિષેધ, પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ, શ્રોતવ્ય-શ્રુત વગેરે સર્વ કાંઈ છોડીને, સર્વ પ્રાણીઓના આત્મારૂપ માત્ર મારે એકને શરણે સર્વાત્માભાવે તું આવ ! મારા સ્વરૂપબલથી સર્વ તરફથી તું નિર્ભય થા !" અર્જુન અને ઉધ્ધવજી બંને પ્રભુના પ્રિય સખા. બંનેને ગીતાજી અને ભાગવતજીમાં બ્રહ્મવાદ તેમના અધિકારાનુસાર, મર્યાદા-પુષ્ટિભેદે, ભગવાને કહ્યો છે. તેમાં પોતાની અનન્ય શરણાગતિ જ સરલ ઉપાય રૂપે બતાવી છે ! સૌને આ સૂચક છે ને ?

લોક અને વેદ બંનેના ધર્મો સંપૂર્ણ છોડીને, બધાંથી જુદાં પડીને, માત્ર પોતાને જ શરણે આવવાનું કહેલ હોવાથી આ પૃથ્થક-શરણમાર્ગ છે. અહીં જીવને શરણે આવવાનું કહેલ હોવાથી એટલા અંશમાં મર્યાદા છે. શરણ-દાનથી તો પુષ્ટિ છે.

तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं मन्नाथं मत्परिग्रहम् ।
गोपाये स्वाऽऽत्मयोगेन सोऽयं मे व्रत आहितः ॥

- શ્રીમદ્‌ભાગવત (૧૦-૨૫-૧૮)

मच्छरणं થી સામાન્ય શરણાગતિ બતાવી. શરણાગતિ અન્યની નહિ, પણ કેવલ કૃષ્ણની ! તે પણ સ્નેહના સંબંધસહિતની ! સ્નેહમાં તો સાનુકૂલતા કે પ્રતિકૂલતા, બંનેમાં આધાર ભગવાન પર જ રહે. मन्नाथं થી અનન્યતા બતાવી. શરણાગતિ કે આશ્રયમાં અનન્યતા અનિવાર્ય છે. વિશ્વાસ અને સ્નેહ સુદૃઢ હોય, સર્વથી અધિક હોય, તો અનન્યતા સ્વાભાવિક રીતે આવે. આવી અનન્યતામાં અન્યનો અનાદર નથી,

સ્નેહની સ્વાભાવિકતા છે. **मत्परिग्रहम्** શરણાગતિ અને અનન્યતા - દઢતા પર્યંત તો જીવનું કર્તવ્ય પણ ગણાય. આ વ્રજ, પોતાનો પરિગ્રહ હોવાથી, ભગવાને **गोपाये** કહીને, હું રક્ષા કરીશ, કહીને બધી જવાબદારી સ્વીકારી છે. આ પુષ્ટિ છે. આ મારું વ્રત છે. વ્રત પાલન તો પોતાનું કર્તવ્ય છે ! ભગવાને તે સ્વીકાર્યું તે પુષ્ટી છે. **स्वात्मयोगेन** પર્વતધારણમાં (લીલોપયોગિની) યોગમાયા સાધન છે. વ્રજવાસીઓની રક્ષામાં તો માત્ર "સ્વાત્મયોગ" જ સાધન છે. બીજું કાંઈ નહિ ! "પોતે પ્રભુના છે. ઈન્દ્ર શું કરી લેવાનો છે ?!" - આ મદમાં ગોપો જો પ્રભુને ન પ્રાર્થે, શરણે ન જાય, તો પણ પ્રભુ તેમની રક્ષા તો કરે જ. પણ માત્ર તેમના આ ભાવાનુસાર, તો તો ગોવર્ધનધારણ ન કરે, વૃષ્ટિનાશ કરે ! ગોવર્ધનધારણ કરીને તો પ્રભુએ અન્યની અપેક્ષા પણ છોડાવી, પ્રિય રૂપે દર્શન દીધાં, ભગવદીયાતનો મહિમા સમજાવ્યો.

(च) जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा - श्रीमद्भागवत (१-२-१०)

જીવનનો લાભ છે - તત્ત્વ વિચાર !

"**जीवस्य तत्त्वजिज्ञासा**" એ જીવનનું ફલ છે. "**तस्य भावः तत्त्वम् । तत्त्वस्य जिज्ञासा विचारः तत्त्वजिज्ञासा.**" કાર્યકારણ, રૂપનામ, બ્રહ્મજીવ જુદાં છે, તેવું દ્વિધાજ્ઞાન દ્વૈત છે. તે સમજ દૂર કરનારું એકપણાનું જ્ઞાન અદ્વૈત છે. તેને જાણે તે તત્ત્વવેતા છે. જેના અભિપ્રાયમાં વેદ સાથે અક્ષર-માત્રનો પણ વિરોધ ન આવે, તેવી રીતે વેદનો અર્થ જાણનાર તત્ત્વવિદ્ છે. તેઓ જેને અદ્વૈત વસ્તુ - તત્ત્વ - કહે છે તે, શ્રુતિમાં બ્રહ્મ, સ્મૃતિમાં પરમાત્મા અને પુરાણમાં ભગવાન્ કહેવાય છે. શબ્દો જુદા હોવા છતાં અર્થ એક છે.

આ તત્ત્વ (ભગવાન)નો વિચાર તે જીવનનું ફલ છે. તેને પરિણામે સાક્ષાત્કાર થાય છે, છતાં વિચારથી સંદેહરહિત શબ્દજ્ઞાન થાય, પણ અંતઃકરણના દોષથી સાક્ષાત્કાર ન થાય. પહેલાં ધર્માચરણથી અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય, પછી વેદાદિમાં શ્રદ્ધા થાય. અંતઃકરણ અશુદ્ધ હોય તો શ્રદ્ધા ન

થાય ! શ્રદ્ધા વિના ફલ ન મળે. શ્રદ્ધા પછી પ્રમાણરૂપ અર્થનું મનન, પછી નિદિધ્યાસનથી સાક્ષાત્કાર જેવું જ્ઞાન, પછી વિષયભોગમાં વૈરાગ્ય, ત્યાર પછી શ્રવણાદિ સાધનભક્તિ, પછી પરમભક્તિ, પછી હૃદયમાં અને બહાર સર્વત્ર ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર થાય.

મહાભારતમાં "**धर्मादर्थश्च कामश्च**" ધર્મથી અર્થ અને કામ પુરુષાર્થો કહેલા છે. વ્યાસજીએ નારદજીનાં "પ્રાદેશમાત્ર પ્રદર્શન" પછી સમાધિમાં ભગવલ્લીલાનું દર્શન કર્યું. તેમાં પુરુષાર્થ સાધન ક્રમ જુદો દર્શાવ્યો છે.

(૧) "**કામ**" - અનિષિધ્ધ આહાર-વિહાર, ઈન્દ્રિયોની પોત-પોતાના વિષયમાં અનુકૂલંતાથી - સુખ થાય તેમ - પ્રવૃત્તિ તે કામ છે. શરીર ટકે તે હેતુપણાથી આહારના સમાન ધર્મવાળો કામ છે. તેથી સૌથી પહેલાં કામ છે.

(૨) "**અર્થ**" - તેનાથી ટકેલું જીવન. કામથી અર્થરૂપ જીવન છે.

(૩) "**ધર્મ**" - શાસ્ત્ર વિધાન પૂર્વક દેહનાં વર્ણાશ્રમધર્મો અને આત્માનાં પ્રભુને શરણાગતિ અને સમર્પણરૂપ ધર્મોનું યથાસંભવ પાલન. જીવનમાં તત્ત્વ (ભગવાન્) ને ઓળખવાની ઈચ્છા કરવી તે જીવનનું ફલ છે. તે ધર્મ-પુરુષાર્થ છે.

(૪) "**મોક્ષ**" - અહંતા-મમતા રૂપ સંસાર બંધનમાંથી મુક્તિ - જીવન મુક્તિ ! જન્મ-મરણ રૂપ દેહબંધનમાંથી મુક્તિ - જીવ મુક્તિ ! અહીં ધર્મનું ફલ અર્થ અને કામ નથી કહ્યું, ધર્મનું ફલ તો મોક્ષ કહેલ છે ! તે જીવન લાભ છે - તત્ત્વ વિચાર !

जन्मलाभः परः पुंसामन्ते नारायणस्मृतिः । - શ્રીમદ્ભાગવત (૨-૧-૬)

અંતે નારાયણસ્મૃતિને "જન્મલાભ" કહેલો છે. જ્યારે અહીં તો ભગવાનનો વિચાર એ "જીવન લાભ" છે.

(છ) तस्माद् भारत सर्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः ।
श्रोतव्यः कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यश्चेच्छताऽभयम् ॥

- श्रीमद्भागवत (२-१-५)

(લૌકિક વ્યવહાર-વ્યવસાય-વ્યવાયમાં વય વેડફાય છે. મૃત્યુને જાણવા છતાં પ્રમત્ત રહેવાય છે) તેથી હે "ભારત" ! (સંસારનો ભય લાગે ત્યારથી) સર્વાત્મા-ભગવાન-હરિ-ઈશ્વર સાંભળવા જરૂરી છે. કીર્તન કરવા જરૂરી છે અને સ્મરવા જરૂરી છે - અભયની ઈચ્છાવાળાએ !

"ભારત" સંબોધનથી પરીક્ષિતને દ્વાર બનાવીને સમગ્ર ભારતવાસીઓને આ ઉદ્‌બોધન કરેલું છે ! હે ભારતવાસીઓ તમારું જીવન લૌકિક ભોગોની પ્રાપ્તિ માટે કે ભોગોમાં ભોગવાઈ જવા માટે નથી. આ દેશ તો "ભરત"નો છે. દુષ્યંતના પુત્ર ભરત માયાને તરી ગયા હતાં. તેનો આમાં નિર્દેશ છે - સંદેશ છે તેમાં સંદેહ નથી. "માયામાં, મૂંઝાશો નહિ, ડૂબશો નહિ, ડરશો નહિ, ડગશો નહિ, માયાને તરીજાવ !"

આમ તરવા માટે સર્વના આત્મારૂપ ભગવાન સાંભળવા જરૂરી છે. આત્માને કારણે જ સઘળું પ્રિય લાગે છે તેથી આત્મામાં પ્રેમ કરવો જરૂરી છે. આ "સર્વાત્મા" સામાન્ય નથી, ષડ્‌ગુણ સંપન્ન ભગવાન, સર્વહિત કરવા માટે પ્રકટ થયેલાં છે, તેથી તે સાંભળવા જરૂરી છે. આ "ભગવાન્" સૌનાં દુઃખ હરિ લેનારાં છે. તેમાં તેમને શ્રમ નથી. તે તો તેમનો સ્વભાવ છે. તેથી તે સાંભળવા જરૂરી છે. આ "હરિ" સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર છે. સર્વના નિયામક છે. સર્વફલદાતા છે તેથી આ "ઈશ્વર" સાંભળવા જરૂરી છે.

ભગવાનને ઓળખાવનાર પદ કે વાક્યોનો ભગવાનમાં જ તાત્પર્ય નિર્ધાર તે શ્રવણ છે. આ "શ્રવણ"થી સ્નેહ થાય, સ્નેહ થતાં સ્વાભાવિક રીતે તેનું ગાન થાય તે "કીર્તન" છે. આ શ્રવણ-કીર્તન થી સ્નેહ દૃઢ થતાં બાકીની ભક્તિઓ સ્વતઃ થાય અથવા તેમ ન થાય તો જેનું શ્રવણ કર્યુ હોય - કીર્તન કર્યુ હોય તેનું સ્મરણ કરવું જરૂરી છે. આવા સ્મરણથી સ્નેહ

પક્વ થતાં બાકીની ભક્તિઓ સ્ફુરે. છેવટે પ્રેમલક્ષણા થતાં કૃતાર્થ થવાય - અભય મળે ! વચ્ચે કોઈ વિક્ષેપ આવી ન જાય માટે સતત શ્રવણાદિ જરૂરી છે. આમ થતાં પ્રેમથી પ્રભુ પ્રકટ થાય. પ્રકટ થયેલાં પ્રભુમાં પ્રવેશ મળે. અભય સિધ્ધ થાય ! શ્રવણ-કીર્તન તો કોઈ બીજા હેતુથી પણ સંભવે, સ્મરણ તો સ્નેહની સ્વાભાવિકતાથી થયા કરે. કરવું ન પડે.

સંસાર-પરાયણ હોય તેવા લોકો સારું સાંભળે, સમજે, છતાં પણ સ્વીકારે નહિ, જીવન સુધારે નહિ, આચરણમાં મુકે નહિ, બહાનાં બતાવ્યાં કરે, આવાં સૌ લોકોને જગાડવા માટે "ભારત" સંબોધન કરેલું છે.

આમ સર્વાત્મા-ભગવાન્-હરિ-ઈશ્વર સર્વના દુઃખ દૂર કરનારાં, સુખ દેનારાં છે - સર્વ પુરુષાર્થ રૂપ છે. તે ભગવાન દશલીલા વિશિષ્ટ છે. તે શ્રીમદ્ભાગવતરૂપે વિલસે છે. તેથી શ્રીમદ્ભાગવતનું શ્રવણ-કીર્તન-અંતે સ્મરણ કરવું આવશ્યક છે - જરૂરી છે. દાળમાં સ્વાદ માટે ચપટી મીઠું જરૂરી છે તેમ જીવનમાં સ્વાદ માટે આ ભગવાનનું શ્રવણ-કીર્તન-સ્મરણ જરૂરી છે - અભય માટે.

આ શ્રવણ-કીર્તન-સ્મરણને જરૂરી કહ્યા છે તેમાં કોઈ દબાણ કે પ્રલોભન આપેલાં નથી. અભયની ઈચ્છા હોય તેણે શ્રવણ કરવું. વિશ્વભરનાં માનવમાત્રને પણ આ ભારતીય સંસ્કૃતિનો સુભગ સંદેશ છે. ભારતીય શાસ્ત્રો સંકુચિત નથી. માનવ માત્રનું હીત તે દર્શાવે છે.

અભયની ઈચ્છા હોય તો શ્રીમદ્ભાગવત સાંભળવું જરૂરી છે !

॥ શ્રીહરિઃ ॥

(૨) જીવન પ્રસન્નતાનું મંગલ માર્ગદર્શન

वेदमनूच्याचार्योऽन्तेवासिनमनुशास्ति । सत्यं वद । धर्म्मञ्चर स्वाध्या-यान्मा प्रमदः । आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः । सत्यान्न प्रमदितव्यम् । धर्म्मान्न प्रमदितव्यम् । कुशलान्न प्रमदितव्यम् । भूत्यै न प्रमदितव्यम् । स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् । देवपितृकार्य्याभ्यां न प्रमदितव्यम् । – તૈતિરીય ઉપનિષદ (૧-૧૧-૧).

પ્રાચીનકાળમાં વિદ્યાર્થી ગુરુકુલમાં વાસ કરતાં. વિદ્યાધ્યયન પુરું કરીને પાછા ફરતા વિદ્યાર્થીને તેના ગુરુ જીવનોપયોગી મંગલ માર્ગદર્શન દે છે. જેનાથી જીવનમાં પ્રસન્નતા અનુભવાય. આજે તો પરિસ્થિતિ જુદી જ છે. વિદ્યાર્થી પ્રાયઃ ઘરમાં રહે છે અને સ્કૂલ-કોલેજમાં ભણે છે. અધ્યયન પુરું થતા, ઉપાદિ દેતાં, દીક્ષાંત સમારોહમાં જાત-જાતનાં પ્રવચનો લોકો કરે છે ! અહીં તો જીવનોપયોગી પ્રસન્નતા દેતું માર્ગદર્શન, ગુરુ શિષ્યને જીવન-વ્યવહાર શિખવતાં દે છે. આમ, આજે પરિસ્થિતિ પરિવર્તનથી અધ્યયનના અંતે આપવાનું માર્ગદર્શન અહીં શરૂઆતમાં લીધું છે.

सत्यं वद । – "સાચું બોલ (સાચું બોલજે) !"

આજે જુઠાણાંના ઝેરથી ખદબદતાં જીવન વ્યવહારમાંથી વિદ્યાર્થીને જુદો રાખવા માટે પહેલો ઉપદેશ છે - "સાચું બોલ।" બોલવાનું તો બહુ હોય, તેમાંથી યથાર્થ - હોય તેવું - "સત્ય જ તું બોલજે !" સત્ય પણ સંદિગ્ધ, કઠોર, કર્કશ, કુટિલ બોલવાનું ન હોય, સત્ય જ બોલવાનું હોય. મનુ મહારાજે સુંદર સમાધાન દીધું છે -**"सत्यं ब्रुयात् प्रियं ब्रुयात् ना ब्रुयात् सत्यम् अप्रियम् । प्रियं च नानृत्तं ब्रुयात् एषः धर्मः सनातनः ।"** - **(મનુસ્મૃતિ)** "સત્ય બોલવું, પ્રિય બોલવું, સત્ય પણ અપ્રિય હોય તેવું ન બોલવું, પ્રિય-સત્ય બોલવું એ સનાતન ધર્મ છે."

પોતે સત્ય હોવાનું બધાને દેખાડવું ગમે છે, પણ સત્ય માટે સહન કરવાની તૈયારી તો બહુ ઓછાની હોય છે. સત્ય તો ભગવદ્રૂપ છે. સત્ય હોય ત્યાં અંતે સફળતા અને પ્રસન્નતા જ હોય છે. શ્રીમદ્ભાગવતના મંગલાચરણમાં અને અંતે પણ**"सत्यं परं धीमहि"** કહેલું છે. સત્યને શોધી શકે નહિ, સત્યને સાચવી શકે નહિ, સત્ય માટે સહન કરી શકે નહિ, તે સુખ-શાંતિ-સફળતાનાં ભગવન્ન્માર્ગમાં આગળ વધી શકે નહિ. શ્રીગાંધીજીએ પણ પોતાનાં આત્મચરિત "સત્યના પ્રયોગો"માં ઘણું બધુ દર્શાવ્યું છે.

"धर्मञ्चर।"

"ધર્મનું આચરન કર, અધર્મ ન કરીશ તેવું પણ તેમાંથી વ્યંજિત થાય છે."

સત્યના પાયા પર જ ધર્મ ઊભો છે. તે સ્થિર અને દૃઢ રહે છે. અનુસરનારને તે સ્થિર અને દૃઢ રાખે છે. ધારણ કરે અને પોષણ કરે તે ધર્મ છે. જે ધર્મને સાચવે છે તેને ધર્મ સાચવે છે. ધર્મ બે પ્રકારના (૧) શરીરનો (૨) આત્માનો. શરીરનો ધર્મ છે - યથાયોગ્ય વર્ણાશ્રમ ધર્મનું પાલન ! બીજો આત્મધર્મ છે - ભગવાનની શરણાગતિ અને ભગવાનને આત્મ સમર્પણ ! સન્નિષ્ઠાપૂર્વક, પ્રતિકૂળતા સહન કરીને પણ, ઉગ્ર કે વ્યગ્ર થયા વગર, પ્રયત્નપૂર્વક પોતપોતાના ધર્મનું પાલન કરવાનું હોય !

"स्वाध्यायान्मा प्रमदः" - સ્વાધ્યાયમાંથી પ્રમાદ કરીશ નહિ !

સત્યને સમજવા માટે - સ્વધર્મને શોધવા માટે પોતાના ધર્મગ્રંથનું અધ્યયન - અવગાહન રોજ કરવું જરૂરી છે. તેમાં પરિસ્થિતિની પ્રતિકૂળતા વગેરેનાં બહાનાં કાઢીને છટકી જવાનું ન હોય. સમય મળે નહિ પણ સમય મેળવી લેવાનો હોય, પરંતુ પોતાના ધર્મગ્રંથોનું દર્શન નિત્ય નિયમિત કરવાનું હોય. તેમાં શિથિલતા સહેજે ચલાવી ન લેવાય.

"आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः ।"

"જ્ઞાન દેનારા આચાર્યને, તેમનું પ્રિય ધન લાવીને - આપીને, પછી ગૃહસ્થાશ્રમ કરીને, પ્રજાતંતુનું છેદન ન કરીશ. સંતાન પરંપરા ચલાવજે."

જેણે, જીવનનો ઉજ્જવલ માર્ગ બતાવ્યો હોય, તેનું ઋણ કેમ ચૂકવી શકાય ? છતાં તેનાં સ્વલ્પ પ્રયાસરૂપે, જ્ઞાનદ આચાર્યને, તેમને પ્રિયધન લાવીને ગુરુદક્ષિણા રૂપે આપવું ! પોતાની પાસે ન હોય તો અન્યત્રથી પ્રાપ્ત કરીને પણ આપવું. "રઘુવંશ" માં વરતન્તુ - શિષ્ય - કૌત્સે, ચૌદ વિદ્યાના બદલામાં ચૌદ કરોડ સોનામહોરો લાવી દીધી દેખાય છે ! ભગવાન કૃષ્ણે પણ ગુરુ સાન્દીપનિના પત્નીને મૃતપુત્ર પાછો લાવી દીધેલો સંભળાય છે !

ગુરુ - ઋણ ને ચૂકવ્યાં પછી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ થાય ! વિદ્યા અને સંસ્કારની પરંપરા ચાલુ રાખવા માટે સંતાન પરંપરા તોડવી નહિ.

"सत्यान्न प्रमदितव्यम् ।"

"જીવન વ્યવહારમાં સત્યમાંથી શિથિલ ન થવું જોઈએ - ચલિત ન થવું જોઈએ - અસાવધ ન રહેવું જોઈએ."

"धर्म्मान्न प्रमदितव्यम् ।"

"જીવન વ્યવહારમાં સધર્મમાંથી શિથિલ ન થવું જોઈએ - ચલિત ન થવું જોઈએ - અસાવધ ન રહેવું જોઈએ."

"कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।"

"જીવન વ્યવહારમાં આરોગ્ય - પુણ્યના માર્ગેથી શિથિલ ન થવું જોઈએ - ચલિત ન થવું જોઈએ - અસાવધ ન રહેવું જોઈએ."

"भूत्यै न प्रमदितव्यम् ।"

"જીવન વ્યવહારમાં પ્રગતિ - ઉન્નતિ - વિકાસ માટેનાં કાર્યોમાં શિથિલ ન થવું જોઈએ - ચલિત ન થવું જોઈએ - અસાવધ ન રહેવું જોઈએ."

"स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ।"

"પોતાના શાસ્ત્ર-અધ્યયન અને તેના વિકાસ-પ્રકાશરૂપ પ્રવચનમાં પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ - શિથિલ ન થવું જોઈએ - ચલિત ન થવું જોઈએ - અસાવધ ન રહેવું જોઈએ."

देवपितृकार्य्याभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

દેવ અને પિતૃકાર્યોમાં પ્રમાદ ન કરવો જોઈએ. દેવ એટલે શાસ્ત્રમાં વર્ણવિલા દેવો, તેમની પૂજા વગેરે ! હવે પછીનાં વાક્યમાં, માતા-પિતા-આચાર્ય-અતિથિ પ્રત્યે દેવવત્ વ્યવહાર રાખવાનું કહેલ હોવાથી તે પણ દેવ રૂપ ગણાય. તેથી તેમનાં કાર્યોમાં પણ પ્રમાદ ન કરવો - શિથિલ ન રહેવું - ચલિત ન થવું - અસાવધ ન રહેવું. શ્રાદ્ધ વગેરે પિતૃ કાર્યોમાં પ્રમાદ ન કરવો - શિથિલ ન રહેવું - ચલિત ન થવું - અસાવધ ન રહેવું.

मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव । यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि । यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि । नो इतराणि । - તૈતિરિય ઉપનિષદ (૧-૧૧-૨).

"मातृदेवो भव । पितृदेवो भव । आचार्यदेवो भव । अतिथिदेवो भव ।"

"જેને માટે માતા દેવ છે તેવો તું થા ! જેને માટે પિતા દેવ છે તેવો તું થા ! જેને માટે આચાર્ય દેવ છે તેવો તું થા ! જેને માટે અતિથિ દેવ છે તેવો તું થા !"

અહીં, માતા-પિતા-આચાર્ય-અતિથિ ને દેવ કહેલાં નથી ! પરંતુ તેમના પ્રત્યે દેવ જેવો વ્યવહાર જેનો છે તેવા થવાનું વિદ્યાર્થી ને

ઉપદેશીને-ઉદ્દેશીને કહેલું છે. મા-બાપ-આચાર્ય-અતિથિના લૌકિક વ્યવહારમાં સામાન્ય નજરે દોષ દેખાય પણ ખરાં ! તે દોષોને ધ્યાનમાં ન લેતાં, પોતાની જીવન દૃષ્ટિ ગુણગ્રાહી બનાવીને, તેમની ઉપકારકતા સ્મરીને તેમને દેવની જેમ આદર દેવાનો હોય ! તેમના જીવતાં, તેમની ઉપેક્ષા કરીને, વિવેકરહિત જીવીને, મર્યા પછી ફોટાને દેવ તરીકે પૂજવા એવો આ ઉપદેશનો ઉદ્દેશ નથી. તેમના જીવન વ્યવહારો કદાચ પોતાને સાનુકૂળ ન લાગે તો પણ વિવેકબુદ્ધિથી તેમનો સમાદર જ થાય. વિદ્યાએ આપેલો આ જીવન વિવેક છે. વિદ્યાર્થી પાસે તેની અપેક્ષા રખાય.

यान्यनवद्यानि कर्माणि । तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि ।

“જે અનિંદ્ય (ઉત્તમ) કર્મો હોય તે સેવવા (અનુસરવા) જોઈએ. બીજા નહિ !”

આ બધાના જે કાંઈ અનિંદ્ય (પ્રસંશાયોગ્ય) હોય તેવા કર્મો સેવવાં (અનુસરવાં) યોગ્ય છે. બીજા (દોષ હોય તેવાં) નહિ. ભગવાને જ જગતને ગુણદોષવાળુ બનાવ્યું છે. કોઈમાં એકલા દોષ ન હોય, કોઈમાં એકલા ગુણ ન હોય. બધામાં સામાન્ય રીતે ગુણ-દોષ બંને હોય. આમાંથી વિદ્યાર્થીએ વિવેક બુદ્ધિથી ગુણનું ગ્રહણ કરવાનું અને દોષને ત્યજી દેવાના. દોષ તરફ દૃષ્ટિ નહિ કરવાની - ભુલી જવાના ! સંપૂર્ણ નિર્દોષ તો માત્ર ભગવાન જ છે. સારું જોઈએ તો સારા થવાય - સંતોષ થાય. દોષ જોઈએ તો રોષ થાય - સંતોષ જાય - કલેશ થાય. ગુણ-દૃષ્ટિથી ગૌરવ વધારવું. દોષ દૃષ્ટિથી દુઃખ ઊભું ન કરવું.

यान्यस्माकं सुचरितानि । तानि त्वयोपास्यानि । नो इतराणि ।

“જે અમારાં સુચરિત હોય તે સ્વીકારજે, બીજાં નહિ.”

પ્રારબ્ધ-પ્રમાદ-પરિસ્થિતિ પરવશતાથી ક્યારેક ક્યાંક લોક-વેદ-વિપરિત આચરણ ગુરુજનોથી થઈ ગયું હોય તો તે સામે દૃષ્ટિ કરીશ

નહિ. તે તો ગુરુજનો પોતાના સામર્થ્યથી શુદ્ધ કરી દેશે. શિષ્યે તો સારું જોવું - સારું સાંભળવું - સારું બોલવું, ખોટું (અયોગ્ય) જોવું નહિ - ખોટું (અયોગ્ય) બોલવું નહિ - ખોટું (અયોગ્ય) સાંભળવું નહિ !

ये के यास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयाऽऽसने न प्रश्वसितव्यम् । श्रद्धया देयम् । अश्रद्धया देयम् । श्रिया देयम् । ह्रिया देयम् । भिया देयम् । संविदा देयम् ॥ - તૈતિરિય ઉપનિષદ (૧-૧૧-૩).

"ये के यास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणाः । तेषां त्वयाऽऽसने न प्रश्वसितव्यम् ।"

"જે કોઈ જ્ઞાન કે કર્મમાં આપણાંથી ઉત્તમ હોય તેવા બ્રાહ્મણોના (સમાન) આસને સાથે બેસાય નહિ કે સુવાય નહિ !"

ગુરુજનો-વિદ્વાન બ્રાહ્મણો-કલ્યાણરૂપ પુરુષોનો સમાદર થાય, ઊંચે બેસાડાય, તેમની સાથે બેસાય નહિ કે સુવાય નહિ.

"श्रद्धया देयम् ।" "શ્રદ્ધાપૂર્વક દાન કરવું - આપવું."

પોતાની પાસેના ઉત્તમ પદાર્થો પોતે જ વાપરવા તેવા સ્વાર્થી ન થવું. ઉત્તમ વસ્તુઓ-પૈસા-પદાર્થો વગેરે, કલ્યાણ થવાની શ્રદ્ધાપૂર્વક, ઉત્તમજનોને ફળની અપેક્ષા વગર કે ફળની અપેક્ષા સહિત પણ આદરથી આપવા.

"अश्रद्धया देयम् ।" "અશ્રદ્ધાથી પણ આપવું."

સામાની પાત્રતા કે પરિસ્થિતિમાં શ્રદ્ધા ન થતી હોવા છતાં પણ આવશ્યકતા અનુસાર આપવું.

श्रिया देयम् । "શોભાપૂર્વક આપવું."

લેનારની પ્રતિષ્ઠા કે શોભાને હાનિ ન થાય તેમ આપવું. પોતાની શોભા કે પ્રતિષ્ઠા સમજીને ઉદારતાથી આપવું.

"ह्रिया देयम् ।" "લજ્જાથી આપવું."

પોતાની પાસે હોવા છતાં સામાને ન આપવામાં, પોતાના માટે તે શરમ કે લજ્જારૂપ દેખાશે, તે વિચારે પણ આપવું.

"भिया देयम् ।" "ભયથી આપવું."

ધનની ત્રણ ગતિ છે. દાન-ભોગ-નાશ ! આ વિચારીને, જો આપશો નહિ તો ધનનો નાશ તો થવાનો છે, તે વિચારીને આપવું, અથવા સત્તા સામર્થ્યવાળાને ન આપવાથી પોતાને હાનિ થવાના ભયથી પણ આપવું. આમાં અનર્થને ઉત્તેજન કે પોતાની કાયરતા નથી પણ સંઘર્ષ અને કલેશમાં સમય અને સામર્થ્ય ન વેડફાય તેની સાવધતા છે.

"संविदा देयम् ।" "સમજપૂર્વક આપવું."

પ્રમાણ-પાત્રતા-પરિસ્થિતિ-સંબંધ-આવશ્યકતાના વિચારપૂર્વક આપવું.

अथ यदि ते कर्म्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता अयुक्ताः । अलूक्षा धर्म्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरन् । तथा तत्र वर्तेथाः । - તૈતિરિય ઉપનિષદ (૧-૧૧-૪).

"વળી, જો તને, કર્મમાં કે વ્યવહારમાં શું કરવું ? - તેવો સંશય થાય તો તે (બાબત)માં, જે બ્રાહ્મણો વિચારશીલ - સુયોગ્ય - રુક્ષતા વગરના - ધર્મકામનાવાળાં હોય તેવા બ્રાહ્મણો જેમ વર્તતા હોય તેમ તારે વર્તવું !"

ક્યારેક શાસ્ત્રમાં અને ક્યારેક વ્યવહારમાં, શું કરવું ? કે શું ન કરવું ? - તે સંદિગ્ધતા ઉભી થતી હોય તેનો ઉકેલ બતાવે છે. આવી સંદિગ્ધતામાં મૂંઝાઈને બેસી ન રહેવું, નિષ્ક્રિય ન થવું. પરંતુ જે વિચારશીલ - આચાર પરાયણ - સુયોગ્ય - કોમલતાવાળા - બ્રાહ્મણો જેમ વર્તતા હોય તેમ જોઈને - પૂછીને - સમજીને વર્તવું.

अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनः । युक्ता अयुक्ताः । अलूक्षा धर्म्मकामाः स्युः । यथा ते तेषु वर्तेरन् । तथा तेषु वर्तेथाः । - તૈતિરિય ઉપનિષદ (૧-૧૧-૫).

"વળી, શાસ્ત્ર કે સમાજમાં દુષિત ગણાયેલી બાબતોમાં વિચારશીલ - સુયોગ્ય - ધર્મશીલ બ્રાહ્મણો જેમ વર્તતા હોય તેમ તું વર્તજે !"

આગલા વાક્યમાં વ્યક્તિગત પ્રસંગ વિચાર હતો. હવે સામૂહિક પ્રસંગનો તેવો જ વિચાર દર્શાવે છે. સંદિગ્ધ બાબતોમાં કે નિષિધ્ધ બાબતોમાં, વિચારશીલ - સુયોગ્ય - ધર્મપરાયણ બ્રાહ્મણો જેમ વર્તતા હોય તેમને અનુસરવાનું સૂચવે છે.

एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् । - તૈતિરિય ઉપનિષદ (૧-૧૧-૬).

"सत्यं वद ।"થી આરંભીને "तेषु वर्तेथाः ।" સુધીમાં કહેલ વાતો આ વેદ પુરુષ ભગવાનનો આદેશ છે. આ વેદ છે - આ ઉપનિષદ છે ! આ પ્રમાણે આચરવું જરૂરી છે. આનું પાલન કરવું જોઈએ !"

જેમ રાજા પોતાના સેવકને આજ્ઞા કરે તેમ "**सत्यं वद ।**"થી લઈને "**तेषु वर्तेथाः ।**" સુધી વેદ પુરુષની સ્વાનુયાયીઓને આજ્ઞા છે. તેમાં વિકલ્પ ન હોય. તે આચરવાનું જ હોય. તેવું જ આચરવાનું આવશ્યક છે. આ વેદ-ઉપનિષદ છે. વિદ્યાર્થીને સ્નેહથી પાસે બેસાડીને, એકાંતમાં આત્મિયતાથી, તેને સંસારથી છૂટો પાડીને, ભગવાન સુધી પહોંચાડીને, સ્થિર કરતો ઉપદેશ કરે છે - તે ઉપનિષદ છે. આમ આચરવું યોગ્ય છે - જરૂરી છે.

(३) व्याकरणम्

(शब्दरूप-धातुरूप-पाणिनीयसूत्रपाठ-तर्कसंग्रह-समासचक्र ादि)

(क) अथ शब्दरूपावलिः

शब्दानुक्रमाणी

रामो हरिः करी भूभृद्भानुः कर्ता च चन्द्रमाः।
तस्थिवान्भगवानात्मा दशैते पुंसि नायकाः ॥१॥
रमा रुचिर्नदी धेनुर्वाग्धीः सरिदनन्तरम् ।
क्षुत्प्रावृट्च शरच्चैव दशैते स्त्रीषु नायकाः ॥२॥
ज्ञानं दधि पयो वर्म धनुर्वारि जगत्तथा ।
मधु नाम मनोहारि दशैते तु नपुंसके ॥३॥
स सा तद्यच्च या यच्च कः का किं त्वमहं त्वयम् ।
इयं चेदं चैष चैषा चैतच्चासावसावदः ॥४॥
पिता माता स्वसा गीर्नौः स्त्रग्भू राजा पतिः सखा ।
हाहा गोपा पपीर्हूहूश्चमूः स्त्री कति दिक् प्रधीः ॥५॥
सुलूर्यवक्रीश्चानड्वान्पन्था ज्यायान्महान्स्वभूः।
सर्वः सर्वा च सर्वं च द्वित्र्यादिश्च गणस्तथा ॥६॥

१. अकारान्तः पुंल्लिङ्गो राम शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
रामः	रामौ	रामाः	प्रथमा ।
रामम्	रामौ	रामान्	द्वितीया ।
रामेण	रामाभ्याम्	रामैः	तृतीया ।
रामाय	रामाभ्याम्	रामेभ्यः	चतुर्थी ।
रामात्	रामाभ्याम्	रामेभ्यः	पञ्चमी ।
रामस्य	रामयोः	रामाणाम्	षष्ठी ।
रामे	रामयोः	रामेषु	सप्तमी ।
हे राम	हे रामौ	हे रामाः	संबोधनम् ।

इसी तरह मुकुन्द, गोविन्द, शिव, देवदेव, गणेश, रमेश, महेश, दिनेश, गृहेश, स्कन्द, चन्द्र, बान्धव, शैल, वृक्ष, पङ्क, जनक, ग्राम, गज, बालक, नृप और दीप प्रभृति अकारन्त पुल्लिङ्ग शब्दों के रूप चलाने चाहिए ।

२. इकारान्तः पुल्लिङ्गो हरि शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
हरिः	हरी	हरयः	प्रथमा ।
हरिम्	हरी	हरीन्	द्वितीया ।
हरिणा	हरिभ्याम्	हरिभिः	तृतीया ।
हरये	हरिभ्याम्	हरिभ्यः	चतुर्थी ।
हरेः	हरिभ्याम्	हरिभ्यः	पञ्चमी ।
हरेः	हर्योः	हरीणाम्	षष्ठी ।
हरौ	हर्योः	हरिषु	सप्तमी ।
हे हरे	हे हरी	हे हरयः	संबोधनम् ।

इसी तरह भूपति, यति, पशुपति, रतिपति, धनपति, कुलपति, नृपति, मुनि, रवि, कवि, सारथि, दशरथि, तिथि, विधि, निधि, पयोधि, आधि, व्याधि, अरि, गिरि, आदि इकारान्त पुंल्लिङ्ग शब्दों के रूप चलाने चाहिए ।

३. इन्नन्त पुंल्लिङ्गः करिन् (हाथी) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
करी	करिणौ	करिणः	प्रथमा ।
करिणम्	करिणौ	करिणः	द्वितीया ।
करिणा	करिभ्याम्	करिभिः	तृतीया ।
करिणे	करिभ्याम्	करिभ्यः	चतुर्थी ।
करिणः	करिभ्याम्	करिभ्यः	पञ्चमी ।
करिणः	करिणोः	करिणाम्	षष्ठी ।
करिणि	करिणोः	करिषु	सप्तमी ।
हे करिन्	हे करिणौ	हे करिणः	संबोधनम् ।

हस्तिन, दण्डिन्, चक्रिन्, मन्त्रिन्, प्रतिहारिन्, अश्वारोहिन्, पताकिन्, खड्गिन, पक्षिन्, केशरिन्, मुसलिन्, तपस्विन्, योगिन्, स्वामिन्, प्रतिवादिन्, साक्षिन्, श्रृङ्गिन्, वाजिन्, ताम्बूलिन्, चक्रवर्तिन्, ब्रह्मचारिन्, अन्तेवासिन्, शशिन् और परमेष्टिन् प्रभृति

इन्नन्त पुंल्लिङ्ग शब्दों के रूप जानना ।

४. तकारान्तः पुंल्लिङ्गो भूभृत् (पर्वत) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
भूभृत्	भूभृतौ	भूभृतः	प्रथमा ।
भूभृतम्	भूभृतौ	भूभृतः	द्वितीया ।
भूभृता	भूभृद्भ्याम्	भूभृद्भिः	तृतीया ।
भूभृते	भूभृद्भ्याम्	भूभृद्भ्यः	चतुर्थी ।
भूभृतः	भूभृद्भ्याम्	भूभृद्भ्यः	पञ्चमी ।
भूभृतः	भूभृतोः	भूभृताम्	षष्ठी ।
भूभृति	भूभृतोः	भूभृत्सु	सप्तमी ।
हे भूभृत्	हे भूभृतौ	हे भूभृतः	संबोधनम् ।

इसी तरह वसुभृत्, मरुत्, विश्वजित् प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

५. उकारान्तः पुंल्लिङ्गो भानु (सूर्य) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
भानुः	भानू	भानवः	प्रथमा ।
भानुम्	भानू	भानून्	द्वितीया ।
भानुना	भानुभ्याम्	भानुभिः	तृतीया ।
भानवे	भानुभ्याम्	भानुभ्यः	चतुर्थी ।
भानोः	भानुभ्याम्	भानुभ्यः	पञ्चमी ।
भानोः	भान्वोः	भानूनाम्	षष्ठी ।
भानौ	भान्वोः	भानुषु	सप्तमी ।
हे भानो	हे भानू	हे भानवः	संबोधनम् ।

इसी तरह विष्णु, गुरु, पटु, वायु, प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

६. ऋकारान्तः पुंल्लिङ्गः कर्तृ (करनेवाला) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
कर्ता	कर्तारौ	कर्तारः	प्रथमा ।
कर्तारम्	कर्तारौ	कर्तॄन्	द्वितीया ।
कर्त्रा	कर्तृभ्याम्	कर्तृभिः	तृतीया ।

कर्त्रे	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः	चतुर्थी ।
कर्तुः	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः	पञ्चमी ।
कर्तुः	कर्त्रोः	कर्तॄणाम्	षष्ठी ।
कर्तरि	कर्त्रोः	कर्तृषु	सप्तमी ।
हे कर्तः	हे कर्तारौ	हे कर्तारः	संबोधनम् ।

इसी तरह धातृ, होतृ, भर्तृ, विधातृ, वक्तृ प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

७. सान्तः पुंल्लिङ्गश्चन्द्रमस् (चन्द्रमा) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
चन्द्रमाः	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः	प्रथमा ।
चन्द्रमसम्	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः	द्वितीया ।
चन्द्रमसा	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभिः	तृतीया ।
चन्द्रमसे	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभ्यः	चतुर्थी ।
चन्द्रमसः	चन्द्रमोभ्याम्	चन्द्रमोभ्यः	पञ्चमी ।
चन्द्रमसः	चन्द्रमसोः	चन्द्रमसाम्	षष्ठी ।
चन्द्रमसि	चन्द्रमसोः	चन्द्रमस्सु	सप्तमी ।
हे चन्द्रमः	हे चन्द्रमसौ	हे चन्द्रमसः	संबोधनम्

इसी तरह सुमनस्, वेधस्, प्रचेतस्, दिवोकस् प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

८. वस्वन्तः पुंल्लिङ्गस्तस्थिवस् (ठहरता हुआ) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
तस्थिवान्	तस्थिवांसौ	तस्थिवांसः	प्रथमा ।
तस्थिवांसम्	तस्थिवांसौ	तस्थुषः	द्वितीया ।
तस्थुषा	तस्थिवद्भ्याम्	तस्थिवद्भिः	तृतीया ।
तस्थुषे	तस्थिवद्भ्याम्	तस्थिवद्भ्यः	चतुर्थी ।
तस्थुषः	तस्थिवद्भ्याम्	तस्थिवद्भ्यः	पञ्चमी ।
तस्थुषः	तस्थुषोः	तस्थुषाम्	षष्ठी ।
तस्थुषि	तस्थुषोः	तस्थिवत्सु	सप्तमी ।
हे तस्थिवन्	हे तस्थिवांसौ	हे तस्थिवांसः	संबोधनम्

इसी तरह सेदिवस्, जगन्वस्, आदि प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

९. वत्वन्तः पुंल्लिङ्गो भगवत् (भगवान्) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
भगवान्	भगवन्तौ	भगवन्तः	प्रथमा ।
भगवन्तम्	भगवन्तौ	भगवतः	द्वितीया ।
भगवता	भगवद्भ्याम्	भगवद्भिः	तृतीया ।
भगवते	भगवद्भ्याम्	भगवद्भ्यः	चतुर्थी ।
भगवतः	भगवद्भ्याम्	भगवद्भ्यः	पञ्चमी
भगवतः	भगवतोः	भगवताम्	षष्ठी ।
भगवति	भगवतोः	भगवत्सु	सप्तमी ।
हे भगवन्	हे भगवन्तौ	हे भगवन्तः	संबोधनम्

इसी तरह भवत्, बुद्धिमत्, विद्यावत् यावत् प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

१०. नकारान्तः पुंल्लिङ्ग आत्मन् (आत्मा) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
आत्मा	आत्मानौ	आत्मानः	प्रथमा ।
आत्मानम्	आत्मानौ	आत्मनः	द्वितीया ।
आत्मना	आत्मभ्याम्	आत्मभिः	तृतीया ।
आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः	चतुर्थी ।
आत्मनः	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः	पञ्चमी ।
आत्मनः	आत्मनोः	आत्मनाम्	षष्ठी ।
आत्मनि	आत्मनोः	आत्मसु	सप्तमी ।
हे आत्मन्	हे आत्मानौ	हे आत्मनः	संबोधनम्

इसी तरह ब्रह्मन्, सुशर्मन्, यज्वन् प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

११. आबन्तः स्त्रीलिंगो रमा (लक्ष्मी) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
रमा	रमे	रमाः	प्रथमा ।
रमाम्	रमे	रमाः	द्वितीया ।
रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः	तृतीया ।
रमायै	रमाभ्याम्	रमाभ्यः	चतुर्थी ।

रमायाः	रमाभ्याम्	रमाभ्यः	पञ्चमी ।
रमायाः	रमयोः	रमाणाम्	षष्ठी ।
रमायाम्	रमयोः	रमासु	सप्तमी ।
हे रमे	हे रमे	हे रमाः	संबोधनम्

इसी तरह बाला, माला, शाला, गंङ्गा, माया प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

१२. इकारान्त : स्त्रीलिंगो रुचि (कान्ति) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
रुचिः	रुची	रुचयः	प्रथमा ।
रुचिम्	रुची	रुचीः	द्वितीया ।
रुच्या	रुचिभ्याम्	रुचिभिः	तृतीया ।
रुच्यै, रुचये	रुचिभ्याम्	रुचिभ्यः	चतुर्थी ।
रुच्याः, रुचेः	रुचिभ्याम्	रुचिभ्यः	पञ्चमी ।
रुच्याः, रुचेः	रुच्योः	रुचीनाम्	षष्ठी ।
रुच्याम्, रुचौ	रुच्योः	रुचिसु	सप्तमी ।
हे रुचे	हे रुची	हे रुचयः	संबोधनम्

इसी तरह धृति, मति, गति, नीति, रीति, श्रृति प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

१३. ईकारान्तः स्त्रीलिंगो नदी (नदी) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
नदी	नद्यौ	नद्यः	प्रथमा ।
नदीम्	नद्यौ	नदीः	द्वितीया ।
नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः	तृतीया ।
नद्यै	नदीभ्याम्	नदीभ्यः	चतुर्थी ।
नद्याः	नदीभ्याम्	नदीभ्यः	पञ्चमी ।
नद्याः	नद्योः	नदीनाम्	षष्ठी ।
नद्याम्	नद्योः	नदीषु	सप्तमी ।
हे नदि	हे नद्यौ	हे नद्यः	संबोधनम्

इसी तरह कुमारी, नारी, गौरी, जननी, देवी प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

१४. उकारान्तः स्त्रीलिंगो धेनु (गौ) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
धेनुः	धेनू	धेनवः	प्रथमा ।
धेनुम्	धेनू	धेनूः	द्वितीया ।
धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः	तृतीया ।
धेन्वै, धेनवे	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः	चतुर्थी ।
धेन्वाः, धेनोः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः	पञ्चमी ।
धेन्वाः, धेनोः	धेन्वोः	धेनूनाम्	षष्ठी ।
धेन्वाम्, धेनौ	धेन्वोः	धेनुषु	सप्तमी ।
हे धेनो	हे धेनू	हे धेनवः	संबोधनम्

इसी तरह रज्जु, तनु, रेणु प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

१५. चकारान्त स्त्रीलिंगो वाच् (वाणी) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
वाक् वाग्	वाचौ	वाचः	प्रथमा ।
वाचम्	वाचौ	वाचः	द्वितीया ।
वाचा	वाग्भ्याम्	वाग्भिः	तृतीया ।
वाचे	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः	चतुर्थी ।
वाचः	वाग्भ्याम्	वाग्भ्यः	पञ्चमी ।
वाचः	वाचोः	वाचाम्	षष्ठी ।
वाचि	वाचोः	वाक्षु	सप्तमी ।
हेवाक् हेवाग्	हे वाचौ	हे वाचः	संबोधनम्

इसी तरह शुच्, रुच्, दिश् प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

१६. ईकारान्तः स्त्रीलिंगो धी (बुद्धि) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
धीः	धियौ	धियः	प्रथमा ।
धियम्	धियौ	धियः	द्वितीया
धिया	धीभ्याम्	धीभिः	तृतीया ।
धियै धिये	धीभ्याम्	धीभ्यः	चतुर्थी ।

धिया: धियः	धीभ्याम्	धीभ्यः	पञ्चमी।
धिया: धियः	धियोः	धीनाम् धियाम्	षष्ठी।
धियाम् धियि	धियोः	धीषु	सप्तमी।
हे धीः	हे धियौ	हे धियः	संबोधनम्

इसी तरह ह्री, श्री, भी, सुधी प्रभृति शब्दों के रूप जानना।

१७. तकारान्तः स्त्रीलिंगः सरित् (नदी) शब्दः।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
सरित्	सरितौ	सरितः	प्रथमा।
सरितम्	सरितौ	सरितः	द्वितीया।
सरिता	सरिद्भ्याम्	सरिद्भिः	तृतीया।
सरिते	सरिद्भ्याम्	सरिद्भ्यः	चतुर्थी।
सरितः	सरिद्भ्याम्	सरिद्भ्यः	पञ्चमी।
सरितः	सरितोः	सरिताम्	षष्ठी।
सरिति	सरितोः	सरित्सु	सप्तमी।
हे सरित्	हे सरितौ	हे सरितः	संबोधनम्।

इसी तरह हरित्, तडित् प्रभृति शब्दों के रूप जानना।

१८. धकारान्तः स्त्रीलिंगः क्षुध् (भूख) शब्दः।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
क्षुत्, क्षुद्	क्षुधौ	क्षुधः	प्रथमा।
क्षुधम्	क्षुधौ	क्षुधः	द्वितीया।
क्षुधा	क्षुद्भ्याम्	क्षुद्भिः	तृतीया।
क्षुधे	क्षुद्भ्याम्	क्षुद्भ्यः	चतुर्थी।
क्षुधः	क्षुद्भ्याम्	क्षुद्भ्यः	पञ्चमी।
क्षुधः	क्षुधोः	क्षुधाम्	षष्ठी।
क्षुधि	क्षुधोः	क्षुत्सु	सप्तमी।
हेक्षुत्, हेक्षुद्	हे क्षुधौ	हे क्षुधः	संबोधनम्

इसी तरह समिध् - युयुध् प्रभृति शब्दों के रूप जानना।

१९. षकारान्तः स्त्रीलिंगः प्रावृष् (वर्षाऋतु) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
प्रावृट् प्रावृड्	प्रावृषौ	प्रावृषः	प्रथमा ।
प्रावृषम्	प्रावृषौ	प्रावृषः	द्वितीया ।
प्रावृषा	प्रावृड्भ्याम्	प्रावृड्भिः	तृतीया ।
प्रावृषे	प्रावृड्भ्याम्	प्रावृड्भ्यः	चतुर्थी ।
प्रावृषः	प्रावृड्भ्याम्	प्रावृड्भ्यः	पञ्चमी ।
प्रावृषः	प्रावृषोः	प्रावृषाम्	षष्ठी ।
प्रावृषि	प्रावृषोः	प्रावृट्सु	सप्तमी ।
हेप्रावृट् प्रावृड्	हे प्रावृषौ	हे प्रावृषः	संबोधनम्

इसी तरह त्विष्, द्विष् रत्नमुष् प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

२०. द्कारान्तः स्त्रीलिंगो शरद् (शरद्-ऋतु) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
शरत्	शरदौ	शरदः	प्रथमा ।
शरदम्	शरदौ	शरदः	द्वितीया ।
शरदा	शरद्भ्याम्	शरद्भिः	तृतीया ।
शरदे	शरद्भ्याम्	शरद्भ्यः	चतुर्थी ।
शरदः	शरद्भ्याम्	शरद्भ्यः	पञ्चमी ।
शरदः	शरदोः	शरदाम्	षष्ठी ।
शरदि	शरदोः	शरत्सु	सप्तमी ।
हेशरत् हेशरद्	हे शरदौ	हे शरदः	संबोधनम्

इसी तरह सम्पद्, विपद्, परिषद् आपद् प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

२१. अकारान्तो नपुंसकलिंगो ज्ञान (ज्ञान) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
ज्ञानम्	ज्ञाने	ज्ञानानि	प्रथमा ।
ज्ञानम्	ज्ञाने	ज्ञानानि	द्वितीया ।
ज्ञानेन	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानैः	तृतीया ।
ज्ञानाय	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानेभ्यः	चतुर्थी ।

ज्ञानात्	ज्ञानाभ्याम्	ज्ञानेभ्यः	पञ्चमी ।
ज्ञानस्य	ज्ञानयोः	ज्ञानानाम्	षष्ठी ।
ज्ञाने	ज्ञानयोः	ज्ञानेषु	सप्तमी ।
हे ज्ञान	हे ज्ञाने	हे ज्ञानानि	संबोधनम्

इसी तरह शील, गृह, रत्न, पत्र, चरित्र प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

२२. इकारान्तो नपुंसकलिंगो दधि (दही) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
दधि	दधिनी	दधीनि	प्रथमा ।
दधि	दधिनी	दधीनि	द्वितीया ।
दध्ना	दधिभ्याम्	दधिभिः	तृतीया ।
दध्ने	दधिभ्याम्	दधिभ्यः	चतुर्थी ।
दध्नः	दधिभ्याम्	दधिभ्यः	पञ्चमी ।
दध्नः	दध्नोः	दध्नाम्	षष्ठी ।
दध्नि, दधनि	दध्नोः	दधिषु	सप्तमी ।
हे दधे, हे दधि,	हे दधिनी	हे दधीनि	संबोधनम्

इसी तरह अस्थि, सक्थि, अक्षि प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

२३. सान्तो नपुंसकलिंगः पयस् (पानी वा दूध) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
पयः	पयसी	पयांसि	प्रथमा ।
पयः	पयसी	पयांसि	द्वितीया ।
पयसा	पयोभ्याम्	पयोभि	तृतीया ।
पयसे	पयोभ्याम्	पयोभ्यः	चतुर्थी ।
पयसः	पयोभ्याम्	पयोभ्यः	पञ्चमी ।
पयसः	पयसोः	पयसाम्	षष्ठी ।
पयसि	पयसोः	पयस्सु	सप्तमी ।
हेपयः	हे पयसी	हे पयांसि	संबोधनम्

इसी तरह मनस्, वयस्, तेजस्, चेतस् प्रभृति शब्दों के रूप ज़ानना ।

२४. नान्तो नपुंसकलिंगो वर्मन् (कवच) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
वर्म	वर्मणी	वर्माणि	प्रथमा ।
वर्म	वर्मणी	वर्माणि	द्वितीया ।
वर्मणा	वर्मभ्याम्	वर्मभिः	तृतीया ।
वर्मणे	वर्मभ्याम्	वर्मभ्यः	चतुर्थी ।
वर्मणः	वर्मभ्याम्	वर्मभ्यः	पञ्चमी ।
वर्मणः	वर्मणोः	वर्मणाम्	षष्ठी ।
वर्मणि	वर्मणोः	वर्मसु	सप्तमी ।
हेवर्म	हे वर्मणी	हे वर्माणि	संबोधनम्

इसी तरह शर्मन्, कर्मन्, मर्मन्, चर्मन् प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

२५. षकारान्तो नपुंसकलिंगो धनुष् (धनुष) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
धनुः	धनुषी	धनूंषि	प्रथमा ।
धनुः	धनुषी	धनूंषि	द्वितीया ।
धनुषा	धनुर्भ्याम्	धनुर्भिः	तृतीया ।
धनुषे	धनुर्भ्याम्	धनुर्भ्यः	चतुर्थी ।
धनुषः	धनुर्भ्याम्	धनुर्भ्यः	पञ्चमी ।
धनुषः	धनुषोः	धनुषाम्	षष्ठी ।
धनुषि	धनुषोः	धनुषु	सप्तमी ।
हे धनुः	हे धनुषी	हे धनूंषि	संबोधनम्

इसी तरह हविष्, आयुष्, चक्षुष् प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

२६. इकारान्त नपुंसकलिंगो वारि (जल) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
वारि	वारिणी	वारीणि	प्रथमा ।
वारि	वारिणी	वारीणि	द्वितीया ।
वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः	तृतीया ।
वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	चतुर्थी ।
वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः	पञ्चमी ।

वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्	षष्ठी ।
वारिणि	वारिणोः	वारिषु	सप्तमी ।
हे वारे, हे वारि	हे वारिणी	हे वारीणि	संबोधनम्

इसी तरह कारि, हारि प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

२७. तकारान्त नपुंसकलिंगो जगत् (विश्व) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
जगत्	जगती	जगन्ति	प्रथमा ।
जगत्	जगती	जगन्ति	द्वितीया ।
जगता	जगद्भ्याम्	जगद्भिः	तृतीया ।
जगते	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः	चतुर्थी ।
जगतः	जगद्भ्याम्	जगद्भ्यः	पञ्चमी ।
जगतः	जगतोः	जगताम्	षष्ठी ।
जगति	जगतोः	जगत्सु	सप्तमी ।
हेजगत्	हे जगती	हे जगन्ति	संबोधनम्

इसी तरह बृहत्, पृषत् प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

२८. ऊकारान्तो नपुंसकलिंगो मधु (शहद) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
मधु	मधुनी	मधूनि	प्रथमा ।
मधु	मधुनी	मधूनि	द्वितीया ।
मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः	तृतीया ।
मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्यः	चतुर्थी ।
मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभ्यः	पञ्चमी ।
मधुनः	मधुनोः	मधूनाम्	षष्ठी ।
मधुनि	मधुनोः	मधुषु	सप्तमी ।
हे मधो, हे मधु	हे मधुनी	हे मधूनि	संबोधनम्

२९. नकारान्तो नपुंसकलिंगो नामन् (नाम) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
नाम	नामनी-नाम्नी	नामानि	प्रथमा ।

नाम	नामनी-नाम्नी	नामानि	द्वितीया ।
नाम्ना	नामभ्याम्	नामभिः	तृतीया ।
नाम्ने	नामभ्याम्	नामभ्यः	चतुर्थी ।
नाम्नः	नामभ्याम्	नामभ्यः	पञ्चमी ।
नाम्नः	नाम्नोः	नाम्नाम्	षष्ठी ।
नाम्नि, नामनि	नाम्नोः	नामसु	सप्तमी ।
हे नाम, हे नामन्	हे नामनी हे नाम्नी	हे नामानि	संबोधनम्

इसी तरह रोमन्, व्योमन्, प्रेमन्, धामन् प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

३०. इन्नन्तो नपुंसकलिंगो मनोहारिन् (मनोहर) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
मनोहारि	मनोहारिणी	मनोहारीणि	प्रथमा ।
मनोहारि	मनोहारिणी	मनोहारीणि	द्वितीया ।
मनोहारिणा	मनोहारिभ्याम्	मनोहारिभिः	तृतीया ।
मनोहारिणे	मनोहारिभ्याम्	मनोहारिभ्यः	चतुर्थी ।
मनोहारिणः	मनोहारिभ्याम्	मनोहारिभ्यः	पञ्चमी ।
मनोहारिणः	मनोहारिणोः	मनोहारिणाम्	षष्ठी ।
मनोहारिणि	मनोहारिणोः	मनोहारिषु	सप्तमी ।
हे मनोहारिन्	हे मनोहारिणी	हे मनोहारीणि	संबोधनम्

इसी तरह अर्थिन्, गुणिन्, सुखिन् प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

३१. दकारान्तः पुंल्लिङ्गः सर्वनामसंज्ञकः तद् (वह) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
सः	तौ	ते	प्रथमा ।
तं	तौ	तान्	द्वितीया ।
तेन	ताभ्याम्	तैः	तृतीया ।
तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः	चतुर्थी ।
तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः	पञ्चमी ।
तस्य	तयोः	तेषाम्	षष्ठी ।
तस्मिन्	तयोः	तेषु	सप्तमी ।

नोंध : सर्वनाम संज्ञक शब्दों में प्रायः सम्बोधन नहीं हुआ करता । (यही शब्द स्त्रीलिंग में)

३२. दकारान्तः स्त्रीलिंगः सर्वनामसंज्ञकः तद् (वह स्त्री) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
सा	ते	ताः	प्रथमा ।
ताम्	ते	ताः	द्वितीया ।
तया	ताभ्याम्	ताभिः	तृतीया ।
तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः	चतुर्थी ।
तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः	पञ्चमी ।
तस्याः	तयोः	तासाम्	षष्ठी ।
तस्याम्	तयोः	तासु	सप्तमी ।

३३. दकारान्तो नपुसकलिंगः सर्वनामसंज्ञकः तद् (वह) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
तत्	ते	तानि	प्रथमा ।
तत्	ते	तानि	द्वितीया ।
तेन	ताभ्याम्	तैः	तृतीया ।
तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः	चतुर्थी ।
तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः	पञ्चमी ।
तस्य	तयोः	तेषाम्	षष्ठी ।
तस्मिन्	तयोः	तेषु	सप्तमी ।

३४. दकारान्तः पुलिंङ्गसर्वनामसंज्ञकः यद् (जो पुरुष) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
यः	यौ	ये	प्रथमा ।
यं	यौ	यान्	द्वितीया ।
येन	याभ्याम्	यैः	तृतीया ।
यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः	चतुर्थी ।
यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः	पञ्चमी ।
यस्य	ययोः	येषाम्	षष्ठी ।
यस्मिन्	ययोः	येषु	सप्तमी ।

३५. दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः सर्वनामसंज्ञको यद् (जो स्त्री) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
या	ये	याः	प्रथमा ।
यां	ये	याः	द्वितीया ।
यया	याभ्याम्	याभिः	तृतीया ।
यस्यै	याभ्याम्	याभ्यः	चतुर्थी ।
यस्याः	याभ्याम्	याभ्यः	पञ्चमी ।
यस्याः	ययोः	यासाम्	षष्ठी ।
यस्याम्	ययोः	यासु	सप्तमी ।

३६. दकारान्तो नपुसकलिंगः सर्वनामसंज्ञको यद् (जो वस्तु) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
यत्	ये	यानि	प्रथमा ।
यत्	ये	यानि	द्वितीया ।
येन	याभ्याम्	यैः	तृतीया ।
यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः	चतुर्थी ।
यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः	पञ्चमी ।
यस्य	ययोः	येषाम्	षष्ठी ।
यस्मिन्	ययोः	येषु	सप्तमी ।

३७ मकारान्तः पुंलिंगः सर्वनामसंज्ञकः किम् (कौन पुरुष) शब्दः

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
कः	कौ	के	प्रथमा ।
कं	कौ	कान्	द्वितीया ।
केन	काभ्याम्	कैः	तृतीया ।
कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः	चतुर्थी ।
कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः	पञ्चमी ।
कस्य	कयोः	केषाम्	षष्ठी ।
कस्मिन्	कयोः	केषु	सप्तमी ।

३८. मकारान्तः स्त्रीलिंगः सर्वनामसंज्ञकः किम्(कौन स्त्री)शब्दः

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
का	के	काः	प्रथमा ।
कां	के	काः	द्वितीया ।
कया	काभ्याम्	काभिः	तृतीया ।
कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः	चतुर्थी ।
कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः	पञ्चमी ।
कस्याः	कयोः	कासाम्	षष्ठी ।
कस्याम्	कयोः	कासु	सप्तमी ।

३९. मकारान्तो नपुंसकलिंगः सर्वनामसंज्ञकः किं (कौन) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
किम्	के	कानि	प्रथमा ।
किम्	के	कानि	द्वितीया ।
केन	काभ्याम्	कैः	तृतीया ।
कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः	चतुर्थी ।
कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः	पञ्चमी ।
कस्य	कयोः	केषाम्	षष्ठी ।
कस्मिन्	कयोः	केषु	सप्तमी ।

४०. तीनों लिंगोमें एक ही समान रूपवाला दकारान्त युष्मद्(तुम)शब्दः।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
त्वं	युवां	यूयम्	प्रथमा ।
त्वां (त्वा)	युवां (वां)	युष्मान् (वः)	द्वितीया ।
त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः	तृतीया ।
तुभ्यं (ते)	युवाभ्याम्(वां)	युष्मभ्यम् (वः)	चतुर्थी ।
त्वत् त्वद्	युवाभ्याम्	युष्मत्	पञ्चमी ।
तव (ते)	युवयोः(वाम्)	युष्माकं(वः)	षष्ठी ।
त्वयि	युवयोः	युष्मासु	सप्तमी ।

४१. तीनों लिंगोमें एक ही समान रूपवाला दकारान्त अस्मद् (मैं) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
अहं	आवां	वयम्	प्रथमा ।
मां(मा)	आवां(नौ)	अष्मान्(नः)	द्वितीया ।
मया	आवाभ्याम्	अष्माभिः	तृतीया ।
मह्यं(मे)	आवाभ्याम्(नौ)	अष्मभ्यम् (नः)	चतुर्थी ।
मत् मद्	आवाभ्याम्	अष्मत्	पञ्चमी ।
मम(मे)	आवयोः(नौ)	अष्माकम्	षष्ठी ।
मयि	आवयोः	अष्मासु	सप्तमी ।

४२. मकारान्त पुंल्लिग इदम् (यह) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
अयम्	इमौ	इमे	प्रथमा ।
इमम् एनम्	इमौ, एनौ	इमान्,एनान्	द्वितीया ।
अनेन, एनेन	आभ्याम्	एमिः	तृतीया ।
अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः	चतुर्थी ।
अस्मात्-द्	आभ्याम्	एभ्यः	पञ्चमी ।
अस्य	अनयोः, एनयोः	एषाम्	षष्ठी ।
अस्मिन्	अनयोः, एनयोः	एषु	सप्तमी ।

४३. सकारान्तः स्त्रीलिंगोऽदस् (यह) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
असौ	अमू	अमूः	प्रथमा ।
अमुम्	अमू	अमूः	द्वितीया ।
अमुया	अमूभ्याम्	अमूभिः	तृतीया ।
अमुष्यै	अमूभ्याम्	अमूभ्यः	चतुर्थी ।
अमुष्याः	अमूभ्याम्	अमूभ्यः	पञ्चमी ।
अमुष्याः	अमूयोः	अमूषाम्	षष्ठी ।
अमुष्याम्	अमूयोः	अमूषु	सप्तमी ।

४४. सकारान्तः पुंलिंगोऽदस् (यह) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
असौ	अमू	अमी	प्रथमा ।
अमुम्	अमू	अमून्	द्वितीया ।
अमुना	अमूभ्याम्	अमीभिः	तृतीया ।
अमुष्मै	अमूभ्याम्	अमीभ्यः	चतुर्थी ।
अमुष्मात्	अमूभ्याम्	अमीभ्यः	पञ्चमी ।
अमुष्यः	अमूयोः	अमीषाम्,	षष्ठी ।
अमुष्मिन्	अमूयोः	अमीषु	सप्तमी ।
नपुंसके अदः	अमू	अमूनि	

प्रथमा द्वितीयामें बाकी में पुंलिग के समान रूप होते हैं ।

४५. ऋकारान्तः पुल्लिगः पितृ (पिता) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
पिता	पितरौ	पितरः	प्रथमा ।
पितरम्	पितरौ	पितृन्	द्वितीया ।
पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः	तृतीया ।
पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः	चतुर्थी ।
पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः	पञ्चमी ।
पितुः	पित्रोः	पितृणाम्,	षष्ठी ।
पितरि	पित्रोः	पितृषु	सप्तमी ।
हे पितः	हे पितरौ	हे पितरः	संबोधनम्

इसी तरह भ्रातृ, जामातृ, नृ प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

४६. ऋकारान्तः स्त्रीलिंगो मातृ (माता) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
माता	मातरौ	मातरः	प्रथमा ।
मातरम्	मातरौ	मातृः	द्वितीया ।
मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः	तृतीया ।
मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्यः	चतुर्थी ।

मातुः	मातृभ्याम्	मातृभ्यः	पञ्चमी ।
मातुः	मात्रोः	मातॄणाम्	षष्ठी ।
मातरि	मात्रोः	मातृषु	सप्तमी ।
हे मातः	हे मातरौ	हे मातरः	संबोधनम्

इसी तरह दुहितृ, ननान्दृ प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

४७. ऋकारान्तः स्त्रीलिंगः स्वसृ (बहिन) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
स्वसा	स्वसारौ	स्वसारः	प्रथमा ।
स्वसारम्	स्वसारौ	स्वसॄः	द्वितीया ।
स्वस्रा	स्वसृभ्याम्	स्वसृभिः	तृतीया ।
स्वस्रे	स्वसृभ्याम्	स्वसृभ्यः	चतुर्थी ।
स्वसुः	स्वसृभ्याम्	स्वसृभ्यः	पञ्चमी ।
स्वसुः	स्वस्रोः	स्वसृणाम्	षष्ठी ।
स्वसरि	स्वस्रोः	स्वसृषु	सप्तमी ।
हे स्वसः	हे स्वसारौ	हे स्वसारः	संबोधनम् ।

४८. ओकारान्त उभयलिंगो गो (बैल अथवा गाय) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
गौः	गावौ	गावः	प्रथमा ।
गाम्	गावौ	गाः	द्वितीया ।
गवा	गोभ्याम्	गोभिः	तृतीया ।
गवे	गोभ्याम्	गोभ्यः	चतुर्थी ।
गोः	गोभ्याम्	गोभ्यः	पञ्चमी ।
गोः	गवोः	गवाम्	षष्ठी ।
गवि	गवोः	गोषु	सप्तमी ।
हे गौ	हे गावौ	हे गावः	संबोधनम् ।

इसी तरह द्यो प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

४९. औकारान्तः स्त्रीलिंगो नौ (नौका) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः

नौः	नावौ	नावः	प्रथमा।
नावम्	नावौ	नावः	द्वितीया।
नावा	नौभ्याम्	नौभिः	तृतीया।
नावे	नौभ्याम्	नौभ्यः	चतुर्थी।
नावः	नौभ्याम्	नौभ्यः	पञ्चमी।
नावः	नावोः	नावाम्	षष्ठी।
नावि	नावोः	नौषु	सप्तमी।
हे नौः	हे नावौ	हे नावः	संबोधनम्।

इसी तरह ग्लौः, प्रभृति शब्दों के रूप जानना।

५०. जकारान्तः स्त्रीलिंगः स्त्रज् (माला) शब्दः।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
स्त्रक्, स्त्रग्	स्त्रजौ	स्त्रजः	प्रथमा।
स्त्रजम्	स्त्रजौ	स्त्रजः	द्वितीया।
स्त्रजा	स्त्रग्भ्याम्	स्त्रग्भिः	तृतीया।
स्त्रजे	स्त्रग्भ्याम्	स्त्रग्भ्यः	चतुर्थी।
स्त्रजः	स्त्रग्भ्याम्	स्त्रग्भ्यः	पञ्चमी।
स्त्रजः	स्त्रजोः	स्त्रजाम्	षष्ठी।
स्त्रजि	स्त्रजोः	स्त्रक्षु	सप्तमी।
हे स्त्रक्,स्त्रग्	हे स्त्रजौ	हे स्त्रजः	संबोधनम्।

इसी तरह वणिज्, भिषज् प्रभृति शब्दों के रूप जानना।

५१. ऊकारान्तः स्त्रीलिङ्गो भू (पृथ्वी) शब्दः।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
भूः	भुवौः	भुवः	प्रथमा।
भुवम्	भुवौ	भुवः	द्वितीया।
भुवा	भूभ्याम्	भूभिः	तृतीया।
भुवे, भुवै	भूभ्याम्	भूभ्यः	चतुर्थी।
भुवाः,भुवः	भूभ्याम्	भूभ्यः	पञ्चमी।
भुवाः,भुवः	भुवोः	भूनाम्,भूवाम्	षष्ठी।
भुवाम्,भुवि	भुवोः	भूषु	सप्तमी।

हे भूः	हे भुवौ	हे भुवः	संबोधनम् ।

इसी तरह भ्रू, सुभ्रू प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

५२. नकारान्तः पुंलिङ्गो राजन् (राजा) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
राजा	राजानौ	राजानः	प्रथमा ।
राजानम्	राजानौ	राज्ञः	द्वितीया ।
राज्ञा	राजभ्याम्	राजभिः	तृतीया ।
राज्ञे	राजभ्याम्	राजभ्यः	चतुर्थी ।
राज्ञः	राजभ्याम्	राजभ्यः	पञ्चमी ।
राज्ञः	राज्ञोः	राज्ञाम्	षष्ठी ।
राज्ञि, राजनि	राज्ञोः	राजसु	सप्तमी ।
हे राजन्	हे राजानौ	हे राजानः	संबोधनम् ।

इसी तरह गरिमन्, सुनामन् प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

५३. इकारान्तः पुंलिङ्गः पति (स्वामी) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
पतिः	पती	पतयः	प्रथमा ।
पतिम्	पती	पतीन्	द्वितीया ।
पत्या	पतिभ्याम्	पतिभिः	तृतीया ।
पत्ये	पतिभ्याम्	पतिभ्यः	चतुर्थी ।
पत्युः	पतिभ्याम्	पतिभ्यः	पञ्चमी ।
पत्युः	पत्योः	पतीनाम्	षष्ठी ।
पत्यौ	पत्योः	पतिषु	सप्तमी ।
हे पते	हे पती	हे पतयः	संबोधनम् ।

५४. इकारान्तः पुंलिङ्गः सखि (मित्र) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
सखा	सखायौ	सखायः	प्रथमा ।
सखायम्	सखायौ	सखीन्	द्वितीया ।
सख्या	सखिभ्याम्	सखिभिः	तृतीया ।
सख्ये	सखिभ्याम्	सखिभ्यः	चतुर्थी ।

सख्युः	सखिभ्याम्	सखिभ्यः	पञ्चमी ।
सख्युः	सख्योः	सखीनाम्	षष्ठी ।
सख्यौ	सख्योः	सखिषु	सप्तमी ।
हे सखे	हे सखायौ	हे सखायः	संबोधनम् ।

५५. आकारान्तः पुलिंगो हाहा (गन्धर्ववाचक) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
हाहाः	हाहौ	हाहाः	प्रथमा ।
हाहाम्	हाहौ	हाहान्	द्वितीया ।
हाहा	हाहाभ्याम्	हाहाभिः	तृतीया ।
हाहै	हाहाभ्याम्	हाहाभ्यः	चतुर्थी ।
हाहाः	हाहाभ्याम्	हाहाभ्यः	पञ्चमी ।
हाहाः	हाहौः	हाहाम्	षष्ठी ।
हाहे	हाहौः	हाहासु	सप्तमी ।
हे हाहाः	हे हाहौ	हे हाहाः	संबोधनम् ।

५६. आकारान्त उभयलिंगो गोपा (गोरक्षक) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
गोपाः	गोपौ	गोपाः	प्रथमा ।
गोपाम्	गोपौ	गोपः	द्वितीया ।
गोपा	गोपाभ्याम्	गोपाभिः	तृतीया ।
गोपे	गोपाभ्याम्	गोपाभ्यः	चतुर्थी ।
गोपः	गोपाभ्याम्	गोपाभ्यः	पञ्चमी ।
गोपः	गोपोः	गोपाम्	षष्ठी ।
गोपि	गोपोः	गोपासु	सप्तमी ।
हेगोपाः	हे गोपौ	हे गोपाः	संबोधनम् ।

इसी तरह विश्वपा, सोमपा, धूम्रपा, धनपा, राजपा प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

५७. ईकारान्तः पुंलिंगः पपी (सूर्य) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
पपीः	पप्यौ	पप्यः	प्रथमा ।

पपीम्	पप्यौ	पपीन्	द्वितीया ।
पप्या	पपीभ्याम्	पपीभिः	तृतीया ।
पप्ये	पपीभ्याम्	पपीभ्यः	चतुर्थी ।
पप्यः	पपीभ्याम्	पपीभ्यः	पञ्चमी ।
पप्यः	पप्योः	पप्याम्	षष्ठी ।
पपी	पप्योः	पपीषु	सप्तमी ।
हे पपीः	हे पप्यौ	हे पप्यः	संबोधनम् ।

इसी तरह वातप्रमी प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

५८. ऊकारान्तः पुंलिंगो हूहू (गन्धर्वविशेष) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
हूहूः	हूह्वौ	हूह्वः	प्रथमा ।
हूहूम्	हूह्वौ	हूहून्	द्वितीया ।
हूह्वा	हूहूभ्याम्	हूहूभिः	तृतीया ।
हूह्वे	हूहूभ्याम्	हूहूभ्यः	चतुर्थी ।
हूह्वः	हूहूभ्याम्	हूहूभ्यः	पञ्चमी ।
हूह्वः	हूह्वोः	हूह्वाम्	षष्ठी ।
हूह्वि	हूह्वोः	हूहूषु	सप्तमी ।
हेहूहूः	हे हूह्वौ	हे हूह्वः	संबोधनम् ।

५९. ऊकारान्तः स्त्रीलिंगो चमू (सेना) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
चमूः	चम्वौ	चम्वः	प्रथमा ।
चमूम्	चम्वौ	चमूः	द्वितीया ।
चम्वा	चमूभ्याम्	चमूभिः	तृतीया ।
चम्वै	चमूभ्याम्	चमूभ्यः	चतुर्थी ।
चम्वाः	चमूभ्याम्	चमूभ्यः	पञ्चमी ।
चम्वाः	चम्वोः	चमूनाम्	षष्ठी ।
चम्वाम्	चम्वोः	चमूषु	सप्तमी ।
हे चमुः	हे चम्वौ	हे चम्वः	संबोधनम् ।

इसी तरह वधू, श्वश्रू, चम्पू प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

६०. ईकारान्तः स्त्रीलिङ्गो स्त्री शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
स्त्री	स्त्रियौ	स्त्रियः	प्रथमा ।
स्त्रियम्,स्त्रीम्	स्त्रियौ	स्त्रियः,स्त्रीः	द्वितीया ।
स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः	तृतीया ।
स्त्रियै	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः	चतुर्थी ।
स्त्रियाः	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः	पञ्चमी ।
स्त्रियाः	स्त्रियोः	स्त्रीणाम्	षष्ठी ।
स्त्रियाम्	स्त्रियोः	स्त्रीषु	सप्तमी ।
हे स्त्रि	हे स्त्रियौ	हे स्त्रियः	संबोधनम्

६१. त्रिषु लिंगेषु समानो नित्यं बहुवचनान्तः कति (कितने) शब्दः ।

कति-प्रथमा । कति-द्वितीया । कतिभिः-तृतीया । कतिभ्य-चतुर्थी । कतिभ्यः-पञ्चमी । कतीनाम्-षष्ठी । कतिषु-सप्तमी ।

६२. शकारान्तः स्त्रीलिंगो दिश् (दिशा) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
दिक्,दिग्	दिशौ	दिशः	प्रथमा ।
दिशम्	दिशौ	दिशः	द्वितीया ।
दिशा	दिग्भ्याम्	दिग्भिः	तृतीया ।
दिशे	दिग्भ्याम्	दिग्भ्यः	चतुर्थी ।
दिशः	दिग्भ्याम्	दिग्भ्यः	पञ्चमी ।
दिशः	दिशोः	दिशाम्	षष्ठी ।
दिशि	दिशोः	दिक्षु	सप्तमी ।
हे दिक्,दिग्	हे दिशौ	हे दिशः	संबोधनम् ।

६३. ईकारान्त पुलिङ्गः प्रधी (उत्तम बुध्धिवाला) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
प्रधीः	प्रध्यौ	प्रध्यः	प्रथमा ।
प्रध्यम्	प्रध्यौ	प्रध्यः	द्वितीया ।
प्रध्या	प्रधीभ्याम्	प्रधीभिः	तृतीया ।

प्रध्ये	प्रधीभ्याम्	प्रधीभ्यः	चतुर्थी ।
प्रध्यः	प्रधीभ्याम्	प्रधीभ्यः	पञ्चमी ।
प्रध्यः	प्रध्योः	प्रध्याम्	षष्ठी ।
प्रध्यि	प्रध्योः	प्रधीषु	सप्तमी ।
हे प्रधीः	हे प्रध्यौ	हे प्रध्यः	संबोधनम् ।

६४. ऊकारान्तः पुलिङ्गः सुलू (अच्छा काटने वाला) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
सुलूः	सुल्वौ	सुल्वः	प्रथमा ।
सुल्वम्	सुल्वौ	सुल्वः	द्वितीया ।
सुल्वा	सुलूभ्याम्	सुलूभिः	तृतीया ।
सुल्वे	सुलूभ्याम्	सुलूभ्यः	चतुर्थी ।
सुल्वः	सुलूभ्याम्	सुलूभ्यः	पञ्चमी ।
सुल्वः	सुल्वोः	सुल्वाम्	षष्ठी ।
सुल्वि	सुल्वोः	सुलूषु	सप्तमी ।
हे सुलुः	हे सुल्वौ	हे सुल्वः	संबोधनम् ।

इसी तरह दृन्भू, करभू, वर्षाभू प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

६५. ईकारान्तः पुंलिङ्गो यवक्री (यव खरीदने वाला) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
यवक्रीः	यवक्रियौ	यवक्रियः	प्रथमा ।
यवक्रियम्	यवक्रियौ	यवक्रियः	द्वितीया ।
यवक्रिया	यवक्रीभ्याम्	यवक्रीभिः	तृतीया ।
यवक्रिये	यवक्रीभ्याम्	यवक्रीभ्यः	चतुर्थी ।
यवक्रियः	यवक्रीभ्याम्	यवक्रीभ्यः	पञ्चमी ।
यवक्रियः	यवक्रियोः	यवक्रियाम्	षष्ठी ।
यवक्रियि	यवक्रियोः	यवक्रीषु	सप्तमी ।
हे यवक्रीः	हे यवक्रियौ	हे यवक्रियः	संबोधनम् ।

इसी तरह नी, सुश्री, सुधी, शुद्धधी प्रभृति शब्दों के रूप जानना ।

६६. हकारान्तः पुंलिङ्गः अनडुह् (बैल) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
अनड्वान्	अनड्वाहौ	अनड्वाहः	प्रथमा ।
अनड्वाहम्	अनड्वाहौ	अनडुहः	द्वितीया ।
अनडुहा	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भिः	तृतीया ।
अनडुहे	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भ्यः	चतुर्थी ।
अनडुहः	अनडुद्भ्याम्	अनडुद्भ्यः	पञ्चमी ।
अनडुहः	अनडुहोः	अनडुहाम्	षष्ठी ।
अनडुहि	अनडुहोः	अनडुत्सु	सप्तमी ।
हे अनड्वन्	हे अनड्वाहौ	हे अनड्वाहः	संबोधनम् ।

६७. इन्नतः पुंलिङ्गः पथिन् (मार्ग) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
पन्थाः	पन्थानौ	पन्थानः	प्रथमा ।
पन्थानम्	पन्थानौ	पथः	द्वितीया ।
पथा	पथिभ्याम्	पथिभिः	तृतीया ।
पथे	पथिभ्याम्	पथिभ्यः	चतुर्थी ।
पथः	पथिभ्याम्	पथिभ्यः	पञ्चमी ।
पथः	पथोः	पथाम्	षष्ठी ।
पथि	पथोः	पथिषु	सप्तमी ।
हे पन्थाः	हे पन्थानौ	हे पन्थानः	संबोधनम् ।

६८. सान्तः पुंलिङ्गो ज्यायस् (श्रेष्ठ) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
ज्यायान्	ज्यायांसौ	ज्यायांसः	प्रथमा ।
ज्यायांसम्	ज्यायांसौ	ज्यायसः	द्वितीया ।
ज्यायसा	ज्यायोभ्याम्	ज्यायोभिः	तृतीया ।
ज्यायसे	ज्यायोभ्याम्	ज्यायोभ्यः	चतुर्थी ।
ज्यायसः	ज्यायोभ्याम्	ज्यायोभ्यः	पञ्चमी ।
ज्यायसः	ज्यायसोः	ज्यायसाम्	षष्ठी ।

ज्यायसि	ज्यायसोः	ज्यायस्सु	सप्तमी ।
हे ज्यायान्	हे ज्यायांसौ	हे ज्यायांसः	संबोधनम् ।

६९. तकारान्तः पुंलिङ्गो महत् (महान्) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
महान्	महान्तौ	महान्तः	प्रथमा ।
महान्तम्	महान्तौ	महतः	द्वितीया ।
महता	महद्भ्याम्	महद्भिः	तृतीया ।
महते	महद्भ्याम्	महद्भ्यः	चतुर्थी ।
महतः	महद्भ्याम्	महद्भ्यः	पञ्चमी ।
महतः	महतोः	महताम्	षष्ठी ।
महति	महतोः	महत्सु	सप्तमी ।
हे महन्	हे महान्तौ	हे महान्तः	संबोधनम् ।

७०. ऊकारान्तः पुंलिङ्गः स्वभूः (विष्णु) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
स्वभूः	स्वभुवौ	स्वभुवः	प्रथमा ।
स्वभुवम्	स्वभुवौ	स्वभुवः	द्वितीया ।
स्वभुवा	स्वभूभ्याम्	स्वभूमिः	तृतीया ।
स्वभुवे	स्वभूभ्याम्	स्वभूभ्यः	चतुर्थी ।
स्वभुवः	स्वभूभ्याम्	स्वभूभ्यः	पञ्चमी ।
स्वभुवः	स्वभुवोः	स्वभुवाम्	षष्ठी ।
स्वभुवि	स्वभुवोः	स्वभुषु	सप्तमी ।
हे स्वभूः	हे स्वभुवौ	हे स्वभुव	संबोधनम् ।

७१. अकारान्तः पुंलिङ्गः सर्व (सब) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
सर्वः	सर्वौ	सर्वे	प्रथमा ।
सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्	द्वितीया ।
सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः	तृतीया ।
सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	चतुर्थी ।

सर्वस्मात्, सर्वस्माद्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	पञ्चमी ।
सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्	षष्ठी ।
सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु	सप्तमी ।
हे सर्व	हे सर्वौ	हे सर्वे	संबोधनम् ।

७२. आबन्तः स्त्रीलिंगः सर्व (सब) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
सर्वा	सर्वे	सर्वाः	प्रथमा ।
सर्वाम्	सर्वे	सर्वाः	द्वितीया ।
सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः	तृतीया ।
सर्वस्यै	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः	चतुर्थी ।
सर्वस्याः	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः	पञ्चमी ।
सर्वस्याः	सर्वयोः	सर्वासाम्	षष्ठी ।
सर्वस्याम्	सर्वयोः	सर्वासु	सप्तमी ।
हे सर्वे	हे सर्वे	हे सर्वाः	संबोधनम् ।

७३. अकारान्तः सर्वनामसंज्ञको नपुंसकलिंगः सर्व (सब वस्तु) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि	प्रथमा ।
सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि	द्वितीया ।
सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः	तृतीया ।
सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	चतुर्थी ।
सर्वस्मात्,सर्वस्माद्,	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः	पञ्चमी ।
सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्	षष्ठी ।
सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु	सप्तमी ।
हे सर्व	हे सर्वौ	हे सर्वे	संबोधनम् ।

७४. इकारान्तः सर्वनामसंज्ञको नित्यं द्विवचनातः द्वि (दो) शब्दः ।

पुंल्लिङ्गे	नपुंसके	स्त्रीलिङ्गे
द्वौ	द्वे	द्वे । प्रथमा । द्वितीया ।
द्वाभ्यां	द्वाभ्याम्	द्वाभ्यां । तृतीया । चतुर्थी । पञ्चमी ।

द्वयोः	द्वयोः	षष्ठी । सप्तमी ।	

७५. इकारान्तो नित्यं बहुवचनान्तःत्रि (तीन) शब्दः ।

पुंल्लिङ्गे	नपुंसके	स्त्रीलिङ्गे	विभक्तिः
त्रयः	त्रीणि	तिस्त्रः	प्रथमा ।
त्रीन्	त्रीणि	तिस्त्रः	द्वितीया ।
त्रिभिः	त्रिभिः	तिसृभिः	तृतीया ।
त्रिभ्यः	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	चतुर्थी ।
त्रिभ्यः	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः	पञ्चमी ।
त्रयणाम्	त्रयणाम्	तिसृणाम्	षष्ठी ।
त्रिषु	त्रिषु	तिसृषु	सप्तमी ।

७६. नित्यं बहुवचनान्तः चतुर् (चार) शब्दः ।

पुंल्लिङ्गे	नपुंसके	स्त्रीलिङ्गे	विभक्तिः
चत्वारः	चत्वारि	चतस्त्रः	प्रथमा ।
चतुरः	चत्वारि	चतस्त्रः	द्वितीया ।
चतुर्भिः	चतुर्भिः	चतसृभिः	तृतीया ।
चतुर्भ्यः	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	चतुर्थी ।
चतुर्भ्यः	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः	पञ्चमी ।
चतुर्ण्णाम्	चतुर्ण्णाम्	चतसृणाम्	षष्ठी ।
चतुर्षु	चतुर्षु	चतसृषु	सप्तमी ।
हे चत्वारः	हेचत्वारि	हेचतस्त्रः	संबोधनम् ।

७७. अकारान्तः पुंलिङ्गः सर्वनामसंज्ञकः पूर्व (पूर्व) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
पूर्वः	पूर्वौ	पूर्वे-पूर्वाः	प्रथमा ।
पूर्वम्	पूर्वौ	पूर्वान्	द्वितीया ।
पूर्वेण	पूर्वाभ्याम्	पूर्वैः	तृतीया ।
पूर्वस्मै	पूर्वाभ्याम्	पूर्वेभ्यः	चतुर्थी ।
पूर्वस्मात्-द्,पूर्वात्-द्	पूर्वाभ्याम्	पूर्वेभ्यः	पञ्चमी ।
पूर्वस्य	पूर्वयोः	पूर्वेषाम्	षष्ठी ।

पूर्वस्मिन्-पूर्वे	पूर्वयोः	पूर्वेषु	सप्तमी ।
हे पूर्व	हे पूर्वौ	हे पूर्वे, हे पूर्वाः	संबोधनम् ।

७८. अकारान्तः पुंलिङ्गो निर्जर (देवता) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
निर्जरः	निर्जरसौ-निर्जरौ	निर्जरसः-निर्जराः	प्रथमा ।
निर्जरसम्-निर्जरम्	निर्जरसौ-निर्जरौ	निर्जरसः-निर्जरान्	द्वितीया ।
निर्जरसा-निर्जरेण	निर्जराभ्याम्	निर्जरैः	तृतीया ।
निर्जरसे-निर्जराय	निर्जराभ्याम्	निर्जरेभ्यः	चतुर्थी ।
निर्जरसः-निर्जरात्-द्	निर्जराभ्याम्	निर्जरेभ्यः	पञ्चमी ।
निर्जरसः-निर्जरस्य	निर्जरसोः-निर्जरयोः	निर्जरसाम्-निर्जराणाम्	षष्ठी ।
निर्जरसि-निर्जरे	निर्जरसो-निर्जरयोः	निर्जरेषु	सप्तमी ।
हे निर्जर हे निर्जरसौ	हे निर्जरौ हे निर्जरसः	हे निर्जराः	संबोधनम् ।

७९. नकारान्तः पुंलिङ्गो युवन् (जवान) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
युवा	युवानौ	युवानः	प्रथमा ।
युवानम्	युवानौ	यूनः	द्वितीया ।
यूना	युवभ्याम्	युवभिः	तृतीया ।
यूने	युवभ्याम्	युवभ्यः	चतुर्थी ।
यूनः	युवभ्याम्	युवभ्यः	पञ्चमी ।
यूनः	यूनोः	यूनाम्	षष्ठी ।
यूनि	यूनोः	युवसु	सप्तमी ।
हे युवन्	हे युवानौ	हे युवानः	संबोधनम् ।

८०. नकारान्तः पुंलिङ्गो मघवन् (इन्द्र) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
मघवान्	मघवन्तौ	मघवन्तः	प्रथमा ।
मघवन्तम्	मघवन्तौ	मघवतः	द्वितीया ।
मघवता	मघवद्भ्याम्	मघवद्भिः	तृतीया ।
मघवते	मघवद्भ्याम्	मघवद्भ्यः	चतुर्थी ।

मघवतः	मघवद्भ्याम्	मघवद्भ्यः	पञ्चमी ।
मघवतः	मघवतोः	मघवताम्	षष्ठी ।
मघवति	मघवतोः	मघवत्सु	सप्तमी ।
हे मघवन्	हे मघवन्तौ	हे मघवन्तः	संबोधनम् ।

८१. तृत्वाभावे ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
मघवा	मघवानौ	मघवानः	प्रथमा ।
मघवानम्	मघवानौ	मघोनः	द्वितीया ।
मघोना	मघवभ्याम्	मघवभिः	तृतीया ।
मघोने	मघवभ्याम्	मघवभ्यः	चतुर्थी ।
मघोनः	मघवभ्याम्	मघवभ्यः	पञ्चमी ।
मघोनः	मघोनोः	मघोनाम्	षष्ठी ।
मघोनि	मघोनोः	मघवसु	सप्तमी ।
हे मघवन्	हे मघवानौ	हे मघवानः	संबोधनम् ।

८२. सकारान्तः पुंल्लिगो विद्वान् (विद्वान) शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
विद्वान्	विद्वांसौ	विद्वांसः	प्रथमा ।
विद्वांसम्	विद्वांसौ	विदुषः	द्वितीया ।
विदुषा	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भिः	तृतीया ।
विदुषे	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः	चतुर्थी ।
विदुषः	विद्वद्भ्याम्	विद्वद्भ्यः	पञ्चमी ।
विदुषः	विदुषोः	विदुषाम्	षष्ठी ।
विदुषि	विदुषो :	विद्वत्सु	सप्तमी ।
हे विद्वन्	हे विद्वांसौ	हे विद्वांसः	संबोधनम् ।

८३. लान्तः स्त्रीलिङ्गः कमल् शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
कमल्	कमलौ	कमलः	प्रथमा ।
कमलम्	कमलौ	कमलः	द्वितीया ।

कमला	कमलभ्याम्	कमल्भिः	तृतीया ।
कमले	कमलभ्याम्	कमलभ्यः	चतुर्थी ।
कमलः	कमलभ्याम्	कमलभ्यः	पञ्चमी ।
कमलः	कमलोः	कमलाम्	षष्ठी ।
कमलि	कमलोः	कमल्षु	सप्तमी ।
हे कमल्	हे कमलौ	हे कमलः	संबोधनम् ।

एवं सुगण् द्वार इत्यादयो णान्ता रान्ता लान्ताश्च पुंल्लिङ्गाः स्त्रीलिङ्गाश्च 'द्वार' शब्दस्य प्रथमैकवचनं 'द्वाः' ।

८४. धान्तः पुलिङ्गो 'बुध्' शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
भुत्	बुधौ	बुधः	प्रथमा ।
बुधम्	बुधौ	बुधः	द्वितीया ।
बुधा	भुद्भ्याम्	भुद्भिः	तृतीया ।
बुधे	भुद्भ्याम्	भुद्भ्यः	चतुर्थी ।
बुधः	भुद्भ्याम्	भुद्भ्यः	पञ्चमी ।
बुधः	बुधोः	बुधाम्	षष्ठी ।
बुधि	बुधोः	भुत्सु	सप्तमी ।
हे भुत्	हे बुधौ	हे बुधः	संबोधनम् ।

८५. सुपिस्

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
सुपीः	सुपिसौ	सुपिसः	प्रथमा ।
सुपिसम्	सुपीसौ	सुपिसः	द्वितीया ।
सुपिसा	सुपीर्भ्याम्	सुपीर्भिः	तृतीया ।
सुपिसे	सुपीर्भ्याम्	सुपीर्भ्यः	चतुर्थी ।
सुपिसः	सुपीर्भ्याम्	सुपीर्भ्यः	पञ्चमी ।
सुपिसः	सुपिसोः	सुपिसाम्	षष्ठी ।
सुपिसि	सुपिसोः	सुपीष्षु	सप्तमी ।
हे सुपीः	हे सुपिसौ	हे सुपिसः	संबोधनम् ।

८६. नपुंसके

प्र.सं.द्वि. सुपी सुपीसी सुपींसि तृतीयादिषु पुंवत्।

८७. ऋकारान्तः पुंलिङ्गो 'धातृ' शब्दः।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
धाता	धातारौ	धातारः	प्रथमा।
धातारम्	धातारौ	धातृन्	द्वितीया।
धात्रा	धातृभ्याम्	धातृभिः	तृतीया।
धात्रे	धातृभ्याम्	धातृभ्यः	चतुर्थी।
धातुः	धातृभ्याम्	धातृभ्यः	पञ्चमी।
धातुः	धात्रोः	धातृणाम्	षष्ठी।
धातरि	धात्रोः	धातृषु	सप्तमी।
हे धातः(धातर्)	हे धातारौ	हे धातारः	संबोधनम्।

इसी तरह कर्तृ, नेतृ, नप्तृ, शस्तृ, उद्गातृ प्रभृति शब्दों के रुप जानना।

८८. ऋदन्तो नपुंसको 'धातृ' शब्दः।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
धातृ	धातृणी	धातॄणि	प्रथमा।
धातृ	धातृणी	धातॄणि	द्वितीया।
धात्रा, धातृणा	धातृभ्याम्	धातृभिः	तृतीया।
धात्रे धातृणे	धातृभ्याम्	धातृभ्यः	चतुर्थ।
धातुः धातृणः	धातृभ्याम्	धातृभ्यः	पञ्चमी।
धातुः धातृणः धात्रोः	धातृणोः	धातॄणाम्	षष्ठी।
धातरि	धातृणिः धात्रोः	धातृणोः धातृषु	सप्तमी।
हे धातः धातृ	हे धातृणी	हे धातॄणि	संबोधनम्।

८९. अन्नतः पुंलिंङ्गो 'ब्रह्मन्' शब्दः।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
ब्रह्मा	ब्रह्माणौ	ब्रह्माणः	प्रथमा।
ब्रह्माणम्	ब्रह्माणौ	ब्रह्मणः	द्वितीया।
ब्रह्मणा	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभिः	तृतीया।

ब्रह्मणे	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभ्यः	चतुर्थ ।
ब्रह्मणः	ब्रह्मभ्याम्	ब्रह्मभ्यः	पञ्चमी ।
ब्रह्मणः	ब्रह्मणोः	ब्रह्मणाम्	षष्ठी ।
ब्रह्मणि	ब्रह्मणोः	ब्रह्मसु	सप्तमी ।
हे ब्रह्मन्	हे ब्रह्माणौ	हे ब्रह्माणः	संबोधनम् ।

९०. नपुंसके नामन् लोमन् व्योमम् प्रेमन् इत्यादयः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
नाम	नाम्नी,नामनी	नामानि	प्रथमा/द्वितीया
नाम्ना	नामभ्याम्	नामभिः	तृतीया ।
नाम्ने	नामभ्याम्	नामभ्यः	चतुर्थ ।
नाम्नः	नामभ्याम्	नामभ्यः	पञ्चमी ।
नाम्नः	नाम्नोः	नाम्नान्	षष्ठी ।
नाम्नि	नामनि, नाम्नोः	नामसु	सप्तमी ।
नाम	नाम्नी, नामनी	नामानि	संबोधनम् ।

९१. अन्नतः पुलिङ्ग 'पूषन्' शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
पूषा	पूषणौ	पूषणः
पूषन्	पूषणौ	पूषणः संम्बोधनम्
पूषणम्	पूषणौ	पूष्णः
पूष्णा	पूषभ्याम्	पूषभिः इत्यादि

शेषं राजवत्

९२. नान्तः पुंलिङ्गः 'श्वन्' शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
श्वा	श्वानौ	श्वानः	प्रथमा ।
श्वानम्	श्वानौ	शुनः	द्वितीया ।
शुना	श्वभ्याम्	श्वभिः	तृतीया ।
शुने	श्वभ्याम्	श्वभ्यः	चतुर्थी ।
शुनः	श्वभ्याम्	श्वभ्यः	पञ्चमी ।

शुनः	शुनोः	शुनाम्	षष्ठी ।
शुनि	शुनोः	श्वसु	सप्तमी ।
हे श्वन्	हे श्वानौ	हे श्वानः	संबोधनम् ।

९३. सान्तः पुंल्लिङ्गः 'पुम्स्' शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
पुमान्	पुमांसौ	पुमांसः	प्रथमा ।
पुमांसम्	पुमांसौ	पुंसः	द्वितीया ।
पुंसा	पुम्भ्याम्	पुम्भिः	तृतीया ।
पुंसे	पुम्भ्याम्	पुम्भ्यः	चतुर्थ ।
पुंसः	पुम्भ्याम्	पुम्भ्यः	पञ्चमी ।
पुंसः	पुंसोः	पुंसाम्	षष्ठी ।
पुंसि	पुंसोः	पुंसु	सप्तमी ।
हे पुमन्	हे पुमांसौ	हे पुमांसः	संबोधनम् ।

९४. वान्तः स्त्रीलिङ्गो 'दिव्' शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
द्यौः	दिवौ	दिवः	प्रथमा ।
दिवम्	दिवौ	दिवः	द्वितीया ।
दिवा	द्युभ्याम्	द्युभिः	तृतीया ।
दिवे	द्युभ्याम्	द्युभ्यः	चतुर्थ ।
दिवः	द्युभ्याम्	द्युभ्यः	पञ्चमी ।
दिवः	दिवोः	दिवाम्	षष्ठी ।
दिवि	दिवोः	द्युषु	सप्तमी ।
हे द्यौः	हे दिवौ	हे दिवः	संबोधनम् ।

९५. ऐकारान्त उभयलिङ्गो 'रै' शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
राः	रायौ	रायः	प्रथमा ।
रायम्	रायो	रायः	द्वितीया ।
राया	राभ्याम्	राभिः	तृतीया ।
राये	राभ्याम्	राभ्यः	चतुर्थ ।

राय	राभ्याम्	राभ्यः	पञ्चमी ।
रायः	रायोः	रायाम्	षष्ठी ।
रायि	रायोः	रासु	सप्तमी ।
हे राः	हे रायौ	हे रायः	संबोधनम् ।

९६. सान्तः स्त्रीलिङ्गो 'भास्' शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
भाः	भासौ	भासः	प्रथमा ।
भासम्	भासौ	भासः	द्वितीया ।
भासा	भाभ्याम्	भामिः	तृतीया ।
भासे	भाभ्याम्	भाभ्यः	चतुर्थ ।
भासः	भाभ्याम्	भाभ्यः	पञ्चमी ।
भासः	भासोः	भासाम्	षष्ठी ।
भासि	भासोः	भास्सु	सप्तमी ।
हे भाः	हे भासौ	हे भासः	संबोधनम् ।

९७. तौदादिकान्तः शत्रन्तः 'तुदत्' शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
तुदन्	तुदन्तौ	तुदन्तः	प्रथमा ।
तुदन्तम्	तुदन्तौ	तुदतः	द्वितीया ।
तुदता	शेषं	धीमद्वत्	तृतीया ।
		नपुंसके तु	चतुर्थ ।
तुदत्	तुदन्ती	तुदन्ति	पञ्चमी ।
		तृतीयादिषु पंवत्	
हे तुदन्	हे तुदन्तौ	हे तुदन्तः	संबोधनम् ।

एवं भात् (आदन्त-अदादि) करिष्यत् (लट् शत्रन्तः), इत्यादयः ।

९८. उदाहरणार्थं 'पाद' शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
पादः	पादौ	पादाः	प्रथमा ।
पादम्	पादौ	पादान् पदः	द्वितीया ।
पादेन पदा	पादाभ्याम्, पद्भ्याम्	पादै, पद्भिः	तृतीया ।

पादाय, पदे	पादाभ्याम्, पद्भ्याम्	पादेभ्यः, पद्भ्यः	चतुर्थ ।
पादात्, पदः	पादाभ्याम्, पद्भ्याम्	पादेभ्यः, पद्भ्यः	पञ्चमी ।
पादस्य, पदः	पादयोः, पदोः	पादानाम्, पदाम्	षष्ठी ।
पादे, पदि	पादयोः, पदोः	पादेषु पत्सु	सप्तमी ।
हे पादः	हे पादौ	हे पादाः	संबोधनम् ।

पादशब्दवत् एतेशब्दाः अपि

प्र.ए.	**प्र.द्वि.**	**ब.ब.**
दन्त, दत्	दन्तः दन्तौ	दन्ताः
नासिका, नस्	नासिका नासिके	नासिकाः
मास, मास्	मासः मासौ	मासाः
निशा, निश्	निशा निशे	निशाः
यूष, यूषन्	यूषःयूषौ	यूषाः
दोष्, दोषन्	दोः दोषौ	दोषः
पृतना, पृत्	पृतना पृतने	पृतनाः

द्वि. ब.	**तृ. ए.**	**तृ. द्वि.**	**स. ब.**
दन्तान्	दन्तेन	दन्ताभ्याम्	दन्तेषु
दतः	दता	दद्भ्याम्	दत्सु
नासिकाः	नासिकया	नासिकाभ्याम्	नासिकासु
नसः	नसा	नोभ्याम्	नत्सु
मासान्	मासेन	मासाभ्याम्	मासेषु
मासः	मासा	माभ्याम्	मास्सु
निशाः	निशया	निशाभ्याम्	निशासु
		निड्भ्याम्	निट्सु
निशः	निशा	निज्भ्याम्	निक्षु
यूषान्	यूषेण	यूषाभ्याम्	यूषेषु
यूष्णः	यूष्णा	यूषभ्याम्	यूषेषु
दोषः	दोषा	दोभ्याम्	दोष्सु
दोष्णः	दोष्णा	दोष्भ्याम्	दोषसु
पृतनाः	पृतनया	पृतनाभ्याम्	पृतनासु
पृतः	पृता	पृद्भ्याम्	पृत्सु

आबन्तः स्त्रीलिङ्गो 'जरा शब्दः ।

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
जरा	जरे,जरसौ	जराः, जरसः	प्रथमा ।
जराम्, जरसम्	जरे, जरसौ	जराः, जरसः	द्वितीया ।
जरया, जरसा	जराभ्याम्	जराभिः	तृतीया ।
जरायै, जरसे	जराभ्याम्	जराभ्यः	चतुर्थ ।
जरायाः, जरसः	जराभ्याम्	जराभ्यः	पञ्चमी ।
जरायाः, जरसः	जरयोः, जरसोः	जराणाम्, जरसाम्	षष्ठी ।
जरयाम्, जरसि	जरयोः, जरसोः	जरासु	सप्तमी ।
हे जरे	हे जरे,जरसौ	हे जराः, जरसः	संबोधनम् ।

एवमेव अजर-निर्जर शब्दौ देववत् । अजादिप्रत्यये जरस् आदेशश्च ।

नपुंसके ।

प्र. अजरम्	अजरे, अजरसी	अजराणि, अजरांसि
सम्बो. अजर	अजरे, अजरसी	अजराणि, अजरांसि
द्वि. अजरम्, अजरसम्	अजरे, अजरसी	अजराणि, अजरांसि

शेषं पुंवत् ।

अपत्यप्रत्ययान्तः ।

गर्गस्य अपत्यं पुमान् गार्ग्यः । (बहुवचने मूलशब्दवत्) ।

गार्ग्यः	गार्ग्यौ	गर्गाः
गार्ग्यः	गार्ग्यौ	गर्गाः
गार्ग्यम्	गार्ग्यौ	गर्गान्

द्वितीय-तृतीय शब्दौ ।

पुंसि	स्त्रियाम्
च. ए. द्वितीयस्मै, द्वितीयाय	च. ए. द्वितीयस्यै, द्वितीयायै
पं. ए. द्वितीयस्मात्, द्वितीयात्	पं. ए. द्वितीयस्यां, द्वितीयायाः
ष. ए. द्वितीयस्य	ष. ए. द्वितीयस्याः, द्वितीयायाः
स. ए. द्वितीयस्मिन्, द्वितीये	स. ए. द्वितीयस्याम्, द्वितीयायाम्
शेषं देववत् ।	शेषं विद्यावत् ।

नपुंसके ज्ञानवत्। तृतीयादौ पुंवत्। एवं 'तृतीय' शब्दः।

त्रिषु लिङ्गेषु समानाः।

पञ्चन् - पञ्च	पञ्च	पञ्चभिः	पञ्चभ्यः	पञ्चानाम्	पञ्चसु	
षष् - षट्	षड्	षड्भिः	षड्भ्यः	षण्णाम्	षट्सु	
सप्तन् - सप्त	सप्तं	सप्तभिः	सप्तभ्यः	सप्तानाम्	सप्तसु	
अष्टन् - अष्टौ	अष्टौ	अष्टाभिः	अष्टाभ्यः	अष्टानाम्	अष्टासु	
अष्ट - अष्ट	अष्टभिः	अष्टभ्यः	अष्टानाम्	अष्टसु(प्रा.नपुं.)		
नवन् - नव	नव	नवभिः	नवभ्यः	नवानाम्	नवसु	
दशन् - दश	दसभिः	दशभ्यः	दशानाम्	दशसु		

एवं एकादशन् द्वादशन् त्रयोदशन् चतुर्दशन् पञ्चदशन् षोडशन् सप्तदशन् अष्टादशन् एवं त्रिंशत्, चत्वारिंशत्, पञ्चाशत् (सरिद्वत्) षष्टि सप्तति, अशीति, नवति (रुचिवत्) एतेऽपि स्त्रीलिङ्गाः।

शत, सहस्त्र, अयुत, लक्ष प्रयुत, एते नपुंसकाः ज्ञानवत्।

'कोटि' शब्द स्त्रियाम्। रुचिवत्।

अकारान्तः कतरशब्दः (दो मे एक)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
कतरः	कतरौ	कतरे	प्रथमा।
क तरम्	कतरौ	कतरान्	द्वितीया।
कतरेण	कतराभ्याम्	कतरैः	तृतीया।
कतरस्मै	कतराभ्याम्	कतरेभ्य	चतुर्थ।
कतरस्मात्-द्	कतराभ्याम्	कतरेभ्य	पञ्चमी।
कतरस्य	कतरयोः	कतरेषाम्	षष्ठी।
कतरस्मिन्	कतरयोः	कतरेषु	सप्तमी।
हे कतर	हे कतरौ	हे कतरे	संबोधनम्।

अकारान्तः कतमशब्दः (बहुत में एक)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
कतमः	कतमौ	कतमे	प्रथमा।
कतमम्	कतमौ	कतमान्	द्वितीया।
कतमेन	कतमाभ्याम्	कतमैः	तृतीया।

कतस्मै	कतमाभ्याम्	कतमेभ्यः	चतुर्थ ।
कतमस्मात्-द्	कतमाभ्याम्	कतमेभ्यः	पञ्चमी ।
कतमस्य	कतमयोः	कतमेषाम्	षष्ठी ।
कतमस्मिन्	कतमयोः	कतमेषु	सप्तमी ।
हे कतम	हे कतमौ	हे कतमे	संबोधनम् ।

एवमेव विश्व-अन्य-अन्यतर-इतर-त्व-सम-सिम आदिशब्दानां रूपाणि ज्ञेयानि ।

उभयशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः
अत एव नित्यं द्विवचनान्तः (दोनों)

प्र.-उभौ	द्वि.-उभौ	तृ.-उभाभ्याम्	च.-उभाभ्याम्
प.-उभाभ्याम्	ष.स.-उभयोः	स.-हे उभौ	

उभयशब्दस्य द्विवचनम् नास्ति, अनभिधानात्
(दो अवयववाला)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
उभयः	०	उभये	प्रथमा ।
उभयम्	०	उभयान्	द्वितीया ।
उभयेन	०	उभयैः	तृतीया ।
उभयस्मै	०	उभयेभ्यः	चतुर्थ ।
उभ्यस्मात्-द्	०	उभयेभ्यः	पञ्चमी ।
उभयस्य	०	उभयेषाम्	षष्ठी ।
उभयस्मिन्	०	उभयेषु	सप्तमी ।
हे उभय	०	हे उभये	संबोधनम् ।

नेमशब्दः अकारान्तः (आधा)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
नेमः	नेमौ	नेमे-नेमाः	प्रथमा ।
नेमम्	नेमौ	नेमान्	द्वितीया ।
नेमेन	नेमाभ्याम्	नेमैः	तृतीया ।
नेमस्मै	नेमाभ्याम्	नेमेभ्यः	चतुर्थ ।
नेमस्मात्-द्	नेमाभ्याम्	नेमेभ्यः	पञ्चमी ।

नेमस्य	नेमयोः	नेमेषाम्	षष्ठी।
नेमस्मिन्	नेमयोः	नेमेषु	सप्तमी।
हे नेम	हे नेमौ	हे नेमे-नेमाः	संबोधनम्।

प्रथमशब्दः, अकारान्त (पहला)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
प्रथमः	प्रथमौ	प्रथमे-प्रथमाः	प्रथमा।
प्रथमम्	प्रथमौ	प्रथमान्	द्वितीया।
प्रथमेन	प्रथमाभ्याम्	प्रथमै	तृतीया।
प्रथमाय	प्रथमाभ्याम्	प्रथमेभ्यः	चतुर्थ।
प्रथमात्-द्	प्रथमाभ्याम्	प्रथमेभ्यः	पञ्चमी।
प्रथमस्य	प्रथमयोः	प्रथमानाम्	षष्ठी।
प्रथमे	प्रथमयोः	प्रथमेषु	सप्तमी।
हे प्रथम	हे प्रथमौ	हे प्रथमे-प्रथमाः	संबोधनम्।

तृतीयशब्दः अकारान्तः (तीसरा)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
तृतीयः	तृतीयौ	तृतीयाः	प्रथमा।
तृतीयम्	तृतीयौ	तृतीयान्	द्वितीया।
तृतीयेन	तृतीयाभ्याम्	तृतायैः	तृतीया।
तृतीयस्मै	तृतीयाभ्याम्	तृतीयेभ्यः	चतुर्थ।
	तृतीयाय		
तृतीयस्मात्-द्	तृतीयाभ्याम्	तृतीयेभ्यः	पञ्चमी।
	तृतीयात्-द्		
तृतीयस्य	तृतीययोः	तृतीयानाम्	षष्ठी।
तृतीयस्मिन्	तृतीययोः	तृतीयेषु	सप्तमी।
तृतीये			
हे तृतीय	हे तृतीयौ	हे तृतीयाः	संबोधनम्।

कतिशब्दों बहुत्वार्थबोधकः अत एव नित्य बहुचनान्तः (कितने)

प्र०-कति	द्वि०-कति	तृ०-कतिभिः	च०-कतिभ्यः
प०-कतिभ्यः	ष०-कतीनाम्	स०-कतिषु	सं०-हे कति

युष्मत्-अस्मत्-षट्संज्ञक-शब्दानां त्रिषु (पुं॰ स्त्री॰ नपुंसकेषु) समानानि रुपाणि भवन्ति।

बह्वयः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी, ईकारान्तः।

(बहुत कल्याण चाहने वाली स्त्रियों का पुरुष)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
बहुश्रेयसी	बहुश्रेयस्यौ	बहुश्रेयस्यः	प्रथमा।
बहुश्रेयसीम्	बहुश्रेयस्यौ	बहुश्रेयसीन्	द्वितीया।
बहुश्रेयस्या	बहुश्रेयसीभ्यां	बहुश्रेयसीभिः	तृतीया।
बहुश्रेयस्यै	बहुश्रेयसीभ्यां	बहुश्रेयसीभ्यः	चतुर्थ।
बहुश्रेयस्याः	बहुश्रेयसीभ्यां	बहुश्रेयसीभ्यः	पञ्चमी।
बहुश्रेयस्याः	बहुश्रेयस्योः	बहुश्रेयसीनाम्	षष्ठी।
बहुश्रेयस्याम्	बहुश्रेयस्योः	बहुश्रेयसीषु	सप्तमी।
हे बहुश्रेयसि	हे बहुश्रेयस्यौ	हे बहुश्रेयस्यः	संबोधनम्।

लक्ष्मीमतिक्रान्तः अतिलक्ष्मीशब्दः, ईकारान्तः।

(लक्ष्मीको अतिक्रमण करने वाला (लक्ष्मी से भी श्रेष्ठ) पुरुष)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
अतिलक्ष्मीः	अतिलक्ष्म्यौ	अतिलक्ष्म्यः	प्रथमा।
अतिलक्ष्मीम्	अतिलक्ष्म्यौ	अतिलक्ष्मीन्	द्वितीया।
अतिलक्ष्म्या	अतिलक्ष्मीभ्याम्	अतिलक्ष्मीभिः	तृतीया।
अतिलक्ष्म्यै	अतिलक्ष्मीभ्याम्	अतिलक्ष्मीभ्यः	चतुर्थ।
अतिलक्ष्म्याः	अतिलक्ष्मीभ्याम्	अतिलक्ष्मीभ्यः	पञ्चमी।
अतिलक्ष्म्याः	अतिलक्ष्म्योः	अतिलक्ष्मीणाम्	षष्ठी।
अतिलक्ष्यभ्याम्	अतिलक्ष्म्योः	अतिलक्ष्मीषु	सप्तमी।
हे अतिलक्ष्मि	हे अतिलक्ष्म्यौ	हे अतिलक्ष्म्यः	संबोधनम्।

ग्रामं नयतीति ग्रामणीशब्दः, ईकारान्तः।

(गांव का श्रेष्ठ पुरुष, (मुखिया))

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
ग्रामणीः	ग्रामण्यौ	ग्रामण्यः	प्रथमा।
ग्रामण्यम्	ग्रामण्यौ	ग्रामण्यः	द्वितीया।

ग्रामण्या	ग्रामणीभ्याम्	ग्रामणीभिः	तृतीया ।
ग्रामण्ये	ग्रामणीभ्याम्	ग्रामणीभ्यः	चतुर्थ ।
ग्रामण्यः	ग्रामणीभ्याम्	ग्रामणीभ्यः	पञ्चमी ।
ग्रामण्यः	ग्रामण्योः	ग्रामण्याम्	षष्ठी ।
ग्रामण्याम्	ग्रामण्योः	ग्रामणीषु	सप्तमी ।
हे ग्रामणीः	हे ग्रामण्यौ	हे ग्रामण्यः	संबोधनम् ।

चमूमतिक्रान्तः, अतिचमूशब्दः, ऊकारान्तः ।

(सेना को जीतने वाला पुरुष)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
अतिचमूः	अतिचम्बौ	अतिचम्बः	प्रथमा ।
अतिचमूम्	अतिचम्बौ	अतिचमून्	द्वितीया ।
अतिचम्बा	अतिचमूभ्याम्	अतिचमूभिः	तृतीया ।
अतिचम्बै	अतिचमूभ्याम्	अतिचमूभ्यः	चतुर्थ ।
अतिचम्वाः	अतिचमूभ्याम्	अतिचमूभ्यः	पञ्चमी ।
अतिचम्वाः	अतिचम्वोः	अतिचमूनाम्	षष्ठी ।
अतिचम्वाम्	अतिचम्वोः	अतिचमूषु	सप्तमी ।
हे अतिचमूः	हे अतिचम्वौ	अतिचम्वः	संबोधनम् ।

खलं पुनातीति खलपूशब्दः ऊकारान्तः ।

(खलिहान को सफा करने वाला पुरुष)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
खलपूः	खलप्वौ	खलप्वः	प्रथमा ।
खलप्वम्	खलप्वौ	खलप्वः	द्वितीया ।
खलप्वा	खलपूभ्याम्	खलपूभिः	तृतीया ।
खलप्वे	खलपूभ्याम्	खलपूभ्यः	चतुर्थ ।
खलप्वः	खलपूभ्याम्	खलपूभ्यः	पञ्चमी ।
खलप्वः	खलप्वोः	खलप्वाम्	षष्ठी ।
खलप्वि	खलप्वोः	खलपूषु	सप्तमी ।
हे खलपूः	हे खलप्वौ	हे खलप्वः	संबोधनम् ।

स्वयं भवतीति स्वभूशब्दः, ऊकारान्तः । (ब्रह्मा)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
स्वभूः	स्वभूवौ	स्वभूवः	प्रथमा ।
स्वभूवम्	स्वभूवौ	स्वभूवः	द्वितीया ।
स्वभूवा	स्वभूभ्याम्	स्वभूभि	तृतीया ।
स्वभूवे	स्वभूभ्याम्	स्वभूभ्यः	चतुर्थ ।
स्वभूवः	स्वभूभ्याम्	स्वभूभ्यः	पञ्चमी ।
स्वभूवः	स्वभूवोः	स्वभूवाम्	षष्ठी ।
स्वभूवि	स्वभूवोः	स्वभूषु	सप्तमी ।
हे स्वभूः	हे स्वभूवौ	हे स्वभूवः	संबोधनम् ।

आकारान्तः गोपाशब्दः (ग्वालिन) स्त्रीलिङ्ग

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
गोपाः	गोपौ	गोपाः	प्रथमा ।
गोपाम्	गोपौ	गोपः	द्वितीया ।
गोपा	गोपाभ्याम्	गोपाभिः	तृतीया ।
गोपे	गोपाभ्याम्	गोपाभ्यः	चतुर्थ ।
गोपः	गोपाभ्याम्	गोपाभ्यः	पञ्चमी ।
गोपः	गोपोः	गोपाम्	षष्ठी ।
गोपि	गोपोः	गोपासु	सप्तमी ।
हे गोपाः	हे गोपौ	हे गोपाः	संबोधनम् ।

नित्यबहुवचनान्तषकारान्तः, षष् शब्दः (छ संख्या)

प्र०-षट्-ड् द्वि०-षट्-ड् तृ०-षड्भिः च०-षड्भ्यः
प०-षड्भ्यः ष०-षण्णाम् स०-षट्त्सु-षटसु सं०-हे षट्-ड्

षकारान्तः पिपठिष् शब्दः

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
पिपठीः	पिपठिषौ	पिपठिषः	प्रथमा ।
पिपठिषम्	पिपठिषौ	पिपठिषः	द्वितीया ।
पिपठिषा	पिपठीर्भ्याम्	पिपठीर्भिः	तृतीया ।

पिपठिषे	पिपठीर्भ्याम्	पिपठीर्भ्यः	चतुर्थ ।
पिपठिषः	पिपठीर्भ्याम्	पिपठीर्भ्यः	पञ्चमी ।
पिपठिषः	पिपठिषोः	पिपठिषाम्	षष्ठी ।
पिपठिषि	पिपठिषोः	पिपठीष्षु–पिपठीःषु	सप्तमी ।
हे पिपठिः	हे पिपठिषौ	हे पिपठिषः	संबोधनम् ।

चिकीर्ष-शब्दः, षकारान्तः (करने का इच्छुक)

एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	विभक्तिः
चिकीः	चिकीषौ	चिकीर्षः	प्रथमा ।
चिकीर्षम्	चिकीर्षौ	चिकीर्षः	द्वितीया ।
चिकीर्षा	चिकीर्भ्याम्	चिकीर्भिः	तृतीया ।
चिकीर्षे	चिकीर्भ्याम्	चिकीर्भ्यः	चतुर्थ ।
चिकीर्षः	चिकीर्भ्याम्	चिकीर्भ्यः	पञ्चमी ।
चिकीर्षः	चिकीर्षोः	चिकीर्षाम्	षष्ठी ।
चिकीर्षि	चिकीर्षोः	चिकीर्षु	सप्तमी ।
हे चिकीः	हे चिकीर्षौ	हे चिकीर्षः	संबोधनम् ।

(ख) अथ धातुरूपावलिः

कोई भी भाषा में क्रिया की मुख्यता होती है । बिना क्रिया वाक्य नहीं बनता । एक भी क्रिया होने पर वाक्य बनता है । संस्कृत में क्रिया का (धातु का) जैसे रुप होता है यहाँ दिया जाता है । संस्कृत व्याकरण में दश भ्वादी गण है और दश लकार हैं । जैसे, लट्, वर्तमान, लृट् भूतकाल लृङ् भविष्यत काल इत्यादि ।

पाँचवाँ लेट् लकार का केवल वेद में ही उपयोग होता हैं ।

पहला भ्वादी गणः- जिसका विकरण प्रत्यय शप् है प्रत्येक गण में विकरण प्रत्यय होता है ।

પૂર્વપરંપરાથી ધાતુઓ, અર્થાત્ મૂળભૂત ક્રિયાવાચક પ્રકૃતિપદોનો એક "ધાતુપાઠ" ઉતરી આવ્યો હતો, જેને પણ પાણિનિએ પોતાની અષ્ટાધ્યાયીની યોજના સાથે સાંકળી લઈને તેને સુવ્યવસ્થિત સ્વરૂપ આપી તેના પેટા વિભાગ પાડી, તે તે વિભાગના આરંભના ધાતુને આધારે તેમના ભ્વાદિ(ભૂ-આદિ), अदादि (અદ્-આદિ), जुहोत्यादि (જેનું રૂપ

"जुहोति" થાય છે. તે ધાતુ હૂ વગેરે; (હૂ-આદિ), दिवादि (દિવ્-આદિ), स्वादि (સૂ-આદિ), तुदादि (તુદ્ આદિ), रुधादि (રુધ્-આદિ), तनादि (તન્ આદિ), क्र्यादि (ક્રી-આદિ) અને चुरादि (ચુર્-આદિ) એમ દસ "ગણ" અર્થાત્ સમૂહ બાંધ્યા. આમ કરવાથી સૂત્રવિધાન કરવામાં ઘણું જ લાઘવ સધાયું અને સમજવામાં પણ સરળતા થઈ પડી.

આ ઉપરાંત પાણિનિએ કાળ અને અર્થનો બોધ કરવા કાળ અને અર્થથી નિરપેક્ષ એવી સંજ્ઞા પધ્ધતિ અપનાવી. એ માટે એમણે "લ્" વર્ણ અને ઈત્ સંજ્ઞક ટ્ તથા ङ्नो અને એ બેની વચ્ચે માહેશ્વર સૂત્રમાંના ક્રમે अ, इ, उ, ऋ, ए, ओ એ સ્વરવર્ણોનો ઉપયોગ કરીને અનુક્રમે લટ્, લિટ્, લુટ્, લૃટ્, લોટ્, લઙ્ લિઙ્ લુઙ્ લૃઙ્ એમ દસ "લકાર" સંજ્ઞાઓ યોજી, આમાંના દરેક લકાર સાથે અમુક ચોક્કસ કાળ અથવા અર્થને સાંકળી દઈને સૂત્રમાં પ્રત્યય વિધાન વખતે માત્ર લકારનો નિર્દેશ કરવાની યોજના કરી લાઘવ સાધ્યું. આ લકારો સાથે સંકળાયેલા અર્થો યાદ રાખવા નીચેનો શ્લોક સહાયભૂત નીવડશે;

लट् वर्तमाने, लेट् वेदे, भूते लुङ्‌लङ्‌–लिटस्तथा ।

विध्याज्ञयोस्तु लिङ्‌–लोटौ, लुट् लृट् लृङ्‌च भविष्यति ॥

અર્થાત્ વર્તમાનકાળ સૂચવવા લટ્, વૈદિક પ્રયોગ માટે લેટ્, અદ્યતન હ્યસ્તન અને પરોક્ષ ભૂતકાળ માટે અનુક્રમે લુઙ્ લઙ્ અને લિટ્, વિધ્યર્થ માટે લિઙ્ આજ્ઞાર્થ માટે લોટ્, સામાન્ય ભવિષ્યકાળ માટે લુટ્, હ્યસ્તન ભવિષ્યકાળ માટે લટ્, અને ક્રિયા તિપત્ત્યર્થ માટે લઙ્ સંજ્ઞા યોજવામાં આવી છે. દરેક ધાતુનાં આ દસે લકારમાં રૂપો થાય છે એ પણ સમજવું જરૂરી છે.

इसमें सर्वप्रथम भ्वादिगण अकर्मक सेट् परस्मैपदी सत्ता अर्थवाला "भू" धातु ।

भू सत्तायाम्- वर्तमाने लट् ।

(वर्तमानकाल के लिए इस प्रकार का प्रयोग किया जाता है)

एकवचनम्	द्वि० व०	ब० व०	पु
भवति	भवतः	भवन्ति	प्रथम पुरुष

भवसि	भवथः	भवथ	मध्यम पुरुष
भवामि	भवावः	भवामः	उत्तम पुरुष

अनद्यतनपरोक्षभूते लिट्

(जो बात आजके पहले हो चुकी हो, पर देखी न गई हो उसको प्रकट करने के लिए इस लकार का प्रयोग होता है)

बभूव	बभूवतुः	बभूवुः	प्र॰पु॰
बभूविथ	बभूवथुः	बभूव	म॰पु॰
बभूव	बभूविव	बभूविम	उ॰पु॰

अनद्यतनभविष्यति लुट्

(जिसमें आज के बाद होने वाले कार्य के प्रारंभ की अवधि रहती है वहाँ इस लकार का प्रयोग होता है, जैसे कल प्रयाग जायेंगे)

भविता	भवितारौ	भवितारः	प्र॰ पु॰
भवितासि	भवितास्थ	भवितास्थ	म॰ पु॰
भवितास्मि	भवितास्वः	भवितास्मः	उ॰ पु॰

भविष्यति लृट् (होगा)

(सामान्य भविष्यदर्थ (होगा) को प्रकट करने के लिये इस लकार का प्रयोग होता है)

भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति	प्र॰ पु॰
भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ	म॰ पु॰
भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः	उ॰ पु॰

लोट् ।

विधौ निमंत्रणे कामचारानुज्ञायां सत्कारपूर्वक व्यापारे प्रश्ने प्रार्थनायामाशिषि) च लोट् विधि - निमंत्रण - कामचार - अनुज्ञा सत्कारपूर्वक व्यापार (प्रवृत्ति) प्रश्न - प्रार्थना - आशिर्वाद - में ईस प्रकार "लोट्" का प्रयोग होता है।

भवतु-भवतात्	भवताम्	भवन्तु	प्र॰ पु॰
भव-भवतात्	भवतम्	भवत	म॰ पु॰
भवानि	भवाव	भवाम	उ॰ पु॰

अनद्यतनभूते लङ्

आज से पहले हुआ जहाँ कहना हो तो इस प्रकार का प्रयोग होता है।

अभवत्	अभवताम्	अभवन्	प्र० पु०
अभवः	अभवतम्	अभवत	म० पु०
अभवम्	अभवाव	अभवाम	उ० पु०

विधि लिङ्

(लोट् लकार के विधानों में से आशीर्वाद को छोडकर शेष सभी विधानों में इस लकार का प्रयोग होता है)

भवेत्	भवेताम्	भवेयुः	प्र० पु०
भवेः	भवेतम्	भवेत	म० पु०
भवेयम्	भवेव	भवेम	उ० पु०

आशीर्लिङ् ।

केवल आशीर्वाद में जिस लिङ् का प्रयोग होता है उसको आशीर्लिङ् कहते हैं।

भूयात्	भूयास्ताम्	भूयासुः	प्र० पु०
भूयाः	भूयास्तम्	भूयास्त	म० पु०
भूयासम्	भूयास्व	भूयास्म	उ० पु०

भूते लुङ्।

जब परोक्ष, अपरोक्ष अद्यतन अथवा अनद्यतन आदि का कुछ विचार न हो केवल सामान्य भूतकाल को ही बताना हो तो उस समय लुङ् लकार होता है, परोक्ष अनद्यतन भूत में और अपरोक्ष अनद्यतन भूत में तो क्रम से लिट् और लङ् ही हुआ करता है।

अभूत्	अभूताम्	अभूवन्	प्र० पु०
अभूः	अभूतम्	अभूत	म० पु०
अभूवम्	अभूव	अभूम	उ० पु०

लृङ्

लिङ् लकार के निमित्त विधि निमन्त्रण आदि में क्रिया की असिद्धि यदि मालूम पडे तो भविष्य अर्थ में इस (लृङ्) लकार का प्रयोग होता है।

अभविष्यत्	अभविष्यताम्	अभविष्यन्	प्र० पु०
अभिव्यः	अभविष्यतम्	अभविष्यत	म० पु०
अभविष्यम्	अभविष्याव	अभविष्याम	उ० पु०

२ प्रथम गणीय अकर्मक आत्मनेपदी वृद्ध्यर्थक "एध" धातु । सेट् । वर्तमान काल में लट् ।

एधते	एधेते	एधन्ते	प्र० पु०
एधसे	एधेथे	एधध्वे	म० पु०
एधे	एधावहे	एधामहे	उ० पु०

लिट्

"आम्" आन्त वाले धातु के आगे केवल लिट लकार में कृ, भू और अस् इन तीन धातुओं का प्रयोग होता है और उनसे लिट् लकार आता है । जैसे एधां कृ+लिट्=एधाञ्चक्रे ।

एधाञ्चक्रे	एधाञ्चक्राते	एधाञ्चक्रिरे	प्र० पु०
एधांञ्चकृषे	एधाञ्चक्राथे	एधाञ्चकृद्वे	म० पु०
एधाञ्चक्रे	एधाञ्चकृवहे	एधाञ्चकृमहे	उ० पु०

इसी का दूसरा रूप भू के प्रयोग का ।

एधांबभूव	एधांबभूवतुः	एधांबभूवुः	प्र० पु०
एधांबभूविथ	एधांबभूवथुः	एधांबभूव	म० पु०
एधांबभूव	एधांबभूविव	एधांबभूविम	उ० पु०

तीसरा रूप अस् के प्रयोग का ।

एधामास	एधामासतुः	एधामासुः	प्र० पु०
एधामासिथ	एधामासथुः	एधामास	म० पु०
एधामास	एधामासिव	एधामासिम	उ० पु०

लुट् ।

एधिता	एधितारौ	एधितारः	प्र० पु०
एधितासे	एधितास्थे	एधिताध्वे	म० पु०

एधिताहे	एधितास्वहे	एधितास्महे	उ० पु०

लृट् ।

एधिष्यते	एधिष्येते	एधिष्यन्ते	प्र० पु०
एधिष्यसे	एधिष्येथे	एधिष्यध्वे	म० पु०
एधिष्ये	एधिष्यावहे	एधिष्यामहे	उ० पु०

लोट् ।

एधताम्	एधेताम्	एधन्ताम्	प्र० पु०
एधस्व	एधेथाम्	एधध्वम्	म० पु०
एधै	एधावहै	एधामहै	उ० पु०

लङ्।

ऐधत	ऐधेताम्	ऐधन्त	प्र० पु०
ऐधथाः	ऐधेथाम्	ऐधध्वम्	म० पु०
ऐधे	ऐधावहि	ऐधामहि	उ० पु०

विधिलिङ् ।

एधेत	एधेयाताम्	एधेरन्	प्र० पु०
एधेथाः	एधेयाथाम्	एधेध्वम्	म० पु०
एधेयः	एधेवहि	एधेमहि	उ० पु०

आशीर्लिङ् ।

एधिषीष्ट	एधिषीयास्ताम्	एधिषीरन्	प्र० पु०
एधिषीष्ठाः	एधिषीयास्थाम्	एधिषीध्वम्	म० पु०
एधिषीय	एधिषीवहि	एधिषीमहि	उ० पु०

लुङ्।

ऐधिष्ट	ऐधिषाताम्	ऐधिषत	प्र० पु०
ऐधिष्ठाः	ऐधिषाथाम्	ऐधिध्वम्-ऐधिढ्वम्	म० पु०
ऐधिषि	ऐधिष्वहि	ऐधिष्महि	उ० पु०

लृङ्।

ऐधिष्यत	ऐधिष्येताम्	ऐधिष्यन्त	प्र० पु०

ऐधिष्यथाः	ऐधिष्येथाम्	ऐधिष्यध्वम्	म॰ पु॰
ऐधिष्ये	ऐधिष्यावहि	ऐधिष्यामहिं	उ॰ पु॰

अत सातत्यगमने (निरन्तर चलना) सकर्मकः । सेट् । परस्मैपदी ।

(लट्)	अतति	अततः	अतन्ति	प्र॰ पु॰
	अतसि	अतथः	अतथ	म॰ पु॰
	अतामि	अतावः	अतामः	उ॰ पु॰
(लिट्)	आत	आततुः	आतुः	प्र॰ पु॰
	आतिथ	आतथुः	आतः	म॰ पु॰
	आत	आतिव	आतिम	उ॰ पु॰
(लुट्)	अतिता	अतितारौ	अतितारः	प्र॰ पु॰
	अतितासि	आतितास्थः	अतितास्थ	म॰ पु॰
	आतितास्मि	अतितास्वः	अतितास्मः	उ॰ पु॰
(लृट्)	अतिष्यति	अतिष्यतः	अतिष्यन्ति	प्र॰ पु॰
	अतिष्यसि	अतिष्यथः	अतिष्यथ	म॰ पु॰
	अतिष्यामि	अतिष्यावः	अतिष्यामः	उ॰ पु॰
(लोट्)	अततु-अततात्	अतताम्	अतन्तु	प्र॰ पु॰
	अत-अततात्	अततम्	अतत	म॰ पु॰
	अतानि	अताव	अताम	उ॰ पु॰
(लङ्)	आतत्	आतताम्	आतन्	प्र॰ पु॰
	आतः	आततम्	आतत	म॰ पु॰
	आतम्	आतावा	आताम	उ॰ पु॰
विधिर्लिङ्	अतेत्	अतेताम्	अतेयुः	प्र॰ पु॰
	अतेः	अतेतम्	अतेत	म॰ पु॰
	अतेयम्	अतेव	अतेम	उ॰ पु॰
आशीर्लिङ्	अत्यात्	अत्यास्ताम्	अत्यासुः	प्र॰ पु॰
	अत्याः	अत्यास्तम्	अत्यास्त	म॰ पु॰
	अत्यासम्	अत्यास्व	अत्यास्म	उ॰ पु॰
(लुङ्)	आतीत्	आतिष्टाम्	आतिषुः	प्र॰ पु॰
	आतीः	आतिष्टम्	आतिष्ट	म॰ पु॰
	आतिषम्	आतिष्व	आतिष्म	उ॰ पु॰

(लृङ्)	आतिष्यत्	आतिष्यताम्	आतिष्यन्	प्र॰ पु॰
	आतिष्यः	आतिष्यतम्	आतिष्यत	म॰ पु॰
	आतिष्यम्	आतिष्याव	आतिष्याम	उ॰ पु॰

(३) षिध गत्याम् (जाना) सक॰ । सेट् पर॰ ।

(लट्)	सेधति	सेधतः	सेधन्ति	प्र॰ पु॰
	सेधसि	सेधथः	सेधथ	म॰ पु॰
	सेधामि	सेधावः	सेधामः	उ॰ पु॰
(लिट्)	सिषेध	सिषिधतुः	सिषिधुः	प्र॰ पु॰
	सिषेधिथ	सिषिधथुः	सिषिध	म॰ पु॰
	सिषेध	सिषिधिव	सिषिधिम	उ॰ पु॰
(लुट्)	सेधिता	सेधितारौ	सेधितारः	प्र॰ पु॰
	सेधितासि	सेधितास्थः	सेधितास्थ	म॰ पु॰
	सेधितास्मि	सेधितास्वः	सेधितास्मः	उ॰ पु॰
(लृट्)	सेधिष्यति	सेधिष्यतः	सेधिष्यन्ति	प्र॰ पु॰
	सेधिष्यसि	सेधिष्यथः	सेधिष्यथ	म॰ पु॰
	सेधिष्यामि	सेधिष्यावः	सेधिष्यामः	उ॰ पु॰
(लोट्)	सेधतु–सेधतात्	सेधताम्	सेधन्तु	प्र॰ पु॰
	सेध–सेधतात्	सेधतम्	सेधत	म॰ पु॰
	सेधानि	सेधाव	सेधाम	उ॰ पु॰
(लङ्)	असेधत्	असेधताम्	असेधन्	प्र॰ पु॰
	असेधः	असेधतम्	असेधत	म॰ पु॰
	असेधम्	असेधाव	असेधाम	उ॰ पु॰
विधिर्लिङ्	सेधेत्	सेधेताम्	सेधेयुः	प्र॰ पु॰
	सेधेः	सेधेतम्	सेधेत	म॰ पु॰
	सेधेयम्	सेधेव	सेधेम	उ॰ पु॰
आशीर्लिङ्	सिध्यात्	सिध्यास्ताम्	सिध्यासुः	प्र॰ पु॰
	सिध्याः	सिध्यास्तम्	सिध्यास्त	म॰ पु॰
	सिध्यासम्	सिध्यास्व	सिध्यास्म	उ॰ पु॰
(लुङ्)	असेधीत्	असेधिष्टाम्	असेधिषुः	प्र॰ पु॰
	असेधीः	असेधिष्टम्	असेधिष्ट	म॰ पु॰

	असेधिषम्	असेधिष्व	असेधिष्म	उ॰ पु॰
(लृङ्)	असेधिष्यत्	असेधिष्यताम्	असेधिष्यन्	प्र॰ पु॰
	असेधिष्यः	असेधिष्यतम्	असेधिष्य	म॰ पु॰
	असेधिष्यम्	असेधिष्याव	असेधिष्याम	उ॰ पु॰

(४) चिती (चित्) संज्ञाने (समझना) अ॰ । से॰ । प॰ ।

(लट्)	चेतति	चेततः	चेतन्ति	प्र॰ पु॰
	चेतसि	चेतथः	चेतथः	म॰ पु॰
	चेतामि	चेतावः	चेतामः	उ॰ पु॰
(लिट्)	चिचेत	चिचिततुः	चिचितुः	प्र॰ पु॰
	चिचेतिथ	चिचितथुः	चिचित	म॰ पु॰
	चिचेत	चिचितिव	चिचितिम	उ॰ पु॰
(लुट्)	चेतिता	चेतितारौ	चेतितारः	प्र॰ पु॰
	चेतितासि	चेतितास्थः	चेतितास्थ	म॰ पु॰
	चेतितास्मि	चेतितास्वः	चेतितास्मः	उ॰ पु॰
(लृट्)	चेतिष्यति	चेतिष्यतः	चेतिष्यन्ति	प्र. पु॰
	चेतिष्यसि	चेतिष्यथः	चेतिष्यथ	म. पु॰
	चेतिष्यामि	चेतिष्यावः	चेतिष्यामः	उ॰ पु॰
(लोट्)	चेततु-तात्	चेतताम्	चेतन्तु	प्र॰ पु॰
	चेत-तात्	चेततम्	चेतत	म॰ पु॰
	चेतानि	चेताव	चेताम	उ॰ पु॰
(लङ्)	अचेतत्	अचेतताम्	अचेतन्	प्र॰ पु॰
	अचेतः	अचेततम्	अचेतत	म॰ पु॰
	अचेतम्	अचेताव	अचेताम	उ॰ पु॰
विधिर्लिङ्	चेतेत्	चेतेताम्	चेतेयुः	प्र॰ पु॰
	चेतेः	चेतेतम्	चेतेत	म॰ पु॰
	चेतेयम्	चेतेव	चेतेम	उ॰ पु॰
आशीर्लिङ्	चित्याम्	चित्यास्ताम्	चित्यासुः	प्र॰ पु॰
	चित्याः	चित्यास्तम्	चित्यास्त	म॰ पु॰
	चित्यासम्	चित्यास्व	चित्यास्म	उ॰ पु॰
(लुङ्)	अचेतीत्	अचेतिष्टाम्	अचेतिषुः	प्र॰ पु॰

	अचेतीः	अचेतिष्टम्	अचेतिष्ट	म० पु०
	अचेतिषम्	अचेतिष्व	अचेतिष्म	उ० पु०
(लृङ्)	अचेतिष्यत्	अचेतिष्यताम्	अचेतिष्यन्	प्र० पु०
	अचेतिष्यः	अचेतिष्यतम्	अचेतिष्यत	म० पु०
	अचेतिष्यम्	अचेतिष्याव	अचेतिष्याम	उ० पु०

(५) शुच शोके (शोक करना) अक० । सेट् । पर० ।

(लट्)	शोचति	शोचतः	शोचन्ति	प्र० पु०
	शोचसि	शोचथः	शोचथ	म० पु०
	शोचामि	शोचावः	शोचामः	उ० पु०
(लिट्)	शुशोच	शुशुचतुः	शुशुचुः	प्र० पु०
	शुशोचिथ	शुशुचथुः	शुशुच	म० पु०
	शुशाच	शुशुचिव	शुशुचिम	उ० पु०
(लुट्)	शोचिता	शोचितारौ	शोचितारः	प्र० पु०
	शोचितासि	शोचितास्थः	शोचितास्थ	म० पु०
	शोचितास्मि	शोचितास्वः	शोचितास्मः	उ० पु०
(लृट्)	शोचिष्यति	शोचिष्यतः	शोचिष्यन्ति	प्र० पु०
	शोचिष्यसि	शोचिष्यथः	शोचिष्यथ	म० पु०
	शोचिष्यामि	शोचिष्यावः	शोचिष्यामः	उ० पु०
(लोट्)	शोचतु-तात्	शोचताम्	शोचन्तु	प्र० पु०
	शोच-तात्	शोचतम्	शोचत	म० पु०
	शोचानि	शोचाव	शोचाम	उ० पु०
(लङ्)	अशोचत्	अशोंचताम्	अशोचन्	प्र० पु०
	अशोचः	अशोचतम्	अशोचत	म० पु०
	अशोचम्	अशोचाव	अशोचाम	उ० पु०
विधिर्लिङ्	शोचेत्	शोचेताम्	शोचेयुः	प्र० पु०
	शोचेः	शोचेतम्	शोचेत	म० पु०
	शोचेयम्	शोचेव	शोचेम	उ० पु०
आशीर्लिङ्	शुच्यात्	शुच्यास्ताम्	शुच्यासुः	प्र० पु०
	शुच्याः	शुच्यास्तम्	शुच्यास्त	म० पु०
	शुच्यासम्	शुच्यास्व	शुच्यास्म	उ० पु०

(लुङ्)	अशोचीत्	अशोचिष्टाम्	अशोचिष्यन्	प्र॰ पु॰
	अशोचीः	अशोचिष्टम्	अशोचिष्ट	म॰ पु॰
	अशोचिषम्	अशोचिष्व	अशोचिष्म	उ॰ पु॰
(लृङ्)	अशोचिष्यत्	अशोचिष्यताम्	अशोचिष्यन्	प्र॰ पु॰
	अशोचिष्यः	अशोचिष्यतम्	अशोचिष्यत	म॰ पु॰
	अशोचिष्यम्	अशोचिष्याव	अशोचिष्याम	उ॰ पु॰

शप् (लुक) विकरण प्रत्यय नहीं अथ अदादिप्रकरणम्

अद भक्षणे (खाना) सक॰ अनि॰ । पर॰ ।

(लट्)	अत्ति	अत्तः	अदन्ति	प्र॰ पु॰
	अत्सि	अत्थः	अत्थ	म॰ पु॰
	अद्मि	अद्वः	अद्मः	उ॰ पु॰
(लिट्)	जघास	जक्षतुः	जक्षुः	प्र॰ पु॰
	जघसिथ	जक्षथुः	जक्ष	म॰ पु॰
	जघास-जघस	जक्षिव	जक्षिम	उ॰ पु॰

घस्लादेशाऽभावपक्षे

	आद	आदतुः	आदुः	प्र॰ पु॰
	आदिथ	आदथुः	आद	म॰ पु॰
	आद	आदिव	आदिम	उ॰ पु॰
(लुट्)	अत्ता	अत्तारौ	अत्तारः	प्र॰ पु॰
	अत्तासि	अत्तास्थः	अत्तास्थ	म॰ पु॰
	अत्तास्मि	अत्तास्वः	अत्तास्मः	उ॰ पु॰
(लृट्)	अत्स्यति	अत्स्यतः	अत्स्यन्ति	प्र॰ पु॰
	अत्स्यसि	अत्स्यथः	अत्स्यथ	म॰ पु॰
	अत्स्यामि	अत्स्यावः	अत्स्यामः	उ॰ पु॰
(लोट्)	अत्तु-अत्तात्	अत्ताम्	अदन्तु	प्र॰ पु॰
	अद्धि-अत्तात्	अत्तम्	अत्त	म॰ पु॰
	अदानि	अदाव	अदाम	उ॰ पु॰
(लङ्)	आदत्	आत्ताम्	आदन्	प्र॰ पु॰
	आदः	आत्तम्	आत्त	म॰ पु॰

	आदम्	आद्व	आद्म	उ० पु०
विधिर्लिङ्	अद्यात्	अद्याताम्	अद्युः	प्र० पु०
	अद्याः	अद्यातम्	अद्यात	म० पु०
	अद्याम्	अद्याव	अद्याम	उ० पु०
आशीर्लिङ्	अद्यात्	अद्यास्ताम्	अद्यासुः	प्र० पु०
	अद्याः	अद्यास्तम्	अद्यास्त	म० पु०
	अद्यासम्	अद्यास्व	अद्यास्म	उ० पु०
(लुङ्)	अघसत्	अघसताम्	अघसन्	प्र० पु०
	अघसः	अघसतम्	अघसत	म० पु०
	अघसम्	अघसाव	अघसाम	उ० पु०
(लृङ्)	आत्स्यत्	आत्स्यताम्	आत्स्यन्	प्र० पु०
	आत्स्यः	आत्स्यतम्	आत्स्यत	म० पु०
	आत्स्यम्	आत्स्याव	आत्स्याम	उ० पु०

हन हिंसागत्योः (वध करना, जाना) स० । से० । प० ।

(लट्)	हन्ति	हतः	घ्नन्ति	प्र० पु०
	हंसि	हथः	हथ	म० पु०
	हन्मि	हन्वः	हन्मः	उ० पु०
(लिट्)	जघान	ज़घ्नतुः	जघ्नुः	प्र० पु०
	जघनिथ-जघन्थ	जघ्नथुः	जघ्न	म० पु०
	जघान-जघन	जघ्निव	जघ्निम	उ० पु०
(लुट्)	हन्ता	हन्तारौ	हन्तारः	प्र० पु०
	हन्तासि	हन्तास्थः	हन्तास्थ	म० पु०
	हन्तास्मि	हन्तास्वः	हन्तास्मः	उ० पु०
(लृट्)	हनिष्यति	हनिष्यतः	हनिष्यन्ति	प्र० पु०
	हनिष्यसि	हनिष्यथः	हनिष्यथ	म० पु०
	हनिष्यामि	हनिष्यावः	हनिष्यामः	उ० पु०
(लोट्)	हन्तु-हतात्	हताम्	घ्नन्तु	प्र० पु०
	जहि-हतात्	हतम्	हत	म० पु०
	हनानि	हनाव	हनाम	उ० पु०
(लङ्)	अहन्	अहताम्	अघ्नन्	प्र० पु०

	अहन्	अहतम्	अहत	म० पु०
	अहनम्	अहन्व	अहन्म	उ० पु०
विधिर्लिङ्	हन्यात्	हन्याताम्	हन्युः	प्र० पु०
	हन्याः	हन्यातम्	हन्यात	म० पु०
	हन्याम्	हन्याव	हन्याम	उ० पु०
आशीर्लिङ्	वध्यात्	वध्यास्ताम्	वध्यासुः	प्र० पु०
	वध्याः	वध्यास्तम्	वध्यास्त	म० पु०
	वध्यासम्	वध्यास्व	वध्यास्म	उ० पु०
(लुङ्)	अवधीत्	अवधिष्टाम्	अवधिषुः	प्र० पु०
	अवधीः	अवधिष्टम्	अवधिष्ट	म० पु०
	अवधिषम्	अवधिष्व	अवधिष्म	उ० पु०
(लृङ्)	अहनिष्यत्	अहनिष्यतम्	अहनिष्यन्	प्र० पु०
	अहनिष्यः	अहनिष्यतम्	अहनिष्यत	म० पु०
	अहनिष्यम्	अहनिष्याव	अहनिष्याम	उ० पु०

या प्रापणे (प्राप्त करना, जाना) सक० । अनि० । पर० ।

(लट्)	याति	यातः	यान्ति	प्र० पु०
	यासि	याथः	याथ	म० पु०
	यामि	यावः	यामः	उ० पु०
(लिट्)	ययौ	ययतुः	ययुः	प्र० पु०
	ययिथ-ययाथ	ययथुः	यय	म० पु०
	ययौ	ययिव	ययिम	उ० पु०
(लुट्)	याता	यातारौ	यातारः	प्र० पु०
	यातासि	यातास्थः	यातास्थ	म० पु०
	यातास्मि	यातास्वः	यातास्मः	उ० पु०
(लृट्)	यास्यति	यास्यतः	यास्यन्ति	प्र० पु०
	यास्यसि	यास्यथः	यास्यथ	म० पु०
	यास्यामि	यास्यावः	यास्यामः	उ० पु०
(लोट्)	यातु-यातात्	याताम्	यान्तु	प्र० पु०
	याहि-यातात्	यातम्	यात	म० पु०
	यानि	याव	याम	उ० पु०

(लङ्)	अयात्	अयाताम्	अयुः-अयान्	प्र० पु०
	अयाः	अयातम्	अयात	म० पु०
	अयाम्	अयाव	अयाम	उ० पु०
विधिर्लिङ्	यायात्	यायाताम्	यायुः	प्र० पु०
	यायाः	यायातम्	यायात	म० पु०
	यायाम्	यायाव	यायाम	उ० पु०
आशीर्लिङ्	यायात्	यायास्ताम्	यायासुः	प्र० पु०
	यायाः	यायास्तम्	यायास्त	म० पु०
	यायासम्	यायास्व	यायास्म	उ० पु०
(लुङ्)	अयासीत्	अयासिष्टाम्	अयासिषुः	प्र० पु०
	अयासीः	अयासिष्टम्	अयासिष्ट	म० पु०
	अयासिषम्	अयासिष्व	अयासिष्म	उ० पु०
(लृङ्)	अयास्यत्	अयास्यताम्	अयास्यन्	प्र० पु०
	अयास्यः	अयास्यतम्	अयास्यत	म० पु०
	अयास्यम्	अयास्याव	अयास्याम	उ० पु०

वा गतिगन्धनयोः (जाना, महकना) सकर्मकाक० । अनि० पर० ।

(लट्)	वाति	वातः	वान्ति	प्र० पु०
	वासि	वाथः	वाथ	म० पु०
	वामि	वावः	वामः	उ० पु०
(लिट्)	ववौ	ववतुः	ववुः	प्र० पु०
	वविथ-ववाथ	ववथुः	वव	म० पु०
	ववौ	वविव	वविम	उ० पु०
(लुट्)	वाता	वातारौ	वातारः	प्र० पु०
	वातासि	वातास्थः	वातास्थ	म० पु०
	वातास्मि	वातास्वः	वातास्मः	उ० पु०
(लृट्)	वास्यति	वास्यतः	वास्यन्ति	प्र० पु०
	वास्यसि	वास्यथः	वास्यथ	म० पु०
	वास्यामि	वास्यावः	वास्यामः	उ० पु०
(लोट्)	वातु-वातात्	वाताम्	वान्ति	प्र० पु०
	वाहि-वातात्	वातम्	वात	म० पु०

	वानि	वाव	वाम	उ० पु०
(लङ्)	अवात्	अवाताम्	अवुः-अवान्	प्र० पु०
	अवाः	अवातम्	अवात	म० पु०
	अवाम्	अवाव	अवाम	उ० पु०
विधिर्लिङ्	वायात्	वायाताम्	वायुः	प्र० पु०
	वायाः	वायातम्	वायात	म० पु०
	वायाम्	वायाव	वायाम	उ० पु०
आशीर्लिङ्	वायात्	वायास्ताम्	वायासुः	प्र० पु०
	वायाः	वायात्सम्	वायास्त	म० पु०
	वायासम्	वायास्व	वायास्म	उ० पु०
(लुङ्)	अवासीत्	अवासिष्टाम्	अवासिषुः	प्र० पु०
	अवासीः	अवासिष्टम्	अवासिष्ट	म० पु०
	अवासिषम्	अवासिष्व	अवासिष्म	उ० पु०
(लृङ्)	अवास्यत्	अवास्यताम्	अवास्यन्	प्र० पु०
	अवास्यः	अवास्यतम्	अवास्यत	म० पु०
	अवास्यम्	अवास्याव	अवास्याम	उ० पु०

भा दीप्तौ (चमकना, जाहिर होना) अक० । अ० । पर० ।

(लट्)	भाति	भातः	भान्ति	प्र० पु०
	भासि	भाथः	भाथ	म० पु०
	भामि	भावः	भामः	उ० पु०
(लिट्)	बभौ	बभतुः	बभुः	प्र० पु०
	बभिथ-बभाथ	बभथुः	बभ	म० पु०
	बभौ	बभिव	बभिम	उ० पु०
(लुट्)	भाता	भातारौ	भातारः	प्र० पु०
	भातासि	भातास्थः	भातास्थ	म० पु०
	भातास्मि	भातास्वः	भातास्मः	उ० पु०
(लृट्)	भास्यति	भास्यतः	भास्यन्ति	प्र० पु०
	भास्यसि	भास्यथः	भास्यथ	म० पु०
	भास्यामि	भास्यावः	भास्यामः	उ० पु०
(लोट्)	भातु-भातात्	भाताम्	भान्तु	प्र० पु०

	भाहि-भातात्	भातम्	भात	म० पु०
	भानि	भाव	भाम	उ० पु०
(लङ्)	अभात्	अभाताम्	अभुः-अभान्	प्र० पु०
	अभाः	अभातम्	अभात	म० पु०
	अभाम्	अभाव	अभाम	उ० पु०
विधिर्लिङ्	भायात्	भायाताम्	भायुः	प्र० पु०
	भायाः	भायातम्	भायात	म० पु०
	भायाम्	भायाव	भायाम	उ० पु०
आशीर्लिङ्	भायात्	भायास्ताम्	भायासुः	प्र० पु०
	भायाः	भायास्तम्	भायास्त	म० पु०
	भायासम्	भायास्व	भायास्म	उ० पु०
(लुङ्)	अभासीत्	अभासिष्टाम्	अभासिषुः	प्र० पु०
	अभासीः	अभासिष्टम्	अभासिष्ट	म० पु०
	अभासिषम्	अभासिष्व	अभासिष्म	उ० पु०
(लृङ्)	अभास्यत्	अभास्यताम्	अभास्यन्	प्र० पु०
	अभास्यः	अभास्यतम्	अभास्यत	म० पु०
	अभास्यम्	अभास्याव	अभास्याम	उ० पु०

ष्णा (स्ना) शौचे (नहाना) अक० । अनि० । पर० ।

(लट्)	स्नाति	स्नातः	स्नान्ति	प्र० पु०
	स्नासि	स्नाथः	स्नाथ	म० पु०
	स्नामि	स्नावः	स्नामः	उ० पु०
(लिट्)	सस्नौ	सस्नतुः	सस्नुः	प्र० पु०
	सस्निथ-सस्नाथ	सस्नथुः	सस्न	म० पु०
	सस्नौ	सस्निव	सस्निम	उ० पु०
(लुट्)	स्नाता	स्नातारौ	स्नातारः	प्र० पु०
	स्नातासि	स्नातास्थः	स्नातास्थ	म० पु०
	स्नातास्मि	स्नातास्वः	स्नातास्मः	उ० पु०
(लृट्)	स्नास्यति	स्नास्यतः	स्नास्यन्ति	प्र० पु०
	स्नास्यसि	स्नास्यथः	स्नास्यथ	म० पु०
	स्नास्यामि	स्नास्यावः	स्नास्यामः	उ० पु०

(लोट्)	स्नातु-स्नातात्	स्नाताम्	स्नान्तु	प्र० पु०
	स्नाहि-स्नातात्	स्नातम्	स्नात	म० पु०
	स्नानि	स्नाव	स्नाम	उ० पु०
(लङ्)	अस्नात्	अस्नाताम्	अस्नुः-अस्नान्	प्र० पु०
	अस्नाः	अस्नातम्	अस्नात	म० पु०
	अस्नाम्	अस्नाव	अस्नाम	उ० पु०
विधिर्लिङ्	स्नायात्	स्नायातम्	स्नायुः	प्र० पु०
	स्नायाः	स्नायातम्	स्नायात	म० पु०
	स्नायाम्	स्नायाव	स्नायाम	उ० पु०
आशीर्लिङ्	स्नेयात्	स्नेयास्ताम्	स्नेयासः	प्र० पु०
	स्नेयाः	स्नेयास्तम्	स्नेयास्त	म० पु०
	स्नेयासम्	स्नेयास्व	स्नेयास्म	उ० पु०

'वाऽन्यस्य संयोगादेः' इति एत्वविकल्पपक्षे -

	स्नायात्	स्नायास्ताम्	स्नायासुः	प्र० पु०
	स्नायाः	स्नायास्तम्	स्नायास्त	म० पु०
	स्नायासम्	स्नायास्व	स्नायास्म	उ० पु०
(लुङ्)	अस्नासीत्	अस्नासिष्टाम्	अस्नासिषुः	प्र० पु०
	अस्नासीः	अस्नासिष्टम्	अस्नासिष्ट	म० पु०
	अस्नासिषम्	अस्नासिष्व	अस्नासिष्म	उ० पु०
(लृङ्)	अस्नास्यत्	अस्नास्यताम्	अस्नास्यन्	प्र० पु०
	अस्नास्यः	अस्नास्यतम्	अस्नास्यत	म० पु०
	अस्नास्यम्	अस्नास्याव	अस्नास्याम	उ० पु०

इति अदादिप्रकरणम्

अथ जुहोत्यादिप्रकरणम्

हु दानादनयोः (हवन करना) सक० अनि, पर० ।

(लट्)	जुहोति	जुहुतः	जुह्वति	प्र० पु०
	जुहोषि	जुहुथः	जुहुथ	म० पु०
	जुहोमि	जुहुवः	जुहुम	उ० पु०

(लिट्)	जुहवाञ्चकार	जुहवाञ्चक्रतुः	जुहवाञ्चक्रुः	प्र० पु०
	जुहवाञ्चकर्थ	जुहवाञ्चक्रथुः	जुहवाञ्चक्र	म० पु०
	जुहवाञ्चकारचकर	जुहवाञ्चकृव	जुहवाञ्चकृम	उ० पु०

"भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च' इति विकल्पपक्षे

विधिर्लिङ्	जुहाव	जुहुवतुः	जुहुवुः	प्र० पु०
	जुहुविथ-जुहोथ	जुहुवथुः	जुहुव	म० पु०
	जुहाव-जुहव	जुहुविव	जुहुविम	उ० पु०
(लुट्)	होता	होतारौ	होतारः	प्र० पु०
	होतासि	होतास्थः	होतास्थ	म० पु०
	होतास्मि	होतास्वः	होतास्मः	उ० पु०
(लृट्)	होष्यति	होष्यतः	होष्यन्ति	प्र० पु०
	होष्यसि	होष्यथः	होष्यथ	म० पु०
	होष्यामि	होष्यावः	होष्यामः	उ० पु०
(लोट्)	जुहोतु-जुहुतात्	जुहुताम्	जुह्वतु	प्र० पु०
	जुहुधि-जुहुतात्	जुहुतम्	जुहुत	म० पु०
	जुहवानि	जुहवाव	जुहवाम	उ० पु०
(लङ्)	अजुहोत्	अजुहुताम्	अजुहवुः	प्र० पु०
	अजुहोः	अजुहुतम्	अजुहुत	म० पु०
	अजुहवम्	अजुहुव	अजुहुम	उ० पु०
विधिर्लिङ्	जुहुयात्	जुहुयाताम्	जुहुयुः	प्र० पु०
	जुहुयाः	जुहुयातम्	जुहुयात	म० पु०
	जुहुयाम्	जुहुयाव	जुहुयाम	उ० पु०
आशीर्लिङ्	हूयात्	हूयास्ताम्	हूयासुः	प्र० पु०
	हूयाः	हूयास्तम्	हूयास्त	म० पु०
	हूयासम्	हूयास्व	हूयास्म	उ० पु०
(लुङ्)	अहौषीत्	अहौष्टाम्	अहौषुः	प्र० पु०
	अहौषीः	अहौष्टम्	अहौष्ट	म० पु०
	अहौषम्	अहौष्व	अहौष्म	उ० पु०
(लृङ्)	अहोष्यत्	अहोष्यताम्	अहोष्यन्	प्र० पु०
	अहोष्यः	अहोष्यतम्	अहोष्यत	म० पु०

	अहोष्यम्	अहोष्याव	अहोष्याम	उ॰ पु॰

(ञि) भी भये (डरना) अकर्म॰ अनि॰, पर॰ ।

(लट्)	बिभेति	बिभितः	बिभ्यति	प्र॰ पु॰
		बिभीतः		
	बिभेषि	बिभिथः	बिभिथ	म॰ पु॰
		बिभीथः	बिभीथ	
	बिभेमि	बिभिवः	बिभिमः	उ॰ पु॰
		बिभीवः	बिभीमः	
(लिट्)	बिभयाञ्चकार	बिभयाञ्चक्रतुः	बिभयाञ्चक्रुः	प्र॰ पु॰
	बिभयाञ्चकर्थ	बिभयाञ्चक्रथुः	बिभयाञ्चक्र	म॰ पु॰
	बिभयाञ्चकार-चकर	बिभयाञ्चकृव	बिभयाञ्चकृम	उ॰ पु॰

'भी-ह्री-भृ-हुवां-श्लुवच्च' इति विकल्पपक्षे

	बिभाय	बिभ्यतुः	बिभ्युः	प्र॰ पु॰
	बिभयिथ-बिभेथ	बिभ्यथुः	बिभ्य	म॰ पु॰
	बिभाय-बिभय	बिभ्यिव	बिभ्यिम	उ॰ पु॰
(लुट्)	भेता	भेतारौ	भेतारः	प्र॰ पु॰
	भेतासि	भेतास्थः	भेतास्थ	म॰ पु॰
	भेतास्मि	भेतास्वः	भेतास्मः	उ॰ पु॰
(लृट्)	भेष्यति	भेष्यतः	भेष्यन्ति	प्र॰ पु॰
	भेष्यसि	भेष्यथः	भेष्यथ	म॰ पु॰
	भेष्यामि	भेष्यावः	भेष्याम	उ॰ पु॰
(लोट्)	बिभेतु-बिभितात्	बिभिताम्	बिभ्यतु	प्र॰ पु॰
	बिभीतात्	बिभीताम्		
	बिभिहि-बिभितात्	बिभितम्	बिभित	म॰ पु॰
	बिभीतात्	बिभीतम्	बिभीत	
	बिभयानि	बिभयाव	बिभयाम	उ॰ पु॰
(लङ्)	अबिभेत्-अबिभिताम्	अबिभीताम्	अबिभयुः	प्र॰ पु॰
	अबिभेः	अबिभितम्	अबिभित	म॰ पु॰
		अबिभीतम्	अबिभीत	

	अबिभयम्	अबिभिव	अबिभिम	उ० पु०
		अबिभीव	अबिभीम	
विधिर्लिङ्	बिभियात्	बिभियाताम्	बिभियुः	प्र० पु०
	बिभियाः	बिभियातम्	बिभियात	म० पु०
	बिभियाम्	बिभियाव	बिभियाम	उ० पु०
(पक्षे)	बिभीयात्	बिभीयाताम्	बिभीयुः	प्र० पु०
	बिभीयाः	बिभीयातम्	बिभीयात	म० पु०
	बिभीयाम्	बिभीयाव	बिभीयाम	उ० पु०
आशीर्लिङ्	भीयात्	भीयास्ताम्	भीयासुः	प्र० पु०
	भीयाः	भीयास्तम्	भीवास्त	म० पु०
	भीयासम्	भीयास्व	भीयास्म	उ० पु०
(लुङ्)	अभैषीत्	अभैष्टाम्	अभैषुः	प्र० पु०
	अभैषीः	अभैष्टम्	अभैष्ट	म० पु०
	अभैषम्	अभैष्व	अभैष्म	उ० पु०
(लृङ्)	अभेष्यत्	अभेष्यताम्	अभेष्यन्	प्र० पु०
	अभेष्यः	अभेष्यतम्	अभेष्यत	म० पु०
	अभेष्यम्	अभेष्याव	अभेष्याम	उ० पु०

ह्री लज्जायाम् (लज्जित होना) अक०, अनि, पर० ।

(लट्)	जिह्रेति	जिह्रीतः	जिह्रियति	प्र० पु०
	जिह्रेषि	जिह्रीथः	जिह्रीथ	म० पु०
	जिह्रेमि	जिह्रीवः	जिह्रीम	उ० पु०
(लिट्)	जिह्रयाञ्चकार	जिह्रयाञ्चक्रतुः	जिह्रयाञ्चक्रुः	प्र० पु०
	जिह्रयाञ्चकर्थ	जिह्रयाञ्चक्रथुः	जिह्रयाञ्चक्र	म० पु०
	जिह्रयाञ्चकार-चकर	जिह्रयाञ्चकृव	जिह्रयाञ्चकृम	उ० पु०
(पक्षे)	जिह्राय	जिह्रियतुः	जिह्रियुः	प्र० पु०
	जिह्रयिथ-जिह्रेथ	जिह्रियथुः	जिह्रिय	म० पु०
	जिह्राय-जिह्रय	जिह्रियिव	जिह्रियिम	उ० पु०
(लुट्)	ह्रेता	ह्रेतारौ	ह्रेतारः	प्र० पु०
	ह्रेतासि	ह्रेतास्थः	ह्रेतास्थ	म० पु०
	ह्रेतास्मि	ह्रेतास्वः	ह्रेतास्म	उ० पु०

(लृट्)	ह्रेष्यति	ह्रेष्यतः	ह्रेष्यन्ति	प्र० पु०
	ह्रेष्यसि	ह्रेष्यथः	ह्रेष्यथ	म० पु०
	ह्रेष्यामि	ह्रेष्यावः	ह्रेष्यामः	उ० पु०
(लोट्)	जिह्रेतु-जिह्रीतात्	जिह्रीताम्	जिह्रियतु	प्र० पु०
	जिह्रीहि-तात्	जिह्रीतम्	जिह्रीत	म० पु०
	जिह्रयाणि	जिह्रयाव	जिह्रयाम	उ० पु०
(लङ्)	अजिह्रेत्	अजिह्रीताम्	अजिह्रयुः	प्र० पु०
	अजिह्रेः	अजिह्रीतम्	अजिह्रीत	म० पु०
	अजिह्रयम्	अजिह्रीव	अजिह्रीम	उ० पु०
विधिर्लिङ्	जिह्रीयात्	जिह्रीयाताम्	जिह्रीयुः	प्र० पु०
	जिह्रीयाः	जिह्रीयातम्	जिह्रीयात	म० पु०
	जिह्रीयाम्	जिह्रीयाव	जिह्रीयाम	उ० पु०
आशीर्लिङ्	ह्रीयात्	ह्रीयास्ताम्	ह्रीयासुः	प्र० पु०
	ह्रीयाः	ह्रीयास्तम्	ह्रीयात	म० पु०
	ह्रीयासम्	ह्रीयास्व	ह्रीयास्म	उ० पु०
(लुङ्)	अह्रैषीत्	अह्रैष्टाम्	अह्रैषुः	प्र० पु०
	अह्रैषीः	अह्रैष्टम्	अह्रैष्ट	म० पु०
	अह्रैषम्	अह्रैष्व	अह्रैष्म	उ० पु०
(लृङ्)	अह्रेष्यत्	अह्रेष्यताम्	अह्रेष्यन्	प्र० पु०
	अह्रेष्यः	अह्रेष्यतम्	अह्रेष्यत	म० पु०
	अह्रेष्यम्	अह्रेष्याव	अह्रेष्याम	उ० पु०

पृ पालनपूरणयोः (पोषण और पूर्ति करना) सक०, सेट्, पर०।

(लट्)	पिपर्ति	पिपूर्तः	पिपुरति	प्र० पु०
	पिपर्षि	पिपूर्थः	पिपूर्थ	म० पु०
	पिपर्मि	पिपूर्वः	पिपूर्मः	उ० पु०
(लिट्)	पपार	पप्रतुः-पपरतुः	पप्रुः-पपरुः	प्र० पु०
	पपरिथ	पप्रथुः-पपरथुः	पप्र-पपर	म० पु०
	पपार-पपर	पप्रिव-पपरिव	पप्रिम-पपरिम	उ० पु०
(लुट्)	परीता	परीतारौ	परीतारः	प्र० पु०
	परीतासि	परीतास्थः	परीतास्थ	म० पु०

	परीतास्मि	परीतास्वः	परीतास्मः	उ० पु०

'वृतो वा' इति दीर्घविकल्पपक्षे

	परिता	परितारौ	परितारः	प्र० पु०
	परितासि	परितास्थः	परितास्थ	म० पु०
	परितास्मि	परितास्वः	परितास्मः	उ० पु०
(लृट्)	परिष्यति	परिष्यवः	परिष्यन्ति	प्र० पु०
	परिष्यसि	परिष्यथः	परिष्यथ	म० पु०
	परिष्यामि	परीष्यावः	परीष्यामः	उ० पु०
(पक्षे)	परीष्यति	परीष्यतः	परीष्यन्ति	प्र० पु०
	परिष्यसि	परिष्यथः	परिष्यथ	म० पु०
	परिष्यामि	परीष्यावः	परीष्यामः	उ० पु०
(लोट्)	पिपर्तु–पिपूर्तात्	पिपूर्ताम्	पिपुरतु	प्र० पु०
	पिपूर्हि–पिपूर्तात्	पिपूर्तम्	पिपूर्त	म० पु०
	पिपराणि	पिपराव	पिपराम	उ० पु०
(लङ्)	अपिपः	अपिपूर्ताम्	अपिपरुः	प्र० पु०
	अपिपः	अपिपूर्तम्	अपिपूर्त	म० पु०
	अपिपरम्	अपिपूर्व	अपिपूर्म	उ० पु०
विधिर्लिङ्	पिपूर्यात्	पिपूर्याताम्	पिपूर्युः	प्र० पु०
	पिपूर्याः	पिपूर्यातम्	पिपूर्यात	म० पु०
	पिपूर्याम्	पिपूर्याव	पिपूर्याम	उ० पु०
आशीर्लिङ्	पूर्यात्	पूर्यास्ताम्	पूर्यासुः	प्र० पु०
	पूर्याः	पूर्यास्तम्	पूर्यास्त	म० पु०
	पूर्यासम्	पूर्यास्व	पूर्यास्म	उ० पु०
(लुङ्)	अपारीत्	अपारिष्टाम्	अपारिषुः	प्र० पु०
	अपारीः	अपारिष्टम्	अपारिष्ट	म० पु०
	अपारिषम्	अपारिष्व	अपारिष्म	उ० पु०
(लृङ्)	अपरीष्यत्	अपरीष्यताम्	अपरिष्यन्	प्र० पु०
	अपरीष्यः	अपरीष्यतम्	अपरीष्यत	म० पु०
	अपरीष्यम्	अपरीष्याव	अपरीष्याम	उ० पु०
(पक्षे)	अपरिष्यत्	अपरिष्यताम्	अपरिष्यन्	प्र० पु०

	अपरिष्य:	अपरिष्यतम्	अपरिष्यत	म॰ पु॰
	अपरिष्यम्	अपरिष्याव	अपरिष्याम	उ॰ पु॰

ओहाक् (हा) त्यागे (छोडना) सक॰, अनिट्, पर॰ ।

(लट्)	जहाति	जहितः-जहीतः	जहति	प्र॰ पु॰
	जहासि	जहिथः-जहीथः	जहिथ-जहीथ	म॰ पु॰
	जहामि	जहिवः-जहीवः	जहिमः-जहीमः	उ॰ पु॰
(लिट्)	जहौ	जहतुः	जहुः	प्र॰ पु॰
	जहिथ-जहाथ	जहथुः	जह	म॰ पु॰
	जहौ	जहिव	जहिम	उ॰ पु॰
(लुट्)	हाता	हातारौ	हातार	प्र॰ पु॰
	हातासि	हातास्थः	हातास्थ	म॰ पु॰
	हातास्मि	हातास्वः	हातास्मः	उ॰ पु॰
(लृट्)	हास्यति	हास्यतः	हास्यन्ति	प्र॰ पु॰
	हास्यसि	हास्यथः	हास्यथ	म॰ पु॰
	हास्यामि	हास्यावः	हास्यामः	उ॰ पु॰
(लोट्)	जहातु-जहितात्	जहिताम्	जहतु	प्र॰ पु॰
	जहीतात्	जहीताम्		
	जहाहि-जहिहि	जहितम्	जहित	म॰ पु॰
	जहीहि, जहितात्	जहीतम्	जहीत	उ॰ पु॰
	जहानि	जहाव	जहाम	उ॰ पु॰
(लङ्)	अजाहात्	अजहिताम्	अजहुः	प्र॰ पु॰
		अजहीताम्		
	अजहाः	अजहितम्	अजहित	म॰ पु॰
		अजहीतम्	अजहीत	
	अजहाम्	अजहिव	अजहिम	उ॰ पु॰
		अजहीव	अजहीम	
विधिलिङ्	जह्यात्	जह्याताम्	जह्युः	प्र॰ पु॰
	जह्याः	जह्यातम्	जह्यात	म॰ पु॰
	जह्याम्	जह्याव	जह्याम	उ॰ पु॰
आशीर्लिङ्	हेयात्	हेयास्ताम्	हेयासुः	प्र॰ पु॰

	हेयाः	हेयास्तम्	हेयास्त	म॰ पु॰
	हेयासम्	हेयास्व	हेयास्म	उ॰ पु॰
(लुङ्)	अहासीत्	अहासिष्टाम्	अहासिषुः	प्र॰ पु॰
	अहासीः	अहासिष्टम्	अहासिष्ट	म॰ पु॰
	अहासिषम्	अहासिष्व	अहासिष्म	उ॰ पु॰
(लृङ्)	अहास्यत्	अहास्यताम्	अहास्यन्	प्र॰ पु॰
	अहास्यः	अहास्यातम्	अहास्यत	म॰ पु॰
	अहास्यम्	अहास्याव	अहास्याम	उ॰ पु॰

डुभृञ् (भृ) धारणपोषणयोः स॰, अनि॰, उभयपदी ।

(लट्)	बिभर्ति	बिभृतः	बिभ्रति	प्र॰ पु॰
	बिभर्षि	बिभृथः	बिभृथ	म॰ पु॰
	बिभर्मि	बिभृवः	बिभृमः	उ॰ पु॰
(लिट्)	बिभराञ्चकार	बिभराञ्चक्रतुः	बिभराञ्चक्रुः	प्र॰ पु॰
	बिभराञ्चकर्थ	बिभराञ्चक्रथुः	बिभराञ्चक्र	म॰ पु॰
	बिभराञ्चकार-चकर	बिभराञ्चकृव	बिभराञ्चकृम	उ॰ पु॰
(पक्षे)	बभार	बभ्रतुः	बभ्रुः	प्र॰ पु॰
	बभर्थ	बभ्रथुः	बभ्र	म॰ पु॰
	बभार-बभर	बभृव	बभृम	उ॰ पु॰
(लुट्)	भर्ता	भर्तारौ	भर्तारः	प्र॰ पु॰
	भर्तासि	भर्तास्थः	भर्तास्थ	म॰ पु॰
	भर्तास्मि	भर्तास्वः	भर्तास्म	उ॰ पु॰
(लृट्)	भरिष्यति	भरिष्यतः	भरिष्यन्ति	प्र॰ पु॰
	भरिष्यसि	भरिष्यथः	भरिष्यथ	म॰ पु॰
	भरिष्यामि	भरिष्यावः	भरिष्यामः	उ॰ पु॰
(लोट्)	बिभर्तु-बिभृतात्	बिभृताम्	बिभ्रतु	प्र॰ पु॰
	बिभृहि-बिभृतात्	बिभृतम्	बिभृत	म॰ पु॰
	बिभराणि	बिभराव	बिभराम	उ॰ पु॰
(लङ्)	अबिभः	अबिभृताम्	अबिभरुः	प्र॰ पु॰
	अबिभः	अबिभृतम	अबिभृत	म॰ पु॰
	अबिभरम्	अबिभृव	अबिभृम	उ॰ पु॰

विधिर्लिङ्	बिभृयात्	बिभृयाताम्	बिभृयुः	प्र० पु०
	बिभृयाः	बिभृयाताम्	बिभृयात	म० पु०
	बिभृयाम्	बिभृयाव	बिभृयाम	उ० पु०
आशीर्लिङ्	भ्रियात्	भ्रियास्ताम्	भ्रियासुः	प्र० पु०
	भ्रियाः	भियास्तम्	भ्रियास्त	म० पु०
	भ्रियासम्	भ्रियास्व	भ्रियास्म	उ० पु०
(लुङ्)	अभार्षीत्	अभार्ष्टाम्	अभार्षुः	प्र० पु०
	अभार्षीः	अभार्ष्टम्	अभार्ष्ट	म० पु०
	अभार्षम्	अभार्ष्व	अभार्ष्म	उ० पु०
(लृङ्)	अभरिष्यत्	अभरिष्यताम्	अभरिष्यन्	प्र० पु०
	अभरिष्यः	अभरिष्यम्	अभरिष्यत	म० पु०
	अभरिष्यम्	अभरिष्याव	अभरिष्याम	उ० पु०

आत्मनेपदपक्षे

(लट्)	बिभृते	बिभ्राते	बिभ्रते	प्र० पु०
	बिभृषे	बिभ्राथे	बिभृध्वे	म० पु०
	बिभ्रे	बिभृवहे	बिभृमहे	उ० पु०
(लिट्)	बिभराञ्चक्रे	बिभराञ्चक्रांते	बिभराञ्चक्रिरे	प्र० पु०
	बिभराञ्चककृषे	बिभराञ्चक्राथे	बिभराञ्चकृढ्वे	म० पु०
	बिभराञ्चक्रे	बिभराञ्चकृवहे	बिभराञ्चकृमहे	उ० पु०
(लिट्)	बभ्रे	बभ्राते	बभ्रिरे	प्र० पु०
	बभृषे	बभ्राथे	बभृध्वे-ढ्वे	म० पु०
	बभ्र	बभृवहे	बभृमहे	उ० पु०
(लुट्)	भर्ता	भर्तारौ	भर्तारः	प्र० पु०
	भर्तासे	भर्तासाथे	भर्ताध्वे	म० पु०
	भर्ताहे	भर्तास्वहे	भर्तास्महे	उ० पु०
(लृट्)	भरिष्यते	भरिष्येते	भरिष्यन्ते	प्र० पु०
	भरिष्यसे	भरिष्येथे	भरिष्यध्वे	म० पु०
	भरिष्ये	भरिष्यावहे	भरिष्यामहे	उ० पु०
(लोट)	बिभृताम्	बिभ्राताम्	बिभ्रताम्	प्र० पु०
	बिभृष्व	बिभ्राथाम्	बिभृध्वम्	म० पु०

	बिभरै	बिभरावहै	बिभरामहै	उ० पु०
(लङ्)	अबिभृत	अबिभ्राताम्	अबिभ्रत	प्र० पु०
	अबिभृथाः	अबिभ्राथाम्	अबिभृध्वम्	म० पु०
	अबिभ्रि	अबिभृवहि	अबिभृमहि	उ० पु०
विधिर्लिङ्	बिभ्रीत	बिभ्रीयाताम्	बिभ्रीरन्	प्र० पु०
	बिभ्रीथाः	बिभ्रीयाथाम्	बिभ्रीध्वम्	म० पु०
	बिभ्रीय	बिभ्रीवहि	बिभ्रीमहि	उ० पु०
आशीर्लिङ्	भृषीष्ट	भृषीयास्ताम्	भृषीरन्	प्र० पु०
	भृषीष्ठाः	भृषीयास्थाम्	भृषीध्वम्	म० पु०
	भृषीय	भृषीवहि	भृषीमहि	उ० पु०
(लुङ्)	अभृत	अभृषाताम्	अभृषत	प्र० पु०
	अभृथाः	अभृषाथाम्	अभृढ्वम्	म० पु०
	अभृषि	अभृष्वहि	अभृष्महि	उ० पु०
(लृङ्)	अभरिष्यत	अभरिष्येताम्	अभरिष्यन्त	प्र० पु०
	अभरिष्यथाः	अभरिष्येथाम्	अभरिष्यध्वम्	म० पु०
	अभरिष्ये	अभरिष्यावहि	अभरिष्यामहि	उ० पु०

डुदाञ (दा) दाने (देना) सक०, अनि०, उभयपदी ।

(लट्)	ददाति	दत्तः	ददति	प्र० पु०
	ददासि	धत्थः	दत्थ	म० पु०
	ददामि	दद्वः	दद्मः	उ० पु०
(लिट्)	ददौ	ददतुः	ददुः	प्र० पु०
	ददिथ-ददाथ	ददथुः	दद	म० पु०
	ददौ	ददिव	ददिम	उ० पु०
(लुट्)	दाता	दातारौ	दातारः	प्र० पु०
	दातासि	दातास्थः	दातास्थ	म० पु०
	दातास्मि	दातास्वः	दातास्मः	उ० पु०
(लृट्)	दास्यति	दास्यतः	दास्यन्ति	प्र० पु०
	दास्यसि	दास्यथः	दास्यथ	म० पु०
	दास्यामि	दास्यावः	दास्यामः	उ० पु०
(लोट्)	ददातु-दत्तात्	दत्ताम्	ददतु	प्र० पु०

	देहि-दत्तात्	दत्तम्	दत्त	म० पु०
	ददानि	ददाव	ददाम	उ० पु०
(लङ्)	अददात्	अदत्ताम्	अददुः	प्र० पु०
	अददाः	अदत्तम्	अदत्त	म० पु०
	अददाम्	अदद्व	अदद्म	उ० पु०
विधिर्लिङ्	दद्यात्	दद्याताम्	दद्युः	प्र० पु०
	दद्याः	दद्यातम्	दद्यात	म० पु०
	दद्याम्	दद्याव	दद्याम	उ० पु०
आशीर्लिङ्	देयात्	देयास्ताम्	देयासुः	प्र० पु०
	देयाः	देयास्तम्	देयास्त	म० पु०
	देयासम्	देयास्व	देयास्म	उ० पु०
(लुङ्)	अदात्	अदाताम्	अदुः	प्र० पु०
	अदाः	अदातम्	अदात	म० पु०
	अदाम्	अदाव	अदाम	उ० पु०
(लृङ्)	अदास्यत्	अदास्यताम्	अदास्यन्	प्र० पु०
	अदास्यः	अदास्यतम्	अदास्यत	म० पु०
	अदास्यम्	अदास्याव	अदास्याम	उ० पु०

आत्मनेपदपक्षे

(लट्)	दत्ते	ददाते	ददते	प्र० पु०
	दत्से	ददाथे	दद्ध्वे	म० पु०
	ददे	दद्वहे	दद्महे	उ० पु०
(लिट्)	ददे	ददाते	ददिरे	प्र० पु०
	ददिषे	ददाथे	ददिध्वे	म० पु०
	ददे	ददिवहे	ददिमहे	उ० पु०
(लुट्)	दाता	दातारौ	दातारः	प्र० पु०
	दातासे	दातासाथे	दाताध्वे	म० पु०
	दाताहे	दातास्वहे	दातास्महे	उ० पु०
(लृट्)	दास्यते	दास्येते	दास्यन्ते	प्र० पु०
	दास्यसे	दास्येथे	दास्यध्वे	म० पु०
	दास्ये	दास्यावहे	दास्यामहे	उ० पु०

(लोट्)	दत्ताम्	ददाताम्	ददत्ताम्	प्र० पु०
	दत्स्व	ददाथाम्	दद्ध्वम्	म० पु०
	ददै	ददावहै	ददामहै	उ० पु०
(लङ्)	अदत्त	अददाताम्	अददत	प्र० पु०
	अदत्थाः	अददाथाम्	अदद्ध्वम्	म० पु०
	अददि	अदद्वहि	अदद्महि	उ० पु०
विधिर्लिङ्	ददीत	ददीयाताम्	ददीरन्	प्र० पु०
	ददीथाः	ददीयाथाम्	ददीध्वम्	म० पु०
	ददीय	ददीवहि	ददीमहि	उ० पु०
आशीर्लिङ्	दासीष्ट	दासीयास्ताम्	दासीरन्	प्र० पु०
	दासीष्ठाः	दासीयास्थाम्	दासीध्वम्	म० पु०
	दासीय	दासीवहि	दासीमहि	उ० पु०
(लुङ्)	अदित	अदिषाताम्	अदिषत	प्र० पु०
	अदिथाः	अदिषाथाम्	अदिढ्वम्	म० पु०
	अदिषि	अदिष्वहि	अदिष्महि	उ० पु०
(लृङ्)	अदास्यत	अदास्येताम्	अदास्यन्त	प्र० पु०
	अदास्यथाः	अदास्येथाम्	अदास्यध्वम्	म० पु०
	अदास्ये	अदास्यावहि	अदास्यामहि	उ० पु०

डुधाञ् (धा) धारणपोषणयोः । सक०, अनि०, उभयपदी ।

(लट्)	दधाति	धत्तः	दधति	प्र० पु०
	दधासि	धत्थः	धत्थ	म० पु०
	दधामि	दध्वः	दध्मः	उ० पु०
(लिट्)	दधौ	दधतुः	दधुः	प्र० पु०
	दधिथ-दधाथ	दधतुः	दध	म० पु०
	दधौ	दधिव	दधिम	उ० पु०
(लुट्)	धाता	धातारौ	धातारः	प्र० पु०
	धातासि	धातास्थः	धातास्थ	म० पु०
	धातास्मि	धातास्वः	धातास्मः	उ० पु०
(लृट्)	धास्यति	धास्यतः	धास्यन्ति	प्र० पु०
	धास्यसि	धास्यथः	धास्यथ	म० पु०

	धास्यास्मि	धास्यास्वः	धास्यास्मः	उ० पु०
(लोट्)	दधातु-धत्तात्	धत्ताम्	दधतु	प्र० पु०
	धेहि-धत्तात्	धत्तम्	धत्त	म० पु०
	दधानि	दधाव	दधाम	उ० पु०
(लङ्)	अदधात्	अधत्ताम्	अदधुः	प्र० पु०
	अदधाः	अधत्तम्	अधत्त	म० पु०
	अदधाम्	अदध्व	अदध्म	उ० पु०
विधिर्लिङ्	दध्यात्	दध्याताम्	दध्युः	प्र० पु०
	दध्याः	दध्यातम्	दध्यात	म० पु०
	दध्याम्	दध्याव	दध्याम	उ० पु०
आशीर्लिङ्	धेयात्	धेयास्ताम्	धेयासुः	प्र० पु०
	धेयाः	धेयास्तम्	धेयास्त	म० पु०
	धेयासम्	धेयास्व	धेयास्म	उ० पु०
(लुङ्)	अधात्	अधाताम्	अधुः	प्र० पु०
	अधाः	अधातम्	अधात	म० पु०
	अधाम्	अधाव	अधाम	उ० पु०
(लृङ्)	अधास्यत्	अधास्यताम्	अधास्यन्	प्र० पु०
	अधास्यः	अधास्यतम्	अधास्यत	म० पु०
	अधास्यम्	अधास्याम	अधास्ययाम	उ० पु०

आत्मनेपदपक्ष

(लट्)	धत्ते	दधाते	दधते	प्र० पु०
	धत्से	दधाथे	धद्ध्वे	म० पु०
	दधे	दध्वहे	दध्महे	उ० पु०
(लिट्)	दधे	दधाते	दधिरे	प्र० पु०
	दधिषे	दधाथे	दधिध्वे	म० पु०
	दधे	दधिवहे	दधिमहे	उ० पु०
(लुट्)	धाता	धातारौ	धातारः	प्र० पु०
	धातासे	धातासाथे	धाताध्वे	म० पु०
	धाताहे	धातास्वहे	धातास्महे	उ० पु०
(लृट्)	धास्यते	धास्येते	धास्यन्ते	प्र० पु०

	धास्यसे	धास्येथे	धास्यध्वे	म॰ पु॰
	धास्ये	धास्यावहे	धास्यामहे	उ॰ पु॰
(लोट्)	धत्ताम्	दधाताम्	दधताम्	प्र॰ पु॰
	धत्स्व	दधाथाम्	धद्ध्वम्	म॰ पु॰
	दधै	दधावहै	दधामहै	उ॰ पु॰
(लङ्)	अधत्त	अदधाताम्	अदधत	प्र॰ पु॰
	अधत्थाः	अदधाथाम्	अधद्ध्वम्	म॰ पु॰
	अदधि	अदध्वहि	अदध्वहि	उ॰ पु॰
विधिर्लिङ्	दधीत	दधीयाताम्	दधीरन्	प्र॰ पु॰
	दधीथाः	दधीयाथाम्	दधीध्वम्	म॰ पु॰
	दधीय	दधीवहि	दधीमहि	उ॰ पु॰
आशीर्लिङ्	धासीष्ट	धासीयास्ताम्	धासीरन्	प्र॰ पु॰
	धासीष्ठाः	धासीयास्थाम्	धासीध्वम्	म॰ पु॰
	धासीय	धासीवहि	धासीमहि	उ॰ पु॰
(लुङ्)	अधित	अधिषाताम्	अधिषत	प्र॰ पु॰
	अधिथाः	अधिषाथाम्	अधिढ्वम	म॰ पु॰
	अधिषि	अधिष्वहि	अधिष्महि	उ॰ पु॰
(लृङ्)	अधास्यत	अधास्येताम्	अधास्यन्त	प्र॰ पु॰
	अधास्यथाः	अधास्येथाम्	अधास्यध्वम्	म॰ पु॰
	अधास्ये	अधास्यावहि	अधास्यामहि	उ॰ पु॰

णिजिर् (निज) शोचपोषणयोः (धोना) स॰, उभ॰ ।

(लट्)	नेनेक्ति	नेनिक्तः	नेनेजति	प्र॰ पु॰
	नेनेक्षि	नेनिक्थः	नेनिक्थ	म॰ पु॰
	नेनेग्मि	नेनिज्वः	नेनिज्मः	उ॰ पु॰
(लिट्)	निनेज	निनिजतुः	निनिजुः	प्र॰ पु॰
	निनेजिथ	निनजथुः	निनिज	म॰ पु॰
	निनेज	निनिजिव	निनिजिम	उ॰ पु॰
(लुट्)	नेक्ता	नेक्तारौ	नेक्तारः	प्र॰ पु॰
	नेक्तासि	नेक्तास्थः	नेक्तास्थ	म॰ पु॰
	नेक्तास्मि	नेक्तास्वः	नेक्तास्मः	उ॰ पु॰

(लृट्)	नेक्ष्यति	नेक्ष्यतः	नेक्ष्यन्ति	प्र॰ पु॰
	नेक्षयसि	नेक्ष्यथः	नेक्ष्यथ	म॰ पु॰
	नेक्ष्यामि	नेक्ष्यावः	नेक्ष्यामः	उ॰ पु॰
(लोट्)	नेनेक्तु-नेनिक्तात्	नेनिक्ताम्	नेनिजतु	प्र॰ पु॰
	नेनिग्धि-क्तात्	नेनिक्तम्	नेनिक्त	म॰ पु॰
	नेनिजानि	नेनिजाव	नेनिजाम	उ॰ पु॰
(लङ्)	अनेनेक्-ग्	अनेनिक्तम्	अनेनिजुः	प्र॰ पु॰
	अनेनेक्-ग्	अनेनेक्तिम्	अनेनिक्त	म॰ पु॰
	अनेनिजम्	अनेनिज्व	अनेनिज्म	उ॰ पु॰
विधिर्लिङ्	नेनिज्यात्	नेनिज्याताम्	नेनिज्युः	प्र॰ पु॰
	नेनिज्याः	नेनिज्यातम्	नेनिज्यात	म॰ पु॰
	नेनिज्याम्	नेनिज्याव	नेनिज्याम	उ॰ पु॰
आशीर्लिङ्	निज्यात्	निज्यास्ताम्	निज्यासुः	प्र॰ पु॰
	निज्याः	नेनिज्यातम्	नेनिज्यात	म॰ पु॰
	निज्यासम्	निज्यास्व	निज्यास्म	उ॰ पु॰
(लुङ्)	अनिजम्	अनिजताम्	अनिजन्	प्र॰ पु॰
	अनिजः	अनिजतम्	अनिजत	म॰ पु॰
	अनिजम्	अनिजाव	अनिजाम	उ॰ पु॰

"इरितो वा" इत्यडभावे-

	अनैक्षीत्	अनैक्ताम्	अनैक्षुः	प्र॰ पु॰
	अनैक्षी	अनैक्तम्	अनैक्त	म॰ पु॰
	अनैक्षम्	अनैक्ष्व	अनैक्ष्म	उ॰ पु॰
(लृङ्)	अनेक्ष्यत्	अनेक्ष्यताम्	अनेक्ष्यन्	प्र॰ पु॰
	अनेक्ष्यः	अनेक्ष्यतम्	अनेक्ष्यत	म॰ पु॰
	अनेक्ष्यम्	अनेक्ष्याव	अनेक्ष्याम	उ॰ पु॰

आत्मनेपदपक्षे

(लट्)	नेनिक्ते	नेनिजाते	नेनिजते	प्र॰ पु॰
	नेनिक्षे	नेनिजाथे	नेनिग्ध्वे	म॰ पु॰
	नेनिजे	नेनिज्वहे	नेनिज्महे	उ॰ पु॰

(लिट्)	निनिजे	निनिजाते	निनिजिरे	प्र० पु०
	निनिजिषे	निनिजाथे	निनिजिध्वे	म० पु०
	निनिजे	निनिजिवहे	निनिजिमहे	उ० पु०
(लुट्)	नेक्ता	नेक्तारौ	नेक्तारः	प्र० पु०
	नेक्तासे	नेक्तासाथे	नेक्ताध्वे	म० पु०
	नेक्ताहे	नेक्तास्वहे	नेक्तास्महे	उ० पु०
(लृट्)	नेक्ष्यते	नेक्ष्येते	नेक्ष्यन्ते	प्र० पु०
	नेक्ष्यसे	नेक्ष्येथे	नेक्ष्यध्वे	म० पु०
	नेक्ष्ये	नेक्ष्यावहे	नेक्ष्यामहे	उ० पु०
(लोट्)	नेनिक्ताम्	नेनिजाताम्	नेनिजताम्	प्र० पु०
	नेनिक्ष्व	नेनिजाथाम्	नेनिग्ध्वम्	म० पु०
	नेनिजै	नेनिजावहै	नेनिजामहै	उ० पु०
(लङ्)	अनेनिक्त	अनेनिजाताम्	अनेनिजत	प्र० पु०
	अनेनिक्थाः	अनेनिजाथाम्	अनेनिग्ध्वम्	म० पु०
	अनेनिजि	अनेनिज्वहि	अनेनिज्महि	उ० पु०
विधिलिङ्	नेनिजीत	नेनिजीयाताम्	नेनिजीरन्	प्र० पु०
	नेनिजीथाः	नेनिजीयाथाम्	नेनिजीध्वम्	म० पु०
	नेनिजीय	नेनिजीवहि	नेनिजीमहि	उ० पु०
आशीर्लिङ्	निक्षीष्ट	निक्षीयास्ताम्	निक्षीरन्	प्र० पु०
	निक्षीष्ठाः	निक्षीयास्थाम्	निक्षीध्वम्	म० पु०
	निक्षीय	निक्षीवहि	निक्षीमहि	उ० पु०
(लुङ्)	अनिक्त	अनिक्षाताम्	अनिक्षत	प्र० पु०
	अनिक्थाः	अनिक्षाथाम्	अनिग्ध्वम्	म० पु०
	अनिक्षि	अनिक्ष्वहि	अनिक्ष्महि	उ० पु०
(लृङ्)	अनेक्ष्यते	अनेक्ष्येताम्	अनेक्ष्यन्त	प्र० पु०
	अनेक्ष्यथाः	अनेक्ष्येथाम्	अनेक्ष्यध्वम्	म० पु०
	अनेक्ष्ये	अनेक्ष्यावहि	अनेक्ष्यामहि	उ० पु०

इति जुहोत्यादिप्रकरण् ।

अथ दिवादिप्रकरणम्
दिवु (दिव्) क्रीडादौ (खेल आदि) अर्थानुसारेण
सकर्मकोऽकर्मश्च । सेट्, परस्मैपदी ।

(लट्)	दीव्यति	दीव्यतः	दीव्यन्ति	प्र॰ पु॰
	दीव्यसि	दीव्यथः	दीव्यथ	म॰ पु॰
	दीव्यामि	दीव्यावः	दीव्यामः	उ॰ पु॰
(लिट्)	दिदेव	दिदिवतुः	दिदिवुः	प्र॰ पु॰
	दिदेविथ	दिदिवथुः	दिदिव	म॰ पु॰
	दिदेव	दिदिविव	दिदिविम	उ॰ पु॰
(लुट्)	देविता	देवितारौ	देवितारः	प्र॰ पु॰
	देवितासि	देवितास्थः	देवितास्थ	म॰ पु॰
	देवितास्मि	देवितास्वः	देवितास्मः	उ॰ पु॰
(लृट्)	देविष्यति	देविष्यतः	देविष्यन्ति	प्र॰ पु॰
	देविष्यसि	देविष्यथः	देविष्यथ	म॰ पु॰
	देविष्यामि	देविष्यावः	देविष्यामः	उ॰ पु॰
(लोट्)	दीव्यतु-तात्	दीव्यताम्	दीव्यन्तु	प्र॰ पु॰
	दीव्य-तात्	दीव्यतम्	दीव्यत	म॰ पु॰
	दीव्यानि	दीव्याव	दीव्याम	उ॰ पु॰
(लङ्)	अदीव्यत्	अदीव्यताम्	अदीव्यन्	प्र॰ पु॰
	अदीव्यः	अदीव्यतम्	अदीव्यत	म॰ पु॰
	अदीव्यम्	अदीव्याव	अदीव्याम	उ॰ पु॰
विधिर्लिङ्	दीव्येत्	दीव्येताम्	दीव्येयुः	प्र॰ पु॰
	दीव्येः	दीव्येतम्	दीव्येत	म॰ पु॰
	दीव्येयम्	दीव्येव	दीव्येम	उ॰ पु॰
आशीर्लिङ्	दीव्यात्	दीव्यास्ताम्	दीव्यासुः	प्र॰ पु॰
	दीव्याः	दीव्यास्तम्	दीव्यास्त	म॰ पु॰
	दीव्यासम्	दीव्यास्व	दीव्यास्म	उ॰ पु॰
(लुङ्)	अदेवीत्	अदेविष्टाम्	अदेविषु :	प्र॰ पु॰
	अदेवीः	अदेविष्टम्	अदेविष्ट	म॰ पु॰
	अदेविषम्	अदेविष्व	अदेविष्म	उ॰ पु॰

(लृङ्)	अदेविष्यत्	अदेविष्यताम्	अदेविष्यन्	प्र० पु०
	अदेविष्यः	अदेविष्यतम्	अदेविष्यत	म० पु०
	अदेविष्यम्	अदेविष्याव	अदेविष्याम	उ० पु०

षिवु (सिव्) तन्तुसन्ताने (कपडा सीना) अक० ।

(लट्)	सीव्यति	सीव्यतः	सीव्यन्ति	प्र० पु०
	सीव्यसि	सीव्यथ	सीव्यथ	म० पु०
	सीव्यामि	सीव्यावः	सीव्यामः	उ० पु०
(लिट्)	सिषेव	सिषिवतुः	सिषिवुः	प्र० पु०
	सिषेविथ	सिषिवथुः	सिषिव	म० पु०
	सिषेव	सिषिविव	सिषिविम	उ० पु०
(लुट्)	सेविता	सेवितारौ	सेवितारः	प्र० पु०
	सेवितासि	सेवितास्थः	सेवितास्थ	म० पु०
	सेवितास्मि	सेवितास्वः	सेवितास्मः	उ० पु०
(लृट्)	सेविष्यति	सेविष्यतः	सेविष्यन्ति	प्र० पु०
	सेविष्यसि	सेविष्यथः	सेविष्यथ	म० पु०
	सेविष्यामि	सेविष्यावः	सेविष्याम	उ० पु०
(लोट्)	सीव्यतु-तात्	सीव्यताम्	सीव्यन्तु	प्र० पु०
	सीव्य-तात्	सीव्यतम्	सीव्यत	म० पु०
	सीव्यानि	सीव्याव	सीव्याम	उ० पु०
(लङ्)	असीव्यत्	असीव्यताम्	असीव्यन्	प्र० पु०
	असीव्यः	असीव्यतम्	असीव्यत	म० पु०
	असीव्यम्	असीव्याव	असीव्याम	उ० पु०
विधिलिङ्	सीव्यात्	सीव्याताम्	सीव्यासुः	प्र० पु०
	सीव्याः	सीव्यास्तम्	सीव्यास्त	म० पु०
	सीव्यासम्	सीव्यास्व	सीव्यास्म	उ० पु०
आशीर्लिङ्	सीव्यात्	सीव्यास्ताम्	सीव्यासुः	प्र० पु०
	सीव्याः	सीव्यास्तम्	सीव्यास्त	म० पु०
	सीव्यासम्	सीव्यास्व	सीव्यास्म	उ० पु०
(लुङ्)	असेवीत्	असेविष्टाम्	असेविषुः	प्र० पु०
	असेवीः	असेविष्टम्	असेविष्ट	म० पु०

	असेविषम्	असेविष्व	असेविष्म	उ० पु०
(लृङ)	असेविष्यत्	असेविष्यताम्	असेविष्यन्	प्र० पु०
	असेविष्यः	असेविष्यतम्	असेविष्यत	म० पु०
	असेविष्यम्	असेविष्याव	असेविष्याम	उ० पु०

नृती (नृत) गात्रविक्षेपे (नाचना) अक०, सेट्, पर० ।

(लट्)	नृत्यति	नृत्यतः	नृत्यन्ति	प्र० पु०
	नृत्यसि	नृत्यथः	नृत्यथ	म० पु०
	नृत्यामि	नृत्यावः	नृत्यामः	उ० पु०
(लिट्)	ननर्त	ननृततुः	ननृतुः	प्र० पु०
	ननर्तिथ	ननृतथुः	ननृत	म० पु०
	ननर्त	ननृतिव	ननृतिम	उ० पु०
(लुट्)	नर्तिता	नर्तितारौ	नर्तितार	प्र० पु०
	नर्तितासि	नर्तितास्थः	नर्तितास्थ	म० पु०
	नर्तितास्मि	नर्तितास्वः	नर्तितास्मः	उ० पु०
(लृट्)	नर्तिष्यति	नर्तिष्यतः	नर्तिष्यन्ति	प्र० पु०
	नर्तिष्यसि	नर्तिष्यथः	नर्तिष्यथ	म० पु०
	नर्तिष्यामि	नर्तिष्यावः	नर्तिष्यामः	उ० पु०

'सेऽसिचि कृत-चृत-छृद-तृद-नृतः' इतीड्विकल्पपक्षे

	नर्त्स्यति	नर्त्स्यतः	नर्त्स्यन्ति	
	नर्त्स्यसि	नर्त्स्यथः	नर्त्स्यथ	
	नर्त्स्यामि	नर्त्स्यावः	नर्त्स्यामः	
(लोट्)	नृत्यतु-तात्	नृत्यताम्	नृत्यन्तु	प्र० पु०
	नृत्य-तात्	नृत्यतम्	नृत्यत	म० पु०
	नृत्यानि	नृत्याव	नृत्याम	उ० पु०
(लङ्)	अनृत्यत्	अनृत्यताम्	अनृत्यन्	प्र० पु०
	अनृत्यः	अनृत्यतम्	अनृत्यत	म० पु०
	अनृत्यम्	अनृत्याव	अनृत्याम	उ० पु०
विधिलिङ्	नृत्येत्	नृत्येताम्	नृत्येयुः	प्र० पु०
	नृत्येः	नृत्येतम्	नृत्येत	म० पु०

	नृत्येयम्	नृत्येव	नृत्येम	उ॰ पु॰
आशीर्लिङ्	नृत्यात्	नृत्यास्ताम्	नृत्यासुः	प्र॰ पु॰
	नृत्याः	नृत्यास्तम्	नृत्यास्त	म॰ पु॰
	नृत्यासम्	नृत्यास्व	नृत्यास्म	उ॰ पु॰
(लुङ्)	अनर्तीत्	अनर्तिष्टाम्	अनर्तिषुः	प्र॰ पु॰
	अनर्तीः	अनर्तिष्टम्	अनर्तिष्ट	म॰ पु॰
	अनर्तिषम्	अनर्तिष्व	अनर्तिष्म	उ॰ पु॰
(लृङ्)	अनर्तिष्यत्	अनर्तिष्यताम्	अनर्तिष्यन्	प्र॰ पु॰
	अनर्तिष्यः	अनर्तिष्यतम्	अनर्तिष्यत	म॰ पु॰
	अनर्तिष्यम्	अनर्तिष्याव	अनर्तिष्याम	उ॰ पु॰
(पक्ष)	अनर्त्स्यत्	अनर्त्स्यताम्	अनर्त्स्यन्	प्र॰ पु॰
	अनर्त्स्यः	अनर्त्स्यतम्	अनर्त्स्यत	म॰ पु॰
	अनर्त्स्यम्	अनर्त्स्याव	अनर्त्स्याम	उ॰ पु॰

त्रसी (त्रस) उद्वेगे (डरना) अक॰, सेट्, पर॰ ।

(लट्)	त्रस्यति	त्रस्यतः	त्रस्यन्ति	प्र॰ पु॰
	त्रस्यसि	त्रस्यथः	त्रस्यथ	म॰ पु॰
	त्रस्यामि	त्रस्यावः	त्रस्यामः	उ॰ पु॰

'वा भ्राश॰' इति श्यन् विकल्पपक्षे

	त्रसति	त्रसतः	त्रसन्ति	प्र॰ पु॰
	त्रससि	त्रसथः	त्रसथ	म॰ पु॰
	त्रसामि	त्रसावः	त्रसामः	उ॰ पु॰
(लिट्)	तत्रास	त्रेसतुः-तत्रसतुः	त्रेसुः-तत्रसुः	प्र॰ पु॰
	त्रेसिथ-तत्रसिथ	त्रेसथुः-तत्रसथुः	त्रेस-तत्रस	म॰ पु॰
	तत्रास-तत्रस	त्रेसिव-तत्रसिव	त्रेसिम-तत्रसिम	उ॰ पु॰
(लुट्)	त्रसिता	त्रसितारौ	त्रसितारः	प्र॰ पु॰
	त्रसितासि	त्रसितास्थः	त्रसितास्थं	म॰ पु॰
	त्रसितास्मि	त्रसितास्वः	त्रसितास्मः	उ॰ पु॰
(लृट्)	त्रसिष्यति	त्रसिष्यतः	त्रसिष्यन्ति	प्र॰ पु॰
	त्रसिष्यसि	त्रसिष्यथः	त्रसिष्यथ	म॰ पु॰

	त्रसिष्यामि	त्रसिष्याव:	त्रसिष्याम:	उ॰ पु॰
(लोट्)	त्रस्यतु-तात्	त्रस्यताम्	त्रस्यन्तु	प्र॰ पु॰
	त्रस्य-तात्	त्रस्यतम्	त्रस्यत	म॰ पु॰
	त्रस्यानि	त्रस्याव	त्रस्याम	उ॰ पु॰
(पक्षे)	त्रसतु-तात्	त्रसताम्	त्रसन्तु	प्र॰ पु॰
	त्रस-तात्	त्रसतम्	त्रसत	म॰ पु॰
	त्रसानि	त्रसाव	त्रसाम	उ॰ पु॰
(लङ्)	अत्रस्यत्	अत्रस्यताम्	अत्रस्यन्	प्र॰ पु॰
	अत्रस्य:	अत्रस्यतम्	अत्रस्यत	म॰ पु॰
	अत्रस्यम्	अत्रस्याव	अत्रस्याम	उ॰ पु॰
(पक्षे)	अत्रसत्	अत्रसताम्	अत्रसन्	प्र॰ पु॰
	अत्रस:	अत्रसतम्	अत्रसत	म॰ पु॰
	अत्रसम्	अत्रसाव	अत्रसाम	उ॰ पु॰
विधिर्लिङ्	त्रस्येत्	त्रस्येताम्	त्रस्येयु:	प्र॰ पु॰
	त्रस्ये:	त्रस्येतम्	त्रस्येत	म॰ पु॰
	त्रस्येयम्	त्रस्येव	त्रस्येम	उ॰ पु॰
(पक्षे)	त्रसेत्	त्रसेताम्	त्रसेयु:	प्र॰ पु॰
	त्रसे:	त्रसेतम्	त्रसेत	म॰ पु॰
	त्रसेयम्	त्रसेव	त्रसेम	उ॰ पु॰
आशीर्लिङ्	त्रस्यात्	त्रस्यास्ताम्	त्रस्यासु:	प्र॰ पु॰
	त्रस्या:	त्रस्यास्तम्	त्रस्यास्त	म॰ पु॰
	त्रस्यासम्	त्रस्यास्व	त्रस्यास्म	उ॰ पु॰
(लुङ्)	अत्रसीत्	अत्रसिष्टाम्	अत्रसिषु:	प्र॰ पु॰
	अत्रसी:	अत्रसिष्टम्	अत्रसिष्ट	म॰ पु॰
	अत्रसिषम्	अत्रसिष्व	अत्रसिष्म	उ॰ पु॰
(लृङ्)	अत्रसिष्यत्	अत्रसिष्यताम्	अत्रसिष्यन्	प्र॰ पु॰
	अत्रसिष्य:	अत्रसिष्यतम्	अत्रसिष्यत	म॰ पु॰
	अत्रसिष्यम्	अत्रसिष्याव	अत्रसिष्याम	उ॰ पु॰

शो तनूकरणे (पतला करना) सक॰, अनि॰, पर॰ ।

(लट्)	श्यति	श्यत:	श्यन्ति	प्र॰ पु॰

	श्यसि	श्यथः	श्यथ	म० पु०
	श्यामि	श्यावः	श्यामः	उ० पु०
(लिट्)	शशौ	शशतुः	शशुः	प्र० पु०
	शशिथ-शशाथ	शशयुः	शश	म० पु०
	शशौ	शशिव	शशिम	उ० पु०
(लुट्)	शाता	शातारौ	शातारः	प्र० पु०
	शातासि	शातास्थः	शातास्थ	म० पु०
	शातास्मि	शातास्वः	शातास्मः	उ० पु०
(लृट्)	शास्यति	शास्यतः	शास्यन्ति	प्र० पु०
	शास्यसि	शास्यथः	शास्यथ	म० पु०
	शास्यामि	शास्यावः	शास्यामः	उ० पु०
(लोट्)	श्यतु-तात्	श्यताम्	श्यन्तु	प्र० पु०
	श्य-तात्	श्यतम्	श्यन्तु	म० पु०
	श्यानि	श्याव	श्याम	उ० पु०
(लङ्)	अश्यत्	अश्यताम्	अश्यन्	प्र० पु०
	अश्यः	अश्यतम्	अश्यत	म० पु०
	अश्यम्	अश्याव	अश्याम	उ० पु०
विधिर्लिङ्	श्येत्	श्येताम्	श्येयुः	प्र० पु०
	श्येः	श्येतम्	श्येत	म० पु०
	श्येयम्	श्येव	श्येम	उ० पु०
आशीर्लिङ्	शायात्	शायास्ताम्	शायासुः	प्र० पु०
	शायाः	शायास्तम्	शायास्त	म० पु०
	शायासम्	शायास्व	शायास्म	उ० पु०
(लुङ्)	अशात्	अशाताम्	अशुः	प्र० पु०
	अशाः	अशातम्	अशात	म० पु०
	अशाम्	अशाव	अशाम	उ० पु०
(पक्षे)	अशासीत्	अशासिष्टाम्	अशासिषुः	प्र० पु०
	अशासीः	अशासिष्टम्	अशासिष्ट	म० पु०
	अशासिषम्	अशासिष्व	अशासिष्म	उ० पु०
(लृङ्)	अशास्यत्	अशास्यताम्	अशास्यन्	प्र० पु०

	अशास्यः	अशास्यतम्	अशास्यत	म० पु०
	अशास्यम्	अशास्याव	अशास्याम	उ० पु०

एवं शो धातुवत् एतेषां धातूनामपि रूपाणि

छो छेदने (छेदन करना) सक०, अनि० पर० ।

षो (सो) अन्तकर्मणि (नष्ट करना) स०, अ० पर० ।

दो अवखण्डने (टुकडा करना) सक०, अनि० पर० ।

व्यध ताडने (चुभाना, छेदना) सक०, अनि०, पर० ।

(लट्)	विध्यति	विध्यतः	विध्यन्ति	प्र० पु०
	विध्यसि	विध्यथः	विध्यथ	म० पु०
	विध्यामि	विध्यावः	विध्यामः	उ० पु०
(लिट्)	विव्याध	विविधतुः	विविधुः	प्र० पु०
	विव्यधिथ-विव्यद्ध	विविधथुः	विविध	म० पु०
	विव्याध-विव्यध	विविधिव	विविधिम	उ० पु०
(लुट्)	व्यद्धा	व्यद्धारौ	व्यद्धारः	प्र० पु०
	व्यद्धासि	व्यद्धास्थ	व्यद्धस्थ	म० पु०
	व्यद्धास्मि	व्यद्धास्व	व्यद्धास्म	उ० पु०
(लृट्)	व्यत्स्यति	व्यत्स्यतः	व्यत्स्यन्ति	प्र० पु०
	व्यत्स्यसि	व्यत्स्यथ	व्यत्स्यथ	म० पु०
	व्यत्स्यामि	व्यत्स्यावः	व्यत्स्यामः	उ० पु०
(लोट्)	विध्यतु-तात्	विध्यताम्	विध्यन्तु	प्र० पु०
	विध्य-तात्	विध्यतम्	विध्यत	म० पु०
	विध्यानि	विध्याव	विध्याम	उ० पु०
(लङ्)	अविध्यत्	अविध्यताम्	अविध्यन्	प्र० पु०
	अविध्यः	अविध्यतम्	अविध्यत	म० पु०
	अविध्यम्	अविध्याव	अविध्याम	उ० पु०
विधिर्लिङ्	विध्येत्	विध्येताम्	विध्येयुः	प्र० पु०
	विध्येः	विध्येतम्	विध्येत	म० पु०
	विध्येयम्	विध्येव	विध्येम	उ० पु०
आशीर्लिङ्	विध्यात्	विध्यास्ताम्	विध्यासुः	प्र० पु०

	विध्याः	विध्यास्तम्	विध्यास्त	म० पु०
	विध्यासम्	विध्यास्व	विध्यास्म	उ० पु०
(लुङ्)	अव्यात्सीत्	अव्याद्धाम्	अव्यात्सुः	प्र० पु०
	अव्यात्सीः	अव्याद्धम्	अव्याद्ध	म० पु०
	अव्यात्सम्	अव्यात्स्व	अव्यात्स्म	उ० पु०
(लृङ्)	अव्यत्स्यत्	अव्यत्स्यताम्	अव्यत्स्यन्	प्र० पु०
	अव्यत्स्यः	अव्यत्स्यतम्	अव्यत्स्यत	म० पु०
	अव्यत्स्यम्	अव्यत्स्याव	अव्यत्स्याम	उ० पु०

पुष पुष्टौ (पुष्ट होना, बढाना) सक०, अनि०, पर० ।

(लट्)	पुष्यति	पुष्यतः	पुष्यन्ति	प्र० पु०
	पुष्यासि	पुष्यथः	पुष्यथ	म० पु०
	पुष्यामि	पुष्यावः	पुष्यामः	उ० पु०
(लिट्)	पुपोष	पुपुषतुः	पुपुषुः	प्र० पु०
	पुपोषिथ	पुपुषतुः	पुपुष	म० पु०
	पुपोष	पुपुषिव	पुपुषिम	उ० पु०
(लुट्)	पोष्टा	पोष्टारौ	पौष्टारः	प्र० पु०
	पोष्टासि	पोष्टास्थः	पोष्टास्थ	म० पु०
	पोष्टास्मि	पोष्टास्वः	पोष्टास्मः	उ० पु०
(लृट्)	पोक्ष्यति	पोक्ष्यतः	पोक्ष्यन्ति	प्र० पु०
	पोक्ष्यसि	पोक्ष्यथः	पोक्ष्यथ	म० पु०
	पोक्ष्यामि	पोक्ष्यावः	पोक्ष्यामः	उ० पु०
(लोट्)	पुष्यतु-तात्	पुष्यताम्	पुष्यन्तु	प्र० पु०
	पुष्य-तात्	पुष्यतम्	पुष्यत	म० पु०
	पुष्याणि	पुष्याव	पुष्पाम	उ० पु०
(लङ्)	अपुष्यत्	अपुष्यताम्	अपुष्यन्	प्र० पु०
	अपुष्यः	अपुष्यतम्	अपुष्यत	म० पु०
	अपुष्यम्	अपुष्याव	अपुष्याम	उ० पु०
विधिर्लिङ्	पुष्येत्	पुष्येताम्	पुष्येयुः	प्र० पु०
	पुष्येः	पुष्येतम्	पुष्येत	म० पु०
	पुष्येयम्	पुष्येव	पुष्येम	उ० पु०

आशीर्लिङ्	पुष्यात्	पुष्यास्ताम्	पुष्यासुः	प्र० पु०
	पुष्याः	पुष्यास्तम्	पुष्यास्त	म० पु०
	पुष्यासम्	पुष्यास्व	पुष्यास्म	उ० पु०
(लुङ्)	अपुषत्	अपुषताम्	अपुषन्	प्र० पु०
	अपुषः	अपुषतम्	अपुषत	म० पु०
	अपुषम्	अपुषाव	अपुषाम	उ० पु०
(लृङ्)	अपोक्ष्यत्	अपोक्ष्यताम्	अपोक्ष्यन्	प्र० पु०
	अपोक्ष्यः	अपोक्ष्यतम्	अपोक्ष्यत	म० पु०
	अपोक्ष्यम्	अपोक्ष्याव	अपोक्ष्याम	उ० पु०

शुष् शोषणे (सूखना) अक०, अनि०, पर० ।

(लट्)	शुष्यति	शुष्यतः	शुष्यन्ति	प्र० पु०
	शुष्यसि	शुष्यथः	शुष्यथ	म० पु०
	शुष्यामि	शुष्यावः	शुष्यामः	उ० पु०
(लिट्)	शुशोथ	शुशुषतुः	शुशुषुः	प्र० पु०
	शुशोषिथ	शुशुषथुः	शुशुथ	म० पु०
	शुशोष	शुशुषिव	शुशुषिम	उ० पु०
(लुट्)	शोष्टा	शोष्टारौ	शोष्टारः	प्र० पु०
	शोष्टासि	शोष्टास्थः	शोष्टास्थ	म० पु०
	शोष्टास्मि	शोष्टास्वः	शोष्टास्मः	उ० पु०
(लृट्)	शोक्ष्यति	शोक्ष्यतः	शोक्ष्यन्ति	प्र० पु०
	शोक्ष्यसि	शोक्ष्यथः	शोक्ष्यथ	म० पु०
	शोक्ष्यामि	शोक्ष्यावः	शोक्ष्यामः	उ० पु०
(लोट्)	शुष्यतु-तात्	शुष्यताम्	शुष्यन्तु	प्र० पु०
	शुष्य-तात्	शुष्यतम्	शुष्यत	म० पु०
	शुष्याणि	शुष्याव	शुष्याम	उ० पु०
(लङ्)	अशुष्यत्	अशुष्यताम्	अशुष्यन्	प्र० पु०
	अशुष्यः	अशुष्यतम्	अशुष्यत्	म० पु०
	अशुष्यम्	अशुष्याव	अशुष्याम	उ० पु०
विधिर्लिङ्	शुष्येत्	शुष्येताम्	शुष्येयुः	प्र० पु०
	शुष्येः	शुष्येतम्	शुष्येत	म० पु०

	शुष्येयम्	शुष्येव	शुष्येम	उ॰ पु॰
आशीर्लिङ्	शुष्यात्	शुष्यास्ताम्	शुष्यासुः	प्र॰ पु॰
	शुष्याः	शुष्यास्तम्	शुष्यास्त	म॰ पु॰
	शुष्यासम्	शुष्याव	शुष्याम	उ॰ पु॰
(लुङ्)	अशुषत्	अशुषताम्	अशुषन्	प्र॰ पु॰
	अशुषः	अशुषतम्	अशुषत	म॰ पु॰
	अशुषम्	अशुषाव	अशुषाम्	उ॰ पु॰
(लृङ्)	अशोक्ष्यत्	अशोक्ष्याताम्	अशोक्ष्यन्	प्र॰ पु॰
	अशोक्ष्यः	अशोक्ष्यतम्	अशोक्ष्यत	म॰ पु॰
	अशोक्ष्यम्	अशोक्ष्याव	अशोक्ष्याम	उ॰ पु॰

णश् (नश्) अदर्शने (अदश्य होना) रधादित्वाद् वेट्

(लट्)	नश्यति	नश्यतः	नश्यन्ति	प्र॰ पु॰
	नश्यसि	नश्यथः	नश्यथ	म॰ पु॰
	नश्यामि	नश्यावः	नश्यामः	उ॰ पु॰
(लिट्)	ननाश	नेशतुः	नेशुः	प्र॰ पु॰
	नेशिथ-ननंष्ठ	नेशथुः	नेश	म॰ पु॰
	ननाश-ननश	नेशिव-नेश्व	नेशिम-नेश्म	उ॰ पु॰
(लुट्)	नशिता	नशितारौ	नशितारः	प्र॰ पु॰
	नशितासि	नशितास्थः	नशितास्थ	म॰ पु॰
	नशितास्मि	नशितास्वः	नशितास्मः	उ॰ पु॰
(पक्षे)	नंष्टा	नंष्टारौ	नंष्टारः	प्र॰ पु॰
	नंष्टासि	नंष्टास्थः	नंष्टास्थ	म॰ पु॰
	नंष्टास्मि	नंष्टास्वः	नंष्टास्मः	उ॰ पु॰
(लृट्)	नशिष्यति	नशिष्यतः	नशिष्यन्ति	प्र॰ पु॰
	नशिष्यसि	नशिष्यथः	नशिष्यथ	म॰ पु॰
	नशिष्यामि	नशिष्यावः	नशिष्यामः	उ॰ पु॰
(पक्षे)	नंक्ष्यति	नंक्ष्यतः	नंक्ष्यन्ति	प्र॰ पु॰
	नंक्ष्यसि	नंक्ष्यास्थः	नंक्ष्यास्थ	म॰ पु॰
	नंक्ष्यामि	नंक्ष्यास्वः	नंक्ष्यास्मः	उ॰ पु॰
(लोट्)	नश्यतु-तात्	नश्यताम्	नश्यन्तु	प्र॰ पु॰

	नश्य-तात्	नश्यतम्	नश्यत	म० पु०
	नश्यानि	नश्याव	नश्याम	उ० पु०
(लङ्)	अनश्यत्	अनश्यताम्	अनश्यन्	प्र० पु०
	अनश्यः	अनश्यतम्	अनश्यत	म० पु०
	अनश्यम्	अनश्याव	अनश्याम	उ० पु०
विधिर्लिङ्	नश्येत्	नश्येताम्	नश्येयुः	प्र० पु०
	नश्येः	नश्येतम्	नश्येत	म० पु०
	नश्येयम्	नश्येव	नश्येम	उ० पु०
आशीर्लिङ्	नश्यात्	नश्यास्ताम्	नश्यासुः	प्र० पु०
	नश्याः	नश्यास्तम्	नश्यास्त	म० पु०
	नश्यासम्	नश्यास्व	नश्यास्म	उ० पु०
(लुङ्)	अनशत्	अनशताम्	अनशन्	प्र० पु०
	अनशः	अनशतम्	अनशत	म० पु०
	अनशम्	अनशाव	अनशाम	उ० पु०
(लृङ्)	अनशिष्यत्	अनशिष्यताम्	अनशिष्यन्	प्र० पु०
	अनशिष्यः	अनशिष्यतम्	अनशिष्यत	म० पु०
	अनशिष्यम्	अनशिष्याव	अनशिष्याम	उ० पु०
(पक्षे)	अनंक्ष्यत्	अनंक्ष्यताम्	अनंक्ष्यन्	प्र० पु०
	अनंक्ष्यः	अनंक्ष्यतम्	अनंक्ष्यत	म० पु०
	अनंक्ष्यम्	अनंक्ष्याव	अनंक्ष्याम	उ० पु०

सूङ्(सू) प्राणिप्रसवे (प्रसव करना) स०, ऊदित्वाद्वेट्, आ०

(लट्)	सूयते	सूयेते	सूयन्ते	प्र० पु०
	सूयसे	सूयेथे	सूयध्वे	म० पु०
	सूये	सूयावहे	सूयामहे	उ० पु०
(लिट्)	सुषुवे	सुषुवाते	सुषुविरे	प्र० पु०
	सुषुविषे	सुषुवाथे	सुषुविध्वे-ढवे	म० पु०
	सुषुवे	सुषुविवहे	सुषिविमहे	उ० पु०
(लुट्)	सविता	सवितारौ	सवितारः	प्र० पु०
	सवितासे	सवितासाथे	सविताध्वे	म० पु०
	सविताहे	सवितास्वहे	सवितास्महे	उ० पु०

(पक्षे)	सोता	सोतारौ	सोतारः	प्र० पु०
	सोतासे	सोतासाथे	सोताध्वे	म० पु०
	सोताहे	सोतास्वहे	सोतास्महे	उ० पु०
(लृट्)	सविष्यते	सविष्येते	सविष्यन्ते	प्र० पु०
	सविष्यसे	सविष्येथे	सविष्यन्ते	म० पु०
	सविष्ये	सविष्यावहे	सविष्यामहे	उ० पु०
(पक्षे)	सोष्यते	सोष्येते	सोष्यन्ते	प्र० पु०
	सोष्यसे	सोष्येथे	सोष्यध्वे	म० पु०
	सोष्ये	सोष्यावहे	सोष्यामहे	उ० पु०
(लोट्)	सूयताम्	सूयेताम्	सूयन्ताम्	प्र० पु०
	सूयस्व	सूयेथाम्	सूयध्वम्	म० पु०
	सूयै	सूयावहै	सूयामहै	उ० पु०
(लङ्)	असूयत	असूयेताम्	असूयन्त	प्र० पु०
	असूयथाः	असूयेथाम्	असूयध्वम्	म० पु०
	असूये	असूयावहि	असूयामहि	उ० पु०
विधिर्लिङ्	सूयेत	सूयेयाताम्	सूयेरन्	प्र० पु०
	सूयेथाः	सूयेयाथाम्	सूयेध्वम्	म० पु०
	सूयेय	सूयेवहि	सूयेमहि	उ० पु०
आशीर्लिङ्	सविसीष्ट	सविषीयास्ताम्	सविषीरन्	प्र० पु०
	सविषीष्ठाः	सविषीयास्थाम्	सविषीढ्व-ध्वम्	म० पु०
	सविषीय	सविषीवहि	सविषीमहि	उ० पु०
(पक्षे)	सोषीष्ट	सोषीयास्ताम्	सोषीरन्	प्र० पु०
	सोषीष्ठाः	सोषीयास्थाम्	सोषीढ्वम्	म० पु०
	सोषीय	सोषीवहि	सोषीमहि	उ० पु०
(लुङ्)	असविष्ट	असविषाताम्	असविषत	प्र० पु०
	असविष्ठाः	असविषाथाम्	असविढ्वं-ध्वम्	म० पु०
	असविषि	असविष्वहि	असविष्महि	उ० पु०
(पक्षे)	असोष्ट	असोषातन्	असोषत	प्र० पु०
	असोष्ठाः	असोषाथाम्	असोढ्वम्	म० पु०
	असोषि	असोष्वहि	असोष्महि	उ० पु०

(लृङ्)	असविष्यत	असविष्येताम्	असविष्यन्त	प्र॰ पु॰
	असविष्यथाः	असविष्येथाम्	असविष्यध्वम	म॰ पु॰
	असविष्ये	असविष्यावहि	असविष्यामहि	उ॰ पु॰
(पक्षे)	असोष्यत	असोष्येताम्	असोष्यन्त	प्र॰ पु॰
	असोष्यथाः	असोष्येथाम्	असोष्यध्वम्	म॰ पु॰
	असोष्ये	असोष्यावहि	असोष्यामहि	उ॰ पु॰

दू (ङ्) परितापे (दुखी होना) अक॰, सेट॰, आ॰।

(लट्)	दूयते	दूयेते	दूयन्ते	प्र॰ पु॰
	दूयसे	दूयेथे	दूयध्वे	म॰ पु॰
	दूये	दूयावहे	दूयामहे	उ॰ पु॰
(लिट्)	दुदुवे	दुदुवाते	दुदुविरे	प्र॰ पु॰
	दुदुविषे	दुदवाथे	दुदुविढ्वे-ध्वे	म॰ पु॰
	दुदुवे	दुदुविवहे	दुदुविमहे	उ॰ पु॰
(लुट्)	दविता	दवितारौ	दवितारः	प्र॰ पु॰
	दवितासे	दवितासाथे	दविताध्वे	म॰ पु॰
	दविताहे	दवितास्वहे	दवितास्महे	उ॰ पु॰
(लृट्)	दविष्यते	दविष्येते	दविष्यन्ते	प्र॰ पु॰
	दविष्यसे	दविष्येथे	दविष्यध्वे	म॰ पु॰
	दविष्ये	दविष्यावहे	दविष्यामहे	उ॰ पु॰
(लोट्)	दूयताम्	दूयेताम्	दूयन्ताम्	प्र॰ पु॰
	दूयस्व	दूयेथाम्	दूयध्वम्	म॰ पु॰
	दूयै	दूयावहै	दुयामहै	उ॰ पु॰
(लङ्)	अदूयत	अदूयेताम्	अदूयन्त	प्र॰ पु॰
	अदूयथाः	अदूयेथाम्	अदूयध्वम्	म॰ पु॰
	अदूये	अदूयावहि	अदूयामहि	उ॰ पु॰
विधिर्लिङ्	दूयेत	दूयेयाताम्	दूयेरन्	प्र॰ पु॰
	दूयेथाः	दूयेयाथाम्	दूयेध्वम्	म॰ पु॰
	दूयेय	दूयेवहि	दूयेमहि	उ॰ पु॰
आशीर्लिङ्	दविषीष्ट	दविषीयास्ताम्	दविषीरन्	प्र॰ पु॰
	दविषीष्ठाः	दविषीयास्याम्	दविपीढ्वं-ध्वम्	म॰ पु॰

	दविषीय	दविषीवहि	दविषीमहि	उ॰ पु॰
(लुङ्)	अदविष्ट	अदविषाताम्	अदविषत	प्र॰ पु॰
	अदविष्ठाः	अदविषाथाम्	अदविढ्वं-ध्वम्	म॰ पु॰
	अदविषि	अदविष्वहि	अदविष्महि	उ॰ पु॰
(लृङ्)	अदविष्यत	अदविष्येताम्	अदविष्यन्त	प्र॰ पु॰
	अदविष्यथाः	अदविष्येथाम्	अदविष्यध्वम्	म॰ पु॰
	अदविष्ये	अदविष्यावहि	अदविष्यामहि	उ॰ पु॰

अथ स्वादिप्रकरणम्

षुञ् (सु) अभिषवे । सक॰, स्नान अर्थ में अकर्मक, अनि॰, उभयपदी । (उसके ४ अर्थ हैं-मद्य चुआ, सोमलता आदिको निचोडना, मथना, नहाना)।

(लट्)	सुनोति	सुनुतः	सुन्वन्ति	प्र॰ पु॰
	सुनोषि	सुनुथः	सुनुथ	म॰ पु॰
	सुनोमि	सुनुवः-सुन्वः	सुनुमः-सुन्मः	उ॰ पु॰
(लिट्)	सुषाव	सुषुवतुः	सुषुवुः	प्र॰ पु॰
	सुषविथ	सुषुवथुः	सुषुव	म॰ पु॰
	सुषाव-सुषव	सुषुविव	सुषुविम	उ॰ पु॰
(लुट्)	सोता	सोतारौ	सोतारः	प्र॰ पु॰
	सोतासि	सोतास्थः	सोतास्थ	म॰ पु॰
	सोतास्मि	सोतास्वः	सोतास्मः	उ॰ पु॰
(लृट्)	सोष्यति	सोष्यतः	सोष्यन्ति	प्र॰ पु॰
	सोष्यसि	सोष्यथः	सोष्यथ	म॰ पु॰
	सोष्यामि	सोष्यावः	सोष्यामः	उ॰ पु॰
(लोट्)	सुनोतु-सुनुतात्	सुनुताम्	सुन्वन्तु	प्र॰ पु॰
	सुनु-सुनुतात्	सुनुतम्	सुनुत	म॰ पु॰
	सुनवानि	सुनवाव	सुनवाम	उ॰ पु॰
(लङ्)	असुनोत्	असुनुताम्	असुन्वन्	प्र॰ पु॰
	असुनोः	असुनुतम्	असुनुत	म॰ पु॰
	असुनवम्	असुनुव-असुन्व	असुनुम-असुन्म	उ॰ पु॰
विधिलिङ्	सुनुयात्	सुनुयाताम्	सुनुयुः	प्र॰ पु॰
	सुनुयाः	सुनुयातम्	सुनुयात	म॰ पु॰

	सुनुयाम्	सुनुयाव	सुनुयाम	उ॰ पु॰
आशीर्लिङ्	सूयात्	सूयास्ताम्	सुयासुः	प्र॰ पु॰
	सूयाः	सूयास्तम्	सूयास्त	म॰ पु॰
	सूयासम्	सूयास्व	सूयास्म	उ॰ पु॰
(लुङ्)	असावीत्	असाविष्टाम्	असाविषुः	प्र॰ पु॰
	असावीः	असाविष्टम्	असाविष्ट	म॰ पु॰
	असाविषम्	असाविष्व	असाविष्म	उ॰ पु॰
(लृङ्)	असोष्यत्	असोष्यताम्	असोष्यन्	प्र॰ पु॰
	असोष्यः	असोष्यतम्	असोष्यत	म॰ पु॰
	असोष्यम्	असोष्याव	असोष्याम	उ॰ पु॰

आत्मनेपदपक्षे

(लट्)	सुनुते	सुन्वाते	सुन्वते	प्र॰ पु॰
	सुनुषे	सुन्वाथे	सुनुध्वे	म॰ पु॰
	सुन्वे	सुनुवहे-सुन्वहे	सुनुमहे-सुन्महे	उ॰ पु॰
(लिट्)	सुषुवे	सुषुवाते	सुषुविरे	प्र॰ पु॰
	सुषुविषे	सुषुवाथे	सुषुविढ्वे-ध्वे	म॰ पु॰
	सुषुवे	सुषुविवहे	सुषुविमहे	उ॰ पु॰
(लुट्)	सोता	सोतारौ	सोतारः	प्र॰ पु॰
	सोतासे	सोतासाथे	सोताध्वे	म॰ पु॰
	सोताहे	सोतास्वहे	सोतास्महे	उ॰ पु॰
(लृट्)	सोष्यते	सोष्येते	सोष्यन्ते	प्र॰ पु॰
	सोष्यसे	सोष्येथे	सोष्यध्वे	म॰ पु॰
	सोष्ये	सोष्यावहे	सोष्यामहे	उ॰ पु॰
(लोट्)	सुनुताम्	सुन्वाताम्	सुन्वताम्	प्र॰ पु॰
	सुनुष्व	सुन्वाथाम्	सुनुध्वम्	म॰ पु॰
	सुनवै	सुनवावहै	सुनवामहै	उ॰ पु॰
(लङ्)	असुनुत	असुन्वाताम्	असुन्वत	प्र॰ पु॰
	असुनुथाः	असुन्वाथाम्	असुनुध्वम्	म॰ पु॰
	असुन्वि	असुनुवहि-असुन्वहि	असुनुमहि-असुन्महि	उ॰ पु॰
विधिर्लिङ्	सुन्वीत	सुन्वीयाताम्	सुन्वीरन्	प्र॰ पु॰

	सुन्वीथाः	सुन्वीयाथाम्	सुन्वीध्वम्	म० पु०
	सुन्वीय	सुन्वीवहि	सुन्वीमहि	उ० पु०
आशीर्लिङ्	सोषीष्ट	सोषीयास्ताम्	सोषीरन्	प्र० पु०
	सोषीष्ठाः	सोषीयास्थाम्	सोषीध्वम्	म० पु०
	सोषीय	सोषीवहि	सोषीमहि	उ० पु०
(लुङ्)	असोष्ट	असोषाताम्	असोषत	प्र० पु०
	असोष्ठाः	असोषाथाम्	असोढ्वम्	म० पु०
	असोषि	असोष्वहि	असोष्महि	उ० पु०
(लृङ्)	असोष्यत	असोष्येताम्	असोष्यन्त	प्र० पु०
	असोष्यथाः	असोष्येथाम्	असोध्यध्वम्	म० पु०
	असोष्ये	असोष्यावहि	असोष्यामहि	उ० पु०

अथ तुदादिप्रकरणम्

तुद व्यथने (दुःख देना) अक०, अनि०, उभ० ।

(लट्)	तुदति	तुदतः	तुदन्ति	प्र० पु०
	तुदसि	तुदथः	तुदथ	म० पु०
	तुदामि	तुदावः	तुदामः	उ० पु०
(लिट्)	तुतोद	तुतुदतुः	तुतुदुः	प्र० पु०
	तुतोदिथ	तुतुदथुः	तुतुद	म० पु०
	तुतोद	तुतुदिव	तुतुदिम	उ० पु०
(लुट्)	तोत्ता	तोत्तारौ	तोत्तारः	प्र० पु०
	तोत्तासि	तोत्तास्थः	तोत्तास्थ	म० पु०
	तोत्तास्मि	तोत्तास्वः	तोत्तास्मः	उ० पु०
(लृट्)	तोत्स्यति	तोत्स्यतः	तोत्स्यन्ति	प्र० पु०
	तोत्स्यसि	तोत्स्यथः	तोत्स्यथ	म० पु०
	तोत्स्यामि	तोत्स्यावः	तोत्स्यामः	उ० पु०
(लोट्)	तुदतु–तात्	तुदताम्	तुदन्तु	प्र० पु०
	तुद–तात्	तुदतम्	तुदत	म० पु०
	तुदानि	तुदाव	तुदाम	उ० पु०
(लङ्)	अतुदत्	अतुदताम्	अतुदन्	प्र० पु०

	अतुदः	अतुदतम्	अतुदत	म० पु०
	अतुदम्	अतुदाव	अतुदाम	उ० पु०
विधिर्लिङ्	तुदेत्	तुदेताम्	तुदेयुः	प्र० पु०
	तुदेः	तुदेतम्	तुदेत	म० पु०
	तुदेयम्	तुदेव	तुदेम	उ० पु०
आशीर्लिङ्	तुद्यात्	तुद्यास्ताम्	तुद्यासुः	प्र० पु०
	तुद्याः	तुद्यास्तम्	तुद्यास्त	म० पु०
	तुद्यासम्	तुद्यास्व	तुद्यास्म	उ० पु०
(लुङ्)	अतौत्सीत्	अतौत्ताम्	अतौत्सुः	प्र० पु०
	अतौत्सीः	अतौत्तम्	अतौत्त	म० पु०
	अतौत्सम्	अतौत्स्व	अतौत्स्म	उ० पु०
(लृङ्)	अतोस्त्यत्	अतोत्स्यताम्	अतोत्स्यन्	प्र० पु०
	अतोत्स्यः	अतोत्स्यतम्	अतोत्स्यत	म० पु०
	अतोत्स्यम्	अतोत्स्याव	अतोत्स्याम	उ० पु०

आत्मने पदपक्षे

(लट्)	तुदते	तुदेते	तुदन्ते	प्र० पु०
	तुदसे	तुदेथे	तुदध्वे	म० पु०
	तुदे	तुदावहे	तुदामहे	उ० पु०
(लिट्)	तुतुदे	तुतुदाते	तुतुदिरे	प्र० पु०
	तुतुदिषे	तुतुदाथे	तुतुदिमहे	म० पु०
	तुतुदे	तुतुदिवहे	तुतुदिमहे	उ० पु०
(लुट्)	तोत्ता	तोत्तारौ	तोत्तारः	प्र० पु०
	तोत्तासे	तोत्तासाथे	तोत्ताध्वे	म० पु०
	तोत्ताहे	तोत्तास्वहे	तोत्तास्महे	उ० पु०
(लृट्)	तोत्स्यते	तोत्स्येते	तोत्स्यन्ते	प्र० पु०
	तोत्स्यसे	तोत्स्येथे	तोत्स्यध्वे	म० पु०
	तोत्स्ये	तोत्सयावहे	तोत्स्यामहे	उ० पु०
(लोट्)	तुदताम्	तुदेताम्	तुदन्ताम्	प्र० पु०
	तुदस्व	तुदेथाम्	तुदध्वम्	म० पु०
	तुदै	तुदावहै	तुदामहै	उ० पु०

(लङ्)	अतुदत	अतुदेताम्	अतुदन्त	प्र० पु०
	अतुदथाः	अतुदेथाम्	अतुदध्वम्	म० पु०
	अतुदे	अतुदावहि	अतुदामहि	उ० पु०
विधिर्लिङ्	तुदेत	तुदेयाताम्	तुदेरन्	प्र० पु०
	तुदेथाः	तुदेयाथाम्	तुदेध्वम्	म० पु०
	तुदेय	तुदेवहि	तुदेमहि	उ० पु०
आशीर्लिङ्	तुत्सीष्ट	तुत्सीयास्ताम्	तुत्सीरन्	प्र० पु०
	तुत्सीष्ठाः	तुत्सीयास्थाम्	तुत्सीध्यम्	म० पु०
	तुत्सीय	तुत्सीवहि	तुत्सीमहि	उ० पु०
(लुङ्)	अतुत्त	अतुत्साताम्	अतुत्सत	प्र० पु०
	अतुत्थाः	अतुत्साथाम्	अतुद्ध्वम्	म० पु०
	अतुत्सि	अतुत्स्वहि	अतुत्स्महि	उ० पु०
(लृङ्)	अतोत्स्यत	अतोत्स्येताम्	अतोत्स्यन्त	प्र० पु०
	अतोत्स्यथाः	अतोत्स्येथाम्	अतोत्स्यध्वम्	म० पु०
	अतोत्स्ये	अतोत्स्यावहि	अतोत्स्यामहि	उ० पु०

अथ रुधादिप्रकरणम्

रुधिर् आवरणे (रोकना) द्विक, उभयपदी.अनिट्

(लट्)	रुणद्धि	रुन्द्धः	रुन्धन्ति	प्र० पु०
	रुणत्सि	रुन्द्धः	रुन्द्ध	म० पु०
	रुणध्मि	रुन्ध्वः	रुन्ध्मः	उ० पु०
(लिट्)	रुरोध	रुरुधतुः	रुरुधुः	प्र० पु०
	रुरोधिथ	रुरुधथुः	रुरुध	म० पु०
	रुरोध	रुरुधिव	रुरुधिम	उ० पु०
(लुट्)	रोद्धा	रोद्धारौ	रोद्धारः	प्र० पु०
	रोद्धासि	रोद्धास्थः	रोद्धास्थ	म० पु०
	रोद्धास्मि	रोद्धास्वः	रोद्धास्मः	उ० पु०
(लृट्)	रोत्स्यति	रोत्स्यतः	रोत्स्यन्ति	प्र० पु०
	रोत्स्यसि	रोत्स्यथः	रोत्स्यथ	म० पु०
	रोत्स्यामि	रोत्स्यावः	रोत्स्यामः	उ० पु०

(लोट्)	रुणद्धु-रुन्द्धात्	रुन्द्धाम्	रुन्धन्तु	प्र० पु०
	रुन्द्धि-रुन्द्धात्	रुन्धम्	रुन्द्ध	म० पु०
	रुणधानि	रुणधाव	रुणधाम	उ० पु०
(लङ्)	अरुणत्-द्	अरुन्द्धाम्	अरुन्धन्	प्र० पु०
	अरुणः-अरुणत्-द्	अरुन्द्धम्	अरुन्द्ध	म० पु०
	अरुणधम्	अरुन्ध्व	अरुन्ध्म	उ० पु०
विधिर्लिङ्	रुन्ध्यात्	रुन्ध्याताम्	रुन्ध्युः	प्र० पु०
	रुन्ध्याः	रुन्ध्यातम्	रुन्ध्यात	म० पु०
	रुन्ध्याम्	रुन्ध्याव	रुन्ध्याम	उ० पु०
आशीर्लिङ्	रुध्यात्	रुध्यास्ताम्	रुध्यासुः	प्र० पु०
	रुध्याः	रुध्यास्तम्	रुध्यास्त	म० पु०
	रुध्यासम्	रुध्यास्व	रुध्यास्म	उ० पु०
(लुङ्)	अरुधत्	अरुधताम्	अरुधन्	प्र० पु०
	अरुधः	अरुधतम्	अरुधत	म० पु०
	अरुधम्	अरुधाव	अरुधाम	उ० पु०
(पक्षे)	अरौत्सीत्	अरौद्धाम्	अरौत्सुः	प्र० पु०
	अरौत्सीः	अरौद्धम्	अरौद्ध	म० पु०
	अरौत्सम्	अरौत्स्व	अरौत्स्म	उ० पु०
(लृङ्)	अरोत्स्यत्	अरोत्स्यताम्	अरोत्स्यन्	प्र० पु०
	अरोत्स्यः	अरोत्स्यतम्	अरोत्स्यत	म० पु०
	अरोत्स्यम्	अरोत्स्याव	अरोत्स्याम	उ० पु०

आत्मनेपदपक्षे

(लट्)	रुन्धे	रुन्धाते	रुन्धते	प्र० पु०
	रुन्त्से	रुन्धाथे	रुन्द्ध्वे	म० पु०
	रुन्धे	रुन्ध्वहे	रुन्ध्महे	उ० पु०
(लिट्)	रुरुधे	रुरुधाते	रुरुधिरे	प्र० पु०
	रुरुधिषे	रुरुधाते	रुरुधिध्वे	म० पु०
	रुरुधे	रुरुधिवहे	रुरुधिमहे	उ० पु०
(लुट्)	रोद्धा	रोद्धारौ	रोद्धारः	प्र० पु०
	रोद्धासे	रोद्धासाथे	रोद्धाध्वे	म० पु०

	रोद्धाहे	रोद्धास्वहे	रोद्धास्महे	उ॰ पु॰
(लृट्)	रोत्स्यते	रोत्स्येते	रोत्स्यन्ते	प्र॰ पु॰
	रोत्स्यसे	रोत्सयेथे	रोत्स्यध्वे	म॰ पु॰
	रोत्स्ये	रोत्स्यावहे	रोत्स्यामहे	उ॰ पु॰
(लोट्)	रुन्द्धाम्	रुन्धाताम्	रुन्धताम्	प्र॰ पु॰
	रुन्त्स्व	रुन्धाथाम्	रुन्धवम्	म॰ पु॰
	रुणधै	रुणधावहै	रुणधामहै	उ॰ पु॰
(लङ्)	अरुन्द्ध	अरुन्धाताम्	अरुन्धत	प्र॰ पु॰
	अरुन्द्धाः	अरुन्धाथाम्	अरुन्द्ध्वम्	म॰ पु॰
	अरुन्धि	अरुन्ध्वहि	अरुन्ध्महि	उ॰ पु॰
विधिर्लिङ्	रुन्धीत	रुन्धीयाताम्	रुन्धीरन्	प्र॰ पु॰
	रुन्धीथाः	रुन्धीयाथाम्	रुन्धीध्वम्	म॰ पु॰
	रुन्धीय	रुन्धीवहि	रुन्धीमहि	उ॰ पु॰
आशीर्लिङ्	रुत्सीष्ट	रुत्सीयास्ताम्	रुत्सीरन्	प्र॰ पु॰
	रुत्सीष्ठाः	रुत्सीयास्थाम्	रुस्त्सीध्वम्	म॰ पु॰
	रुत्सीय	रुत्सीवहि	रुत्सीमहि	उ॰ पु॰
(लुङ्)	अरुद्ध	अरुत्साताम्	अरुत्सत	प्र॰ पु॰
	अरुद्धाः	अरुत्साथाम्	अरुद्ध्वम्	म॰ पु॰
	अरुत्सि	अरुत्स्वहि	अरुत्स्महि	उ॰ पु॰
(लृङ्)	अरोत्स्यत	अरोत्स्येताम्	अरोत्स्यन्त	प्र॰ पु॰
	अरोत्स्यथाः	अरोत्स्येथाम्	अरोत्स्यध्वम्	म॰ पु॰
	अरोत्स्ये	अरोत्स्यावहि	अरोत्स्यामहि	उ॰ पु॰

अथ तनादिप्रकरणम्

तनु (तन्) विस्तारे (तानना, फैलाना) सक॰, उभय॰, सेट् ।

(लट्)	तनोति	तनुतः	तन्वन्ति	प्र॰ पु॰
	तनोषि	तनुथः	तनुथ	म॰ पु॰
	तनोमि	तनुवः-तन्वः	तनुमः-तन्मः	उ॰ पु॰
(लिट्)	ततान	तेनतु	तेनुः	प्र॰ पु॰
	तेनिथ	तेनथुः	तेनुः	म॰ पु॰

	ततान-ततन	तेनिव	तेनिम	उ॰ पु॰
(लुट्)	तनिता	तनितारौ	तनितारः	प्र॰ पु॰
	तनितासि	तनितास्थः	तनितास्थः	म॰ पु॰
	तनितास्मि	तनितास्वः	तनितास्मः	उ॰ पु॰
(लृट्)	तनिष्यति	तनिष्यतः	तनिष्यन्ति	प्र॰ पु॰
	तनिष्यसि	तनिष्यथः	तनिष्यथ	म॰ पु॰
	तनिष्यामि	तनिष्यावः	तनिष्यामः	उ॰ पु॰
(लोट्)	तनोतु-तनुतात्	तनुताम्	तन्वन्तु	प्र॰ पु॰
	तनु-तनुतात्	तनुतम्	तनुत	म॰ पु॰
	तनवानि	तनवाव	तनवाम	उ॰ पु॰
(लङ्)	अतनोत्	अतनुताम्	अतन्वन्	प्र॰ पु॰
	अतनोः	अतनुतम्	अतनुत	म॰ पु॰
	अतनवम्	अतनुव-अतन्व	अतनुम-अतन्म	उ॰ पु॰
विधिर्लिङ्	तनुयात्	तनुयाताम्	तनुयुः	प्र॰ पु॰
	तनुयाः	तनुयातम्	तनुयात	म॰ पु॰
	तनुयाम्	तनुयाव	तनुयाम	उ॰ पु॰
आशीर्लिङ्	तन्यात्	तन्यास्ताम्	तन्यासुः	प्र॰ पु॰
	तन्याः	तन्यास्तम्	तन्यास्त	म॰ पु॰
	तन्यासम्	तन्यास्व	तन्यास्म	उ॰ पु॰
(लुङ्)	अतानीत्	अतानिष्टाम्	अतानिषुः	प्र॰ पु॰
	अतानीः	अतानिष्टम्	अतानिष्ट	म॰ पु॰
	अतानिषम्	अतानिष्व	अतानिष्म	उ॰ पु॰
(लृङ्)	अतनिष्यत्	अतनिष्यताम्	अतनिष्यन्	प्र॰ पु॰
	अतनिष्यः	अतनिष्यतम्	अतनिष्यत	म॰ पु॰
	अतनिष्यम्	अतनिष्याव	अतनिष्याम	उ॰ पु॰

आत्मनेपदम्

(लट्)	तनुते	तन्वाते	तन्वते	प्र॰ पु॰
	तनुषे	तन्वाथे	तनुध्वे	म॰ पु॰
	तन्वे	तनुवहे-तन्वहे	तनुमहे-तन्महे	उ॰ पु॰
(लिट्)	तेने	तेनाते	तेनिरे	प्र॰ पु॰

	तेनिषे	तेनाथे	तेनिध्वे	म॰ पु॰
	तेने	तेनिवहे	तेनिमहे	उ॰ पु॰
(लुट्)	तनित्ता	तनितारौ	तनितारः	प्र॰ पु॰
	तनितासे	तनितासाथे	तनिताध्वे	म॰ पु॰
	तनिताहे	तनितास्वहे	तनितास्महे	उ॰ पु॰
(लृट्)	तनिष्यते	तनिष्येते	तनिष्यन्ते	प्र॰ पु॰
	तनिष्यसे	तनिष्येथे	तनिष्यध्वे	म॰ पु॰
	तनिष्ये	तनिष्यावहे	तनिष्यामहे	उ॰ पु॰
(लोट्)	तनुताम्	तन्वाताम्	तन्वताम्	प्र॰ पु॰
	तनुष्व	तन्वाथाम्	तनुध्वम्	म॰ पु॰
	तनवै	तनवावहै	तनवामहै	उ॰ पु॰
(लङ्)	अतनुत	अतन्वाताम्	अतन्वत	प्र॰ पु॰
	अतनुथाः	अतन्वाथाम्	अतन्वत	म॰ पु॰
	अतन्वि	अतनुवहि-अतन्वहि	अतनुमहि-अतन्महि	उ॰ पु॰
विधिलिङ्	तन्वीत	तन्वीयाताम्	तन्वीरन्	प्र॰ पु॰
	तन्वीथाः	तन्वीयाथाम्	तन्वीध्वम्	म॰ पु॰
	तन्वीय	तन्वीवहि	तन्वीमहि	उ॰ पु॰
आशीर्लिङ्	तनिषीष्ट	तनिषीयास्ताम्	तनिषीरन्	प्र॰ पु॰
	तनिषीष्ठाः	तनिषीयास्थाम्	तनिषीध्वम्	म॰ पु॰
	तनिषीय	तनिषीवहि	तनिषीमहि	उ॰ पु॰
(लुङ्)	अतत-अतनिष्ट	अतनिषाताम्	अतनिषत	प्र॰ पु॰
	अतथाः-अतनिष्ठाः	अतनिषाथाम्	अतनिढ्वम्	म॰ पु॰
	अतनिषि	अतनिष्वहि	अतनिष्महि	उ॰ पु॰
(लृङ्)	अतनिष्यत	अतनिष्येताम्	अतनिष्यन्त	प्र॰ पु॰
	अतनिष्यथाः	अतनिष्येथाम्	अतनिष्यध्वम्	म॰ पु॰
	अतनिष्ये	अतनिष्यावहि	अतनिष्यामहि	उ॰ पु॰

अथक्र्यादिप्रकरणम्

डुक्रीञ् (क्री) द्रव्यविनिमये (खरीद-बिक्री करना) सक॰, अनि॰, उभय॰।

(लट्)	क्रीणाति	क्रीणीतः	क्रीणन्ति	प्र॰ पु॰

	क्रीणासि	क्रीणीथः	क्रीणीथ	म० पु०
	क्रीणामि	क्रीणीवः	क्रीणीमः	उ० पु०
(लिट्)	चिक्राय	चिक्रियतुः	चिक्रियुः	प्र० पु०
	चिक्रयिथ-चिक्रेथ	चिक्रियथुः	चिक्रिय	म० पु०
	चिक्राय-चिक्रय	चिक्रियिव	चिक्रियिम	उ० पु०
(लुट्)	क्रेता	क्रेतारौ	क्रेतारः	प्र० पु०
	क्रेतासि	क्रेतास्थः	क्रेतास्थ	म० पु०
	क्रेतास्मि	क्रेतास्वः	क्रेतास्मः	उ० पु०
(लृट्)	क्रेष्यति	क्रेष्यतः	क्रेष्यन्ति	प्र० पु०
	क्रेष्यसि	क्रेष्यथः	क्रेष्यथ	म० पु०
	क्रेष्यामि	क्रेष्यावः	क्रेष्यामः	उ० पु०
(लोट्)	क्रीणातु-क्रीणीतात्	क्रीणीताम्	क्रीणन्तु	प्र० पु०
	क्रीणीहि	क्रीणीतम्	क्रीणीत	म० पु०
	क्रीणानि	क्रीणाव	क्रीणाम	उ० पु०
(लङ्)	अक्रीणात्	अक्रीणीताम्	अक्रीणन्	प्र० पु०
	अक्रीणाः	अक्रीणीतम्	अक्रीणीत	म० पु०
	अक्रीणम्	अक्रीणीव	अक्रीणीम	उ० पु०
विधिर्लिङ्	क्रीणीयात्	क्रीणीयाताम्	क्रीणीयुः	प्र० पु०
	क्रीणीयाः	क्रीणीयातम्	क्रीणीयात	म० पु०
	क्रीणीयाम्	क्रीणीयाव	क्रीणीयाम	उ० पु०
आशीर्लिङ्	क्रीयात्	क्रीयास्ताम्	क्रीयासुः	प्र० पु०
	क्रीयाः	क्रीयास्तम्	क्रीयास्त	म० पु०
	क्रीयासम्	क्रीयास्व	क्रीयास्म	उ० पु०
(लुङ्)	अक्रैषीत्	अक्रैष्टाम्	अक्रैषुः	प्र० पु०
	अक्रैषीः	अक्रैष्टम्	अक्रैष्ट	म० पु०
	अक्रैषम्	अक्रैष्व	अक्रैष्म	उ० पु०
(लृङ्)	अक्रेष्यत्	अक्रेष्यताम्	अक्रेष्यन्	प्र० पु०
	अक्रेष्यः	अक्रेष्यतम्	अक्रेष्यत	म० पु०
	अक्रेष्यम्	अक्रेष्याव	अक्रेष्याम	उ० पु०

आत्मनेपदपक्षे

(लट्)	क्रीणीते	क्रीणाते	क्रीणते	प्र० पु०
	क्रीणीषे	क्रीणाथे	क्रीणीध्वे	म० पु०
	क्रीणे	क्रीणीवहे	क्रीणीमहे	उ० पु०
(लिट्)	चिक्रिये	चिक्रियाते	चिक्रियिरे	प्र० पु०
	चिक्रियिषे	चिक्रियाथे	चिक्रियिध्वे	म० पु०
	चिक्रिये	चिक्रियिवहे	चिक्रियमहे	उ० पु०
(लुट्)	क्रेता	क्रेतारौ	क्रेतारः	प्र० पु०
	क्रेतासे	क्रेतासाथे	क्रेताध्वे	म० पु०
	क्रेताहे	क्रेतास्वहे	क्रेतास्महे	उ० पु०
(लृट्)	क्रेष्यते	क्रेष्येते	क्रेष्यन्ते	प्र० पु०
	क्रेष्यसे	क्रेष्येथे	क्रेष्यध्वे	म० पु०
	क्रेष्ये	क्रेष्यावहे	क्रेष्यामहे	उ० पु०
(लोट्)	क्रीणीताम्	क्रीणाताम्	क्रीणताम्	प्र० पु०
	क्रीणीष्व	क्रीणाथाम्	क्रीणीध्वम्	म० पु०
	क्रीणै	क्रीणावहै	क्रीणामहै	उ० पु०
(लङ्)	अक्रीणीत	अक्रीणाताम्	अक्रीणत	प्र० पु०
	अक्रीणीथाः	अक्रीणाथाम्	अक्रीणीध्वम्	म० पु०
	अक्रीणि	अक्रीणावहि	अक्रीणामहि	उ० पु०
विधिर्लिङ्	क्रीणीत	क्रीणीयाताम्	क्रीणीरन्	प्र० पु०
	क्रीणीथाः	क्रीणीयाथाम्	क्रीणीध्वम्	म० पु०
	क्रीणीय	क्रीणीवहि	क्रीणीमहि	उ० पु०
आशीर्लिङ्	क्रेषीष्ट	क्रेषीयास्ताम्	क्रेषीरन्	प्र० पु०
	क्रेषीष्ठाः	क्रेषीयास्थाम्	क्रेषीढ्वम्	म० पु०
	क्रेषीय	क्रेषीवहि	क्रेषीमहि	उ० पु०
(लुङ्)	अक्रेष्ट	अक्रेषाताम्	अक्रेषत	प्र० पु०
	अक्रेष्ठाः	अक्रेषाथाम्	अक्रेढ्वम्	म० पु०
	अक्रेषि	अक्रेष्वहि	अक्रेष्महि	उ० पु०
(लृङ्)	अक्रेष्यत	अक्रेष्येताम्	अक्रेष्यन्त	प्र० पु०
	अक्रेष्यथाः	अक्रेष्येथाम्	अक्रेष्यध्वम्	म० पु०
	अक्रेष्ये	अक्रेष्यावहि	अक्रेष्यामहि	उ० पु०

अथ चुरादिप्रकरण्

चुर स्तेये (चोरी करना) सकर्मक, उभयपदी ।

(लट्)	चोरयति	चोरयतः	चोरयन्ति ।	प्र॰ पु॰
	चोरयसि	चोरयथः	चोरयथ	म॰ पु॰
	चोरयामि	चोरयावः	चोरयामः	उ॰ पु॰
(लिट्)	चोरयामास	चोरयामासतुः	चोरयामासुः	प्र॰ पु॰
	चोरयामासिथ	चोरयामासथुः	चोरयामास	म॰ पु॰
	चोरयामास	चोरयामासिव	चोरयामासिम	उ॰ पु॰
(लुट्)	चोरयिता	चोरयितारौ	चोरयितारः	प्र॰ पु॰
	चोरयितासि	चोरयितास्थः	चोरयितास्थ	म॰ पु॰
	चोरयितास्मि	चोरयितास्वः	चोरयितास्मः	उ॰ पु॰
(लृट्)	चोरयिष्यति	चोरयिष्यतः	चोरयिष्यन्ति	प्र॰ पु॰
	चोरयिष्यसि	चोरयिष्यथः	चोरयिष्यथ	म॰ पु॰
	चोरयिष्यामि	चोरयिष्यावः	चरयिष्यामः	उ॰ पु॰
(लोट्)	चोरयतु-चोरयतात्	चोरयताम्	चोरयन्तु	प्र॰ पु॰
	चोरय-चोरयतात्	चोरयतम्	चोरयत	म॰ पु॰
	चोरयाणि	चोरयाव	चोरयाम	उ॰ पु॰
(लङ्)	अचोरयत्	अचोरयताम्	अचोरयन्	प्र॰ पु॰
	अचोरयः	अचोरयतम्	अचोरयत	म॰ पु॰
	अचोरयम्	अचोरयाव	अचोरयाम	उ॰ पु॰
विधिर्लिङ्	चोरयेत्	चोरयेताम्	चोरयेयुः	प्र॰ पु॰
	चोरयेः	चोरयेतम्	चोरयेत	म॰ पु॰
	चोरयेयम्	चोरयेव	चोरयेम	उ॰ पु॰
आशीर्लिङ्	चोर्यात्	चोर्यास्ताम्	चोर्यासुः	प्र॰ पु॰
	चोर्याः	चोर्यास्तम्	चोर्यास्त	म॰ पु॰
	चोर्यासम्	चोर्यास्व	चोर्यास्म	उ॰ पु॰
(लुङ्)	अचूचुरत्	अचूचुरताम्	अचूचुरन्	प्र॰ पु॰
	अचूचुरः	अचूचुरतम्	अचूचुरत	म॰ पु॰
	अचूचुरम्	अचूचुराव	अचूचुराम	उ॰ पु॰

(लृङ्)	अचोरयिष्यत्	अचोरयिष्यताम्	अचोरयिष्यन्	प्र० पु०
	अचोरयिष्यः	अचोरयिष्यतम्	अचोरयिष्यत	म० पु०
	अचोरयिष्यम्	अचोरयिष्याव	अचोरयिष्याम	उ० पु०

आत्मनेपदपक्षे

(लट्)	चोरयते	चोरयेते	चोरयन्ते	प्र० पु०
	चोरयसे	चोरयेथे	चोरयध्वे	म० पु०
	चोरये	चोरयावहे	चोरयामहे	उ० पु०
(लिट्)	चोरयाञ्चक्रे	चोरयाञ्चक्राते	चोरयाञ्चक्रिरे	प्र० पु०
	चोरयाञ्चकृषे	चोरयाञ्चक्राते	चोरयाञ्चकृ ढ्वे	म० पु०
	चोरयाञ्चक्रे	चोरयाञ्चकृवहे	चोरयाञ्चकृमहे	उ० पु०
(लुट्)	चोरयिता	चोरयितारौ	चोरयितारः	प्र० पु०
	चोरयितासे	चोरयितासाथे	चोरयिताध्वे	म० पु०
	चोरयिताहे	चोरयितास्वहे	चोरयितास्महे	उ० पु०
(लृट्)	चोरयिष्यते	चोरयिष्येते	चोरयिष्यन्ते	प्र० पु०
	चोरयिष्यसे	चोरयिष्येथे	चोरयिष्यध्वे	म० पु०
	चोरयिष्ये	चोरयिष्यावहे	चोरयिष्यामहे	उ० पु०
(लोट)	चोरयताम्	चोरयेताम्	चोरयन्ताम्	
	चोरयस्व	चोरयेथाम्	चोरयध्वम्	
	चोरयै	चोरयावहै	चोरयामहै	
(लङ्)	अचोरयत	अचोरयेताम्	अचोरयन्त	प्र० पु०
	अचोरयथाः	अचोरयेथाम्	अचोरयध्वम्	म० पु०
	अचोरये	अचोरयावहि	अचोरयामहि	उ० पु०
विधिलिङ्	चोरयेत	चोरयेयाताम्	चोरयेरन्	प्र० पु०
	चोरयेथाः	चोरयेयाथाम्	चोरयेध्वम्	म० पु०
	चोरयेय	चोरयेवहि	चोरयेमहि	उ० पु०
आशीर्लिङ्	चोरयिषीष्ट	चोरयिषीयास्ताम्	चोरयिषीरन्	प्र० पु०
	चोरयिषीष्ठाः	चोरयिषीयास्थाम्	चोरयिषीध्वम्	उ० पु०
	चोरयिषीय	चोरयिषीवहि	चोरयिषीमहि	उ० पु०
(लुङ्)	अचूचुरत	अचूचुरेताम्	अचूचुरन्त	प्र० पु०
	अचूचुरथाः	अचूचुरेथाम्	अचूचुरध्वम्	म० पु०

	अचूचुरे	अचूचुरावहि	अचूचुरामहि	उ॰ पु॰
(लृङ्)	अचोरयिष्यत	अचोरयिष्येताम्	अचोरयिष्यन्त	प्र॰ पु॰
	अचोरयिष्यथाः	अचोरयिष्येथाम्	अचोरयिष्यध्वम्	म॰ पु॰
	अचोरयिष्ये	अचोरयिष्यावहि	अचोरयिष्यामहि	उ॰ पु॰

(ग) समासचक्रम्

अथ प्रयोगविधिः

(१) षोढा समासः संक्षेपादष्टाविंशतिधा पुनः । नित्यानित्यत्वयोगेन लुगलुक्त्वेन च द्विधा (२) तत्राष्टधा तत्पुरुषः सप्तधा कर्मधारयः । सप्तधा च बहुव्रीहिर्द्विगुराभाषितो द्विधा (३) द्वन्द्वोऽपि द्विविधो ज्ञेयोऽव्ययीभावो द्विधा मतः । तेषां पुनः समासानां प्राधान्यं स्याच्चतुर्विधम् (४) चकारबहुलो द्वन्द्वः स चासौ कर्मधारयः । यस्य येषां बहुव्रीहिः शेषस्तत्पुरुषः स्मृतः (५) कर्तृकर्मक्रियायुक्तः प्रयोगः स्यात्सकर्मकः । कर्मकः कर्मशून्यः, कर्मद्वन्द्वो द्विकर्मकः ॥५॥

प्रयोगाः पञ्चविधाः । सकर्मकोऽकर्मकः कर्मणि भावे द्विकर्मकश्चेति भेदात् । सकर्मकप्रयोगो यथा-कृष्णो भक्तान् रक्षति । अकर्मकप्रयोगो यथा-कृष्णस्तिष्ठति । कर्मणि प्रयोगो यथा-विष्णुना प्रपञ्चः क्रियते । भावे प्रयोगो यथा-कृष्णेन स्थीयते । द्विकर्मकप्रयोगो यथा-धरामन्नं दुदोह ।

इति प्रयोगविधिः

अथ समासविधिः

समासाः षड्विधाः । तत्पुरुषः कर्मधारयो बहुव्रीहिर्द्विगुर्द्वन्द्वोऽव्ययीभावश्चेति भेदात् । तल्लक्षणानि तु-पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभावः । उत्तरपदार्थ प्रधानस्तत्पुरुषः । उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । द्विगुकर्मधारयौ तत्पुरषभेदौ । समासार्थावबोधकं वाक्यं विग्रह इति । तत्राष्टधा तत्पुरुषः-प्रथमातत्पुरुषो द्वितीयातत्पुरुषस्तृतीयातत्पुरुषश्चतुर्थीतत्पुरुषः पञ्चमीतत्पुरुषः षष्ठीतत्पुरुषः सप्तमीतत्पुरुषो नञ्तत्पुरुषश्चेति । तत्र प्रथमान्ततत्पुरुषोयथा अर्धं पिप्पल्याः अर्धपिम्पली । पूर्वं कायस्येति पूर्वकायः ॥ द्वितीया तत्पुरुषो कृष्णं श्रितः कृष्णश्रितः । ग्रामं गतो ग्रामगतः । कान्तारमतीतः कान्तारातीतः । तृतीयतत्पुरोषो यथा शङ्कुलया खण्डः शङ्कुला-खण्डः । मासेन पूर्वो मासपूर्वः । चतुर्थीतत्पुरुषः यथा-यूपाय दारु युपदारु । कुण्डलाय हिरण्यं कुण्डलहिरण्यम् । गुरवे दक्षिणा गुरुदक्षिणा । पञ्चमीतत्पुरुषो यथा-अर्थात् अपेतः अर्थापेतः । सिंहात् भयं सिंहभयम् । वृश्चिकात् भीः वृश्चिकभीः । षष्ठीतत्पुरुषो

यथाकृष्णस्य भक्तः कृष्णभक्तः । आम्रस्य फलम् आम्रफलम् । राज्ञः पुरुषो राजपुरुषः । सप्तमीतत्पुरुषो यथा-अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः । कर्मणि कुशलः कर्मकुशलः । विद्यायां निपुणः विद्यानिपुणः । नञ्तत्पुरुषो यथा-नब्राह्मणः अब्राह्मणः । न बृषभः अवृषभः । पापाभावः अपापम् । धर्मविरुद्धोऽधर्मः ।

अथ कर्मधारयः

(स च विशेषपूर्वपदो विशेष्यपूर्वपदो विशेषणोभयपद उपमानपूर्वपद उपमानोत्तरपदः सम्भावनापूर्वपदोऽवधारणापूर्वपदश्चेति भेदात्सप्तविधः तत्र (१) विशेषणपूर्वपदः कर्मधारयो यथा-कृष्णश्चासौ सर्पश्च कृष्णसर्प :।) कृष्णौ च तौ सर्पौ च कृष्णसर्पौ । कृष्णाश्च ते सर्पाश्च कृष्णसर्पाः । रक्ता चासौ लता च रक्तलता । रक्ते च ते लते च रक्तलते । रक्ताश्च ताः लताश्च रक्तलताः । नीलं च तत् उत्पलं च नीलोत्पलम् । नीले च ते उत्पले च नीलोत्पले । नीलानि च तानि उत्पलानि च नीलोत्पलानि । (२) विशेष्यपूर्वपद : कर्मधारयो यधा-वैयाकरणश्चसौ खसूचिश्च वैयाकरणखसूचिः । गोपालश्चाऽसौ बालश्च गोपालबालः । (३) विशेषणोभयपद : कर्मधारयो यथा-शीतं च तत् उष्णं च शीतोष्णम् । (४) उपमानपूर्वपद : कर्मधारयो यथा-मेघ इव श्यामो मेघश्यामः । कम्बुवत् ग्रीवा कम्बुग्रीवा । चन्द्रवत् मुखं चन्द्रमुखम् । (५) उपमानोत्तरपद : कर्मधारयो यथा-पुरुषः व्याध्र इव पुरुषव्याघ्रः । नरः सिंह इव नरसिंहः । (६) सम्भावनापूर्वपद : कर्मधारयो यथा-विद्यैव धनं विद्याधनम् । अविद्यैव शृङ्खला अविद्याशृङ्खला । (७) मध्यमपदलोपी समासो यथा-शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । देवपूजको ब्राह्मणः देवब्राह्मणः ।

इति कर्मधारयः ।

अथ बहुव्रींहिः

स च द्विपदो, बहुपदः, सहपूर्वपदः, संख्योत्तरपदः संख्योभयपदो, व्यतिहारलक्षणो, दिगन्तराललक्षणश्चेति भेदात्सप्तविधः । तत्र द्विपदबहुव्रीहिर्यथा चित्राः गावो यस्य सः चित्रगुः, गोपः । प्राप्तम् उदकं यं सः प्राप्तोदकः, ग्रामः । भुक्तम् ओदनं येन सः भुक्तोदनो, राजा । निर्जितः कामो येन सः निर्जितकामः, शिवः । विभक्तं धनं यैस्ते विभक्तधनाः बन्धवः । दत्तः सूपो यस्मै सः दत्तसूपो, ब्राह्मणः । उद्धृतं धनं यस्मात्तत् उद्धृतधनं, कुण्डम् । चक्रं पाणौ यस्य सः चक्रपाणिः हरिः । करे स्थितं धनं यस्य सः करस्थितधनो, वणिक् । पुष्पिताः द्रुमाः यस्मिन् सः पुष्पितद्रुमः, आरामः । बहवो यज्वानो यस्यां सा बहुयज्वा, शाला । पुष्पिताः द्रुमा तत् पुष्पितद्रुमं, वनम् ।

खरस्य मुखमिव मुखं यस्य सः खरमुखः, तुरंगः । उष्ट्रस्य मुखमिव मुखं यस्य सः उष्ट्रमुखो, यक्षः । उच्चैर्घटो यस्याः सा उच्चैर्घटा, नारी । अङ्गगात्रोदरस्तनकण्ठोष्ठ-दन्तमुखाक्षिकशाः स्त्रियां बहुब्रीहौ ईबन्ता भवन्ति । ते च यथा-सुन्दरम् अङ्गं यस्याः सा सुन्दराङ्गी । शोभनं गात्रं यस्याः सा सुगात्री । कृशम् उदरं यस्याः सा कृशोदरी । चारु स्तनौ यस्याः सा चारुस्तनी । इन्दीवरे इव अक्षिणी यस्याः सा इन्दीवराक्षी कम्बुरिव कण्ठो यस्याः सा कम्बुकण्ठी । कुटिलाः केशा यस्याः सा कुटिलकेशी । इतरेषाम् अङ्गादिवाचकानां स्त्रीत्वेऽपे आबन्तत्वमेव । चारुदेहा, विस्तृतालका, आवृतकुचा, कुन्ददशनेत्यादि । उरुपृथलघुबहुपटुऋजुस्वादुचारुमृदुशब्दानां स्त्रीलिङ्गविशेषणत्वे ईबन्तत्वमपि । यथा-मृद्वी शाटी, लघ्वी भाषेत्यादि । इति द्विपदबहुव्रीहिः । बहुपदो यथा-अधिकः उन्नतः अंसो यस्य सः अधिकोन्नतांसः । सहपूर्वपदो यथा-सह कृष्णेन वर्तत इति सकृष्णः । सह पुत्रेणेति सपुत्रः । रामेण सह वर्तत इति सरामः । संख्योत्तरपदो यथा-दसानां समीपे ये सन्ति ते उपदशाः, संख्यो भयपदो यथा-द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः । व्यतिहारलक्षणो यथा-केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तम् इति केशाकेशि युद्धम् । दण्डैर्दण्डैः कृत्वा इदं युद्ध प्रवृत्तम् इति दण्डादण्डि । दिगन्तराललक्षणो यथा-दक्षिणास्याः पूर्वस्याश्च दिशाऽन्तरालम् दक्षिणपूर्वा । इति बहुव्रीहिः ।

अथ द्विगुः

द्विगुसमासो द्विविधः- इतरेतरयोगसमाहारभेदात् । इतरेतरयोगद्वन्द्वो यथा-प्लक्षश्च न्यग्रोधश्च प्लक्षन्यग्रोधौ । रामश्च कृण्णश्च रामकृष्णौ । समाहारद्वन्द्वो यथा-हरिश्च हरश्च गुरुश्च एषा समाहारः हरिहरगुरवः । प्राणितूर्यसेनाङ्गानां द्वन्द्वैकवद्भावः प्राणी यथा पाणौ च पादौ च मुखं च पाणिपादमुखम् । तूर्याङ्गे यथा-मार्दङ्गिकश्च वैणविकश्च मार्दङ्गिकवैणविकम् । शङ्खश्च पटहश्च शङ्खपटहम् । सेनाङ्गे यथा-राजन्याश्च रथाश्च अश्वाश्च राजन्यरथाश्वम् ।

अथाऽव्ययीभ५ाव:

स यथा-तटं तटं प्रत्यनुतटम् । गिरिं गिरिं प्रत्यनुगिरि । क्रममनतिक्रम्य वर्तत इति यथाक्रमम् । वेलायामित्यधिवेलम् । कुम्भस्य समीपे वर्तत इत्युपकुम्भम् । मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम् । हिमस्य अत्ययः अतिहिमम् । अव्ययीभावस्याव्ययत्वात्त्रिषु लिङ्गेषु समानरूपम् । इति षट् समासा निर्णीताः ।

अथ अलुक्समासो लुक्समासश्च ।

लुक्समासो यथा-तनुरेव लता तनुलता । कृष्णा एव मेघाः कृष्णमेघाः ।

अलुक्समासो यथा-वने चरति वनेचरः । पङ्के रोहतीति पङ्केरुहम् । मत्वर्थीयो यथा बुद्धिरस्यास्तीति बुद्धिमान् । धनमस्यास्तीति धनवान् । धीरस्य भावो धीरता । जनानां समूहो जनता । घटस्य भावो घटत्वम् ।

वृक्षशाखा तत्पुरुषः । श्वेताश्वः कर्मधारयः । रक्तवस्त्रो बहुव्रीहिर्द्वन्द्वश्चन्द्र-दिवाकरौ ॥१॥ निर्देशे प्रथमा प्रोक्ता । सैव चामन्त्रणेष्वपि । द्वितीया कर्मणि प्रोक्ता तृतीयाऽनुक्तकर्त्तरि । करणे हेतावपि ज्ञानज्ञाप्येऽङ्गविकृतौ तथा ॥२॥ तादर्थ्ये सम्प्रदाने च चतुर्थी स्याच्च सर्वदा ॥३॥ हेत्वपादानयोः पञ्चमी, षष्ठी कर्तृकर्मणोः । अधिकरणनिमित्तत्त्वे सप्तमी विषयेऽपि च ॥४॥ प्रथमा कर्तरि यदा द्वितीया कर्मणि तदा तृतीया कर्तरि यदा कर्मणि प्रथमा तदा ॥५॥ विशेषणं पुरस्कृत्य विशेष्यं तदनन्तरम् । कर्तृकर्मक्रियायुक्तमेतदन्वयलक्षणम् ॥६॥

प्रथमान्तस्तृतीयान्तः षष्ठयन्तः कर्ता । द्वितीयान्तं षष्ठ्यन्तं कर्म । तृतीयान्तं करणम् । चतुर्थ्यन्तं सम्प्रदानम् । पञ्चम्यन्तमपादानम् । षष्ठ्यर्थः सम्बन्धः । सप्तम्यन्तमधिकरणम् ।

(ઘ) લૌકિક સંસ્કૃત વ્યાકરણના ઉજ્જવલ પ્રણેતા શ્રીપાણિનિ :

સંસ્કૃતભાષાની શ્રેષ્ઠતા આજે પણ સિદ્ધ છે - પ્રસિદ્ધ છે. અત્યંત આધુનિક ગણાતી અંગ્રેજીભાષા પણ તેની અનિયતતાને લીધે, કૉમ્પ્યુટરનાં કોડ સૂત્રોમાં બહુ ઉપયોગી થતી નથી ! જ્યારે સંસ્કૃતભાષા આજે પણ તેટલી જ સક્ષમપણે ઉપયોગી અનુભવાય છે ! એમ વૈજ્ઞાનિકો કહે છે.

ભાષા-વાણિનો ઉદ્‌ગમ નાભિ થી થાય. ચાર પ્રકારની ભાષા-વાણિ કહેલી છે. પરા-પશ્યન્તિ-મધ્યમા અને વૈખરી ! નાભી-મૂલાધારથી ઉદ્‌ભવે તે પરાવાણી. હૃદયમાંથી ઉદ્‌ભવે તે પશ્યન્તિવાણી. કંઠમાંથી ઉદ્‌ભવે તે મધ્યમાવાણી અને મુખ દ્વારા-ઓષ્ઠથી પ્રગટ થતી વિશેષ સ્પષ્ટ વાણી તે વૈખરી !

મૂલ-પ્રાચીન-વૈદિક સંસ્કૃતભાષા હતી. કાલક્રમે તે દુર્બોધ થતી ગઈ. તેને લૌકિક વ્યાકરણ સંસ્કારથી પરિષ્કૃત કરી. તે લોક-પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત ભાષા થઈ. અનેક આચાર્યોએ તેમાં પોતાનું પ્રદાન કરેલું છે. ઈતિહાસમાં તે બધા પ્રસિદ્ધ છે. મુખ્ય મુનિત્રય ગણાય છે. (૧) પાણિનિ (૨) કાત્યાયન

(૩) પતંજલિ ! તેમાં પાણિનિની કથા લોક-પ્રરોચક અને પ્રેરક છે.

કોઈ અનુશ્રુતિ છે. પાણિનિ ગુરુકુલમાં ભણતા હતાં. ગુરુ-શિષ્યનાં પુષ્કળ પ્રયત્નો છતાં વિદ્યાલાભ ન થયો. વિદ્યા વગરતો જીવન વસમું લાગે. મરવાની ઈચ્છા થઈ. છોકરો હિમાલય તરફ ચાલ્યો. રસ્તે ગામડું આવ્યું. તરસ ખૂબ લાગેલી. કૂવાના થાળે પનિહારીઓ પાણી ભરે. કોઈ એક પાસે પાણી માંગ્યું. બાઈને દયા આવી. ખોબલામાં પાણી રેડવા માંડ્યું. વિકલ વિદ્યાર્થી તરસ છતાં પાણી પી શકતો ન હતો ! મરવાની મૂંઝવણ હતી ! બાઈએ કહી દીધું; "પાણી કાઢતાં મહેનત પડે છે, વેડફીશ નહિ !" આવાં ઉપાલંભથી વિદ્યાર્થીનું ઘવાયેલું હૃદય ઊભરાયું. રડી પડ્યો ! બાઈને દયા આવી, કારણ પૂછ્યું. સહાનુભૂતિ દર્શાવનાર મળતાં વિદ્યાર્થીએ પોતાની વ્યથા કહી,- "ભણતાં ન આવડ્યું, મરવા જાઉં છું !" ગામડાની ગમાર બાઈને કોઠાસૂઝ ઝાઝી ! તેણે કહ્યું - "આમ આવ !" કૂવા પર પથ્થરની છાટ મુકેલી તેનાં ઉપર દોરડું સરકાવીને કૂવામાંથી પાણી કાઢે, પથ્થરતો કઠોર, દોરડું તો કોમળ ! છતાં વારંવાર એક સ્થળે ઘસાવાથી પથ્થર પર કાપાં પડેલા બાઈએ તે બતાવ્યા. "પથ્થરમાં કાપા પડી શકે તો બુદ્ધિમાં કેમ નહિ ? વારંવાર ભણ્યા કરવાનું !" ગામડાંની બાઈ પાસેથી જાણે માર્ગદર્શન મળી ગયું. મરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો. છોકરો હિમાલયમાં આવ્યો. શિવજીનું આરાધન કર્યું. આશુતોષ શિવજી પ્રસન્ન થયા ! નૃત્ય કર્યું ! અંતે સનકાદિ સિદ્ધોનો ઉદ્ધાર કરવાની ઈચ્છાથી ચૌદ વાર ડમરું બજાવ્યું ! તેના વિચારમાંથી વ્યાકરણ સૂત્રો થયાં, જેને "માહેશ્વર સૂત્રો" કહે છે. ("પ્રત્યાહાર"માં તે ઉપયોગી છે.) તેમાંથી પાણિનિએ પોતાનું વ્યાકરણ શાસ્ત્ર રચ્યું. સનતકુમારોએ તે નાદમાંથી મોક્ષ જ્ઞાન મેળવ્યું. તે અર્થ "કાશિકા-વૃત્તિ"માં હોવાનું સંભળાય છે !

"नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् ।
उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धान् एतद् विमर्शे शिवसूत्रजालम् ॥"

—પ્રસિધ્ધ છે.

આ પાણિનિ ઈ.સ. પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષ પહેલાં થયા હોવાનું જણાય છે. આ પાણિનિના બીજા નામ પણ મળે છે. પાણિન્-દાક્ષીપુત્ર-શાલંકિ-શાલાતુરીય-આહિક ! પાણિનિના પિતાનું નામ "શલંક" અને માતાનું નામ "દાક્ષી" જણાય છે ! "પાણિનિ" તેમનાં કુલનું નામ હતું ! "પાણિન્" ઋષિના પુત્ર પાણિનિ હતાં તેવો પણ મત છે ! "છંદઃશાસ્ત્ર"ના રચયિતા પિંગલ ઋષિ, પાણિનિના નાનાં ભાઈ હતાં. પાણિનિના ગુરુ "વર્ષ" હતાં તેમ જણાય છે.

(ઙ) માહેશ્વર સૂત્રો, પાણિનીય શિક્ષા અને વર્ણસ્વરૂપજ્ઞાન :

'અષ્ટાધ્યાયી'ના આરંભમાં જ 'अथ शब्दानुशासनम्' એવો સૂત્રાત્મક નિર્દેશ કરી પોતાના શાસ્ત્રના માંગલિક આરંભ માટે મંગલાચરણ સૂચક 'अथ' પદ અને શાસ્ત્રના વિષયનું નિર્દેશક 'शब्दानुशासनम्' એવું પદ પાણિનિએ પ્રયોજ્યું છે. એમાંના 'अथ' પદ દ્વારા નવા શાસ્ત્રનો અધિકાર, અર્થાત્ આરંભ અને એની પાછળનાં પ્રયોજનો પણ સૂચવાયાં છે, પાણિનિરચિત આ 'શબ્દાનુશાસન', અર્થાત્ અષ્ટાધ્યાયી-વ્યાકરણ, રચના પાછળ અભિપ્રેત પ્રયોજનો વિષે સ્પષ્ટતા કરતાં પતંજલિએ મહાભાષ્યના પ્રથમ 'પસ્પશ-આહ્નિક'માં સૂત્રાત્મક શૈલીએ 'रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनम्' એમ કહ્યું છે પછી આ ઉક્તિના પ્રથમ સામાસિક પદમાંના રક્ષા, ઊહ, આગમ, લઘુ અને અસંદેહ એ અંશોનું ક્રમાનુસાર વિવરણ કર્યું છે.

આ 'શબ્દાનુશાસન' નામનું શાસ્ત્ર છે. એમાં 'શબ્દ'નું અર્થાત્ વાક્યજનક પદોને લગતું, 'અનુશાસન' અર્થાત્ શાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ વિષે વ્યવસ્થિત ઉપદેશ, કરવામાં આવ્યો છે. આ શાસ્ત્રમાં જેનું શાસ્ત્રીય વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. તે 'શબ્દ' લૌકિક અને વૈદિક બંને પ્રકારનો લેવામાં આવ્યો છે. અર્થાત્ આ અષ્ટાધ્યાયી-વ્યાકરણમાં પ્રશિષ્ટ સાહિત્યમાં પ્રયોજાયેલી લૌકિક સંસ્કૃત ભાષા અને સાથે સાથે વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રયોજાયેલી વૈદિક સંસ્કૃત ભાષા, એ ઉભયવિધ 'શબ્દ'નું

શાસ્ત્રદષ્ટિએ વિવરણ છે. આ વિવરણ કરવા માટે 'શબ્દ'ના 'પ્રકૃતિ' અને 'પ્રત્યય' એમ બે વિભાગો પાડવાની પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી છે અને પછી એ બે વિભાગોને લગતા 'ઉત્સર્ગ' અર્થાત્ મુખ્ય નિયમો અને તેમાંના 'અપવાદ' અર્થાત્ એ નિયમ ન લાગુ પડે તેવા કિસ્સા, નિરૂપવાની શૈલી અપનાવવામાં આવી છે.

ગ્રંથારંભ સૂત્ર પછી પાણિનિએ માહેશ્વર, અર્થાત્ એક અતિ પ્રૌઢ પ્રાચીન વૈયાકરણની પરંપરામાંથી મળેલાં, ચૌદ 'પ્રત્યાહારસૂત્રો' અર્થાત્ 'પ્રત્યાહાર' બનાવવામાં ઉપયોગી સૂત્રો નિર્દેશ્યાં છે એવો પણ મત છે. આ સૂત્રોમાં સંસ્કૃત ભાષાના મૂળભૂત ધ્વનિઓનો સંક્ષેપમાં છતાં ખૂબ વ્યવસ્થિત અને પ્રયોજનાનુસારી ક્રમમાં નિર્દેશ કર્યો છે. આ સૂત્રોમાંનાં (૧) अइउण्, (૨) ऋलृक्‌એ બે માં अ, इ, उ, ऋ અને लृ એમ હ્રસ્વ સ્વર વર્ણોનો, (૩) एओङ्‌અને (૪) ऐऔच्‌ એ બે સૂત્રોમાં ए ओ ऐ અને औ એ મિશ્ર સ્વરવર્ણોનો, (૫) हयवरट् અને (૬) लण् એ બે સૂત્રોમાં વિસર્ગ (:) અને य, व, र અને ल એ અંતઃસ્થ વર્ણોનો, (૭) ञ म ङ ण न म् એ સૂત્રમાં વર્ગસ્થ પાંચમા વ્યંજનોનો, (૮) झभञ् અને (૯) એ બે घढधष् સૂત્રોમાં વર્ગસ્થ ચોથા વ્યંજનોનો, (૧૦) जबगडदश् એ સૂત્રમાં વર્ગસ્થ ત્રીજા વ્યંજનોનો (૧૧) खफछठथचटतव् અને (૧૨) कपय् એ બે સૂત્રોમાં અનુક્રમે વર્ગસ્થ બીજા અને પહેલા વ્યંજનો અને સૂત્ર (૧૩) शषसर् અને (૧૪) हल् માં ઉષ્મવ્યંજનોનો ક્રમ ગોઠવ્યો છે, અને આમાંના દરેક સૂત્રને અંતે અનુક્રમે ण्, क्, ङ्, च्, ट् વગેરે 'ઈત્'-સંજ્ઞક વર્ણો મૂક્યા છે. ઉપરોક્ત સૂત્રમાંના ગમે તે એક વર્ણની સાથે તે પછી આવતા કોઈપણ ઈત્-સંજ્ઞક વર્ણને જોડીને अच्, इण्, हल, झष्, जश्, खय् વગેરે એકાક્ષરી પ્રત્યાહારો બને છે અને એમની મદદથી એ વર્ણ તથા ઈત્-સંજ્ઞક વર્ણ સુધીના બધા જ વર્ણોનો નિર્દેશ કરવાની લાઘવભરી યુક્તિ પાણિનિએ સૂત્રોમાં પ્રયોજી છે. આ માટે અષ્ટાધ્યાયીમાં 'ઈત્' સંજ્ઞા પ્રકરણની રચના કરવામાં આવી છે.

અષ્ટાધ્યાયીમાંના માહેશ્વર સૂત્રોની રચના તો 'પ્રત્યાહાર' બનાવવા માટે જ કરવામાં આવી છે. છતાં પાણિનીય વ્યાકરણના સમ્યક્ જ્ઞાન અને લૌકિક સંસ્કૃત ભાષામાં વપરાતા પાયાના વર્ણોનું શુદ્ધ ઉચ્ચારણ શીખવા માટે 'પાણિનીય શિક્ષા' નામે ઓળખાતા ગ્રંથમાંથી સંસ્કૃત ધ્વનિવ્યવસ્થા વિષેની જરૂરી માહિતી સંક્ષેપમાં નીચે આપી છે :

વૈદિક અને લૌકિક સંસ્કૃતમાં મળીને કુલ વર્ણો, તેમની ઉત્પત્તિને અનુલક્ષીને, ત્રેસઠ કે ચોસઠ છે. એમાં અ, ઈ, ઉ, ઋ એમ ચાર સ્વરોના દરેકના હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત મળીને બાર, એક હ્રસ્વ લૃ, અને એ, ઐ, ઓ, ઔ દરેકના દીર્ઘ અને પ્લુત મળીને આઠ ; આ રીતે કુલ એકવીસ સ્વરો થયા. ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ, (=ક વર્ગ) ; ચ, છ, જ, ઝ, ઞ્ (=ચ વર્ગ) ; ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ (=ટ વર્ગ); ત, થ, દ, ધ, ન (=ત વર્ગ); પ, ફ, બ, ભ, મ (=પ વર્ગ); આમ પાંચ વર્ગીય વ્યંજનોરૂપ સ્પર્શ વર્ણો પચીસ છે. ય, ર, લ, વ, એ ચાર અંતઃસ્થ વર્ણો અને શ, ષ, સ, હ એ ચાર ઉષ્ણ વર્ણો, તથા કવર્ગીય પ્રથમ ચાર વ્યંજનોમાંના ગમે તે સ્પર્શવર્ણ પછી વર્ગીય પંચમ વર્ણ આવતાં પૂર્વ વર્ણ બેવડાય છે, જેમ કે 'पलिक्क्नीः', 'चख्ख्नतुः', 'अग्ग्निः', 'घ्घ्नन्ति', વગેરેમાં આ રીતે વધારાનો જે એક જોડીયો વર્ણ ઉમેરાય તેને 'યમ' કહે છે. આવા 'યમ' વર્ણો ચાર છે. પછી અનુસ્વાર (અક્ષરની ઉપર મીંડા કે ટપકા તરીકે મૂકવામાં આવતો), વિસર્ગ (:), જિહ્વામૂલીય (જીભના મૂળમાંથી ઉચ્ચારાતો ક) અને ઉપધ્માનીય (વધુ બળવાન પ્રયત્નથી ઉચ્ચારાતો પ) એ ચાર; અને ફ; આ રીતે કુલ મળીને ૨૧+૨૫+૪+૪ +૪+૪+૧=૬૩ વર્ણો થાય છે. એમાં કવચિત્ પ્લુત લૃ પણ ઉમેરીએ તો વર્ણસંખ્યા ૬૪ થશે.

આ વર્ણોને સ્વરભાર, ઉચ્ચારણકાળ, ઉચ્ચારણસ્થાન, આભ્યંતર ઉચ્ચારણ પ્રયત્ન અને બાહ્ય ઉચ્ચારણ પ્રયત્ન એમ પાંચ દૃષ્ટિબિંદુઓથી અલગ અલગ પાંચ વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવે છે.

દરેક સ્વરનું અંગોના ખેંચાણપૂર્વક ઉચ્ચ રીતે, અંગોના શિથિલી-

કરણપૂર્વક નીચેથી, અને એ બંને પ્રક્રિયાના મિશ્રણથી એમ ત્રિવિધ રીતે ઉચ્ચારણ થઈ શકે છે અને તે અનુસાર તે સ્વરભારને અનુક્રમે ઉદાત્ત, અનુદાત્ત અને સ્વરિત કહેવામાં આવે છે. આ સ્વરભારને અનુસરીને વિભાજન છે.

દરેક સ્વરનું એકમાત્રિક, દ્વિમાત્રિક અને ત્રિમાત્રિક ઉચ્ચારણ થઈ શકે છે. જેને અનુક્રમે હ્રસ્વ, દીર્ઘ અને પ્લુત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ કાલાનુસારી વિભાજન થયું.

સંસ્કૃત ભાષામાં પ્રયોજાતા વર્ણોનાં ઉચ્ચારણસ્થાન છે. મૂર્ધા, દાંત, ઓઠ, જીવ્હામૂળ અને ઉપધ્મા. દરેક વર્ણનું તેની ઉત્પત્તિના સ્થાનને અનુલક્ષીને વર્ગીકરણ થઈ શકે છે. જેમકે, અ, કવર્ગ, હ, વિસર્ગ એ કંઠ્ય વર્ણો છે; ઈ, ચવર્ગ, ય અને શ એ તાલવ્ય વર્ણો છે; ઋ, ટવર્ગ, ર, ષ એ મૂર્ધન્ય વર્ણો છે, લૃ, તવર્ગ, લ, સ એ દંત્ય વર્ણો છે; ઉ, પવર્ગ, ઉપધ્માનીય એ ઓષ્ઠ્ય વર્ણો છે; ઙ, ઞ, ણ, ન, મ એ નાસિક્ય વર્ણો છે; વ એ દંતોષ્ઠ્ય વર્ણ છે, અનુસ્વાર એ અનુનાસિક વર્ણ છે. અને છેલ્લે જિહ્વામૂલીય વર્ણ છે. ≍ क ≍ ख

આભ્યંતર પ્રયત્નો પાંચ છે : સ્પૃષ્ટ, ઈષત્-સ્પૃષ્ટ, ઈષદ્-વિવૃત, વિવૃત અને સંવૃત. એને અનુસરીને વર્ગીય વ્યંજનોને ઈષદ્-વિવૃત વર્ણો અને સ્વરોને વિવૃત વર્ણો કહેવાય છે. પ્રત્યક્ષ ભાષામાં 'અ' એ સ્વર સંવૃત પ્રયત્ન વાળો ઉચ્ચારાય છે, પરંતુ વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં કાર્યો માટે સગવડ રૂપે તેને વિવૃત જ ગણી લઈને નિયમોનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે.

બાહ્યપ્રયત્નો અગિયાર છે : વિવાર, સંવાર, શ્વાસ, નાદ, ઘોષ, અઘોષ, અલ્પપ્રાણ, મહાપ્રાણ, ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત. એને અનુસરીને વિભાજન કરતાં વર્ગીય વ્યંજનોમાંથી દરેક વર્ગના પહેલા અને બીજા સ્પર્શવર્ણો, તેમના યમવર્ણો, વિસર્ગ, શ, ષ, સ, જિહ્વામૂલીય

અને પ્રથમ દ્વિતીય સ્પર્શવર્ણોના યમ આટલા વર્ણોનો બાહ્ય પ્રયત્ન વિવાર, શ્વાસ અઘોષ છે. જ્યારે વર્ગીય વ્યંજનોમાંના ત્રીજા અને ચોથા, તેમના યમવર્ણો, અનુસ્વાર અને નાસિક્ય વર્ણોનો બાહ્ય પ્રયત્ન સંવાર, નાદ, ઘોષ છે.

દરેક વર્ગીય સ્પર્શવર્ણોમાંના પહેલા અને ત્રીજા તથા પાંચમા વર્ણોનો બાહ્ય પ્રયત્ન અલ્પપ્રાણ છે, જ્યારે બીજા અને ચોથા વર્ણોનો બાહ્ય પ્રયત્ન મહાપ્રાણ છે.

દરેક સ્વરનો બાહ્ય પ્રયત્ન ઉદાત્ત, અનુદાત્ત કે સ્વરિત હોઈ શકે છે. અને એ સ્વરની સાથે એક કે વધુ વ્યંજનો જોડાય તોપણ તે સ્વરને અનુસરીને જ બાહ્ય પ્રયત્ન ગણાય છે. દરેક સ્વરના હ્રસ્વ, દીર્ઘ, પ્લુત, ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત, અનુનાસિક, અનનુનાસિક એમ પરસ્પર મિશ્રણ દ્વારા પેટા પ્રકારો પડે છે.

ઉપર જણાવેલ વર્ગીકરણ પ્રથમ નજરે જ સ્પષ્ટ થઈ શકે તે રીતે નીચેનાં ત્રણ કોષ્ઠકોમાં જોઈ શકાશે :

૧. દરેક સ્વરના અઢાર પ્રકારોનું કોષ્ટક

અ ઈ ઉ ઋ લૃ	અ ઈ ઉ ઋ એ ઓ ઐ ઔ	અ ઈ ઉ ઋ એ ઓ ઐ ઔ
હ્રસ્વ પ્રકારો	દીર્ઘ પ્રકારો	પ્લુત પ્રકારો
૧ ઉદાત્ત-અનુનાસિક	૭ ઉદાત્ત-અનુનાસિક	૧૩ ઉદાત્ત-અનુનાસિક
૨ ઉદાત્ત-અનનુનાસિક	૮ ઉદાત્ત-અનનુનાસિક	૧૪ ઉદાત્ત-અનનુનાસિક
૩ ઉદાત્ત-અનુનાસિક	૯ અનુદાત્ત-અનુનાસિક	૧૫ અનુદાત્ત-અનુનાસિક
૪ અનુદાત્ત-અનનુનાસિક	૧૦ અનુદાત્ત-અનનુનાસિક	૧૬ અનુદાત્ત-અનનુનાસિક
૫ સ્વરિત-અનુનાસિક	૧૧ સ્વરિત-અનુનાસિક	૧૭ સ્વરિત-અનુનાસિક
૬ સ્વરિત-અનનુનાસિક	૧૨ સ્વરિત-અનનુનાસિક	૧૮ સ્વરિત-અનનુનાસિક

૨. આભ્યંતર અને બાહ્ય પ્રયત્નનું કોષ્ટક

આભ્યંતર પ્રયત્ન	સ્પષ્ટ	ઈષત્સ્પૃષ્ટ	ઈષદ્વિવૃત	વિવૃત	સંવૃત
સંજ્ઞા	સ્પર્શવર્ણો	અંતઃસ્થવર્ણો	ઉષ્મવર્ણો	ઉદાત્ત, અનુદાત્ત, સ્વરિત	
વ્યંજનો અને સ્વરો	ક ખ ગ ઙ ઘ પ ફ બ મ ભ ચ છ જ ઞ ઝ ટ ઠ ડ ણ ઢ ત થ દ ન ધ	ય વ ર લ	શ ષ સ હ	અ ઈ એ ઉ ઓ ઋ ઐ લૃ ઔ	અ હ્રસ્વ પ્રયોગમાં
બાહ્ય પ્રયત્નો	અલ્પ પ્રાણ મહા પ્રાણ અલ્પ પ્રાણ મહા પ્રાણ વિવાર સંવાર સંવાર શ્વાસ નાદ નાદ અઘોપ ઘોષ ઘોષ	અલ્પપ્રાણ સંવાર નાદ ઘોષ	મહાપ્રાણ વિવાર સંવાર શ્વાસ નાદ અઘોષ ઘોષ	અલ્પપ્રાણ સંવાર નાદ ઘોષ	અલ્પપ્રાણ સંવાર નાદ ઘોષ

૩. વર્ણોના ઉચ્ચારણસ્થાનનું કોષ્ટક :

કંઠ	તાલુ	મૂર્ધા	દંત	ઓઠ	નાસિકા	કંઠતાલ	કંઠોષ્ઠ	દંતોષ્ઠ	જિહ્વા મૂલ	નાસિકા
અ	ઈ	ઋ	લૃ	ઉ	મ					
ક	ચ	ટ	ન	પ	મ	એ	ઓ	વ	≍ક	—
ખ	છ	ઠ	થ	ફ	ઙ	ઐ	ઔ			
ગ	જ	ડ	દ	બ	ણ					
ઘ	ઝ	ઢ	ધ	ભ	ન					અનુ.
ઙ	ઞ	ણ	ન	મ						
હ	ય	ર	લ	≍પ						
:	શ	ષ	સ							

≍ક = જિહ્વામૂલીય વર્ણ; ≍પ= ઉપધ્માનીય વર્ણ

અષ્ટાધ્યાયીમાંના સંહિતા પ્રકરણને સમજવા માટે 'સવર્ણ' સંજ્ઞાની સમજણ જરૂરી થઈ પડે છે. અને 'સવર્ણ' સંજ્ઞાની સમજણ માટે વર્ણોના વર્ગીકરણને લગતી ઉપર દર્શાવેલી માહિતી જાણવી અનિવાર્ય થઈ પડે છે. ઉપરાંત આ માહિતીને આધારે અમુક વર્ણને સ્થાને સંધિમાં અમુક જ વર્ણ કેમ આવે છે તે સરળતાથી અને વૈજ્ઞાનિક રીતે સમજી શકાય છે.

(च) अथ संज्ञाप्रकरणम्

अइउण् १ । ऋलृक् २ । एओङ् ३ । ऐऔच् ४ । हयवरट् ५ । लण् ६ । अमङणनम् ७ । झभञ् ८ । घढधष् ९ । जबगडदश् १० । खफछठथचटतव् ११ । कपय् १२ । शषसर् १३ । हल् १४ । इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञाऽर्थानि । एषामन्त्या इतः । हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः । लणमध्ये त्वित्संज्ञकः ।

हलन्त्यम् १ । ३ । ३ ॥ उपदेशेऽन्त्यं हलित्स्यात् । उपदेश आद्योच्चारणम् । सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयं सर्वत्र ।

अदर्शनं लोपः १ । १ । ६० ॥ प्रसक्तस्याऽदर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् ।

तस्य लोपः १ । ३ । ९ ॥ तस्येतो लोपः स्यात् । णादयोऽणाद्यर्थाः ।

आदिरन्त्येन सहिता १ । १ । ७१ ॥ अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्यात् । यथा-'अण्'-इति अइउवर्णानां संज्ञा । एवमच्हल्-अलित्यादयः ।

ऊकालोऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः १ । २ । २७ ॥ उश्च[१] ऊश्च[२] ऊश्च[३] वः, वां कालो इव कालो यस्य सोंऽच् क्रमाद् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् । स प्रत्येकमुदात्तादि-भेदेन त्रिधा ।

उच्चैरुदात्तः १ । २ । २९ ॥ [ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेष्वधोभागे निष्पन्नोऽ-जुदात्तसंज्ञः स्यात् ।]

नीचैरनुदात्तः १ । २ । ३० ॥ [ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्ध्वभागे निष्पन्नोऽ-जुदात्तसंज्ञः स्यात् ।]

समाहारः स्वरितः १ । २ । ३१ ॥ [उदात्तानुदात्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् ।] स नवविधोऽपि प्रत्येकमनुनासिकत्वाननुनासिकत्वाभ्यां द्विधा ।

मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः १ । १ । ८ ॥ मुखसहितनासिकयोच्चार्यमाणो वर्णोऽनुनासिकसंज्ञः स्यात् । तदित्थम् - अ इ उ ऋ एषां वर्णानाप्रत्येकमष्टादश भेदाः । लृवर्णस्य द्वादश तस्य दीर्घाभावात् । एचामपि द्वादश तेषां ह्रस्वाभावात् ।

तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णम् । १ । १ । ९ ॥ ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयं यस्य येन तुल्यं तन्मिथः सवर्णसंज्ञं स्यात् । (ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यं वाच्यम्) । अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः । इचुयशानां तालु । ऋटषाणां मूर्धा । लृतुलसानां दन्ताः । उपूपध्मानीयानामोष्ठौ । ञमङणनानां नासिका च । एदैतोः कण्ठतालु । ओदौतोः कण्ठोष्ठम् । वकारस्य दन्तोष्ठम् । जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलम् । नासिकाऽनुस्वारस्य । यत्नो

द्विधा-आभ्यन्तरो, वाह्यश्च । आद्यः पञ्चधा-स्पृष्टेषत्स्पृष्टेषद्विवृतविवृतसंवृतभेदात् । तत्र स्पृष्ट प्रयत्नं-स्पर्शानाम् । ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम् । ईषद्विवृतमूष्मणाम् । विवृतं-स्वराणाम् । ह्रस्वस्याऽवर्णस्य प्रयोगे-संवृतम् । प्रक्रियादशायां तु विवृतमेव । बाह्यप्रयत्नस्त्वेकादशधा । विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति । खरो-विवाराः श्वासा अघोषाश्च । हशः-संवारा नादा घोषाश्च । वर्गाणां प्रथमतृतीयपञ्चमा यणश्चाऽल्पप्राणाः । वर्गाणां द्वितीयचतुर्थौ शलश्च महाप्राणाः । कादयो मावसानाः स्पर्शाः । यणोऽन्तः स्थाः । शल ऊष्माणः । अचः स्वराः । ≍क≍ख इति कखाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीयः । ≍प≍फ इति पफाभ्यां प्रागर्धविसर्गसदृश उपध्मानीयः 'अं', 'अः' इत्यचः परावनुस्वारविसर्गौ ।

अणुवित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः १ । १ । ६९ ॥ प्रतीयते-विधीयते-इति प्रत्ययः । अविधीयमानोऽणुदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् । अत्रैवाऽण् परेण कारेण । कु चु टु तु पु एते उदिताः । तदेवम्-अ इत्यष्टादशानां संज्ञा । तथेकारोकारौ । ऋकारस्त्रिंशतः एवम्-लृकारोऽपि । एचो द्वादशानाम् । अनुनासिकाननुनासिकभेदेन यवला द्विधा । तेनाऽननुनासिकास्ते द्वयोर्द्वयोस्संज्ञा ।

परः सन्निकर्षः संहिता १ । ४ । १०९ ॥ वर्णानामतिशयितः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात् ।

हलोऽनन्तराः संयोगः १ । १ । ७ ॥ अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ।

(૭) સંહિતા, તેનું પ્રયોજન અને સન્ધિના પ્રકારો :

આપણે ભાષા બોલીએ ત્યારે વાક્યોમાંના શબ્દોનું સળંગ ઉચ્ચારણ કરીએ છીએ. વેદો, દર્શનો, ઈતિહાસપુરાણ, કથા, આખ્યાયિકા, મહાકાવ્ય, ખંડકાવ્ય, મુક્તક કાવ્ય, નાટકો, બાલનીતિ કથાઓ, વગેરે સર્વ પ્રકારના સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં હંમેશાં સન્ધિ થયેલી જોવા મળે છે; આ સન્ધિ માત્ર પદો વચ્ચે જ નહીં બલકે વાક્યો વચ્ચે પણ થયેલી હોવાનું પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોમાં જોવા મળે છે. આ કારણે 'સંહિતા', અર્થાત્ સન્ધિ, એ સંસ્કૃતભાષામાં ખૂબ અગત્યનો વિષય ઠરે છે; અને એની જાણકારી વગર સંસ્કૃતભાષા સમજવામાં ખૂબ મોટું વિઘ્ન આવી પડે છે.

પાણિનિએ અષ્ટાધ્યાયીમાં 'સંહિતા' સંજ્ઞા પર સંનિકર્ષ અર્થાત્ 'વર્ણોનું એકબીજા સાથે અતિશય સામીપ્ય' એ અર્થમાં પ્રયોજી છે. દા.ત.

क् ऋ ष् ण् अः એ વર્ણો એકબીજા સાથે અતિશય સામીપ્ય રહીને ઉચ્ચારાય ત્યારે વર્ણોની 'સંહિતા' થઈને कृष्णः એમ શબ્દ બને છે. વર્ણો આ રીતે એક બીજા સાથે આવવાથી તેમનામાં જે ફેરફારો થાય છે તેમને આપણે 'સન્ધિ' નામે ઓળખીએ છીએ; પાણિનિએ 'સંહિતા' શબ્દમાં સન્ધિનો સમાવેશ કરી લીધો છે. આ ઉપરાંત પાણિનિએ વચમાં સ્વરના વ્યવધાન વગર એકબીજાની ખૂબ નજીક આવેલા વ્યંજનો માટે 'સંયોગ' શબ્દ વાપર્યો છે. જેમ કે, ष् + ण् + अ = ष्ण, त् + स् + न् + य् + अ = त्सन्य વગેરેમાં. આ 'સંયોગ'ની પરિસ્થિતિને લીધે વ્યંજનોમાં જે ફેરફારો થાય તે પણ 'સન્ધિ' જ છે અને 'સંહિતા'માં તેનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે.

પ્રાચીન વ્યવહારને બાજુમાં રાખીને વ્યાકરણ દૃષ્ટિએ સન્ધિ કયા સંજોગોમાં જરૂરી છે અને ક્યાં સ્વૈચ્છિક છે તે દર્શાવતી વૈયાકરણોની નીચેની કારિકા ખૂબ પ્રચલિત છે :

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥

આ કારિકા જણાવે છે કે દરેક અખંડપદની અંતર્ગત સન્ધિ કાયમ થયેલી હોવી જોઈએ. અર્થાત્ પ્રાતિપદિક કે ધાતુને વિભક્તિના કે પુરુષ, કાળ વગેરેના પ્રત્યયો લાગે ત્યારે તેમની વચ્ચે સન્ધિ થવી જ જોઈએ. ધાતુની પૂર્વે ઉપસર્ગ આવે તો તે બંને વચ્ચે પણ સન્ધિ અવશ્ય થવી જોઈએ. બે કે વધુ પદો સમાસ રૂપે જોડાઈને એક પદરૂપ બને ત્યારે તે પદો વચ્ચે પણ સન્ધિ થવી અનિવાર્યપણે જરૂરી છે. પરંતુ વાક્યમાંના પદો વચ્ચે સન્ધિ કરવી કે ન કરવી એ વક્તાની ઈચ્છા ઉપર નિર્ભર છે; વક્તા પોતે ઈચ્છે ત્યાં વાક્યમાં જોઈએ તે રીતે વિરામ કરી શકે છે. અને એવો વિરામ થાય ત્યારે પદો વચ્ચે સંહિતા, અર્થાત્ સન્ધિ, નહીં થાય. સામાન્યતઃ વક્તા વાક્યમાં ક્લિષ્ટતા કે અસ્પષ્ટતા નિવારવા જ વિરામ કરતો હોય છે અને આવા વિરામ સામાન્યતઃ બે ત્રણ સ્થાને જ આવી શકે છે. શ્લોકમાં બીજા અને

ચોથા પાદ પછી વિરામ આવે છે. જ્યાં જ્યાં વિરામ આવે ત્યાં સન્ધિ નથી થતી. વાક્યભેદ થવા છતાં પણ સન્ધિ થતી હોવાના દાખલા ઉપનિષદોમાં જોવા મળે છે. જેમ કે सोऽहं भगवते सहस्त्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहीति (બૃ.ઉપ. ૪.૩.૧૫). ઉપનિષદોની મધુર સરલ રચના ગુરુશિષ્ય સંવાદ રૂપે તે જમાનાની બોલચાલની જીવંત સંસ્કૃતભાષામાં હોવાથી તેમાં કોઈ જ પંક્તિ સન્ધિ રહિત નથી જોવા મળતી. આ રીતે સન્ધિ એ સ્વાભાવિક અને સહજ પ્રવૃત્તિ છે. વૈકલ્પિક કે કૃત્રિમ નથી.

સંસ્કૃત ભાષામાં, કે કોઈપણ બોલચાલની ભાષામાં સાધારણતઃ બે સ્વરો પાસે પાસે આવી જાય ત્યારે કુદરતી રીતે જ તેમના ઉચ્ચારણમાં સન્ધિ થઈ જ જાય છે. આ પ્રકારે જે રીતની સન્ધિ છેક વેદકાળથી પાણિનિના જમાના સુધી સંસ્કૃત ભાષાના ઉચ્ચારણમાં થતી જોવા મળતી હતી તેના સર્વે નમૂનાનો સંગ્રહ અષ્ટાધ્યાયીમાં કરી લેવામાં આવ્યો છે અને તેને લગતાં સૂત્રો સંહિતાધિકારની અંતર્ગત વણી લેવામાં આવ્યાં છે. 'સંહિતા' કુદરતી છે, જ્યારે વ્યાકરણદૃષ્ટિએ એનું વિશ્લેષણ કરીને તેમાંના વર્ણોના ફેરફારને સમજવો તેને 'વિગ્રહ' કહે છે.

કયા વર્ણ પછી કયો વર્ણ આવે છે તેને આધારે સન્ધિનું સ્વરૂપ નક્કી થાય છે. સન્ધિ થવા માટે મુખ્યતઃ વર્ણોચ્ચાર માટે ઉચ્ચારણ-અવયવોની અમુક મર્યાદાઓ જવાબદાર હોય છે. કંઠ્ય પછી સીધા જ તાલવ્યનું ઉચ્ચારણ કરવામાં જીભને જે કષ્ટ પડે તેના બચાવમાં જીભ એ બે છેડા વચ્ચે સમન્વય સાધવા અમુક બાંધછોડની તરકીબ અજમાવે છે. 'ઉચ્ચારણશુદ્ધિ'ની કડક તાલીમ લીધેલ વ્યક્તિની જીભ કેળવાઈ જાય ત્યારે આ કષ્ટ ઓછું થઈ જાય છે. બાકી સામાન્ય રીતે તો ગુજરાતી ભાષાભાષી જનને ત્રણ પ્રકારના ઉષ્મ વ્યંજનો વચ્ચેનો ભેદ ઉચ્ચારણમાં પાડવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એ જ રીતે 'ર', 'લ' અને 'ળ'નું ઉચ્ચારણ પણ સામાન્યજનને માટે સેળભેળિયું થઈ જાય છે. કુદરતી રીતે તો જીભ મોટે ભાગે સરળતા સાધવાનું વલણ ધરાવે છે. જે પ્રવૃત્તિ ભાષાના

પરિવર્તન માટે જવાબદાર છે તે જ સન્ધિ માટે પણ વત્તે-ઓછે અંશે જવાબદાર છે.

સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં સન્ધિના મુખ્ય પ્રકાર તો બે જ છે : (૧) અચ્-સન્ધિ, અર્થાત્ સ્વરસન્ધિ, અર્થાત્ બે સ્વરવર્ણો એકબીજાને લગોલગ આવી જતાં તેમનામાં જે ફેરફાર થાય તે; (૨) હલ્-સન્ધિ, અર્થાત્ વ્યંજનસન્ધિ, અર્થાત્ બે વ્યંજનો એકબીજાની લગોલગ આવી સંયોગ પામતાં જે ફેરફાર થાય તે; વ્યંજનવર્ણ પછી સ્વરવર્ણ આવવાથી વ્યંજનવર્ણમાં ફેરફાર થાય તો તેને પણ હલ્-સન્ધિ જ કહેવામાં આવે છે.

અચ્-સન્ધિમાં પણ પેટાપ્રકારો પડે છે. બે સ્વરો લગોલગ આવીને તેમનો દીર્ઘ બની જાય ત્યારે તેને 'દીર્ઘાદેશ', 'દીર્ઘીભાવ' કે 'દીર્ઘીકરણ' કહે છે. બંનેને બદલે સ્થાને સંયુક્ત સ્વર આવી જાય ત્યારે 'ગુણભાવ' કે 'વૃદ્ધિભાવ' કહેવાય છે. બંનેમાંથી એકને બદલે અંતઃસ્થ વર્ણ આવી જાય ત્યારે 'યણ્ભાવ' કહેવાય છે. અંતઃસ્થને બદલે સ્વર આવી જાય ત્યારે 'સંપ્રસારણ' થયું કહેવાય છે. બેમાંથી પહેલો જ રહે ત્યારે 'પૂર્વરૂપ-એકાદેશ' અને પછીનો જ રહે તો 'પરરૂપ-એકાદેશ' કહેવાય છે. અને સન્ધિ થવાના સંજોગો હોવા છતાં સન્ધિ ન થાય અને પદો પોતાના મૂળ સ્વરૂપે અકબંધ રહે તો તેને 'પ્રકૃતિભાવ' કહેવાય છે.

હલ્-સન્ધિમાં પણ ચવર્ગના વર્ણને બદલે કવર્ગનો વર્ણ આવી જાય તો કુત્વ, કવર્ગના વર્ણને બદલે ચવર્ગનો વર્ણ આવે તો ચુત્વ, તવર્ગના વર્ણને બદલે ટવર્ગનો વર્ણ આવે તો 'મૂર્ધન્ય-આદેશ', સ્ કે શ્નો ષ્ થાય તો 'ષત્વ', ન્ નો ણ્ થઈ જાય તો 'ણત્વ', સ્ ને બદલે ર્ થઈ જાય તો 'ર્ત્વ' કહે છે સ્ કે ર્ નો વિસર્ગ થઈ જાય. વિસર્ગનો સ્ કે ર્ થઈ જાય, કે વિસર્ગ અકબંધ રહે તો આ બધા ફેરફારોને 'વિસર્ગસન્ધિ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. **વિસર્ગસન્ધિ** વાસ્તવમાં તો વ્યંજન-સન્ધિ જ છે, પણ માહેશ્વર સૂત્રોમાં વિસર્ગનો સમાવેશ થયો નથી તેથી તેને 'હલ્-સન્ધિ' કહેવું શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ ઉચિત નથી ગણાતું. આ કારણે કૌમુદી વગેરે

ગ્રન્થોમાં તેને અલગ પ્રકાર ગણાવ્યો છે સમાસમાં પણ પદોની વચ્ચે સન્ધિ થાય છે તેને 'સમાસસન્ધિ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એ જ રીતે પ્રતિપાદિક કે ધાતુ પછી પ્રત્યય, આગમ, આદેશ વગેરે થતાં આંતરિક સન્ધિ થાય છે જ, તેને 'સ્વાદિસન્ધિ' કે 'અપદાન્તસન્ધિ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ બધામાં સન્ધિ તો છેવટે સ્વરો કે વ્યંજનો વચ્ચે જ થતી હોય છે એ ભૂલવાનું નથી.

ભાષા તો હંમેશાં ઉચ્ચારિત જ હોય. લિખિત સ્વરૂપ એ તો કેવળ એ ઉચ્ચરિત સ્વરૂપનું લિપિ-આધારિત પ્રતીક છે. તેથી સન્ધિ મૂલતઃ ઉચ્ચારણ પ્રક્રિયા ઉપર જ આધારિત છે. અને ભાષાનું વિશ્લેષણ કરવા વ્યાકરણ જ્યારે તેનું વાક્યો, પદો અને વર્ણોમાં કલ્પિત વિભાજન કરીને તેને સુવ્યવસ્થિત માળખા દ્વારા સમજવા પ્રયત્ન કરે ત્યારે લિપિનો આશરો લેવો જ પડે. અને વિશ્લેષણ કર્યા પછી એ વર્ણો, શબ્દો અને વાક્યરૂપમાં પરિણમે ત્યારે કઈ કઈ પરિવર્તન પ્રક્રિયામાંથી પસાર થયાં છે એ બતાવવાની અને એ માટે પણ લિપિનો આધાર લેવાની ફરજ પડે છે. સંસ્કૃત ભાષા પ્રાચીનકાળે બ્રાહ્મી લિપિમાં લખાતી અને પછી તેમાંથી દેવનાગરી લિપિમાં લખાવા લાગી. આ ભાષામાં સ્વતંત્ર સ્વરવર્ણો માટે અલગ પ્રતીકો છે અને એ સ્વરવર્ણો વ્યંજનો સાથે જોડાય ત્યારે વ્યંજન+સ્વર એ બંનેને સંયુક્ત દર્શાવવા માટે સ્વરનાં પ્રતીકો જરા બદલાઈ જાય છે. દા.ત. अ, इ, उ, ऋ, ए, ओ વગેરે સ્વરવર્ણો સ્વતંત્ર હોય ત્યારે આ રીતે જ લખાય છે; પરંતુ વ્યંજન સાથે જોડાતાં કેવળ क्+ा=क, क+ि=कि, क्+ ु=कु, क+ ू=कू, क+ ृ=कृ, क+ े=के, क+ ै=कै, क+ो=को, क+ौ=कौ इत्यादि દ્વારા દર્શાવાય છે. સન્ધિનો વિચાર કરતી વખતે આ લિપિવિષયક હકીકત ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાની છે, કેમકે ઉચ્ચરિત વર્ણો, શબ્દો કે વાક્યો લિપિ દ્વારા જ ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષ રૂપ ધારણ કરીને આપણી સામે ખડા થવાના છે. કોઈ પણ શબ્દ રૂપની સિદ્ધિ કરતી વખતે તેમાંના અંગભૂત વર્ણો કઈ રીતે પરસ્પર જોડાય છે અને એમાં

પાણિનીય વ્યાકરણના કયા નિયમો લાગુ પડે છે એ દર્શાવવું તેને "સિદ્ધિ પ્રક્રિયા" કહે છે. પાણિનીય વ્યાકરણના નિયમો સૂત્રરૂપે હોવાથી તે તે નિયમ સૂત્રનિર્દેશ દ્વારા દર્શાવવામાં આવે છે. કયા રૂપની સિદ્ધિ માટે ક્યાં ક્યાં સૂત્રો કયા ક્રમે ક્યારે કામ કરે છે તેનું માળખું લક્ષમાં રાખીને જ ભટ્ટોજી દીક્ષિતે પોતાની 'સિદ્ધાન્તકૌમુદી'માંના પ્રકરણોની યોજના માંડી છે. શબ્દ રૂપની સિદ્ધિમાં વિશ્લેષિત શબ્દાવયવોના સંયોજનની પાકી સમજ આવે તે માટે 'સન્ધિ' એ ખૂબ આવશ્યક પ્રાથમિક જરૂરિયાત હોવાથી રૂપસિદ્ધિની પ્રક્રિયાઓ આરંભ કરતાં પહેલાં સન્ધિની પૂરી સમજ આપવા અચ્-સન્ધિ, હલ્-સન્ધિ, વિસર્ગ સન્ધિ, સ્વાદિ-સન્ધિ એવાં પ્રકરણો પાડી તેમાં તે તે સન્ધિવિષયક સર્વે સૂત્રોની સમજ કૌમુદીકારે આપી દીધી છે. આ સમજ સંસ્કૃતભાષાના માધ્યમ દ્વારા અને ખૂબ સંક્ષેપમાં આપી હોવાથી શિખાઉ જ્ઞાનાર્થીને 'કૌમુદી' પણ શીતળતાને બદલે તાપનો અનુભવ કરાવી દે છે.

પંડિત ચારુદેવ શાસ્ત્રીએ પોતાના 'વ્યાકરણચંદ્રોદય' ગ્રંથમાં સન્ધિ વખતે વર્ણોમાં મહત્વના ફેરફારોને ખૂબ વિશદતાપૂર્વક દર્શાવતાં કહ્યું છે કે સંસ્કૃત ભાષાનો સ્વભાવ જ એવો છે કે, થોડાક અપવાદો બાદ કરતાં, એક પછી બીજાનું તરત ઉચ્ચારણ કરવાનું આવે ત્યારે સ્વરવર્ણો પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં ટકી રહેતા નથી. એક સ્વરવર્ણ પછી તરત જ બીજો સ્વરવર્ણ આવવા લાગે કે તરત જ એ બેના સ્થાને કાં તો એવો જ એક દીર્ઘસ્વર ઉચ્ચારાઈ જાય છે, કાં તો એમાંનો એક વ્યંજન રૂપે પરિણમે છે, કાં તો એ બેના સ્થાને પૂર્વવર્ણ અથવા પરવર્ણ એ બેમાંથી એક જ બચે છે. બે સ્વરો અલગ રહે તો સંક્ષેપ, પ્રવાહ અને ભાષાસૌંદર્ય હણાઈ જાય.

એ જ રીતે અઘોષ વ્યંજન તથા ઘોષ વ્યંજન એકબીજા પછી આવે તો તેમનું ઉચ્ચારણ ક્લિષ્ટ બની જાય છે. આવા સંજોગોમાં પ્રથમ અઘોષ પણ ઘોષ બની જાય છે. અથવા પ્રથમ ઘોષ વર્ણ તેની પછીના અઘોષવર્ણના પ્રભાવને લીધે જાતે જ અઘોષ બની જાય છે. આ એક

પ્રકારનું સમીકરણ કે સરલીકરણ છે. તવર્ગના વર્ણ પછી ચવર્ગનો વર્ણ ઉચ્ચારવાની સંભાવના ખડી થતાં જ તવર્ગનો વર્ણ ચવર્ગના વર્ણમાં પલટાઈ જાય છે. એ જ રીતે ટવર્ગના વર્ણનું ઉચ્ચારણ કરવાની સંભાવના ઉપસ્થિત થતાં તે ટવર્ગના વર્ણમાં ફેરવાઈ જાય છે. આ એક પ્રકારનું એકવર્ગીકરણ કે સમીકરણ છે. એ જ રીતે અનુનાસિકતારહિત અનનુનાસિક-વર્ણ પછી અનુનાસિક વર્ણ ઉચ્ચારવાની જરૂર ઊભી થતાં એ પૂર્વવર્ણ પણ અનુનાસિક જ ઉચ્ચારાઈ જાય છે. આ પણ સમીકરણ છે. તવર્ણ પછી લવર્ણ આવતો હોય તો એ તવર્ણ પણ લકાર રૂપે પલટાઈ જાય છે, જેને 'લત્વાપત્તિ' કહે છે. આમાં પણ સમીકરણપ્રક્રિયા જવાબદાર છે. મનુષ્યનાં મુખમાંના ઉચ્ચારણ-અવયવો વર્ણપરુષતાને ટાળીને ધ્વનિસૌકર્ય માટે સ્થાન-પ્રયત્નની એકતા સાધવા કુદરતી રીતે જ પ્રયત્નશીલ રહે છે; આ કુદરતી પરિસ્થિતિ જ સમીકરણ પ્રક્રિયાને જન્મ આપે છે. આમાં જ સન્ધિપ્રક્રિયાનાં બીજ છુપાયાં છે.

રૂપસિદ્ધિની દૃષ્ટિએ રૂપસિદ્ધિમાં સન્ધિપ્રક્રિયાનું જ્ઞાન અનિવાર્યપણે આવશ્યક હોવાથી આ પ્રકારોને લક્ષમાં રાખીને સન્ધિ વિષેનાં મહત્વનાં પાણિનીય સૂત્રો વિષે પરિચય મેળવી લઈશું. સન્ધિના ચાર પ્રકાર પડે છે. પદાન્તસન્ધિ, અપદાન્તસન્ધિ, સમાસસન્ધિ અને ઉપસર્ગસન્ધિ.

अथ अच्सन्धिः ।

इको यणचि ६ । १ । ७७ ॥ इकः स्थाने यण् स्यादचि संहितायां विषये । 'सुधी उपास्यः' इति स्थिते ।

तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य १ । १ । ६६ ॥ सप्तमीनिर्देशेन विधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाऽव्यवहितस्य पूर्वस्य बोध्यम् ।

स्थानेऽन्तरतमः १ । १ । ५० ॥ प्रसङ्गे सति सदृशतम आदेशः स्यात् । सुध्य् उपास्य इति जाते ।

अनचि च ८ । ४ । ४७ ॥ अचः परस्य यरो द्वे वा स्तो, न त्वचि । इति धकारस्य द्वित्वम् ।

झलां जश् झशि ८ । ४ । ५३ ॥ स्पष्टम् । इति पूर्वधकारस्य दकारः ।

संयोगान्तस्य लोपः ८ । २ । २३ ॥ संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्यात् ।

अलोऽन्तस्य १ । १ । ५२ ॥ षष्ठीनिर्दिष्टोऽन्त्यस्याऽल आदेशः स्यात् । इति यलोपे प्राप्ते । (यणः प्रतिषेधो वाच्यः) सुद्ध्युपास्यः । मद्ध्वरिः । धात्त्रंशः । लाकृतिः ।

एचोऽयवायावः ६ । १ । ७८ ॥ एचः क्रमादय् अव् आय् आय् एते स्युरचि ।

यथासंख्यमनुदेशः समानाम् १ । ३ । १० ॥ समसम्बन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात् । हरये । विष्णवे । नायकः । पावकः ।

वान्तो यि प्रत्यये ६ । १ । ७९ ॥ यकारादौ प्रत्यये परे ओदौतोरव् आव् एतौ स्तः । गव्यम् । नाव्यम् । (अध्वपरिमाणे च) गव्यूतिः ।

अदेङ्गुणः १ । १ । २ ॥ अत् एङ् च गुणसंज्ञः स्यात् ।

तपरस्तत्कालस्य १ । १ । ७० ॥ तः परो यस्मात्स च तात्परश्चोच्चार्यर्णमाणः समकालस्यैव संज्ञा स्यात् ।

आद् गुणः ६ । १ । ८७ ॥ अवर्णादचि परे पूर्वपरयोरेको गुण आदेशः स्यात् । उपेन्द्र । गङ्गोदकम् ।

उपदेशेऽजनुनासिक इत् १ । ३ । २ ॥ उपदेशेऽनुनासिकोऽजित्संञ्ज्ञः स्यात् । प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः । लण्सूत्रस्थाऽवर्णन सहोच्चार्यमाणो रेफो रलयोः संज्ञ ।

उरण् रपरः १ । १ । ५१ ॥ 'ऋ' इति त्रिशतः सञ्ज्ञत्युक्तम् । तत्थाने योऽण् स रपरः सन्नेव प्रवर्तते । कृष्णर्द्धिः । तवल्कारः ।

लोपः शाकल्यस्य ८ । ३ । १९ ॥ अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्यवयोर्लोपो वाऽशि परे ।

पूर्वत्रासिद्धम् ८ । २ । २ ॥ सपादसप्ताध्यार्यीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा, त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यात् । हर इह । हरयिह । विष्ण इह । विष्णविह ।

वृद्धिरादैच् १ । १ । १ ॥ आदैच्च वृद्धिसञ्ज्ञः स्यात् ।

वृद्धिरेचि ६ । १ । ८८ ॥ आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । गुणापवादः कृष्णैकत्वम् । गङ्गौघः देवैश्वर्यम् । कृष्णौत्कण्ठ्यम् ।

एत्येधत्यूठ्सु ६ । १ । ८९ ॥ अवर्णादेजाद्योरेत्येषत्योरूठि च परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । उपैति । उपैधते प्रष्ठौहः । एजाद्योः किम् ? उपेतः । मा भवान्प्रेदिधत् । **अक्षा-**

दूहिन्यामुपसंख्यानम् । अक्षौहिणी सेना । **प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु** । प्रौहः प्रौढः । प्रौढिः । प्रैषः । प्रैष्यः **ऋते च तृतीगासमासे** । सुखेन ऋतः सुखार्तः । तृतीयेति । किम्? परमर्तः ।

प्र-वत्सतर कम्बल-वसना र्ण-दशानामृणे । प्रार्णम् । वत्सतरार्णम् इत्यादि ।

उपसर्गाः क्रियायोगे १ । ४ । ५९ ॥ प्रादयः क्रियायोगे उपसर्गसंज्ञाः स्युः । प्र परा अप सम् अनु अव निस् निर् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सु उद् अभि प्रति परि उप-एते **प्रादयः** ।

भूवादयो धातवः १ । ३ । १ ॥ क्रियावाचिनो भ्वादयो धातुसंज्ञाः स्युः ।

उपसर्गादृति धातौ ६ । १ । ९१ ॥ अवर्णान्तादुपसर्गदुकारादौ धातौ परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् । प्रार्च्छति ।

एङिपररूपम् ६ । १ । ९४ ॥ आदुपसर्गादेङादौ धातौ पररूपमेकादेशः स्यात् । प्रेजते । उपोषति ।

अचोऽन्त्यादि टि । १ । १ । ६४ ॥ अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात् । शकन्ध्वादिषु पररूपं वाच्यम् । तच्च टेः । शकन्धुः । कर्कन्धुः । मनीषा । आकृतिगणोऽयम् । मार्त्तण्डः ।

ओमाङोश्च ६ । १ । ९५ ॥ ओमि आङि चाऽत्परे पररूपमेकादेशः स्यात् शिवायो नमः शिव-एहि ।

अन्तादिवच्च ६ । १ । ८५ ॥ योऽयमेकादेशः स पूर्वस्याऽन्तवत्परस्यादिवत्स्यात् । शिवेहि ।

अकः सवर्णे दीर्घः ६ । १ । १०१ ॥ अकः सवर्णेऽचि परे पूर्वपरयोर्दीर्घ एकादेशः स्यात् । दैत्यारिः । श्रीशः । विष्णूदयः । होतॄकारः ।

एङः पदान्तादति ६ । १ । १०९ ॥ पदान्तादेङोऽति परे पूर्वरूपमेकादेशः स्यात् । हरेऽव । विष्णोऽव ।

सर्वत्र विभाषा गोः ६ । १ । १२२ ॥ लोके वेदे चैङन्तस्य गोरति वा प्रकृतिभावः स्यात् पदान्ते । गो अग्रम् । एङन्तस्य किम् ? चित्रग्वग्रम् । पदान्ते किम् ? गोः ।

अनेकाल् शित्सर्वस्य १ । १ । ५५ ॥ [अनेकाल् य आदेशः शिदादेशश्च स सर्वस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने स्यात्]-इति प्राप्ते ।

ङिच्च १ । १ । ५३ ॥ ङिदनेकालप्यन्त्यस्यैव स्यात् ।

अवङ् स्फोटायनस्य ६ । १ । १२३ ॥ पदान्ते एङन्तस्य गोरवङ् वा स्यादचि। गवाग्रम्। गोऽग्रम्। पदान्ते किम्? गवि।

इन्द्रे च ६ । १ । १२४ ॥ गोरवङ् स्यादिन्द्रे। गवेन्द्रः।

दूराद् धूते च ८ । २ । ८४ ॥ दूरात्सम्बोधने वाक्यस्य टेः प्लुतो वा स्यात्।

प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ६ । १ । १२५ ॥ एतेऽचि प्रकृत्या स्युः। आगच्छ कृष्ण ३ अत्र गौश्चरति।

इदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यम् १ । १ । ११ ॥ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यं स्यात्। हरी एतौ। विष्णू इमौ। गङ्गे अमू।

अदसो मात् १ । १ । १२ ॥ अस्मात्परावीदूतौ प्रगृह्यौ स्तः। अमी ईशाः। रामकृष्णावमू आसाते। मात्किम्? अमुकेऽत्र।

चादयोऽसत्त्वे १ । ४ ।५७ ॥ अद्रव्यार्थाश्चादयो निपाताः स्युः।

प्रादयः १ । ४ ।५८ ॥ एतेऽपि तथा स्युः।

निपात एकाजनाङ् १ । १ । ४ ॥ एकोऽच् निपात आङ्वर्जः प्रगृह्य स्यात्। इ इन्द्रः। उ उमेशः। **वाक्यस्मरणयोरङित्** । आ एवं नु मन्यसे! आ एवं किल तत्। अन्यत्र ङित्। ईषदुष्णम्–ओष्णम्।

ओत् १ । १ । १५ ॥ओदन्तो निपातः प्रगृह्यः स्यात्। अहो ईशाः।

सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे १ । १ । १६ ॥ सम्बुद्धिनिमित्तक ओकारो वा प्रगृह्योऽवैदिके इतौ परे। विष्णो इति। विष्ण इति। विष्णविति।

मय उञो वो वा ८ । ३ । ३३ ॥ मयः परस्य उञो वो वा स्यादचि किम्वुक्तम्। किमु उक्तम्।

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ६ । १ । १२७ ॥ पदान्ता इको ह्रस्वो वा स्युरसवर्णेऽचि परे। ह्रस्वविधिसामर्थ्यान्न स्वरसन्धिः। चक्रि अत्र। चक्र्यत्र। पदन्ता इति किम? गौर्यौ।

अचो रहाभ्यां द्वे ८ । ४ । ४६ ॥ अचः पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य यरो द्वे वा स्तः। गोर्य्यौ। **न समासे**। वाप्यश्वः।

ऋत्यकः ६ । १ । १२८ ॥ ऋति परे पदान्ता अकः प्राग्वद् वा। ब्रह्म ऋषिः। ब्रह्मर्षिः। पदान्ताः किम्? आर्च्छत्।

इत्यच्सन्धिः।

अथ हल्सन्धिप्रकरणम् ।

स्तोः श्चुना श्चुः ८ । ४ । ४० ॥ सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगेशकारचवर्गौ स्तः । रामश्शेते । रामश्चिनोति । सच्चित् । शर्ङ्गिञ्जय ।

शात् ८ । ४ । ४४ ॥ शात्परस्य तवर्गस्य चुत्वं न स्यात् । विश्नः । प्रश्नः ।

ष्टुना ष्टुः ८ । ४ । ४१ ॥ स्तोः ष्टुना योगे ष्टुः स्यात् । रामष्षष्ठः । रामष्टीकते । पेष्टा । तट्टीका । चक्रिण्ढौकसे ।

न पदान्ताट्टोरनाम् ८ । ४ । ४२ ॥ पदान्ताट्टवर्गात्परस्याऽनामः स्तोः ष्टुर्न स्यात् । षट् सन्तः । षट् ते । पदान्तात्किम् । ईट्टे । टोः किम् । सर्पिष्टमम् ।

अनाम्नवतिनगरीणामिति वाच्यम् । षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगर्य्यः । **तोः षि ८ । ४ । ४३ ॥** तवर्गस्य षकारे परे न ष्टुत्वम् । सन्षष्ठः ।

झलां जशोऽन्ते ८ । २ । ३९ ॥ पदान्ते झलां जशः स्युः । वागीशः ।

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ८ । ४ । ४५ ॥ यरः पदान्तस्यानुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् । एतन्मुरारिः । एतद्मुरारिः । **प्रत्यये भाषायां नित्यम् ।** तन्मात्रम् । चिन्मयम् ।

तोर्लि ८ । ४ । ६० ॥ तवर्गस्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् । तल्लयः । विद्वाँल्लिखति । नकारस्याऽनुनासिको लकारः ।

उदःस्थास्तम्भोः पूर्वस्य ८ । ४ । ६१ ॥ उदः परयोः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् ।

तस्मादित्युत्तरस्य १ । १ । ६७ ॥ पञ्चमीनिर्देशेन क्रियमाणं कार्यं वर्णान्तरेणाऽव्यवहितस्य परस्य ज्ञेयम् ॥

आदेः परस्य १ । १ । ५४ ॥ परस्य यद्विहितं तत्तस्यादेर्बोध्यम् । इति सस्य थः ।

झरो झरि सवर्णे ८ । ४ । ६५ ॥ हलः परस्य झरो लोपो वा स्यात् सवर्णे झरि ।

खरि च ८ । ४ । ५५ ॥ खरि परे झलां चरः स्युः । इत्युदो दस्य तः । उत्थानम् । उत्तम्भनम् ।

झयो होऽन्यतरस्याम् ८ । ४ । ६२ ॥ झयः परस्य हस्य वा पूर्वसवर्णः स्यात् । नादस्य घोषस्य संवारस्य महाप्राणस्य तादृशो वर्गचतुर्थः । वाग्घरिः वाग्हरिः ।

शश्छोऽटि ८ । ४ । ६३ ॥ पदान्ताज्झयः परस्य शस्य छो वा स्यादटि । तद् शिव इत्यत्र दस्य श्चुत्वेन जकारे कृते खरि चेति जकारस्य चकारः । तच्शिवः । तच्छिवः । **छत्वममीति वाच्यम्** । तच्छ्लोकेन ।

मोऽनुस्वारः ८ । ३ । २३ ॥ मान्तस्य पदस्याऽनुस्वारः स्याद्धलि । हरिं वन्दे ।

नश्चाऽपदान्तस्य झलि ८ । ३ । २४ ॥ नस्य मस्य चाऽपदान्तस्य झल्यनुस्वारः स्यात् । यशांसि । आक्रंस्यते । झलि किम् ? मन्यसे ।

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ८ । ४ । ५८ ॥ स्पष्टम् । [अनुस्वारस्य ययि परे परसवर्णो वा स्यात् । शान्तः ।

वा पदान्तस्य ८ । ४ । ५९ ॥ पदान्तस्याऽनुस्वारस्य यदि परे परसवर्णो वा स्यात् । त्वङ्करोषि । त्वं करोषि ।

मो राजि समः क्वौ ८ । ३ । २५ ॥ क्विबन्ते राजतौ परे समो मस्य म एव स्यात् । सम्राट् ।

हे मपरे वा ८ । ३ । २६ ॥ मपरे हकारे परे मस्य मो वा स्यात् । किम् ह्मलयति । किं ह्मलयति ॥ **यवलपरे यवला वा** । किर्य् ह्यः । किं ह्यः । किवँ ह्वलयति । किं ह्वलयति । किलँ ह्लादयति । किं ह्लादयति ।

नपरे नः ८ । ३ । २७ ॥ नपरे हकारे परे मस्य नो वा स्यात् । किन् ह्नुते । किं ह्नुते ।

आद्यन्तौ टकितौ १ । १ । ४६ ॥ टित्कितौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यन्तावयवौ स्तः । षट्त्सन्तः, षट्सन्तः ।

ङ्णोः कुक्टुक् शरि ८ । ६ । २८ ॥ ङकारणकारयोः कुक्टुकावागमौ वा स्तः शरि **चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेरिति वाच्यम्** । पाङ्ख्षष्ठः । प्राङ्क्षष्ठः । प्राङ् षष्ठः । सुगण्ठ्षष्ठः । सुगण्ट्षष्ठः । सुगण्षष्ठः ।

डः सि धुट् ८ । ३ । २९ ॥ डात्परस्य सस्य धुड् वा स्यात् । षट्त्सन्तः, षट्सन्तः ।

नश्च ८ । ३ । ३० ॥ नान्तात्परस्य सस्य धुड् वा स्यात् । सन्त्सः, सन्सः ।

शि तुक् ८ । ३ । ३१ ॥ पदान्तस्य नस्य शे परे तुग् वा स्यात् । सञ्छम्भुः । सञ्च्छम्भुः सञ्च्शम्भुः । सञ्शम्भुः ।

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् ८ । ३ । ३२ ॥ ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याऽचो नित्यं ङमुडागमः स्यात् । प्रत्यङ्ङात्मा । सुगण्णीशः । सन्नच्युतः ।

समः सुटि ८ । ३ ।५ ॥ समो रुः स्यात् सुटि ।

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ८ । ३ । २ ॥ अत्र रुप्रकरणे रोः पूर्वस्यानुनासिको वा स्यात् ।

अनुनासिकात्परोऽनुस्वारः ८ । ३ । ४ ॥ अनुनासिकं विहाय रोः पूर्वस्मा- त्परोऽनुस्वारागमः स्यात् ।

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ८ । ३ । १५ ॥ खरि अवसाने च पदान्तस्य रेफस्य विसर्गः स्यात् । **सम्पुङ्कानां सो वक्तव्यः** । सँस्स्कर्ता । संस्स्कर्ता ।

पुमः खय्यम्परे ८ । ३ । ६ ॥ अम्परे खयि पुमो रुः स्यात् । पुँस्कोकिलः पुंस्कोकिलः ।

नश्छव्यप्रशान् ८ । ३ । ७ ॥ अम्परे छवि नान्तस्य पदस्य रुः स्यात् न तु प्रशान्शब्दस्य ।

विसर्जनीयस्य सः ८ । ३ । ३४ ॥ खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । चक्रिंस्त्रायस्व । चक्रिंस्त्रायस्व । अप्रशान् किम् ? प्रशान् तनोति । पदान्तस्येति किम् ? हन्ति ।

नॄन् पे ८ । ३ । १० ॥ नृनित्यस्य रुः स्वाद्वा पकारे परे ।

कुप्वोः ≍क≍पौ च ८ । ३ । ३७ ॥ कवर्गे पवर्गे च परे विसर्गस्य ≍क≍पौ स्तः । चाद्विसर्गः । नॄँ≍पाहि । नॄँ : पाहि । नॄं≍पाहि । नॄं : पाहि । नॄन् पाहि ।

तस्य परमाम्रेडितम् ८ । १ । २ ॥ द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितं स्यात् ।

कानाम्रेडिते च ८ । ३ । १२ ॥ कान्नकारस्य रुः स्यादाम्रेडिते परे । काँस्कान् । कांस्कान् ।

छे च ६ । १ । ७३ ॥ ह्रस्वस्य छे परे तुगागमः स्यात् । शिवच्छाया ।

पदान्ताद्वा ६ । १ । ७६ ॥ दीर्घात्पदान्ताच्छे परे तुग् वा स्यात् । लक्ष्मीच्छाया । लक्ष्मीछाया ।

इति हल्सन्धिः ।

अथ विसर्गसन्धिप्रकरणम् ।

विसर्जनीयस्य सः ८ । ३ । ३४ ॥ खरि विसर्जनीयस्य सः स्यात् । विष्णुस्त्राता ।

वा शरि ८ । ३ । ३६ ॥ शरि विसर्गस्य विसर्गो वा स्यात् । हरिः शेते । हरिश्शेते ।

ससजुषो रुः ८ । २ । ६६ ॥ पदान्तस्य सस्य, राजुष्शब्दस्य च रुः स्यात् ।

अतो रोरप्लुतादप्लुते ६ । १ । ११३ ॥ अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्वादप्लुतेऽति शिवोऽर्च्यः ।

हशि च ६ । १ । ११४ ॥ अप्लुतादतः परस्य रोरुः स्याद्धशि । शिवो वन्द्यः ।

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ८ । ३ । १७ ॥ एतत्पूर्वस्य रोर्यादेशः स्यादशि । देवा इह । देवायिह । भोस् भगोस् अघोस् इति सान्ता निपाताः । तेषां रोर्यत्वे कृते - **हलि सर्वेषाम् ८ । ३ । २२** ॥ भो-भगो-अघो-अपूर्वस्य यस्य लोपः स्याद्धलि । भो देवाः । भगो नमस्ते । अघो याहि ।

रोऽसुपि ८ । २ । ६९ ॥ अह्नो रेफादेशः स्यान्न तु सुपि । अहरहः । अहर्गणः ।

रोरि ८ । ३ । १४ ॥ रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ।

ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ६ । ३ । १११ ॥ ढरेफयोर्लोपनिमित्तयोः पूर्वस्याऽणो दीर्घः स्यात् । पुना रमते । हरी रम्यः । शम्भू राजते । अणः किम् ? तृढः । वृढः । मनस् रथ इत्यत्र रुत्वे कृते हशि चेत्वुत्वे रो रीति लोपे च प्राप्ते ।

विप्रतिषेधे परं कार्यम् १ । ४ । २ ॥ तुल्यबलविरोधे परं कार्यं स्यात् । इति लोपे प्राप्ते । 'पूर्वत्राऽसिद्धमि'ति 'रो री'त्यस्याऽसिद्धत्वादुत्वमेव । मनोरथः ।

एतत्तदोः सुलोप्रोऽकोरनञ्समासे हलि ६ । १ । १३२ ॥ अककारयोरेतत्तदोर्यः सुस्तस्य लोपः स्याद्धलि न तु नञ्समासे । एष विष्णुः । स शम्भुः । अकोः किम् ? एषको रुद्रः । अनञ्समासे किम् ? असः शिवः हलि किम् ? एषोऽत्र ।

सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम् ६ । १ । १३४ ॥ स इत्यस्य सोर्लोपः स्यादचि पादश्चेल्लोपे सत्येव पूर्य्येत । सेमामविड्ढि प्रभृतिम् । सैष दाशरथी रामः ।

इति विसर्गसन्धिः ।

[इति पञ्चसन्धिप्रकरणम्]

(ज) अष्टाध्यायीसूत्रपाठ :

अथ प्रथमोऽध्यायः

अथ प्रथमः पादः

१ वृद्धिरादैच् ।
२ अदेङ् गुणः ।
३ इको गुणवृद्धी ।
४ न धातुलोप आर्द्धधातुके ।
५ क्ङिति च ।
६ दीधीवेवीटाम् ।
७ हलोऽनन्तराः संयोगः ।
८ मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः
९ तुल्याऽऽस्यप्रयत्नं सवर्णम् ।
१० नाऽऽज्झलौ ।
११ ईदूदेद् द्विवचनं प्रगृह्यम् ।
१२ अदसो मात् ।
१३ शे ।
१४ निपात एकाऽजनाङ् ।
१५ ओत् ।
१६ सम्बुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे ।
१७ उञः ।
१८ ऊँ ।
१९ ईदूतौ च सप्तम्यर्थे ।
२० दाधा घ्वदाप् ।
२१ आद्यन्तवदेकस्मिन् ।
२२ तरप्तमपौ घः ।
२३ वहुगणवतुडति संख्या ।
२४ ष्णान्ता षट् ।
२५ डति च ।
२६ क्तक्तवतू निष्ठा ।
२७ सर्वादीनि सर्वनामानि
२८ विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ ।
२९ न बहुव्रीहौ ।
३० तृतीयासमासे ।
३१ द्वन्द्वे च ।
३२ विभासा जसि ।
३३ प्रथमचरमतयाऽल्याऽर्धकतिपयनेमाश्च ।
३४ पूर्वपराऽवरदक्षिणोत्तराऽपराऽ धराणि व्यवस्थायामसंज्ञायाम् ।
३५ स्वमज्ञातिधनाख्यायाम् ।
३६ अन्तरं बहिर्योगोपसंव्यावनयोः ।
३७ स्वरादिनिपातमव्ययम् ।
३८ तद्धितश्चाऽसर्वविभक्तिः ।
३९ कृन्मेजन्तः ।
४० क्त्वातोसुन्कसुनः ।
४१ अव्ययीभावश्च ।
४२ शि सर्वनामस्थानम् ।
४३ सुडनपुंसकस्य ।
४४ नवेति विभाषा ।
४५ इग्यणः सम्प्रसारणम् ।
४६ आद्यन्तौ टकितौ ।
४७ मिदचोऽन्त्यात्परः ।
४८ एच इग्घ्रस्वादेशे ।
४९ षष्ठी स्थानेयोगा ।
५० स्थानेऽन्तरतमः ।
५१ उरण् रपरः ।
५२ अलोऽन्त्यस्य ।

५३ ङिच्च ।
५४ आदेः परस्य ।
५५ अनेकाल्शित्सर्वस्य ।
५६ स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ ।
५७ अचः परस्मिन् पूर्वविधौ ।
५८ नपदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरस-
वर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु ।
५९ द्विर्वचनेऽचि ।
६० अदर्शनलोपः ।
६१ प्रत्ययस्य लुक्श्लुलुपः ।
६२ प्रत्येय लोपे प्रत्ययलक्षणम् ।
६३ न लुमताङ्गस्य ।
६४ अचोऽन्त्यादि टि ।
६५ अलोऽन्त्यात्पूर्व उपधा ।
६६ तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य ।
६७ तस्मादित्युत्तरस्य ।
६८ स्वं रूपं शब्दस्याऽशब्दसंज्ञा ।
६९ अणुदित्सवर्णस्य चाऽप्रत्ययः ।
७० तपरस्तत्कालस्य ।
७१ आदिरन्त्येन सहेता ।
७२ येन विधिस्तदन्तस्य ।
७३ वृद्धिर्यस्याऽचामादिस्तद्वृद्धम् ।
७४ त्यदादीनि च ।
७५ एङ् प्राचां देशे ।
[वृद्धिरा-द्यन्तवदऽऽव्ययीभावः
प्रत्ययस्य लुक्-पञ्चदश] ॥

अथ द्वितीयः पादः

१ गाङ्कुटादिभ्योऽञ्णिन्ङित् ।
२ विज इट् ।
३ विभाषोर्णोः ।
४ सार्वधातुकमपित् ।
५ असंयोगाल्लिट् कित् ।
६ इन्धिभवतिभ्यां च ।
७ मृडमृदगुधकुषक्लिशवदवसः क्त्वा ।
८ रुदाविदमुषग्रहिस्वपिप्रच्छः संश्च ।
९ इको झल् ।
१० हलन्ताच्च ।
११ लिङ्सिचावात्मनेपदेषु ।
१२ उश्च ।
१३ वा गमः ।
१४ हनः सिच् ।
१५ यमो गन्धने ।
१६ विभाषोपयमने ।
१७ स्थाघ्वोरिच्च ।
१८ न क्त्वा सेट् ।
१९ निष्ठा शीङ्स्विदिमिदिक्ष्विदिधृषः ।
२० मृषस्तितिक्षायाम् ।
२१ उदुपधाद्भावादिकर्मणोरन्यतस्याम् ।
२२ पूङः क्त्वा च ।
२३ नोपधात्थफाऽन्ताद्वा ।
२४ वञ्चिलुञ्च्यृतश्च ।
२५ तृषिमृषिकृषेः काश्यपस्य ।
२६ रलो व्युपधाद्धलादेः संश्च ।
२७ ऊकालोऽ ज्झस्वदीर्घप्लुतः ।
२८ अचश्च ।
२९ उच्चैरुदात्तः ।
३० नीचैरनुदात्तः ।
३१ समाहारः स्वरितः ।
३२ तस्यादित उदात्तमर्द्धह्रस्वम् ।
३३ एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ ।

३४ यज्ञकर्मण्यजपन्यूङ्खसामसु ।
३५ उच्चैस्तरां वा वषट्कारः ।
३६ विभाषा छन्दसि ।
३७ न सुब्रह्मण्यायां स्वरितस्य तूदात्तः ।
३८ देव-ब्रह्मणोरनुदात्तः ।
३९ स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् ।
४० उदात्तस्वरितपरस्य सन्नतरः ।
४१ अपृक्त एकाऽल्प्रत्ययः ।
४२ तत्पुरुषः समानाधिकरणः कर्मधारयः ।
४३ प्रथमानिर्दिष्टं समास उपसर्जनम् ।
४४ एकभक्ति चाऽपूर्वनिपाते ।
४५ अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपादिकम् ।
४६ कृत्तद्धितसमासाश्च ।
४७ ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य ।
४८ गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य ।
४९ लुक् तद्धितलुकि ।
५० इद् गोण्याः ।
५१ लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने ।
५२ विछोषणानां चाऽजातेः ।
५३ तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ।
५४ लुब्योगाऽप्रख्यानात् ।
५५ योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् ।
५६ प्रधानप्रत्ययाऽर्थवचनमर्थस्याऽन्य प्रमाणत्वात् ।
५७ कालोपसर्जने च तुल्यम् ।
५८ जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् ।
५९ अस्मदो द्वयोश्च ।
६० फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे ।
६१ छन्दसि पुनर्वस्वोरेकवचनम् ।
६२ विशाखयोश्च ।
६३ तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे बहुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् ।
६४ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ ।
६५ वृद्धो यूना तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः ।
६६ स्त्री पुंवच्च ।
६७ पुमान् स्त्रिया ।
६८ भ्रातृपुत्रो स्वसृ-दुहितृभ्याम् ।
६९ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चाऽस्याऽन्यतरस्याम् ।
७० पिता मात्रा ।
७१ श्वशुरः श्वश्वा ।
७२ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम् ।
७३ ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषु स्त्री ।
(गाङ्कुटाद्यु-दुपधा-दपृक्त-श्छन्दसिपुन-र्वेस्वास्त्रयोदश ।)

इति प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ तृतीयः पादः ।

१ भूवादयो धातवः ।
२ उपदेशेऽजनुनासिक इत् ।
३ हलन्त्यम् ।
४ न विभक्तौ तुस्माः ।
५ आदिर्ञिटुडवः ।
६ षः प्रत्ययस्य ।
७ चुटू ।
८ लशक्वतद्धिते ।
९ तस्य लोपः ।
१० यथासङ्ख्यमनुदेशः समानाम् ।
११ स्वरितेनाऽधिकारः ।
१२ अनुदात्तङित आत्मनेपदम् ।

१३ भावकर्मणोः ।
१४ कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे ।
१५ न गतिहिंसार्थेभ्यः ।
१६ इतरेतराऽन्योन्योपपदाच्च ।
१७ नेर्विशः ।
१८ परिव्यवेभ्यः क्रियः ।
१९ विपराभ्यां जेः ।
२० आङो दोऽनास्यविहरणे ।
२१ क्रीडोऽनुसम्परिभ्यश्च ।
२२ समवप्रविभ्यः स्थः ।
२३ प्रकाशन-स्थेयाऽऽख्ययोश्च ।
२४ उदोऽनूर्ध्वकर्मणि ।
२५ उपान्मन्त्रकरणे ।
२६ अकर्मकाच्च ।
२७ उद्विभ्यां तपः ।
२८ आङो यमहनः ।
२९ समो गम्यृच्छिभ्याम् ।
३० निसमुपविभ्यो ह्वः ।
३१ स्पर्द्धायामाङः ।
३२ गन्धनाऽवक्षेपणसेवनसाहसिक्यप्रति-
यत्नप्रकथनोपयोगेषु कृञः ।
३३ अधेः प्रसहने ।
३४ वेः शब्दकर्मणः ।
३५ अकर्मकाच्च ।
३६ संमाननोत्सञ्जनाऽऽचार्यकरणज्ञान-
भृति-विगणनव्ययेषु नियः ।
३७ कर्तृस्थे चाऽशरीरे कर्मणि ।
३८ वृत्ति-सर्ग-तायनेषु क्रमः ।
३९ उपपराभ्याम् ।
४० आङ उद्गमने ।
४१ वेः पादविहरणे ।
४२ प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम् ।
४३ अनुपसर्गाद्वा ।
४४ अपह्नवे ज्ञः ।
४५ अकर्मकाच्च ।
४६ सम्प्रतिभ्यामनाध्याने ।
४७ भासनोपसम्भाषाज्ञानयत्नविमत्यु-
पमन्त्रणेषु वदः ।
४८ व्यक्त वाचां समुच्चारणे ।
४९ अनोरकर्मकात् ।
५० विभाषा विप्रलापे ।
५१ अवाद्ग्रः ।
५२ समः प्रतिज्ञाने ।
५३ उदश्चरः सकर्मकात् ।
५४ समस्तृतीयायुक्तात् ।
५५ दाणश्च चेच्चतुर्थ्यर्थे ।
५६ उपाद्यमः स्वकरणे ।
५७ ज्ञाश्रुस्मृदृशां सनः ।
५८ नाऽनोर्ज्ञः ।
५९ प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः ।
६० शदेः शितः ।
६१ म्रियतेर्लुङलिङोश्च ।
६२ पूर्ववत्सनः ।
६३ आम्प्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य ।
६४ प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ।
६५ समः क्ष्णुवः ।
६६ भुजोऽनवने ।
६७ णेरणौ यत्कर्म,णौ चेत्सकर्त्ताऽनाध्याने ।
६८ भीस्म्योर्हेतुभये ।
६९ गृधिवञ्च्योः प्रलम्भने ।

७० लियः संमानन-शालीनीकरणयोश्च ।
७१ मिथ्योपपदात्कृञोऽभ्यासे ।
७२ स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले ।
७३ अपाद्वदः ।
७४ णिचश्च ।
७५ समुदाङ्भ्यो यमोऽग्रन्थे ।
७६ अनुपसर्गाज्ज्ञः ।
७७ विभाषोपपदेन प्रतीयमाने ।
७८ शेषात्कर्तरि परस्मैपदम् ।
७९ अनुपराभ्यां कृञः ।
८० अभिप्रत्यतिभ्यः क्षिपः ।
८१ प्राद्वहः ।
८२ परेर्मृषः ।
८३ व्याङ्परिभ्यो रमः ।
८४ उपाच्च ।
८५ विभाषाऽकर्मकात् ।
८६ बुधयुधनशजनेङ्प्रुद्रुस्रुभ्यो णेः ।
८७ निगरणचलनार्थेभ्यश्च ।
८८ अणावकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् ।
८९ न पा-दम्याङ्यमाङ्यसपरिमुहरुचि
नृतिवदवसः ।
९० वा क्यषः ।
९१ द्युद्भ्यो लुङि ।
९२ वृद्भ्यः स्यसनोः ।
९३ लुटि च क्लृपः ।
[भूवादयःक्रीडोऽनुं-वेःपाद-म्रियतेः
पाद्वहस्त्रयोदश ।]

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः

१ आ कडारादेका संज्ञा ।
२ विप्रतिषेधे परं कार्यम् ।
३ यू स्त्र्याख्यौ नदी ।
४ नेयङुवङ्स्थानावस्त्री ।
५ वाऽऽमि ।
६ ङिति ह्रस्वश्च ।
७ शेषो घ्यसखि ।
८ पतिः समास एव ।
९ षष्ठीयुक्तश्छन्दसि वा ।
१० ह्रस्वं लघु ।
११ संयोगे गुरु ।
१२ दीर्घं च ।
१३ यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेऽङ्गम् ।
१४ सुप्तिङन्तं पदम् ।
१५ नः क्ये ।
१६ सिति च ।
१७ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने ।
१८ यचि भम् ।
१९ तसौ मत्वर्थे ।
२० अयस्मयादीनि च्छन्दसि ।
२१ बहुषु बहुवचनम् ।
२२ द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने ।
२३ कारके ।
२४ ध्रुवमपायेऽपादानम् ।
२५ भीत्रार्थानां भयहेतुः ।
२६ पराजेरसोढः ।
२७ वारणार्थानामीप्सितः ।
२८ अन्तर्धौ येनाऽदर्शनमिच्छति ।
२९ आख्यातोपयोगे ।

३० जनिकर्तुः प्रकृतिः ।
३१ भुवः प्रभवः ।
३२ कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् ।
३३ रुच्यर्थानां प्रीयमाणः ।
३४ श्लाघह्नुङ्स्थाशपां ज्ञीप्स्यमानः ।
३५ धारेरुत्तमर्णः ।
३६ स्पृहेरीप्सितः ।
३७ क्रुधद्रुहेर्ष्याऽसूयार्थानां यं प्रति कोपः ।
३८ क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म ।
३९ राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः ।
४० प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता ॥ २ ॥
४१ अनुप्रतिगृणश्च ।
४२ साधकतमं करणम् ।
४३ दिवः कर्म च ।
४४ परिक्रयणे सम्प्रदानमन्यतरस्याम् ।
४५ आधारोऽधिकरणम् ।
४६ अधिशीङ्स्थाऽऽसां कर्म ।
४७ अभिनिविशश्च ।
४८ उपान्वध्याङ् वसः ।
४९ कर्तुरीप्सिततमं कर्म ।
५० तथायुक्तं चाऽनीप्सितम् ।
५१ अकथितं च ।
५२ गतिबुद्धिप्रत्यवसानाऽर्थशब्दकर्माऽ-
कर्मकाणामणि कर्ता स णौ ।
५३ हृक्रोरन्यतरस्याम् ।
५४ स्वतन्त्रः कर्ता ।
५५ तत्प्रयोजको हेतुश्च ।
५६ प्राग्रीश्वरान्निपाताः ।
५७ चादयोऽसत्त्वे ।
५८ प्रादयः ।
५९ उपसर्गाः क्रियायोगे ।
६० गतिश्च ॥ ३ ॥
६१ ऊर्यादिच्विडाचश्च ।
६२ अनुकरणं चाऽनितिपरम् ।
६३ आदराऽनादरयोः सदसती ।
६४ भूषणेऽलम् ।
६५ अन्तरपरिग्रहे ।
६६ कणेमनसी श्रद्धाप्रतीघाते ।
६७ पुरोऽव्ययम् ।
६८ अस्तं च ।
६९ अच्छ गत्यर्थवदेषु ।
७० अदोऽनुपदेशे ।
७१ तिरोऽन्तर्धौ ।
७२ विभाषा कृञि ।
७३ उपाजेऽन्वाजे ।
७४ साक्षात्प्रभृतीनि च ।
७५ अनत्याधान उरसि-मनसी ।
७६ मध्ये-पदे निवचने च ।
७७ नित्यं हस्ते पाणावुपयमने ।
७८ प्राध्वं बन्धने ।
७९ जीविकोपनिषदावौपम्ये ।
८० ते प्राग्धातोः ॥ ४ ॥
८१ छन्दसि परेऽपि ।
८२ व्यवहिताश्च ।
८३ कर्मप्रवचनीयाः ।
८४ अनुर्लक्षणे ।
८५ तृतीयाऽर्थे ।
८६ हीने ।
८७ उपोऽधिके च ।
८८ अपपरी वर्जने ।

८९ आङ्मर्यादावचने ।
९० लक्षणेत्थम्भूताख्यानभागवीप्सा-
सुप्रतिपर्यनवः ।
९१ अभिरभागे ।
९२ प्रतिः प्रतिनिधि-प्रतिदानयोः ।
९३ अधिपरी अनर्थकौ ।
९४ सुः पूजायाम् ।
९५ अतिरतिक्रमणे च ।
९६ अपिः पदार्थ-सम्भावनान्ववसर्गवर्हा-
समुच्चयेषु ।
९७ अधिरीश्वरे ।
९८ विभाषा कृञि ।
९९ लः परस्मैपदम् ।
१०० तङानावात्मनेपदम् ।
१०१ तिङस्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ।
१०२ तान्येकवचनद्विवचनबहुवचनान्येकशः।
१०३ सुपः।
१०४ विभक्तिश्च ।
१०५ युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे
स्थानिन्यपि मध्यमः ।
१०६ प्रहासे च मन्योपपदे मन्यते
रुत्तमएकवच्च ।
१०७ अस्मद्युत्तमः ।
१०८ शेषे प्रथमः ।
१०९ परः सन्निकर्षः संहिता ।
११० विरामोऽवसानम् ।
[आकडाराद्बहुष्वनुप्रतिगृण
ऊयर्यादिच्छन्दसि तिङो दश]

इति प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इति प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः

१ समर्थः पदविधिः ।
२ सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे ।
३ प्राक्कडारात्समासः ।
४ सह सुपा ।
५ अव्ययीभावः ।
६ अव्ययं विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्य-
र्थाभावाऽत्ययाऽसंप्रतिशब्दप्रादुर्भावप-
श्चाद्य थानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसंपत्ति-
सा कल्याऽन्तवचनेषु ।
७ यथाऽसादृश्ये ।
८ यावदवधारणे ।
९ सुप्प्रतिना मात्रार्थे ।
१० अक्षशलाकासंख्याः परिणा ।
११ विभाषा ।
१२ अपपरिबहिरश्चवः पञ्चम्या ।
१३ आङ्मर्यादाऽभिविध्योः ।
१४ लक्षणेनाऽभिप्रती आभिमुख्ये ।
१५ अनुर्यत्समया ।
१६ यस्य चाऽऽयामः ।
१७ तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ।
१८ पारेमध्ये षष्ठ्या वा ।
१९ संख्या वंश्येन ।
२० नदीभिश्च ॥ १ ॥
२१ अन्यपदार्थे च संज्ञायाम् ।
२२ तत्पुरुषः ।
२३ द्विगुश्च ।
२४ द्वितीया श्रिताऽतीतपतितगताऽत्यस्त-
प्राप्ताऽऽपन्नैः ।
२५ स्वयं क्तेन ।

२६ खट्वा क्षेपे ।
२७ सामि ।
२८ कालाः ।
२९ अत्यन्तसंयोगे च ।
३० तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ।
३१ पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुण मिश्रश्लक्ष्णैः ।
३२ कर्तृकरणे कृता बहुलम् ।
३३ कृत्यैरधिकार्थवचने ।
३४ अन्नेन व्यञ्जनम् ।
३५ भक्ष्येण मिश्रीकरणम् ।
३६ चतुर्थी तदर्थाऽर्थबलिहितसुखरक्षितैः ।
३७ पञ्चमी भयेन ।
३८ अपेताऽपोढमुक्तप्रतिताऽपत्रस्तैरल्पशः ।
३९ स्तोकाऽन्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन ।
४० सप्तमी शौण्डैः ।
४१ सिद्धशुष्कपक्व बन्धैश्च ।
४२ ध्वाङ्क्षेण क्षेपे ।
४३ कृत्यैर्ऋणे ।
४४ संज्ञायाम् ।
४५ क्तेनाऽहोरात्राऽवयवाः ।
४६ तत्र ।
४७ क्षेपे ।
४८ पात्रेसंमितादयश्च ।
४९ पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन ।
५० दिक्संख्ये संज्ञायाम् ।
५१ तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ।
५२ संख्यापूर्वो द्विगुः ।
५३ कुत्सितानि कुत्सनै ।
५४ पापाऽणके कुत्सितैः ।
५५ उपमानानि सामान्यवचनैः ।
५६ उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याऽप्रयोगे ।
५७ विशेषणं विशेष्येण बहुलम् ।
५८ पूर्वाऽपरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्य-मध्यमवीराश्च ।
५९ श्रेण्यादयः कृतादिभिः ।
६० क्तेन नञ्विशिष्टेनाऽनञ् ॥ ३ ॥
६१ सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टाः पूज्यमानैः ।
६२ वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् ।
६३ कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ।
६४ किं क्षेपे ।
६५ पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशा-वेहद्वष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाऽध्या-पकधूर्तैर्जातिः ।
६६ प्रशंसावचनैश्च ।
६७ युवा खलतिपलितवलिनजरतीभिः ।
६८ कृत्यतुल्याख्या अजात्या ।
६९ वर्णो वर्णेन ।
७० कुमारः श्रमणादिभिः ।
७१ चतुष्पादो गर्भिण्या ।
७२ मयूरव्यंसकादयश्च ।
[समर्थोऽन्यपदार्थे च
सिद्धशुष्कसन्महद् द्वादश ॥]

इति द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयस्य द्वितीयः पादः

१ पूर्वाऽपराऽधरोत्तरमेकदेशिनैका-धिकरणे ।
२ अर्धं नपुंसकम् ।
३ द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् ।

४ प्राप्ताऽऽपन्ने च द्वितीयया ।
५ कालाः परिमाणिना ।
६ नञ् ।
७ ईषदकृता ।
८ षष्ठी ।
९ याजकादिभिश्च ।
१० न निर्धारणे ।
११ पूरणगुणसुहितार्थसदव्यय-
तव्यसमानाधिकरणेन ।
१२ क्तेन च पूजायाम् ।
१३ अधिकरणवाचिना च ।
१४ कर्मणि च ।
१५ तृजकाभ्यां कर्तरि ।
१६ कर्तरि च ।
१७ नित्यं क्रीडाजीविकयोः ।
१८ कुगतिप्रादयः ।
१९ उपपदमतिङ् ।
२० अमैवाऽव्ययेन ॥१॥
२१ तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ।
२२ क्त्वा च ।
२३ शेषो बहुव्रीहिः ।
२४ अनेकमन्यपदार्थे ।
२५ संख्ययाऽव्यवाऽऽसन्नाऽदूराऽधिक-
संख्याः संख्येये ।
२६ दिङ्नामान्यन्ताले ।
२७ तत्र तेनेदमिति सरूपे ।
२८ तेन सहेति तुल्ययोगे ।
२९ चार्थे द्वन्द्वः ।
३० उपसर्जनं पूर्वम् ।
३१ राजदन्तादिषु परम् ।
३२ द्वन्द्वे घि ।
३३ अजाद्यदन्तम् ।
३४ अल्पाच्तरम् ।
३५ सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ ।
३६ निष्ठा ।
३७ वाऽऽहिताग्न्यादिषु ।
३८ कडाराः कर्मधारये ।
[पूर्वापराधरोत्तरं तृतीयाप्रभृतीन्यष्टादश] ॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ द्वितीयस्य तृतीयः पादः ।

१ अनभिहिते ।
२ कर्मणि द्वितीया ।
३ तृतीया च होश्छन्दसि ।
४ अन्तराऽन्तरेणयुक्ते ।
५ कालाऽध्वनोरत्यन्तसंयोगे ।
६ अपवर्गे तृतीया ।
७ सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ।
८ कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया ।
९ यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ।
१० पञ्चम्यपाङ्परिभिः ।
११ प्रतिनिधिप्रतिदानेच यस्मात् ।
१२ गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ
चेष्टायामनध्वनि ।
१३ चतुर्थी संप्रदाने ।
१४ क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः ।
१५ तुमर्थाच्च भाववचनात् ।
१६ नमः स्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्-
योगाच्च ।
१७ मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ।
१८ कर्तृकरणयोस्तृतीया ।

१९ सहयुक्तेऽप्रधाने ।
२० येनाङ्गविकारः ।
२१ इत्थम्भूतलक्षणे ।
२२ संज्ञोऽन्यतरस्यां कर्मणि ।
२३ हेतौ ।
२४ अकर्तर्यृणे पञ्चमी ।
२५ विभाषा गुणऽस्त्रियाम् ।
२६ षष्ठी हेतुप्रयोगे ।
२७ सर्वनाम्नस्तृतीया च ।
२८ अपादाने पञ्चमी ।
२९ अन्याऽरादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदा-
ऽऽजाहियुक्ते ।
३० षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन ।
३१ एनपा द्वितीया ।
३२ पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् ।
३३ करणे च स्तोकाऽल्पकृच्छ्रकतिप-
यस्याऽसत्त्ववचनस्य ।
३४ दूराऽन्तिकाऽर्थैः षष्ठ्यन्तरस्याम् ।
३५ दूराऽन्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ।
३६ सप्तम्यधिकरणे च ।
३७ यस्य च भावेन भावलक्षणम् ।
३८ षष्ठी चाऽनादरे ।
३९ स्वामी श्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रति-
भूप्रसूतैश्च ।
४० आयुक्तकुशलाभ्यां चाऽऽ-
सेवायाम् ॥२॥
४१ यतश्च निर्धारणम् ।
४२ पञ्चमी विभक्ते ।
४३ साधुनिपुणाभ्ययमर्चायां ससभ्ययप्रतेः ।
४४ प्रसितोत्सुकाभ्या तृतीया च ।

४५ नक्षत्रे च लुपि ।
४६ प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे
प्रथमा ।
४७ संबोधने च ।
४८ साऽऽमन्त्रितम् ।
४९ एकवचनं सम्बुद्धिः ।
५० षष्ठी शेषे ।
५१ ज्ञोऽविदर्थस्य करणे ।
५२ अधीगर्थधयेशां कर्मणि ।
५३ कृञः प्रतियत्ने ।
५४ रुजार्थानां भाववचनानामज्वरेः ।
५५ आशिषि नाथः ।
५६ जासिनिप्रहणनाटक्राथपिषां हिंसायाम् ।
५७ व्यवहृपणोः समर्थयोः ।
५८ दिवस्तदर्थस्य ।
५९ विभाषोपसर्गे ।
६० द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ३ ॥
६१ प्रेष्युब्रुवोर्हविषो देवतासम्प्रदाने ।
६२ चतुर्थ्यें बहुलं छन्दसि ।
६३ यजेश्च करणे ।
६४ कृत्वोऽर्थप्रयोग कालेऽधिकरणे ।
६५ कर्तृकर्मणोः कृति ।
६६ उभयप्रासौ कर्मणि ।
६७ क्तस्य च वर्तमाने ।
६८ अधिकरणवाचिनश्च ।
६९ न लोकाऽव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ।
७० अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ।
७१ कृत्यानां कर्तरि वा ।
७२ तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यां तृतीयाऽन्यत-
रस्याम् ।

७३ चतुर्थी चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशल सुखार्थहितैः ।
[अनभिहित इत्थम्भूत-यतश्च प्रेष्यब्रुवोस्त्रयोदश] ॥

इति द्वितीयाध्यास्य तृतीय पादः ।

अथ द्वितीयस्य चतुर्थः पादः ।

१ द्विगुरेकवचनम् ।
२ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाऽङ्गानाम् ।
३ अनुवादे चरणानाम् ।
४ अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् ।
५ अध्ययनतोऽविप्रकृष्टाख्यानाम् ।
६ जातिरप्राणिनाम् ।
७ विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः ।
८ क्षुद्रजन्तवः ।
९ येषां च विरोधः शाश्वतिकः ।
१० शुद्धाणामनिरवसितानाम् ।
११ गवाश्वप्रभृतीनि च ।
१२ विभाषा वृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जन पशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् ।
१३ विप्रतिषिद्धं चाऽनधिकरणवाचि ।
१४ न दधिपयआदीनि ।
१५ अधिकरणैतावत्त्वे च ।
१६ विभाषा समीपे ।
१७ स नपुंसकम् ।
१८ अव्ययीभावश्च ।
१९ तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः ।
२० संज्ञायां कन्थोशीनरेषु ।
२१ उपज्ञोपक्रमं तदाद्याऽऽचिख्यासायाम् ।
२२ छाया बाहुल्ये ।
२३ सभा राजाऽमनुष्यपूर्वा ।
२४ अशाला च ।
२५ विभाषा सेनासुराच्छायाशालानि शानाम् ।
२६ परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ।
२७ पूर्ववदश्ववडवौ ।
२८ हैमन्तशिशिरावहोरात्रे च च्छन्दसि ।
२९ रात्राऽह्नाहाः पुंसि ।
३० अपथं नपुंसकम् ।
३१ अर्धर्चाः पुंसि च ।
३२ इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ।
३३ एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चाऽनुदातौ ।
३४ द्वितीयाटौस्स्वेनः ।
३५ आर्धधातुके ।
३६ अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति ।
३७ लुङ्सनोर्घस्लृ ।
३८ घञपोश्च ।
३९ बहुलं छन्दसि ।
४० लिट्यन्तरस्याम् ॥ २ ॥
४१ वेञो वयिः ।
४२ हनो वध लिङि।
४३ लुङि च ।
४४ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।
४५ इणो गा लुङि।
४६ णौ गमिरबोधने ।
४७ सनि च ।
४८ इङश्च ।
४९ गाङ् लिटि ।
५० विभाषा लुङ्लृङोः ।
५१ णौ च संश्चङोः ।
५२ अस्तेर्भूः ।

५३ ब्रुवो वचिः ।
५४ चक्षिङः ख्याञ् ।
५५ वा लिटि ।
५६ अजेर्व्यघञपोः ।
५७ वा यौ ।
५८ ण्यक्षत्त्रियार्षञितो यूनिलूगणिञोः ।
५९ पैलादिभ्यश्च ।
६० इञः प्राचाम् ॥ ३ ॥
६१ न तौल्वलिभ्यः ।
६२ तद्राजस्य बहुषु तेनैवाऽस्त्रियाम् ।
६३ यस्कादिभ्यो गोत्रे ।
६४ यञञोश्च ।
६५ अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगौतमाऽङ्गि-रोसोभ्यश्च ।
६६ बह्वच इञः प्राच्य-भरतेषु ।
६७ न गोपवनादिभ्यः ।
६८ तिक-कितवादिभ्यो द्वन्द्वे ।
६९ उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे
७० आगस्त्य-कौण्डिन्ययोरगस्ति कुण्डिनच् ।
७१ सुपो धातु-प्रातिपदिकयोः ।
७२ अदिप्रभृतिभ्यः शपः ।
७३ बहुलं छन्दसि ।
७४ यङोऽचि च ।
७५ जुहोत्यादिभ्यः श्लुः ।
७६ बहुलं छन्दसि ।
७७ गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मैपदेषु ।
७८ विभाषा घ्राधेट्शाच्छासः ।
७९ तनादिभ्यस्तथासोः ।
८० मन्त्रे घसह्वरणशवृदहाद्वृच्कृगमि जनिभ्यो लेः ॥ ४ ॥
८१ आमः ।
८२ अव्ययादाप्सुपः ।
८३ नाऽव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः ।
८४ तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ।
८५ लुटः प्रथमस्य डारौरसः ।
[द्विगुरुपञ्चोक्रमं वेञो वयिर्न तौल्वलिभ्य आमः पञ्च ॥]

इति द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इति द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

१ प्रत्ययः ।
२ परश्च ।
३ आद्युदात्तश्च ।
४ अनुदात्तौ सुप्पितौ ।
५ गुप्तिज्किद्भ्यः सन् ।
६ मान्बधदान्शान्भ्यो दीर्घश्चाऽभ्यासस्य ।
७ धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायां वा ।
८ सुप आत्मनः क्यच् ।
९ काम्यच्च ।
१० उपमानादाचारे ।
११ कर्तुः क्यङ् सलोपश्च ।
१२ भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च हलः ।
१३ लोहितादि-डाज्भ्यः क्यष् ।
१४ कष्टाय क्रमणे ।
१५ कर्मणो रोमन्थ-तपोभ्यां वर्ति-चरोः ।
१६ बाष्पोष्मभ्यामुद्वमने ।

१७ शब्दवैर-कलहाऽभ्र-कण्व-मेघेभ्यःकरणे ।
१८ सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् ।
१९ मनोवरिवश्चित्रङः क्यच् ।
२० पुच्छभाण्डचीवराण्णिङ्॥ १ ॥
२१ मुण्डमिश्रश्लक्ष्णलवणव्रतवस्त्रहल-कलकृततूस्येभ्यो णिच् ।
२२ धातोरेकाचो हलादेः क्रियासमभिहारे यङ् ।
२३ नित्यं कौटिल्ये गतौ ।
२४ लुपसदचरजपजभदहदशगृभ्योभाव-गर्हायाम् ।
२५ सत्यापपाशरूपवीणातूलश्लोकसेना-लोमत्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो णिच् ।
२६ हेतुमति च ।
२७ कण्ड्वादिभ्यो यक् ।
२८ गुपूधूपविच्छिपणिपनिभ्य आयः ।
२९ ऋतेरीयङ् ।
३० कमेर्णिङ् ।
३१ आयादय आर्द्धधातुके वा ।
३२ सनाद्यन्ता धातवः ।
३३ स्यतासी लृलुटोः ।
३४ सिब्बहुलं लेटि ।
३५ कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि ।
३६ इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः ।
३७ दयायासश्च ।
३८ उष-विद-जागृभ्योऽन्यतरस्याम् ।
३९ भीह्रीभृहुवां श्लुवच्च ।
४० कृञ्चाऽनुप्रयुज्यते लिटि ।
४१ विदांकुर्वन्त्वित्यन्तरस्याम् ।
४२ अभ्युत्सादयां-प्रजनयांचिकयांरमयामकः पावयांक्रियाद्विदामक्रन्निति च्छन्दसि ।
४३ च्लि लुङि ।
४४ च्लेः सिच् ।
४५ शल इगुपधादनिटः क्सः ।
४६ श्लिष आलिङ्गने ।
४७ न दृशः ।
४८ णिश्रिद्रुस्त्रुभ्यः कर्त्तरि चङ् ।
४९ विभाषा धेट्श्व्योः ।
५० गुपेश्छन्दसि ।
५१ नोनयति-ध्वनयत्येलयत्यर्दयतिभ्यः ।
५२ अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ् ।
५३ लिपि-सिचि-ह्वश्च ।
५४ आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम् ।
५५ पुषादिद्युताद्लृदितः परस्मैपदेषु ।
५६ सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च ।
५७ इरितो वा ।
५८ जृस्तम्भुम्रुचुम्लुचुग्रुचुग्लुचुग्लुञ्चुश्वि-भ्यश्च ।
५९ कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि ।
६० चिण् ते पदः ॥ ३ ॥
६१ दीपजनबुधपूरितायिप्यायिभ्योऽन्य-तरस्याम् ।
६२ अचः कर्मकर्त्तरि ।
६३ दुहश्च ।
६४ न रुधः ।
६५ तपोऽनुतापे च ।
६६ चिण् भावकर्मणोः ।
६७ सार्वधातुके यक् ।
६८ कर्तरि शप् ।

६९ दिवादिभ्यः श्यन् ।
७० वा भ्राशभ्लाशभ्रमुक्रमुक्लमुत्रसि त्रुटिलषः ।
७१ यसोऽनुपसर्गात् ।
७२ संयसश्च ।
७३ स्वादिभ्यः श्नुः ।
७४ श्रुवः शृच ।
७५ अक्षोऽन्यतरस्याम् ।
७६ तनूकरणे तक्षः ।
७७ तुदादिभ्यः शः ।
७८ रुधादिभ्यः श्नम् ।
७९ तनादिकृञ्भ्य उः ।
८० धिन्विकृण्व्योर च ॥ ४ ॥
८१ क्र्यादिभ्यः श्ना ।
८२ स्तम्भुस्तुम्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च ।
८३ हलः श्नः शानज्झौ ।
८४ छन्दसि शायजपि ।
८५ व्यत्ययो बहुलम् ।
८६ लिङ्याशिष्यङ् ।
८७ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ।
८८ तपस्तपःकर्मकस्यैव ।
८९ न दुहस्नुनमां यक्चिणौ ।
९० कुषि-रजोः प्राचां श्यन् परस्मैपदं च । ।
९१ धातोः ।
९२ तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् ।
९३ कृदतिङ् ।
९४ वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् ।
९५ कृत्याः ।
९६ तव्यत्तव्याऽनीयरः ।
९७ अचो यत् ।
९८ पोरदुपधात् ।
९९ शकिसहोश्च ।
१०० गदमदचरयमश्चानुपसर्गे ।
१०१ अवद्यपण्यवर्या गर्ह्यपणितव्याऽनिरोधेषु ।
१०२ वह्यं करणम् ।
१०३ अर्यः स्वामि-वैश्ययोः
१०४ उपसर्या काल्या प्रजने ।
१०५ अजर्यं सङ्गतम् ।
१०६ वदः सुपि क्यप् च ।
१०७ भुवो भावे ।
१०८ हनस्त च ।
१०९ एतिस्तुशास्वृदृजुषः क्यप् ।
११० ऋदुपधाच्चाऽक्लृपिचृतेः ।
१११ ई च खनः ।
११२ मृजोऽसंज्ञायाम् ।
११३ मृजेर्विभाषा ।
११४ राजसूयसूर्यमृषोद्यरुच्यकुप्यकृष्टपच्याऽव्यथ्याः ।
११५ भिद्योद्ध्यौ नदे ।
११६ पुष्य-सिद्ध्यौ नक्षत्रे ।
११७ विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु
११८ प्रत्यपिभ्यां ग्रहेश्छन्दसि ।
११९ पदाऽस्वैरिबाह्या-पक्ष्येषु च ।
१२० विभाषा कृवृषोः ॥ ६ ॥
१२१ युग्यं च पत्त्रे ।
१२२ अमावस्यदन्यतरस्याम् ।
१२३ छन्दसि निष्टर्क्यदेवहूयप्रणीयोन्नीयो-

च्छिष्यमर्यस्तर्याध्वर्यखन्यखान्यदेव-
यज्यापृच्छ्यप्रतिषीव्यब्रह्मवाद्यभाव्य-
स्ताव्योपचाय्यपृडानि ।
१२४ ऋहलोर्ण्यत् ।
१२५ ओरावश्यके ।
१२६ आसुयुवपिरपित्रपिचमश्च ।
१२७ आनाय्योऽनित्ये ।
१२८ प्रणाय्योऽसंमतौ ।
१२९ पाय्यसान्नाय्यनिकाय्यधाय्या
मानहविर्निवाससामिधेनीषु ।
१३० क्रतौ कुण्डपाय्यसञ्चाय्यौ ।
१३१ अग्नौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः ।
१३२ चित्याऽग्निचित्ये च ।
१३३ ण्वुल्तृचौ ।
१३४ नन्दिग्रहिपचादिभ्यो ल्युणिन्यचः ।
१३५ इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः ।
१३६ आतश्चोपसर्गे ।
१३७ पाघ्राध्माधेट्दृशः शः ।
१३८ अनुपसर्गाल्लिम्पविन्दधारिपारिवेद्युु-
देजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ।
१३९ ददातिदधात्योर्विभाषा ।
१४० ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः ॥ ७ ॥
१४१ श्याद्व्यधास्रुसंस्र्वतीणवसावहृलिह-
श्लिषश्वसश्च ।
१४२ दुन्योरनुपसर्गे ।
१४३ विभाषा ग्रहः ।
१४४ गेहे कः ।
१४५ शिल्पिनि ष्वुन् ।
१४६ गस्थकन् ।
१४७ ण्युट् च ।
१४८ हश्च व्रीहिकालयोः ।
१४९ प्रुसृल्वः समभिहारे वुन् ।
१५० आशिषि च ।
[प्रत्य्यो मुण्ड-विदां दीपजनक्र्यादि-
भ्योऽ वद्ययुग्य च श्याद्व्यधा दश ॥]

इति तृतीयाध्यायस्य प्रथम पादः ।

अथ द्वितीयः पादः ।

१ कर्मण्यण् ।
२ ह्वावामश्च ।
३ आतोऽनुपसर्गे कः ।
४ सुपि स्थः ।
५ तुन्दशोकयोः परिमृजाऽपनुदोः ।
६ प्रे दाज्ञः ।
७ समि ख्यः ।
८ गापोष्टक् ।
९ हरतेरनुद्यमनेऽच् ।
१० वयसि च ।
११ आङि ताच्छील्ये ।
१२ अर्हः ।
१३ स्तम्बकर्णयो रमिजपोः ।
१४ शमि धातोः संज्ञायाम् ।
१५ अधिकरणे शेतेः ।
१६ चरेष्टः ।
१७ भिक्षा-सेना-ऽऽदायेषु च ।
१८ पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्त्तेः ।
१९ पूर्वे कर्त्तरि ।
२० कृञो हेतुताच्छील्याऽऽनुलोम्येषु ॥१॥
२१ दिवाविभानिशाप्रभाभास्करान्तानन्ता-
दिबहुनान्दीकिंलिपिलिबिबलिभक्ति-
कर्तृचित्रक्षेत्र-सङ्ख्याजङ्घाबाह्वहर्य-

तद्धनुररुःषु ।
२२ कर्मणि भृतौ ।
२३ न शब्दश्लोकलहगाथावैरचाटु सूत्रमन्त्रपदेषु ।
२४ स्तम्ब-शकृतोरिन् ।
२५ हरतेर्दृतिनाथयोः पशौ ।
२६ फलेग्रहिरात्मम्भरिश्च ।
२७ छन्दसिवनसनरक्षिमथाम् ।
२८ एजेः खश् ।
२९ नासिकास्तनयोर्ध्माधेटोः ।
३० नाडीमुष्ट्योश्च ।
३१ उदि कूले रुजिवहोः
३२ वहाऽभ्रेलिहः
३३ परिमाणे पचः ।
३४ मितनखे च ।
३५ विध्वरुषोस्तुदः ।
३६ असूर्यललाटयोदृशितपोः ।
३७ उग्रम्पश्येरंमदपाणिन्धामाश्च ।
३८ प्रियवशे वदः खच् ।
३९ द्विषत्परयोस्तापेः ।
४० वाचि यमो व्रते ॥ २ ॥
४१ पूःसर्वयोर्दारिसहोः ।
४२ सर्वकूलाऽभ्रकरीषेषु कषः ।
४३ मेघर्त्तिभयेषु कृञः ।
४४ क्षेमप्रियमद्रेऽण् च ।
४५ आशिते भुवः करणभावयोः ।
४६ संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहितपिदमः ।
४७ गमश्च ।
४८ अन्ताऽत्यन्ताऽध्वदूरपारसर्वाऽनन्तेषु डः ।
४९ आशिषि हनः ।
५० अपेक्लेश-तमसोः ।
५१ कुमारशीर्षयोर्णिनिः ।
५२ लक्षणे जायापत्योष्टक् ।
५३ अमनुष्यकर्तृके च ।
५४ शक्तौ हस्तिकपाटयोः ।
५५ पाणिघ-ताडघौ शिल्पिनि ।
५६ आढ्यसुभगस्थूलपलितनग्नाऽन्धप्रियेषु च्व्यर्थेष्वच्वौ कृञः करणे ख्युन् ।
५७ कर्तरि भुवः खिष्णुच्खुकञौ ।
५८ स्पृशोऽनुदके किन् ।
५९ ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ।
६० त्वदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्च ॥ ३ ॥
६१ सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप् ।
६२ भजो ण्विः ।
६३ छन्दसि सहः ।
६४ वहश्च ।
६५ कव्यपुरीषपुरीष्येषु ञ्युट् ।
६६ हव्येऽनन्तः पादम् ।
६७ जनसनखनक्रमगमो विट् ।
६८ अदोऽनन्ने ।
६९ क्रव्ये च ।
७० दुहः कब्घश्च ।
७१ मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशोण्विन् ।
७२ अवे यजः ।
७३ विजुषे छन्दसि ।
७४ आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च ।

७५ अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ।
७६ क्विप् च ।
७७ स्थः क च ।
७८ सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये ।
७९ कर्तर्युपमाने ।
८० व्रते ॥ ४ ॥
८१ बहुलमाभीक्ष्ण्ये ।
८२ मनः ।
८३ आत्ममाने खश्च ।
८४ भूते ।
८५ करणे यजः ।
८६ कर्मणि हनः ।
८७ ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप् ।
८८ बहुलं छन्दसि ।
८९ सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु कृञः ।
९० सोमे सुञः ।
९१ अग्नौ चेः ।
९२ कर्मण्यग्न्याख्यायाम् ।
९३ कर्मणीनिविक्रियः ।
९४ दृशेः क्वनिप् ।
९५ राजनि युधि कृञः ।
९६ सहे च ।
९७ सप्तम्यां जनेर्डः ।
९८ पञ्चम्यामजातौ ।
९९ उपसर्गे च संज्ञायाम् ।
१०० अनौ कर्मणि ॥ ५ ॥
१०१ अन्येष्वपि दृश्यते ।
१०२ निष्ठा ।
१०३ सुयजोर्ङ्वनिप् ।
१०४ जीर्यतेरतृन् ।
१०५ छन्दसि लिट् ।
१०६ लिटः कानज्वा ।
१०७ क्वसुश्च ।
१०८ भाषायां सदवसश्रुवः ।
१०९ उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च ।
११० लुङ् ।
१११ अनद्यतने लङ् ।
११२ अभिज्ञावचने लृट् ।
११३ न यदि ।
११४ विभाषा साकाङ्क्षे ।
११५ परोक्षे लिट् ।
११६ ह-शश्वतोर्लङ् च ।
११७ प्रश्ने चाऽऽसन्नकाले ।
११८ लट् स्मे ।
११९ अपरोक्षे च ।
१२० ननौ पृष्टप्रतिवचने ॥ ६ ॥
१२१ नन्वोर्विभाषा ।
१२२ पुरि लुङ् चाऽस्मे ।
१२३ वर्त्तमाने लट् ।
१२४ लटः शतृशानचावप्रथमा-
समानाधिकरणे ।
१२५ सम्बोधने च ।
१२६ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ।
१२७ तौ सत् ।
१२८ पुङ्यजोः शानन् ।
१२९ ताच्छील्यवयोवचनशक्तिषु चानश् ।
१३० इङ्धार्योःशत्रकृच्छ्रिणि ।
१३१ द्विषोऽमित्रे ।
१३२ सुञो यज्ञसंयोगे ।
१३३ अर्हः प्रशंसायाम् ।

१३४ आ क्वेस्तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिषु ।
१३५ तृन् ।
१३६ अलंकृञ्निराकृञ्प्रजनोत्पचोत्पतो-न्मदरुच्यपत्रपवृतुवृधुसहचरणइष्णु च् ।
१३७ णेश्छन्दसि ।
१३८ भुवश्च ।
१३९ ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः ।
१४० त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः ।
१४१ शमित्यष्टाभ्यो घिनुण् ।
१४२ सम्पृचानुरुधाङ्यमाङ्यसपरिसृ-संसृजपरिदेविसंज्वरपरिक्षिपपरि-रटपरिवदपरिदहपरिमुहदुषद्विषद्रु-हदुहयुजाक्रीडविविचत्यजरजभजा-तिचरापचरामुषाभ्याहनश्च ।
१४३ वौ कषलसकत्थस्रम्भः ।
१४४ अपे च लषः ।
१४५ प्रे लपसुद्रुमथवदवसः ।
१४६ निन्दहिंसक्लिशखादविनाशपरिक्षि-पपरिरटपरिवादिव्याभाषासूयोवुञ् ।
१४७ देविक्रुशोश्चोपसर्गे ।
१४८ चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच् ।
१४९ अनुदात्तेतश्च हलादेः ।
१५० जुचङ्क्रम्यदन्द्रम्यसृगृधिज्वल-शुचलषपतपदः ।
१५१ क्रुधमण्डार्थेभ्यश्च ।
१५२ न यः ।
१५३ सूददीपदीक्षश्च ।
१५४ लषपतपदस्थाभूवृषहनकमगमशृभ्य उकञ् ।
१५५ जल्पभिक्षकुट्टलुण्टवृङः षाकन् ।
१५६ प्रजोरिनिः ।
१५७ जिदृक्षिविश्रीण्वमाव्यथाभ्यमपरि-भूप्रसूभ्यश्च ।
१५८ स्पृहिगृहिपतिदयिनिद्रातन्द्राश्रद्धाभ्य आलुच् ।
१५९ दाधेट्सिशसदो रुः ।
१६० सृघस्यदः क्मरच् ॥ ८ ॥
१६१ भञ्जभासमिदो घुरच् ।
१६२ विदिभिदिच्छिदेः कुरच् ।
१६३ इण्नशजिसर्त्तिभ्यः क्वरप् ।
१६४ गंत्वरश्च ।
१६५ जागरुकः ।
१६६ यजजपदशां यङः ।
१६७ नमिकम्पिस्म्यजसकमहिंसदीपोरः ।
१६८ सनाशंसभिक्ष उः ।
१६९ विन्दुरिच्छुः ।
१७० क्याच्छन्दसि ।
१७१ आदृगमहनजनः किकिनौ लिट् च ।
१७२ स्वपितृषोर्नजिङ् ।
१७३ श्रृवन्द्योरारुः ।
१७४ भियः क्रुक्लुकनौ ।
१७५ स्थेशभासपिसकसो वरच् ।
१७६ यश्च यङः ।
१७७ भ्राजभासधुर्विद्युतोर्जिपृजुग्रावस्तुवः क्विप् ।
१७८ अन्येभ्योऽपि दृश्यते ।
१७९ भुवः संज्ञान्तरयोः ।
१८० विप्रसम्भ्यो ड्वसंज्ञायाम् ।
१८१ धः कर्मणि ष्ट्रन् ।
१८२ दाम्नीशसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिह-

पतदशनहः करणे ।
१८३ हलसूकरयोः पुवः ।
१८४ अर्त्तिलूधुसूखनसहचर इत्रः ।
१८५ पुवः संज्ञायाम् ।
१८६ कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः ।
१८७ ञीतः क्तः ।
१८८ मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च ।
[कर्मणि-दिवा-पूःसर्व-सत्सू-बहुल-मन्येष्वपि-नन्वोः-शमिति भञ्जभासधःकर्मण्यष्टौ] ॥

अथ तृतीये ततीयः पादः ।

१ उणादयो बहुलम् ।
२ भूतेऽपि दृश्यन्ते ।
३ भविष्यति गम्यादयः ।
४ यावत्पुरानिपातयोर्लट्
५ विभाषा कदार्कर्ह्योः ।
६ किंवृत्ते लिप्सायाम् ।
७ लिप्स्यमानसिद्धौ च ।
८ लोडर्थलक्षणे च ।
९ लिङ् चोर्ध्वमौहूर्त्तिके ।
१० तुमन्ण्वुलौ क्रियायां क्रियार्थायाम् ।
११ भाववचनाश्च ।
१२ अण् कर्मणि च ।
१३ लृट् शेषे च ।
१४ लृटः सद्वा ।
१५ अनद्यतने लुट् ।
१६ पदरुजविशस्पृशो घञ् ।
१७ सृ स्थिरे ।
१८ भावे ।
१९ अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ।
२० परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः ॥ १ ॥
२१ इञ्श्च ।
२२ उपसेर्ग रुवः ।
२३ समि युद्रुदुवः ।
२४ श्रिणीभुवोऽनुपसर्गे
२५ वौ क्षुश्रुवः ।
२६ अवोदोर्नियः ।
२७ प्रे द्रुस्तुस्त्रु वः ।
२८ निरभ्योः पूल्वोः ।
२९ उन्न्योग्रः ।
३० कृ धान्ये ।
३१ यज्ञे समि स्तुवः ।
३२ प्रे स्त्रोऽयज्ञे ।
३३ प्रथने वावशब्दे ।
३४ छन्दोनाम्नि च ।
३५ उदि ग्रहः ।
३६ समि मुष्टौ ।
३७ परिन्योर्नीणोर्द्यूताऽभ्रेषयोः ।
३८ परावनुपात्यय इणः ।
३९ व्युपयोः शेतेः पर्याये ।
४० हस्तादाने चेरस्तेये ॥ २ ॥
४१ निवासचितिशरीरोपसमाधानेष्वादेश्च कः ।
४२ सङ्घे चानौत्तराधर्ये ।
४३ कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम् ।
४४ अभिविधौ भाव इनुण् ।
४५ आक्रोशेऽवन्योर्ग्रहः ।
४६ प्रे लिप्सायाम् ।
४७ परौ यज्ञे ।
४८ नौ वृ धान्ये ।

४९ उदि श्रयतियौतिपूद्रुवः ।
५० विभाषाऽऽङिरुप्लुवोः ।
५१ अवे ग्रहो वर्षप्रतिबन्धे ।
५२ प्रे वणिजाम् ।
५३ रश्मौ च ।
५४ वृणोतेराच्छादने ।
५५ परौ भुवोऽवज्ञाने ।
५६ एरच् ।
५७ ऋदोरप् ।
५८ ग्रहवृदृनिश्चिगमश्च ।
५९ उपसर्गेऽदः ।
६० नौ ण च ॥ ३ ॥
६१ व्यधजपोरनुपसर्गे ।
६२ स्वनहसोर्वा ।
६३ यमः समुपनिविषु च ।
६४ नौ गदनदपठस्वनः ।
६५ क्वणो वीणायां च ।
६६ नित्यं पणः परिमाणे ।
६७ मदोऽनुपसर्गे ।
६८ प्रमदसंमदौ हर्षे ।
६९ समुदोरजः पशुषु ।
७० अक्षेषु ग्लहः ।
७१ प्रजने सर्त्तेः ।
७२ ह्वः संप्रसारण च न्यभ्युपविषु ।
७३ आङि युद्धे ।
७४ निपानमाहावः ।
७५ भावेऽनुपसर्गस्य ।
७६ हनश्च वधः ।
७७ मूर्तौ घनः ।
७८ अन्तर्घनो देशे ।
७९ अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च ।
८० उद्घनोऽत्याधानम् ॥ ४ ॥
८१ अपघनोऽङ्गम् ।
८२ करणेऽयोविद्रुषु ।
८३ स्तम्बे क च ।
८४ परौ घः ।
८५ उपघ्न आश्रये ।
८६ सङ्घोद्घौ गणप्रशंसयोः ।
८७ निघो निमित्तम् ।
८८ ड्वितः क्त्रिः ।
८९ ट्वितोऽथुच् ।
९० यजयाचयतविच्छप्रच्छरक्षो नङ् ।
९१ स्वनो नन् ।
९२ उपसर्गे घोः किः ।
९३ कर्मण्यधिकरणे च ।
९४ स्त्रियां क्तिन् ।
९५ स्थागापापचो भावे ।
९६ मन्त्रे वृषेषपचमनविदभूवीरा उदात्तः ।
९७ ऊतियूतिजूतिसातिहेतिकीर्त्तयश्च ।
९८ व्रजयजोर्भावे क्यप् ।
९९ संज्ञायां समजनिषदनिपतमनविद-
षुञ्शीङ्भृञिणः ।
१०० कृञः श च ॥ ५ ॥
१०१ इच्छा ।
१०२ अ प्रत्ययात् ।
१०३ गुरोश्च हलः ।
१०४ षिद्भिदादिभ्योऽङ् ।
१०५ चिन्तिपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च ।
१०६ आतश्चोपसर्गे ।
१०७ ण्यासश्रन्थो युच् ।

१०८ रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम् ।
१०९ संज्ञायाम् ।
११० विभाषाऽऽख्यानपरिप्रश्नयोरिञ् च ।
१११ पर्यायाऽर्हर्णोत्पत्तिषु ण्वुच् ।
११२ आक्रोशे नञ्यनिः ।
११३ कृत्यल्युटो बहुलम् ।
११४ नपुंसके भावे क्तः ।
११५ ल्युट् च ।
११६ कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तु :- शरीरसुखम् ।
११७ करणाऽधिकरणयोश्च ।
११८ पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण ।
११९ गोचरसंचरवहव्रजव्यजाऽऽ- पणानिगमाश्च ।
१२० अवे तृस्त्रोर्घञ् ।
१२१ हलश्च ।
१२२ अध्यायन्यायोद्यावसंहाराश्च ।
१२३ उदङ्कोऽनुदके ।
१२४ जालमानायः ।
१२५ खनो घ च ।
१२६ ईषद्दुःसुषु कृच्छ्राऽकृच्छार्थेषु खल् ।
१२७ कर्तृकर्मणोश्च भूकृञोः ।
१२८ आतो युच् ।
१२९ छन्दसि गत्यर्थेभ्यः ।
१३० अन्यभ्योऽपि दृश्यते ।
१३१ वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ।
१३२ आशंसयां भूतवच्च ।
१३३ क्षिप्रवचने लृट् ।
१३४ आशंसावचने लिङ् ।
१३५ नाऽनद्यतनवत्क्रियाप्रबन्ध सामीप्ययोः ।
१३६ भविष्यति मर्यादावचनेऽवरस्मिन् ।
१३७ कालविभागे चाऽनहोरात्राणाम् ।
१३८ परस्मिन् विभाषा ।
१३९ लिङ्निमित्ते लृङक्रियाऽतिपत्तौ ।
१४० भूते च ॥ ७ ॥
१४१ वोताप्योः ।
१४२ गर्हायां लडपिजात्वोः ।
१४३ विभाषा कथमि लिङ् च ।
१४४ किंवृत्ते लिङ्लृटौ ।
१४५ अनवक्लृप्त्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि ।
१४६ किंकिलास्त्यर्थेषु लृट् ।
१४७ जातुयदोर्लिङ् ।
१४८ यच्चयत्रयोः ।
१४९ गर्हायां च ।
१५० चित्रीकरणे च ।
१५१ शेषे लृडयदौ ।
१५२ उताप्योः समर्थयोर्लिङ् ।
१५३ कामप्रवेदनेऽकच्चिति ।
१५४ संभावनेऽलमिति चेत्सिद्धाऽप्रयोगे ।
१५५ विभाषा धातौ संभावनवचनेऽयदि ।
१५६ हेतुहेतुमतोर्लिङ् ।
१५७ इच्छार्येषु लिङ्लोटौ ।
१५८ समानकर्तृकेषु तुमुन् ।
१५९ लिङ् च ।
१६० इच्छर्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमाने ।
१६१ विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाऽधीष्टसंप्रश्न- प्रार्थनेषु लिङ् ।
१६२ लोट् च ।
१६३ प्रैषातिसर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ।

१६४ लिङ् चोर्ध्वमौहुर्तिके ।

१६५ स्मे लोट् ।

१६६ अधीष्टे च ।

१६७ कालसमयवेलासु तुमुन् ।

१६८ लिङ् यदि ।

१६९ अर्हे कृत्यतृचश्च ।

१७० आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः ।

१७१ कृत्याश्च ।

१७२ शकि लिङ् च ।

१७३ आशिषि लिङ् लोटौ ।

१७४ क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम् ।

१७५ माङि लुङ् ।

१७६ स्मोत्तरे लङ् च ।

['उणादय इडे निवासव्यधजपो-रपधन-इच्छा हलश्च-वोताप्योर्विधि-षोडश'] ॥

अथ तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः

१ धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः ।

२ क्रियासमभिहारे लोट्, लोटो हिस्वौ, वा च तध्वमोः ।

३ समुच्चयेऽन्यतरस्याम् ।

४ यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वास्मिन् ।

५ समुच्चये सामान्यवचनस्य ।

६ छन्दसि लुङ् लङ्लिटः ।

७ लिङ्थें लेट् ।

८ उपसंवादाऽऽशङ्कयोश्च ।

९ तुमर्थे सेसेनसेअसेन्क्सेकसेनध्यै-अध्यैन्कध्यैन्शध्यैशध्यैन्-तवैतवेङ्तवेनः ।

१० प्रयै-रोहिष्यै-अव्यथिष्यै ।

११ दृशे विख्ये च ।

१२ शकि णमुल्कमुलौ ।

१३ ईश्वरे तोसुन्कसुनौ ।

१४ कृत्यार्थे तवैकेन्केन्यत्वनः ।

१५ अवचक्षे च ।

१६ भावलक्षणे स्थेणकृञ्वदिचरिहुत-मिजनिभ्यस्तोसुन् ।

१७ सृपितृदोः कसुन् ।

१८ अलंखल्वोः प्रतिषेधयोः प्राचां क्त्वा ।

१९ उदीचां माङो व्यतीहारे ।

२० पराऽवरयोगे च ॥ १ ॥

२१ समानकर्तृकयोः पूर्वकाले ।

२२ आभीक्ष्ण्ये णमुल् च ।

२३ न यद्यनाकाङ्क्षे ।

२४ विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु ।

२५ कर्मण्याक्रोशे कृञः खमुञ् ।

२६ स्वादुमि णमुल् ।

२७ अन्यथैवंकथमित्थंसु सिद्धाऽप्रयोगश्चेत् ।

२८ यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ।

२९ कर्मणि दृशिविदोः साकल्ये ।

३० यावति विन्दजीवोः ।

३१ चर्मोदरयोः पूरेः ।

३२ वर्षप्रमाण ऊलोपश्चास्याऽन्यतरस्याम् ।

३३ चेले क्नोपेः ।

३४ निमूलमूलयोः कषः ।

३५ शुष्कचूर्णरुक्षेषु पिषः ।

३६ समूलाऽकृतजीवेषु हन्कृञ्ग्रहः ।

३७ करणे हनः ।

३८ स्नेहने पिषः ।

३९ हस्ते वर्त्तिग्रहोः ।

४० स्वे पुषः ॥ २ ॥
४१ अधिकरणे बन्धः ।
४२ संज्ञायाम् ।
४३ कर्त्रोर्जीवपुरुषयोर्नशिवहोः ।
४४ ऊर्ध्वे शुषिपूरोः ।
४५ उपमाने कर्मणि च ।
४६ कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ।
४७ उपदंशस्तृतीयायाम् ।
४८ हिंसार्थानां च समानकर्मकाणाम् ।
४९ सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्षः ।
५० समासत्तौ ।
५१ प्रमाणे च ।
५२ अपादाने परीप्सायाम् ।
५३ द्वितीयायां च ।
५४ स्वाङ्गेऽध्रुवे ।
५५ परिक्लिश्यमाने च ।
५६ विशिपतिपदिस्कन्दां व्याप्यमानाऽऽ-सेव्यमानयोः ।
५७ अस्यतितृषोः क्रियान्तरे कालेषु ।
५८ नाम्न्यादिशिग्रहोः ।
५९ अव्ययेऽयथाभिप्रेताख्याने कृञः क्त्वाणमुलौ ।
६० तिर्यच्यपवर्गे ॥ ३ ॥
६१ स्वाङ्गतस्प्रत्यये कृभ्वोः ।
६२ नाधाऽर्थप्रत्यये च्व्यर्थे ।
६३ तूष्णीमि भुवः ।
६४ अन्वच्यानुलोम्ये ।
६५ शकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहाऽ-र्हास्त्यर्थेषु तुमुन् ।
६६ पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ।
६७ कर्त्तरि कृत् ।
६८ भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्या-प्लाव्यापात्या वा ।
६९ लः कर्मणि च भावे चाऽकर्मकेभ्यः ।
७० तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः ।
७१ आदिकर्मणि क्त कर्त्तरि च ।
७२ गत्यर्थाऽकर्मकश्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्च ।
७३ दाशगोघ्नौ सम्प्रदाने ।
७४ भीमादयोऽपादाने ।
७५ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ।
७६ क्तोऽधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यव-सानार्थेभ्यः ।
७७ लस्य ।
७८ तिप्तस्झिसिप्थस्थमिब्वस्मस्तातां-झथासाथांध्वमिड्वहिमहिङ् ।
७९ टित आत्मनेपदानां टेरे ।
८० थासः से ।
८१ लिटस्तझयोरेशिरेच् ।
८२ परस्मैपदानां णलतुसुस्थलथुसणल्वमाः ।
८३ विदो लटो वा ।
८४ ब्रुवःपञ्चानामादित आहो ब्रुवः ।
८५ लोटो लङ्वत् ।
८६ एरुः ।
८७ सेर्ह्यपिच्च ।
८८ वा च्छन्दसि ।
८९ मेर्निः ।
९० आमेतः ।
९१ सवाभ्यां वामौ ।
९२ आडुत्तमस्य पिच्च ।

९३ एत ऐ ।
९४ लेटोऽडाटौ ।
९५ आत ऐ ।
९६ वैतोऽन्यत्र ।
९७ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ।
९८ स उत्तमस्य ।
९९ नित्यं ङितः ।
१०० इतश्च ॥ ४ ॥
१०१ तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः ।
१०२ लिङ सीयुट् ।
१०३ यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च ।
१०४ किदाशिषि ।
१०५ झस्यरन् ।
१०६ इटोऽत् ।
१०७ सुट् तिथोः ।
१०८ झेर्जुस्
१०९ सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ।
११० आतः ।
१११ लङः शाकटायनस्यैव ।
११२ द्विषश्च ।
११३ तिङ्शित्सार्वधातुकम् ।
११४ आर्द्धधातुकं शेषः ।
११५ लिट् च ।
११६ लिङाशिषि ।
११७ छन्दस्युभयथा ।

['धातुसम्बन्धे समानाऽधिकरणे स्वाङ्गे लिटस्तस्थस्थमिपां सप्तदशं']

इति तृतीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इति तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्याय

अथ प्रथमः पादः

१ ङ्याप्प्रातिपदिकात् ।
२ स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्य-
सङ्सिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ।
३ स्त्रियाम् ।
४ अजाद्यतष्टाप् ।
५ ऋन्नेभ्यो ङीप् ।
६ उगितश्च ।
७ वनो र च ।
८ पादोऽन्यतरस्याम् ।
९ टाबृचि ।
१० न षट्स्वस्रादिभ्यः ।
११ मनः ।
१२ अनो बहुव्रीहेः ।
१३ डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम् ।
१४ अनुपसर्जनात् ।
१५ टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच्तय-
पठक्ठञ्कञ्क्वरपः ।
१६ यञश्च ।
१७ प्राचां ष्फस् तद्धितः ।
१८ सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः ।
१९ कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च ।
२० वयसि प्रथमे ॥ १ ॥
२१ द्विगोः ।
२२ अपरिमाणविस्ताचितकम्बल्येभ्यो न तद्धितलुकि ।
२३ काण्डान्तात् क्षेत्रे ।
२४ पुरुषात् प्रमाणेऽन्यतरस्याम् ।
२५ बहुव्रीहेरुधसो ङीष् ।

२६ संख्याव्ययादेर्ङीप् ।
२७ दामहायनान्ताच्च ।
२८ अन उपाधालोपिनोऽन्यतरस्याम् ।
२९ नित्यं संज्ञाछन्दसोः ।
३० केवलमामकभागधेयपापाऽपरसमाना-
र्यकृतसुमङ्गलभेषजाच्च ।
३१ रात्रेश्चाऽजसौ ।
३२ अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् ।
३३ पत्युर्नो यज्ञसंयोगे ।
३४ विभाषा सपूर्वस्य ।
३५ नित्यं सपत्न्यादिषु ।
३६ पूतक्रतोरै च ।
३७ वृषाकप्यग्निकुसितकुसीदानामुदात्तः ।
३८ मनोरौ वा ।
३९ वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः ।
४० अन्यतो ङीष् ॥ २ ॥
४१ षिद्गौरादिभ्यश्च ।
४२ जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागका-
लनीलकुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रा-
वपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णनाच्छा-
दनायोविकारमैथुनेच्छाकेशवेशेषु ।
४३ शोणात् प्राचाम् ।
४४ वोतो गुणवचनात् ।
४५ बह्वादिभ्यश्च ।
४६ नित्यं छन्दसि ।
४७ भुवश्च ।
४८ पुंयोगादाख्यायाम् ।
४९ इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्यय-
वयवनमातुलाचार्याणामानुक् ।
५० क्रीतात् करणपूर्वात् ।
५१ क्तादल्पाख्यायाम् ।
५२ बहुव्रीहेश्चाऽन्तोदात्तात् ।
५३ अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा ।
५४ स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगोपधात् ।
५५ नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णश्रृङ्गाच्च ।
५६ न क्रोडादिबह्वचः ।
५७ सहनञ्विद्यमानपूर्वाच्च ।
५८ नखमुखात् संज्ञायाम् ।
५९ दीर्घजिह्वी च च्छन्दसि ।
६० दिक्पूर्वपदान्ङीप् ॥ ३ ॥
६१ वाहः ।
६२ सख्यशिश्वीति भाषायाम् ।
६३ जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् ।
६४ पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तर-
पदाच्च ।
६५ इतो मनुष्यजातेः ।
६६ ऊङुतः ।
६७ बाह्वन्तात्संज्ञायाम ।
६८ पङ्गोश्च ।
६९ उरुत्तरपदादौपम्ये ।
७० संहितशफलक्षणवामादेश्च ।
७१ कद्रुकमण्डल्वोश्छन्दसि ।
७२ संज्ञायाम् ।
७३ शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् ।
७४ यङश्चाप् ।
७५ आवट्याच्च ।
७६ तद्धिताः ।
७७ यूनस्तिः ।
७८ अणिञोरनार्षयोर्गुरुपोत्तमयोः ष्यङ्गोत्रे ।
७९ गोत्रावयवात् ।

८० क्रोड्यादिभ्यश्च ॥ ४ ॥
८१ दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धिभ्योऽन्यरस्याम् ।
८२ समर्थानां प्रथमाद्वा ।
८३ प्राग्दीव्यतोऽण् ।
८४ अश्वपत्यादिभ्यश्च ।
८५ दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः ।
८६ उत्सादिभ्योऽञ् ।
८७ स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् ।
८८ द्विगोर्लुगनपत्ये ।
८९ गोत्रेऽलुगचि ।
९० यूनि लुक् ।
९१ फक्फिञोरन्यतरस्याम् ।
९२ तस्याऽपत्यम् ।
९३ एको गोत्रे ।
९४ गोत्राद्यून्यस्त्रियाम् ।
९५ अत इञ् ।
९६ बाह्वादिभ्यश्च ।
९७ सुधातुरकङ् च ।
९८ गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्च्फञ् ।
९९ नडादिभ्यः फक् ।
१०० हरितादिभ्योऽञः ।
१०१ यञिञोश्च ।
१०२ शरद्वच्छुनकदर्भाद्भृगवत्साग्रायणेषु ।
१०३ द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् ।
१०४ अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ् ।
१०५ गर्गादिभ्यो यञ् ।
१०६ मधुबभ्र्वोर्ब्राह्मणकौशिकयोः ।
१०७ कपिबोधादाङ्गिरसे ।
१०८ वतण्डाच्च ।
१०९ लुक् स्त्रियाम् ।
११० अश्वादिभ्यः फञ् ।
१११ भर्गात्त्रैगर्ते ।
११२ शिवादिभ्योऽण् ।
११३ अकृद्धाभ्यो नदीनामुषीम्यस्तन्नामिकाभ्यः ।
११४ ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ।
११५ मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः ।
११६ कन्यायाः कनीन च ।
११७ विकर्णशुङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजाऽत्रिषु ।
११८ पीलाया वा ।
११९ ढक् च मण्डूकात् ।
१२० स्त्रीभ्यो ढक् ।
१२१ द्व्यचः ।
१२२ इतश्चाऽनिञः ।
१२३ शुभ्रादिभ्यश्च ।
१२४ विकर्णकुषीतकात् काश्यपे ।
१२५ भ्रुवो वुक् च ।
१२६ कल्याण्यादीनामिनङ् ।
१२७ कुलटाया वा ।
१२८ चटकाया ऐरक् ।
१२९ गोधाया ढ्रक् ।
१३० आरगुदीचाम् ।
१३१ क्षुद्राभ्यो वा ।
१३२ पितृष्वसुश्छण् ।
१३३ ढकि लोपः ।
१३४ मातृष्वसुश्च ।
१३५ चतुष्पाद्भ्यो ढञ् ।
१३६ गृष्ट्यादिभ्यश्च ।
१३७ राजश्वशुराद्यत् ।

१३८ क्षत्राद्घः ।
१३९ कुलात् खः ।
१४० अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ ॥७॥
१४१ महाकुलादञ्खञौ ।
१४२ दुष्कुलाड्ढक् ।
१४३ स्वसुश्छः ।
१४४ भ्रातुर्व्यच्च ।
१४५ व्यन् सपत्ने ।
१४६ रेवत्यादिभ्यष्ठक् ।
१४७ गोत्रस्त्रियाः कुत्सने ण च ।
१४८ वृद्धाट्ठक्सौवीरेषु बहुलम् ।
१४९ फेश्छ च ।
१५० फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ ।
१५१ कुर्वादिभ्यो ण्यः ।
१५२ सेनान्तलक्षणकारिभ्यश्च ।
१५३ उदीचामिञ् ।
१५४ तिकादिभ्यः फिञ् ।
१५५ कौशल्यकार्मार्याभ्यां च ।
१५६ अणो द्व्यचः ।
१५७ उदीचां वृद्धादगोत्रात् ।
१५८ वाकिनादीनां कुक् च ।
१५९ पुत्रान्तादन्यतरस्याम् ।
१६० प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलम् ॥ ८ ॥
१६१ मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च ।
१६२ अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम् ।
१६३ जीवति तु वंश्ये युवा ।
१६४ भ्रातरि च ज्यायसि ।
१६५ वाऽन्यस्मिन् सपिण्डे स्थाविरतरे जीवति ।
१६६ जनपदशब्दात् क्षत्रियादञ् ।
१६७ साल्वेयगान्धारिभ्यां च ।
१६८ द्वयञ्मगधकलिङ्गसूरमसादण् ।
१६९ वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ् ।
१७० कुरुनादिभ्यो ण्यः ।
१७१ साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् ।
१७२ ते तद्राजाः ।
१७३ कम्बोजाल्लुक् ।
१७४ स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यश्च ।
१७५ अतश्च ।
१७६ न प्राच्यभर्गादियौधेयादिभ्यः ।
['ङ्याब्द्विगोः षिद्गौरादिवाहोदैवयज्ञियञिञोद्व्यचो महाकुलान्मनोर्जातावष्टादश' ॥]

इति चतुर्थाध्यायास्य प्रथमः पादः ।

अथ चतुर्थस्य द्वितीयः पादः ।

१ तेन रक्तं रागात् ।
२ लाक्षारोचनाट्ठक् ।
३ नक्षत्रेण युक्तः कालः ।
४ लुबविशेषे ।
५ संज्ञायां श्रवणाऽश्वत्थाभ्याम् ।
६ द्वन्द्वाच्छः ।
७ दृष्टं साम ।
८ कलेर्ढक् ।
९ वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ ।
१० परिवृतो रथः ।
११ पाण्डुकम्बलादिनिः ।
१२ द्वैपवैयाघ्रादञ् ।
१३ कौमाराऽपूर्ववचने ।
१४ तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः ।

१५ स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते ।
१६ संस्कृतं भक्षाः ।
१७ शूलोखाद्यत् ।
१८ दध्नष्ठक् ।
१९ उदश्वितोऽन्यतरस्याम् ।
२० क्षीराड्ढञ् ।
२१ साऽस्मिन् पौर्णमासीति ।
२२ आग्रहायण्यश्वत्थाट्ठक् ।
२३ विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः ।
२४ साऽस्य देवता ।
२५ कस्येत् ।
२६ शुक्राद्घन् ।
२७ अपोनप्त्रपान्नप्तृभ्यां घः ।
२८ छ च ।
२९ महेन्द्राद्घाऽणौ च ।
३० सोमाट्ट्यण् ।
३१ वाय्वृतुपित्रुषसो यत् ।
३२ द्यावापृथिवीशुनासीरमरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च ।
३३ अग्नेर्ढक् ।
३४ कालेभ्यो भववत् ।
३५ महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् ।
३६ पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः ।
३७ तस्य समूहः ।
३८ भिक्षादिभ्योऽण् ।
३९ गोत्रोक्षोष्ट्रोरभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद् वुञ ।
४० केदाराद्यञ् च ।
४१ ठञ् कवचिनश्च ।
४२ ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ।
४३ ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ।
४४ अनुदात्तादेरञ् ।
४५ खण्डिकादिभ्यश्च ।
४६ चरणेभ्यो धर्मवत् ।
४७ अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् ।
४८ केशाऽश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् ।
४९ पाशादिभ्यो यः ।
५० खलगोरथात् ।
५१ इनित्रकट्यचश्च ।
५२ विषयो देशे ।
५३ राजन्यादिभ्यो वुञ् ।
५४ भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्योविधल्भक्तलौ ।
५५ सोऽस्यादिरिति च्छन्दसः प्रगाथेषु ।
५६ संग्रामे प्रयोजनयोद्धृभ्यः ।
५७ तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां णः ।
५८ घञः साऽस्यां क्रियेति ञः ।
५९ तदधीते तद्वेद ।
६० क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठक् ।
६१ क्रमादिभ्यो वुन् ।
६२ अनुब्राह्मणादिनिः ।
६३ वसन्तादिभ्यष्ठक् ।
६४ प्रोक्ताल्लुक् ।
६५ सूत्राच्च कोपधात् ।
६६ छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि ।
६७ तदस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि ।
६८ तेन निर्वृत्तम् ।
६९ तस्य निवासः ।
७० अदूरभवश्च ।
७१ ओरञ् ।

७२ मतोश्च बह्वजङ्गात् ।
७३ बह्वचः कूपेषु ।
७४ उदक्च विपाशः ।
७५ सङ्कलादिभ्यश्च ।
७६ स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु ।
७७ सुवास्त्वादिभ्योऽण् ।
७८ रोणी ।
७९ कोपधाच्च ।
८० वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्-
फिञिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्य-
कुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसङ्काशव-
लपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराह-
कुमुदादिभ्यः ।
८१ जनपदे लुप् ।
८२ वरणादिभ्यश्च ।
८३ शर्कराया वा ।
८४ ठक्छौ च ।
८५ नद्यां मतुप् ।
८६ मध्वादिभ्यश्च ।
८७ कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् ।
८८ नडशादाद् ड्वलच् ।
८९ शिखाया वलच् ।
९० उत्करादिभ्यश्छः ।
९१ नडादीनां कुक् च ।
९२ शेषे ।
९३ राष्ट्रावारपाराद्घखौ ।
९४ ग्रामाद्यखञौ ।
९५ कत्र्यादिभ्यो ढकञ् ।
९६ कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वाऽऽस्यलङ्कारेषु ।
९७ नद्यादिभ्यो ढक् ।
९८ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ।
९९ कापिश्याः ष्फक् ।
१०० रङ्कोरमनुष्येऽण् च ॥ ५ ॥
१०१ द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् ।
१०२ कन्थायाष्ठक् ।
१०३ वर्णौ वुक् ।
१०४ अव्ययात्त्यप् ।
१०५ ऐषमोह्यः श्वसोऽन्यतरस्याम् ।
१०६ तीररुप्योत्तरपदादञ्ञौ ।
१०७ दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः ।
१०८ मद्रेभ्योऽञ् ।
१०९ उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात् ।
११० प्रस्थोत्तरपदपलद्यादिकोपधादण् ।
१११ कण्वादिभ्यो गोत्रे ।
११२ इञश्च ।
११३ न द्व्यचः प्राच्यभरतेषु ।
११४ वृद्धाच्छः ।
११५ भवतष्ठक्छसौ ।
११६ काश्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ ।
११७ वाहीकग्रामेभ्यश्च ।
११८ विभाषोशीनरेषु ।
११९ ओर्देशे ठञ् ।
१२० वृद्धात् प्राचाम् ॥ ६ ॥
१२१ धन्वयोपधाद् वुञ् ।
१२२ प्रस्थपुरवहान्ताच्च ।
१२३ रोपधेतोः प्राचाम् ।
१२४ जनपदतदवध्योश्च ।
१२५ अवृद्धादपि बहुवचनविषयात् ।
१२६ कच्छाग्निवक्त्रगर्तोत्तरपदात् ।
१२७ धूमादिभ्यश्च ।

१२८ नगरात् कुत्सनप्रावीण्ययोः ।
१२९ अरण्यान्मनुष्ये ।
१३० विभाषा कुरुयुगन्धराभ्याम् ।
१३१ मद्रवृज्योः कन् ।
१३२ कोपधादण् ।
१३३ कच्छादिभ्यश्च ।
१३४ मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् ।
१३५ अपदातौ साल्वात् ।
१३६ गोयवाग्वोश्च ।
१३७ गर्तोत्तरपदाच्छः ।
१३८ गहादिभ्यश्च ।
१३९ प्राचां कटादेः ।
१४० राज्ञः क च ॥ ७ ॥
१४१ वृद्धादकेकान्तखोपधात् ।
१४२ कन्थापलदनगरग्रामह्रदोत्तरपदात् ।
१४३ पर्वताच्च ।
१४४ विभाषाऽमनुष्ये ।
१४५ कृकणपर्णाद्भारद्वाजे ।
['तेनसास्मिन्ठञक्रमादिभ्योजनपदे द्युप्रागपाग्धन्ववृद्धात्पञ्च']

इति चतुर्थाऽध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः

१ युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ् च ।
२ तस्मिन्नणि च युष्माकाऽस्माकौ ।
३ तवकममकावेकवचने ।
४ अर्धाद्यत् ।
५ परावराधमोत्तमपूर्वाच्च ।
६ दिक्पूर्वपदाट्ठञ् च ।
७ ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ।
८ मध्यान्मः ।
९ अ साम्प्रतिके ।
१० द्वीपादनुसामुद्रं यञ् ।
११ कालाट्ठञ् ।
१२ श्राद्धे शरदः ।
१३ विभाषा रोगाऽऽतपयोः ।
१४ निशाप्रदोषाभ्यां च ।
१५ श्वसस्तुट् च ।
१६ सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण् ।
१७ प्रावृष एण्यः ।
१८ वर्षाभ्यष्ठक् ।
१९ छन्दसि ठञ् ।
२० वसन्ताच्च ॥ १ ॥
२१ हेमन्ताच्च ।
२२ सर्वत्राऽण् च तलोपश्च ।
२३ सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट् च ।
२४ विभाषा पूर्वाह्णपराह्णाभ्याम् ।
२५ तत्र जातः ।
२६ प्रावृषष्ठप् ।
२७ संज्ञायां शरदो वुञ् ।
२८ पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषाऽवस्कराद् वुन् ।
२९ पथः पन्थ च ।
३० अमावास्याया वा ।
३१ अ च ।
३२ सिन्ध्वपकराभ्यां कन् ।
३३ अणञौ च ।
३४ श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक् ।
३५ स्थानान्तगोशालखरशालाच्च ।

३६ वत्सशालाभिजिदश्वयुक्शतभिषजो वा ।
३७ नक्षत्रेभ्यो बहुलम् ।
३८ कृतलब्धक्रीतकुशलाः ।
३९ प्रायभवः ।
४० उपजानूपकर्णोपनीवेष्ठक् ।
४१ संभूते ।
४२ कोशाड्ढञ् ।
४३ कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु ।
४४ उप्ते च ।
४५ आश्वयुज्या वुञ ।
४६ ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् ।
४७ देयमृणे ।
४८ कलाप्यश्वत्थयवबुसाद् वुन् ।
४९ ग्रीष्माऽवरसमाद् वुञ् ।
५० संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् च ।
५१ व्याहरति मृगः ।
५२ तदस्य सोढम् ।
५३ तत्र भवः ।
५४ दिगादिभ्यो यत् ।
५५ शरीरावयवाच्च ।
५६ दृतिकुक्षिकलशिवस्त्यस्त्यहेढञ् ।
५७ ग्रीवाभ्योऽण् च ।
५८ गम्भीराञ्ञ्यः ।
५९ अव्ययीभावा च्च ।
६० अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् ॥ ३ ॥
६१ ग्रामात् पर्यनुपूर्वात् ।
६२ जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः ।
६३ वर्गान्ताच्च ।
६४ अशब्दे यत्खावन्यतरस्याम् ।
६५ कर्णललाटात्कनलङ्कारे ।
६६ तस्य व्याख्यान इति च व्याख्यातव्यनाम्नः ।
६७ बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् ।
६८ क्रतुयज्ञेभ्यश्च ।
६९ अध्यायेष्वेवर्षेः ।
७० पौरोडाशपुरोडाशात् ष्ठन् ।
७१ छन्दसो यदणौ ।
७२ द्वयजृद्ब्राह्मणर्क प्रथमाध्वरपुरश्चरणा-नामाख्यातादृक् ।
७३ अणगयनादिभ्यः ।
७४ तत आगतः ।
७५ ठगायस्थानेभ्यः ।
७६ शुण्डिकादिभ्योऽण् ।
७७ विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ् ।
७८ ऋतष्ठञ् ।
७९ पितुर्यच्च ।
८० गोत्रादङ्कवत् ॥ ४ ॥
८१ हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रुप्यः ।
८२ मयट् च ।
८३ प्रभवति ।
८४ विदूराञ्ञ्यः ।
८५ तद्गच्छति पथिदूतयोः ।
८६ अभिनिष्क्रामति द्वारम् ।
८७ अधिकृत्य कृते ग्रन्थे ।
८८ शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजनना-दिभ्यश्छः ।
८९ सोऽस्य निवासः ।
९० अभिजनश्च ।
९१ आयुधजीविभ्यच्छः पर्वते ।

९२ शण्डिकादिभ्यो ञ्यः ।
९३ सिन्धुतक्षशिलादिभ्योऽणञौ ।
९४ तूदीशलातुरवर्मतीकूचवाराड्ढ-
क्छण्ढञ्यकः ।
९५ भक्तिः ।
९६ अचित्तादेशकालाट्ठक् ।
९७ महाराजाट्ठञ् ।
९८ वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् ।
९९ गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् ।
१०० जनपदिनां जनपदवत् सर्वं जनपदेन समानशब्दानां बहुवचने ॥ ५॥
१०१ तेन प्रोक्तम् ।
१०२ तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण् ।
१०३ काश्यपकौशिकाभ्यामृषिभ्यां णिनिः ।
१०४ कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च ।
१०५ पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेषु ।
१०६ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ।
१०७ कठचरकाल्लुक् ।
१०८ कलापिनोऽण् ।
१०९ छगलिनो ढिनुक् ।
११० पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः ।
१११ कर्मन्दकृशाश्वादिनिः ।
११२ तनैकदिक् ।
११३ तसिश्च ।
११४ उरसो यच्च ।
११५ उपज्ञाते ।
११६ कृते ग्रन्थे ।
११७ संज्ञायाम् ।
११८ कुलालादिभ्यो वुञ् ।
११९ क्षुद्राभ्रमरवटरपादपादञ् ।
१२० तस्येदम् ॥ ६ ॥
१२१ रथाद्यात् ।
१२२ पत्रपूर्वादञ् ।
१२३ पत्राध्वर्युपरिषदश्च ।
१२४ हलसीराट्ठक् ।
१२५ द्वन्द्वाद्वुन् वैरमैथुनिकयोः ।
१२६ गोत्रचरणाद् वुञ् ।
१२७ सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् ।
१२८ शकलाद्वा ।
१२९ छन्दोगाक्थिकयाज्ञिकबह्वृ-
चनटाञ्ञ्यः ।
१३० न दण्डमाणवान्तेवासिषु ।
१३१ रैवतिकादिभ्यश्छः ।
१३२ तस्य विकारः ।
१३३ अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः ।
१३४ बिल्वादिभ्योऽण् ।
१३५ कोपधाच्च ।
१३६ त्रपुजतुनोः षुक् ।
१३७ ओरञ् ।
१३८ अनुदात्तादेश्च ।
१३९ पलाशादिभ्यो वा ।
१४० शम्याष्ट् लञ् ।
१४१ मयड्वैतयोर्भाषायामभक्ष्या-
ऽऽच्छादनयोः ।
१४२ नित्य वृद्धशरादिभ्यः ।
१४३ गोश्च पुरीषे ।
१४४ पिष्टाच्च ।
१४५ संज्ञायां कन् ।
१४६ व्रीहेः पुरोडाशे ।
१४७ असंज्ञायां तिलयवाभ्याम् ।

१४८ द्व्यचश्छन्दसि ।
१४९ नोत्वद्वर्ध्रबिल्वात् ।
१५० तालादिभ्योऽण् ।
१५१ जातरुपेभ्यः परिमाणे ।
१५२ प्राणिरजतादिभ्योऽञ् ।
१५३ ञितश्च तत्प्रत्ययात् ।
१५४ क्रीतवत् परिमाणात् ।
१५५ उष्ट्राद् वुञ् ।
१५६ उमोर्णयोर्वा ।
१५७ एण्या ढञ् ।
१५८ गोपयसोर्यत् ॥ ८ ॥
१५९ द्रोश्च ।
१६० माने वयः ।
१६१ फले लुक् ।
१६२ प्लक्षादिभ्योऽण् ।
१६३ जम्ब्वा वा ।
१६४ लुप् च ।
१६५ हरीतक्यादिभ्यश्च ।
१६६ कंसीयपरशव्ययोर्यञञौ लुक्च ।
['युष्मद्धेमन्तात्संभूते ग्रामाद्धेतुतेन रथात्पलाशादिभ्यो द्रोश्चाष्टे' ॥]

इति चतुर्थाऽध्याये तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थाऽध्याये चतुर्थः पादः

१ प्राग्वहतेष्ठक् ।
२ तेन दीव्यति खनति जयति जितम् ।
३ संस्कृतम् ।
४ कुलत्थकोपधादण् ।
५ तरति ।
६ गोपुच्छाट्ठञ् ।
७ नौद्व्यचष्ठन् ।
८ चरति ।
९ आकर्षात् ष्ठल् ।
१० पर्पादिभ्यः ष्ठन् ।
११ श्वगणाट्ठञ् च ।
१२ वेतनादिभ्यो जीवति ।
१३ वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् ।
१४ आयुधाच्छ च ।
१५ हरत्युत्सङ्गादिभ्यः ।
१६ भस्त्रादिभ्यः ष्ठन् ।
१७ विभाषा विवधात् ।
१८ अण् कुटिलिकायाः ।
१९ निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्याः ।
२० क्त्रेर्मम्नित्यम् ॥ १ ॥
२१ अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ ।
२२ संसृष्टे ।
२३ चूर्णादिनिः ।
२४ लवणाल्लुक् ।
२५ मुद्गादण् ।
२६ व्यञ्जनैरुपसिक्ते ।
२७ ओजःसहोऽम्भसा वर्त्तते ।
२८ तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् ।
२९ परिमुखं च ।
३० प्रयच्छति गर्ह्यम् ।
३१ कुसीददशैकादशात् ष्ठन्ष्ठचौ ।
३२ उञ्छति ।
३३ रक्षति ।
३४ शब्ददर्दुरं करोति ।
३५ पक्षिमत्स्यमृगान् हन्ति ।
३६ परिपन्थं च तिष्ठति ।
३७ माथोत्तरपदपदव्यनुपदं धावति ।

३८ आक्रन्दाट्ठञ् च ।
३९ पदोत्तरपदं गृह्णाति ।
४० प्रतिकण्ठार्थललामं च ॥ २ ॥
४१ धर्मं चरति ।
४२ प्रतिपथमेति ठंश्च ।
४३ समवायान् समवैति ।
४४ परिषदो ण्यः ।
४५ सेनाया वा ।
४६ संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यौ पश्यति ।
४७ तस्य धर्म्यम् ।
४८ अण् महिष्यादिभ्यः ।
४९ ऋतोऽञ् ।
५० अवक्रयः ।
५१ तदस्य पण्यम् ।
५२ लवणाट्ठञ् ।
५३ किसरादिभ्यः ष्ठन् ।
५४ शलालुनोऽन्यतरस्याम् ।
५५ शिल्पम् ।
५६ मड्डुकझर्झरादणन्यतरस्याम् ।
५७ प्रहरणम् ।
५८ परश्वधाट्ठञ् च ।
५९ शक्तियष्ट्योरीकक् ।
६० अस्तिनास्तिदिष्टं मतिः ॥ ३ ॥
६१ शीलम् ।
६२ छत्रादिभ्यो णः ।
६३ कर्माध्ययने वृत्तम् ।
६४ बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ।
६५ हितं भक्षाः ।
६६ तदस्मै दीयते नियुक्तम् ।
६७ श्राणामांसौदनाट्टिठन् ।
६८ भक्तादणन्यतरस्याम् ।
६९ तत्र नियुक्तः ।
७० अगारान्ताट्ठन् ।
७१ अध्यायिन्यदेशकालात् ।
७२ कठिनान्तप्रस्तारसंस्थानेषु ब्यवहरति ।
७३ निकटे वसति ।
७४ आवसथात् ष्ठल् ।
७५ प्राग्घिताद्यत् ।
७६ तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम् ।
७७ धुरो यड्ढकौ ।
७८ खः सर्वधुरात् ।
७९ एकधुराल्लुक् च ।
८० शकटादण् ॥ ४ ॥
८१ हलसीराट्ठक् ।
८२ संज्ञायां जन्याः ।
८३ विध्यत्यधनुषा ।
८४ धनगणं लब्धा ।
८५ अन्नाण्णः ।
८६ वशं गतः ।
८७ पदस्मिन्दृश्यम् ।
८८ मूलमस्याऽऽबर्हि ।
८९ संज्ञायां धेनुष्या ।
९० गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः ।
९१ नौवयोधर्मविषमूलमूलसीतातुलाभ्य-
स्तार्यतुल्यप्राप्यवध्याऽऽनाम्यसमस-
मितसमितेषु ।
९२ धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते ।
९३ छन्दसो निर्मिते ।
९४ उरसोऽण् च ।
९५ हृदयस्य प्रियः ।

९६ बन्धने चर्षौ ।
९७ मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु ।
९८ तत्र साधुः ।
९९ प्रतिजनादिभ्यः खञ् ।
१०० भक्ताण्णः ॥ ५ ॥
१०१ परिषदो ण्यः ।
१०२ कथादिभ्यष्ठक् ।
१०३ गुडादिभ्यष्ठञ् ।
१०४ पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ् ।
१०५ सभाया यः ।
१०६ ढश्छन्दसि ।
१०७ समानतीर्थेवासी ।
१०८ समानोदरे शयित ओ चोदात्तः ।
१०९ सोदराद्यः ।
११० भवे छन्दसि ।
१११ पाथोनदीभ्यां ड्यण् ।
११२ वैशन्तहिमवद्भ्यामण् ।
११३ स्रोतसो विभाषा ड्यड्ड्यौ ।
११४ सगर्भसयूथसनुताद्यन् ।
११५ तुग्राद् घन् ।
११६ अग्राद्यत् ।
११७ घच्छौ च ।
११८ समुद्राभ्राद्घ ः ।
११९ बर्हिषिदत्तम् ।
१२० दूतस्य भागकर्मणी ॥ ६ ॥
१२१ रक्षोयातूनां हननी ।
१२२ रेवतीजगतीहविष्याभ्यः प्रशस्ये ।
१२३ असुरस्य स्वम् ।
१२४ मायायामण् ।
१२५ तद्वानासामुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः ।
१२६ अश्विमानण् ।
१२७ वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप् ।
१२८ मत्वेर्थ मासतन्वोः ।
१२९ मधोर्ञ च ।
१३० ओजसोऽहनि यत्खौ ।
१३१ वैशोयशआदेर्भगाद्यल् ।
१३२ ख च ।
१३३ पूर्वैः कृतमिनयौ च ।
१३४ अद्भिः संस्कृतम् ।
१३५ सहस्रेण संमितौ घः ।
१३६ मतौ च ।
१३७ सोममर्हति यः ।
१३८ मये च ।
१३९ मधोः ।
१४० वसोः समूहे च ॥ ७ ॥
१४१ नक्षत्राद् घः ।
१४२ सर्वदेवात्तातिल् ।
१४३ शिवशमरिष्टस्य करे ।
१४४ भावे च ।

['प्राग्वहतेरमपित्यधर्मं शीलं हलपरषिदो रक्षोनक्षत्राच्चत्वारि' ॥]

इति तृतीध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ प्रथमः पादः ।

१ प्राक् क्रीताच्छः ।
२ उगवादिभ्यो यत् ।
३ कम्बलाच्च संज्ञायाम् ।
४ विभाषा हविरपूपादिभ्यः ।
५ तस्मै हितम् ।

६ शरीरावयवाद्यत् ।
७ खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ।
८ अजाविभ्यां थ्यन् ।
९ आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ।
१० सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ।
११ माणवकचरकाभ्यां खञ् ।
१२ तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ।
१३ छदिरुपधिबलेर्ढञ् ।
१४ ऋषभोपानहोर्ञ्यः ।
१५ चर्मणोऽञ् ।
१६ तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ।
१७ परिखाया ढञ् ।
१८ प्राग्वतेष्ठञ् ।
१९ आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणाट्ठक् ।
२० असमासे निष्कादिभ्यः ॥ १ ॥
२१ शताच्य ठन्यतावशते ।
२२ संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ।
२३ वतोरिड् वा ।
२४ विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् ।
२५ कंसाट्टिठन् ।
२६ शूर्पादञन्यतरस्याम् ।
२७ शतमानविंशतिकसहस्त्रवसनादण् ।
२८ अध्यर्धपूर्वाद् द्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ।
२९ विभाषा कार्षापणसहस्त्राभ्याम् ।
३० द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् ।
३१ बिस्ताच्च ।
३२ विंशतिकात् खः ।
३३ खार्या ईकन् ।
३४ पणपादमाषशताद्यत् ।
३५ शाणाद्वा ।
३६ तेन क्रीतम् ।
३७ तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ
३८ गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाऽश्वादेर्यत् ।
३९ पुत्राच्छ च ।
४० सर्व भूमिपृथिवीभ्यामणञौ
४१ तस्येश्वरः ।
४२ तत्र विदित इति च ।
४३ लोकसर्वलोकाट्ठञ् ।
४४ तस्य वापः ।
४५ पात्रात् ष्ठन् ।
४६ तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभाशुल्कोपदा दीयते ।
४७ पूरणार्धाट्ठन् ।
४८ भागाद्यच्च ।
४९ तद्धरति बहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ।
५० वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ।
५१ सम्भवत्यवहरति पचति ।
५२ आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम् ।
५३ द्विगोः ष्ठंश्च ।
५४ कुलिजाल्लुक्खौ च ।
५५ सोऽस्यांशवस्नभृतयः ।
५६ तस्य परिमाणम् ।
५७ संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राऽध्ययनेषु ।
५८ पङ्क्तिविंशतित्रिंशच्चत्वारिंशन्पञ्चाश-
त्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ।
५९ पञ्चद्दशतो वर्गे वा ॥ ३ ॥
६० सप्तनोऽञ्छन्दसि ।
६१ त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायांडण् ।
६२ तदर्हति ।
६३ छेदादिभ्यो नित्यम् ।
६४ शीर्षच्छेदाद्यच्च ।

६५ दण्डादिभ्यो यः ।
६६ छन्दसि च ।
६७ पात्राद् घश्च ।
६८ कडङ्करदक्षिणाच्छ च ।
६९ स्थालीबिलात् ।
७० यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ ।
७१ पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ।
७२ संशयमापन्नः ।
७३ योजनं गच्छति ।
७४ पथः ष्कन् ।
७५ पन्थो ण नित्यम् ॥
७६ उत्तरपथेनाऽऽहृतं च ।
७७ कालात् ।
७८ तेन निर्वृत्तम् ।
७९ तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ ४ ॥
८० मासाद्वयसि यत्खञौ ।
८१ द्विगोर्यप् ।
८२ षण्मासाण्ण्यच्च ।
८३ अवयसि ठंश्च ।
८४ समायाः खः ।
८५ द्विगोर्वा ।
८६ रात्र्यहःसंवत्सराच्च ।
८७ वर्षाल्लुक् च ।
८८ चित्तवति नित्यम् ।
८९ षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ।
९० वत्सरान्ताच्छछन्दसि ।
९१ संपरिपूर्वात् ख च ।
९२ तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ।
९३ तदस्य ब्रह्मचर्यम् ।
९४ तदस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ।
९५ तत्र च दीयते कार्यं भववत् ।
९६ व्युष्टादिभ्योऽण् ।
९७ तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ।
९८ सम्पादिनि ।
९९ कर्मवेषाद्यत् ॥ ५ ॥
१०० तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्यः ।
१०१ योगाद्यच्च ।
१०२ कर्मण उकञ् ।
१०३ समयस्तदस्य प्राप्तम् ।
१०४ ऋतोरण् ।
१०५ छन्दसि घस् ।
१०६ कालाद्यत् ।
१०७ प्रकृष्टे ठञ् ।
१०८ प्रयोजनम् ।
१०९ विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः ।
११० अनुप्रवनादिभ्यश्छः ।
१११ समापनात् सपूर्वपदात् ।
११२ एकागारिकट् चौरे ।
११३ आकालिकाडाद्यन्तवचने ।
११४ तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः ।
११५ तत्र तस्येव ।
११६ तदर्हम् ।
११७ उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ।
११८ तस्य भावस्त्वतलौ ।
११९ आ च त्वात् ॥ ६ ॥
१२० न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुधकतरसलसेभ्यः ।
१२१ पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा ।
१२२ वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ।
१२३ गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ।

१२४ स्तेनाद्यन्नलोपश्च ।
१२५ सख्युर्यः ।
१२६ कपिज्ञात्योर्ढक् ।
१२७ पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ।
१२८ प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रा-
दिभ्योऽञ् ।
१२९ हायनान्तयुवादिभ्योऽण् ।
१३० इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ।
१३१ योपधाद् गुरुपोत्तमाद् वुञ् ।
१३२ द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ।
१३३ गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु ।
१३४ होत्राभ्यश्छः ।
१३५ ब्रह्मणस्त्वः ।
['प्राक्क्रीताच्छताच्च सर्वभूमिसप्तनोऽञ्मा
सात्तस्मै प्रभवति न नञ्पूर्वात् षोडश' ॥]

इति पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ पञ्चमस्य द्वितीयः पादः ।

१ धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ।
२ व्रीहिशाल्योर्ढक् ।
३ यवयवकषष्टिकाद्यत् ।
४ विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाऽणुभ्यः ।
५ सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ।
६ यथामुखसंमुखस्य दर्शनः खः ।
७ तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रंव्याप्नोति ।
८ आप्रपदं प्राप्नोति ।
९ अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ।
१० परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ।
११ अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ।
१२ समांसमां विजायते ।
१३ अद्यश्वीनाऽवष्टब्धे ।
१४ आगवीनः ।
१५ अनुग्वलंगामी ।
१६ अध्वनो यत्खौ ।
१७ अभ्यमित्राच्छ च ।
१८ गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे ।
१९ अश्वस्यैकाहगमः ।
२० शालीनकौपीने अधृष्टाऽकार्ययोः ॥१॥
२१ व्रातेन जीवति ।
२२ साप्तपदीनं सख्यम् ।
२३ हैयङ्गवीनं संज्ञायम् ।
२४ तस्य पाकमूले पील्वादिकर्णादिभ्यः-
कुणब्जाहचौ ।
२५ पक्षात्तिः ।
२६ तेन वित्तश्चुञ्चुप्चणपौ ।
२७ विनञ्भ्यां नानाञौ न सह ।
२८ वेः शालच्छङ्कटचौ ।
२९ सम्प्रोदश्च कटच् ।
३० अवात्कुटारच्च ।
३१ नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्ना-
टज्भ्रटचः ।
३२ नेर्बिडज्बिरीसचौ ।
३३ इनच्पिटच्चिक चि च ।
३४ उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः ।
३५ कर्मणि घटोऽठच् ।
३६ तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।
३७ प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः ।
३८ पुरुषहस्तिभ्यामण् च ।
३९ यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ।
४० किमिदंभ्यां वो घः ॥ २ ॥
४१ किमः संख्यापरिमाणे डति च ।

४२ संख्याया अवयवे तयप् ।
४३ द्वित्रिभ्यां तयस्याऽयज्वा ।
४४ उभादुदात्तो नित्यम् ।
४५ तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्डः ।
४६ शदन्तविंशतेश्च ।
४७ संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ।
४८ तस्य पूरणे डट् ।
४९ नान्तादसंख्यादेर्मट् ।
५० थट् च छन्दसि ।
५१ षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् ।
५२ बहुपूगगणसङ्घस्य तिथुक् ।
५३ वतोरिथुक् ।
५४ द्वेस्तीयः ।
५५ त्रेः संप्रसारणं च ।
५६ विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यरस्याम् ।
५७ नित्यं शतादिमासार्धमाससंवत्सराच्च ।
५८ षष्ट्यादेश्चाऽसङ्ख्यादेः ।
५९ मतौ छः सूक्तसाम्नोः ।
६० अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ३ ॥
६१ विमुक्तादिभ्योऽण् ।
६२ गोषदादिभ्यो वुन् ।
६३ तत्र कुशलः पथः ।
६४ आकर्षादिभ्यः कन् ।
६५ धनहिरण्यात्कामे ।
६६ स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ।
६७ उदराट्ठगाद्यूने ।
६८ सस्येन परिजातः ।
६९ अशं हारी ।
७० तन्त्रादचिरापहृते ।
७१ ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ।
७२ शीतोष्णाभ्यां कारिणि ।
७३ अधिकम् ।
७४ अनुकाभिकाभीकः कमिता ।
७५ पार्श्वेनाऽन्विच्छति ।
७६ अयः शूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ।
७७ तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा ।
७८ सः एषां ग्रामणीः ।
७९ श्रृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ।
८० उत्क उन्मनाः ॥ ४ ॥
८१ कालप्रयोजनाद्रोगे ।
८२ तदस्मिन्नन्नं प्रायेण संज्ञायाम् ।
८३ कुल्माषादञ् ।
८४ श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते ।
८५ श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ।
८६ पूर्वादिनिः ।
८७ सपूर्वाच्च ।
८८ इष्टादिभ्यश्च ।
८९ छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ।
९० अनुपद्यन्वेष्टा ।
९१ साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ।
९२ क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः ।
९३ इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्र-सृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ।
९४ तदस्याऽस्त्यस्मिन्निति मतुप् ।
९५ रसादिभ्यश्च ।
९६ प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ।
९७ सिध्मादिभ्यश्च ।
९८ वत्सांऽसाभ्यां कामबले ।
९९ फेनादिलच्च ।

१०० लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ ५ ॥
१०१ प्रज्ञाश्रद्धाऽर्चाभ्यो णः ।
१०२ तपःसहस्राभ्यां विनीनी ।
१०३ अण् च ।
१०४ सिकताशर्कराभ्यां च ।
१०५ देशे लुबिलचौ च ।
१०६ दन्त उन्नत उरच् ।
१०७ ऊषसुषिमुष्कमधो रः ।
१०८ द्यूद्रुभ्यां मः ।
१०९ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ।
११० गाण्ड्यजगात् संज्ञायाम् ।
१११ काण्डाण्डादीरन्नीरचौ ।
११२ रजःकृष्यासुतिपरिषदो वलच् ।
११३ दन्तशिखात् संज्ञायाम् ।
११४ ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ।
११५ अत इनिठनौ ।
११६ व्रीह्यादिभ्यश्च ।
११७ तुन्दादिभ्य इलच्च ।
११८ एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् ।
११९ शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ।
१२० रुपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ ६ ॥
१२१ अस्मायामेधास्रजो विनिः ।
१२२ बहुलं छन्दसि ।
१२३ ऊर्णाया युस् ।
१२४ वाचो ग्मिनिः ।
१२५ आलजाटचौ बहुभाषिणि ।
१२६ स्वामिन्नैश्वर्ये ।
१२७ अर्शआदिभ्योऽच् ।
१२८ द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात्प्राणिस्थादिनिः ।
१२९ वाताऽतीसाराभ्यां कुक् च ।
१३० वयसि पूरणात् ।
१३१ सुखादिभ्यश्च ।
१३२ धर्मशीलवर्णान्ताच्च ।
१३३ हस्ताज्जातौ ।
१३४ वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ।
१३५ पुष्करादिभ्यो देशे ।
१३६ बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ।
१३७ संज्ञायां मन्माभ्याम् ।
१३८ कंशम्भ्यां बभयुस्तितुतयसः ।
१३९ तुन्दिवलिवटेर्भः ।
१४० अहंशुभमोर्युस् ॥ ७ ॥

['धान्यानां व्रातेन किमो विमुक्तदिभ्यः कालप्रयोजनात्प्रज्ञाश्रद्धास्मायामेधाविंशातिः' ॥]

इति पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ पञ्चमस्य तृतीय पादः ।

१ प्राग्दिशो विभक्तिः ।
२ किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः ।
३ इदम इश् ।
४ एतेतौ रथोः ।
५ एतदोऽन् ।
६ सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ।
७ पञ्चम्यास्तसिल् ।
८ तसेश्च ।
९ पर्यभिभ्यां च ।
१० सप्तम्यास्त्रल् ।
११ इदमो हः ।
१२ किमोऽत् ।
१३ वा ह च च्छन्दसि ।

१४ इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते ।
१५ सर्वैकान्यकिंयत्तदः काले दा ।
१६ इदमो र्हिल् ।
१७ अधुना ।
१८ दानीञ्च ।
१९ तदो दा च ।
२० तयोर्दार्हिलौ च छन्दसि ॥ १ ॥
२१ अनद्यतने र्हिलन्यतरस्याम् ।
२२ सद्यः परुत्परार्यैषमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ।
२३ प्रकारवचने थाल् ।
२४ इदमस्थमुः ।
२५ किमश्च ।
२६ था हेतौ च च्छन्दसि ।
२७ दिक्छब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ।
२८ दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ।
२९ विभाषा पराऽवराभ्याम् ।
३० अञ्चेर्लुक् ।
३१ उपर्युपरिष्टात् ।
३२ पश्चात् ।
३३ पश्च पश्चा च च्छन्दसि ।
३४ उत्तराऽधरदक्षिणादातिः ।
३५ एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ।
३६ दक्षिणादाच् ।
३७ आहि च दूरे ।
३८ उत्तराच्च ।
३९ पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् ।
४० अस्ताति च ।
४१ विभाषाऽवरस्य ।
४२ संख्याया विधार्थे धा ।
४३ अधिकरण विचाले च ।
४४ एकाद्धो ध्यमुञन्यतरस्याम् ।
४५ द्वित्र्योश्च धमुञ् ।
४६ एधाच्च ।
४७ याप्ये पाशप् ।
४८ पूरणाद्भागे तीयादन् ।
४९ प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ।
५० षष्ठाऽष्टमाभ्यां ञ च ।
५१ मानपश्वङ्गयोः कन्लुकौ च ।
५२ एकादाकिनिच्चाऽसहाये ।
५३ भूतपूर्वे चरट् ।
५४ षष्ठ्या रुप्य च ।
५५ अतिशायने तमबिष्ठनौ ।
५६ तिङश्च ।
५७ द्विवचनविभज्योपपदे तरबीयसुनौ ।
५८ अजादी गुणवचनादेव ।
५९ तुश्छन्दसि ।
६० प्रशस्यस्य श्रः ॥ ३ ॥
६१ ज्य च ।
६२ वृद्धस्य च ।
६३ अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ।
६४ युवाऽल्पयोः कनन्यतरस्याम् ।
६५ विन्मतोर्लुक् ।
६६ प्रशंसायां रूपम् ।
६७ ईषदसमाप्तौ कल्पब्देश्यदेशीयरः ।
६८ विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु ।
६९ प्रकारवचने जातीयर् ।
७० प्रागिवात्कः ।

७१ अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ।
७२ कस्य च दः ।
७३ अज्ञाते ।
७४ कुत्सिते ।
७५ संज्ञायां कन् ।
७६ अनुकम्पायाम् ।
७७ नीतौ च तद्युक्तात् ।
७८ बह्वचो मनुष्यनाम्नष्ठज्वा ।
७९ घनिलचौ च ।
८० प्राचामुपादेरडज्वुचौ च ॥ ४ ॥
८१ जातिनाम्नः कन् ।
८२ अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ।
८३ ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ।
८४ शेवलसुपरिविशालवरुणाऽर्यमादीनां तृतीयात् ।
८५ अल्पे ।
८६ ह्रस्वे ।
८७ संज्ञायां कन् ।
८८ कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ।
८९ कुत्वा डुपच् ।
९० कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ।
९१ वत्सोक्षाऽश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ।
९२ कंयत्तदोर्निर्धारणे द्वयोरेकस्यडतरच् ।
९३ वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ।
९४ एकाच्च प्राचाम् ।
९५ अवक्षेपणे कन् ।
९६ इवे प्रतिकृतौ ।
९७ संज्ञायां च ।
९८ लुम्मनुष्ये ।
९९ जीविकार्थे चाऽपण्ये ।
१०० देवपथादिभ्यश्च ॥ ५ ॥
१०१ वस्तेढञ् ।
१०२ शिलाया ढः ।
१०३ शाखादिभ्यो यः ।
१०४ द्रव्यं च भव्ये ।
१०५ कुशाग्राच्छः
१०६ समासाच्च तद्विषयात् ।
१०७ शर्करादिभ्योऽण् ।
१०८ अङ्गुल्यादिभ्यष्ठक् ।
१०९ एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् ।
११० कर्कलोहितादीकक् ।
१११ प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल्छन्दसि ।
११२ पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात् ।
११३ व्रातच्फञोरस्त्रियाम् ।
११४ आयुधजीविसङ्घाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ।
११५ वृकाट्टेण्यण् ।
११६ दामन्यादित्रिगर्तषष्ठाच्छः ।
११७ पर्श्वादियौधेयादिभ्योऽणञौ ।
११८ अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् ।
११९ ञ्यादयस्तद्राजाः ।

['प्राग्दिशोऽनद्यतने विभाषा ज्य च जातिनाम्नो वस्ते रेकोनविंशतिः ॥']

इति पञ्चमाध्यायस्त तृतीयः पादः ।

अथ पञ्चमस्य चतुर्थः पादः

१ पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन्लोपश्च ।
२ दण्डव्यवसर्गयोश्च ।
३ स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।
४ अनत्यन्तगतौ क्तात् ।

५ न सामिवचने ।
६ बृहत्या आच्छादने ।
७ अषडक्षाशितंग्वलंकर्मालंपुरुषा-
ऽध्युत्तरपदात् खः ।
८ विभाषाऽञ्चेरदिक् स्त्रियाम् ।
९ जात्यन्ताच्छ बन्धुनि ।
१० स्थानान्ताद्विभाषा संस्थानेनेति चेत् ।
११ किमेत्तिङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे ।
१२ अमु च छन्दसि ।
१३ अनुगादिनष्ठक् ।
१४ णचः स्त्रियामञ् ।
१५ अणिनुणः ।
१६ विसारिणो मत्स्ये ।
१७ संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने
कृत्वसुच् ।
१८ द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ।
१९ एकस्य सकृच्च ।
२० विभाषा वहोर्धाऽविप्रकृष्टकाले ॥ १ ॥
२१ तत्प्रकृतवचने मयट् ।
२२ समूहवच्च बहुषु ।
२३ अनन्तावसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः ।
२४ देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् ।
२५ पादाऽर्घाभ्यां च ।
२६ अतिथेर्ञ्यः ।
२७ देवात्तल् ।
२८ अवेः कः ।
२९ यावादिभ्यः कन् ।
३० लोहितान्मणौ ।
३१ वर्णे चाऽनित्ये ।
३२ रक्ते ।
३३ कालाच्च ।
३४ विनायिदभ्यष्ठक् ।
३५ वाचो व्याहृतार्थायाम् ।
३६ तद्युक्तात् कर्मणोऽण् ।
३७ ओषधेरजातौ ।
३८ प्रज्ञादिभ्यश्च ।
३९ मृदस्तिकन् ।
४० सस्नौ प्रशंसायाम् ॥ २ ॥
४१ वृकज्येष्ठाभ्यां तिल्तातिलौ च च्छन्दसि ।
४२ बह्वल्पार्थाच्छस् कारकादन्यतरस्याम् ।
४३ संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ।
४४ प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ।
४५ अपादाने चाऽहीयरुहोः ।
४६ अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ।
४७ हीयमानपापयोगाच्च ।
४८ षष्ठ्या व्याश्रये ।
४९ रोगाच्चापनयने ।
५० कृभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्विः ।
५१ अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ।
५२ विभाषा साति कार्त्स्न्ये ।
५३ अभिविधौ सम्पदा च ।
५४ तदधीनवचने ।
५५ देये त्रा च ।
५६ देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो
द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ।
५७ अव्यक्तानुकरणाद्-द्व्यजवरार्धादनितौ
डाच् ।
५८ कृञो द्वितीयतृतीयशम्बबीजात् कृषौ ।
५९ सङ्ख्यायाश्च गुणान्तायाः ।
६० समयाच्च यापनायाम् ॥ ३ ॥

६१ सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने ।
६२ निष्कुलान्निष्कोषणे ।
६३ सुखप्रियादानुलोम्ये ।
६४ दुःखात् प्रातिलोम्ये ।
६५ शूलात् पाके ।
६६ सत्यादशपथे ।
६७ मद्रात् परिवापणे ।
६८ समासान्ताः ।
६९ न पूजनात् ।
७० किमः क्षेपे ।
७१ नञस्तत्पुरुषात् ।
७२ पथो विभाषा ।
७३ बहुव्रीहौ सङ्ख्येयये डजबहुगणात् ।
७४ ऋक्पूरब्धूः पथामाऽनक्षे ।
७५ अच्प्रत्यन्ववपूर्वात् सामलोम्नः ।
७६ अक्ष्णोऽदर्शनात् ।
७७ अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वन-
हुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्व-
ष्ठीवनक्तन्दिवरात्रिदिवाहर्दिवसरजस-
निः श्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुष-
र्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षो-
पशुनगोष्ठश्वाः ।
७८ ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ।
७९ अवसमन्धेभ्यस्तमसः ।
८० श्वसोवसीयः श्रेयसः ॥ ४ ॥
८१ अन्ववतप्ताद्रहसः ।
८२ प्रतेरुरसः सप्तमीस्थात् ।
८३ अनुगवमायामे ।
८४ द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ।
८५ उपसर्गादध्वनः ।
८६ तत्पुरुषस्याङ्गुलेः सङ्ख्याऽव्ययादेः ।
८७ अहः सर्वैकदेशसङ्ख्यातपुण्याच्च रात्रेः ।
८८ अह्नोऽह्न एतेभ्यः ।
८९ न सङ्ख्यादेः समाहारे ।
९० उत्तमैकाभ्यां च ।
९१ राजाहः सखिभ्यष्टच् ।
९२ गोरतद्धितलुकि ।
९३ अग्राख्यायामुरसः ।
९४ अनोऽश्माऽयःसरसां जातिसंज्ञयोः ।
९५ ग्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः ।
९६ अतेः शुनः ।
९७ उपमानादप्राणिषु ।
९८ उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थनः ।
९९ नावो द्विगोः ।
१०० अर्धाच्च ॥ ५ ॥
१०१ खार्याः प्राचाम् ।
१०२ द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ।
१०३ अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ।
१०४ ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ।
१०५ कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ।
१०६ द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे ।
१०७ अव्यीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ।
१०८ अनश्च ।
१०९ नंपुसकादन्यतरस्याम् ।
११० नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ।
१११ झयः
११२ गिरेश्च सेनकस्य षच् ।
११३ बहुश्रीहौ सख्य्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच् ।
११४ अङ्गुलेर्दारुणि ।
११५ द्वित्रिभ्यां ष मूर्ध्नः ।

११६ अप् पूरणीप्रमाण्योः ।
११७ अन्तर्बहिभ्या च लोम्नः ।
११८ अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसं चाऽस्थूलात् ।
११९ उपसर्गाच्च ।
१२० सुप्रभातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदप्रोष्ठपदाः ॥ ६ ॥
१२१ नञ्दुःसभ्यो हलिसक्थ्योरन्यतरस्याम् ।
१२२ नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ।
१२३ वहुप्रजाश्छन्दसि ।
१२४ धर्मादनिच् केवलात् ।
१२५ जम्भा सुहरितृणसोमेभ्यः ।
१२६ दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ।
१२७ इच् कर्मव्यतिहारे ।
१२८ द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ।
१२९ प्रसम्भ्यां जानुनोर्ज्ञुः ।
१३० ऊर्ध्वाद्विभाषा ।
१३१ ऊधसोऽनङ् ।
१३२ धनुषश्च ।
१३३ वा संज्ञायाम् ।
१३४ जायाया निङ् ।
१३५ गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ।
१३६ अल्पाख्यायाम् ।
१३७ उपमानाच्च ।
१३८ पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ।
१३९ कुम्भपदीषु च ।
१४० संख्यासुपूर्वस्य ॥ ७ ॥
१४१ वयसि दन्तस्य दतृ ।
१४२ छन्दसि च ।
१४३ स्त्रियां संज्ञायाम् ।
१४४ विभाषा श्वावारोकाभ्याम् ।
१४५ अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ।
१४६ ककुदस्यावस्थायां लोपः ।
१४७ त्रिककुत् पर्वते ।
१४८ उद्विभ्यां काकुदस्य ।
१४९ पूर्णाद्विभाषा ।
१५० सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः ।
१५१ उरःप्रभृतिभ्यः कप् ।
१५२ इनः स्त्रियाम् ।
१५३ नद्यृतश्च ।
१५४ शेषाद्विभाषा ।
१५५ न संज्ञायाम् ।
१५६ ईयसश्च ।
१५७ वन्दिते भ्रातुः ।
१५८ ऋतश्छन्दसि ।
१५९ नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे ।
१६० निष्प्रवाणिश्च ।

['पादशतस्य तत्प्रकृतवृकज्येष्ठाभ्यांसपत्रान्ववत प्तात् खार्या नञ्दुःसुभ्यो वयसि विंशतिः']

इति पञ्चमोऽध्यायः ।

अथषष्ठाऽध्यायः ।

अथ प्रथमः पादः ।

१ एकाचो द्वे प्रथमस्य ।
२ अजादेर्द्वितीयस्य ।
३ न न्द्राः संयोगादयः ।
४ पूर्वोऽभ्यासः ।
५ उभे अभ्यस्तम् ।
६ जक्षित्यादयः षट् ।
७ तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ।
८ लिटि धातोरनभ्यासस्य ।
९ सन्यङोः ।
१० श्लौ ।
११ चङि।
१२ दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च ।
१३ ष्यङः सप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ।
१४ बन्धुनि बहुव्रीहौ ।
१५ वचिस्वपियजादीनां किति ।
१६ ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चति-
पृच्छतिभृज्जतीनां ङिति च ।
१७ लिट्यभ्यासस्योभयेषाम् ।
१८ स्वापेश्चङि ।
१९ स्वपिस्यमिव्येञां यङि ।
२० न वशः ॥ १ ॥
२१ चायः की ।
२२ स्फायः स्फी निष्ठायाम् ।
२३ स्त्यः प्रपूर्वस्य ।
२४ द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः ।
२५ प्रतेश्च ।
२६ विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ।
२७ श्रृतं पाके ।
२८ प्यायः पी ।
२९ लिड्यङोश्च ।
३० विभाषा श्वेः ।
३१ णौ च संश्चङोः ।
३२ ह्वः सम्प्रसारणम् ।
३३ अभ्यस्तस्य च ।
३४ बहुलं छन्दसि ।
३५ चायः की ।
३६ अपस्पृधेथामानुचृरानृहुश्चिच्युषेतित्या-
जश्राताश्रितमाशीराशीर्ताः ।
३७ न संप्रसारणे संप्रसारणम् ।
३८ लिटि वयो यः ।
३९ वश्चास्यान्यतरस्यां किति ।
४० वेञः ॥ २ ॥
४१ ल्यपि च ।
४२ ज्यश्च ।
४३ व्यश्च ।
४४ विभाषा परेः ।
४५ आदेच उपदेशेऽशिति ।
४६ न व्यो लिटि ।
४७ स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ।
४८ क्रीड्जीनां णौ ।
४९ सिध्यतेरपारलौकिके ।
५० मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ।
५१ विभाषा लीयतेः ।
५२ खिदेश्छन्दसि ।
५३ अपगुरो णमुलि ।
५४ चिस्फुरोर्णौ ।
५५ प्रजने वीयतेः ।
५६ बिभेतेर्हेतुभये ।

५७ नित्यं स्मयतेः ।
५८ सृजिदृशोर्झल्यमकिति ।
५९ अनुदात्तस्य चर्दुपधस्याऽन्यतरस्याम् ।
६० शीर्षंश्छन्दसि ॥ ३ ॥
६१ ये च तद्धिते ।
६२ अचि शीर्षः ।
६३ पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकञ्छ-
कन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु ।
६४ धात्वादेः षः सः ।
६५ णो नः ।
६६ लोपो व्योर्वलि ।
६७ वेरपृक्तस्य ।
६८ हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् ।
६९ एङ्ह्रस्वात् संबुद्धेः ।
७० शेश्छन्दसि बहुलम् ।
७१ ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ।
७२ संहितायाम् ।
७३ छे च ।
७४ आङ्माडोश्च ।
७५ दीर्घात् ।
७६ पदान्ताद्वा ।
७७ इको यणचि ।
७८ एचोऽयवायावः ।
७९ वान्तो यि प्रत्यये ।
८० धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ४ ॥
८१ क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ।
८२ क्रय्यस्तदर्थे ।
८३ भय्यप्रवय्ये च च्छन्दसि ।
८४ एकः पूर्वपरयोः ।
८५ अन्तादिवच्च ।
८६ षत्वतुकोरसिद्धः ।
८७ आद् गुणः ।
८८ वृद्धिरेचि ।
८९ एत्येधत्यूठ्सु ।
९० आटश्च ।
९१ उपसर्गादृति धातौ ।
९२ वा सुप्यापिशलेः ।
९३ औतोम्शसोः ।
९४ एङि पररूपम् ।
९५ ओमाङोश्च ।
९६ उस्यपदान्तात् ।
९७ आतो गुणे ।
९८ अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ ।
९९ नाम्रेडितस्यान्त्यस्त तु वा ।
१०० नित्यमाम्रेडिते डाचि ॥ ५ ॥
१०१ अकः सवर्णे दीर्घः ।
१०२ प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ।
१०३ तस्माच्छसो नः पुंसि ।
१०४ नादिचि ।
१०५ दीर्घाज्जसि च ।
१०६ वा छन्दसि ।
१०७ अमि पूर्वः ।
१०८ संप्रसारणाच्च ।
१०९ एङः पदान्तादति ।
११० ङसिङसोश्च ।
१११ ऋत उत् ।
११२ ख्यत्यात् परस्य ।
११३ अतो रोरप्लुतादप्लुते ।
११४ हशि च ।
११५ प्रकृत्याऽन्तःपादमव्यपरे ।

११६ अव्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्व-
वस्युषु च ।
११७ यजुष्युरः ।
११८ आपो जुषाणो वृष्णो
वर्षिष्ठेऽम्बेऽम्बालेऽम्बिके पूर्वे ।
११९ अङ्ग इत्यादौ च ।
१२० अनुदात्ते च कुधपरे ।
१२१ अवपथासि च ।
१२२ सर्वत्र विभाषा गोः ।
१२३ अवङ् स्फोटायनस्य ।
१२४ इन्द्रे च ।
१२५ प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् ।
१२६ आङोऽनुनासिकश्छन्दसि बहुलम् ।
१२७ इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ।
१२८ ऋत्यकः ।
१२९ अप्लुतवदुपस्थिते ।
१३० ई३ चाक्रवर्मणस्य ।
१३१ दिव उत् ।
१३२ एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञ्समासे
हलि ।
१३३ स्यश्छन्दसि बहुलम् ।
१३४ सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ।
१३५ सुट् कात्पूर्वः ।
१३६ अड्भ्यासव्यवायेऽपि ।
१३७ संपरिभ्यां करोतौ भूषणे ।
१३८ समवाये च ।
१३९ उपात्प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु
च ।
१४० किरतौ लवने ।
१४१ हिंसायां पतेश्च ।
१४२ अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने ।
१४३ कुस्तुम्बुरुणि जातिः ।
१४४ अपरस्पराः क्रियासातत्ये ।
१४५ गोष्पदं सेविताऽसेवितप्रमाणेषु ।
१४६ आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ।
१४७ आश्चर्यमनित्ये ।
१४८ वर्चस्केऽवस्करः ।
१४९ अपस्करो रथाङ्गम् ।
१५० विष्किरःशकुनौ वा ।
१५१ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ।
१५२ प्रतिष्कशश्च कशेः ।
१५३ प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ।
१५४ मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ।
१५५ कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ।
१५६ कारस्करो वृक्षः ।
१५७ पारस्कर प्रभृतीनि च सञ्ज्ञायाम् ।
१५८ अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ।
१५९ कर्षाऽऽत्त्वतोघञोऽन्त उदात्तः ।
१६० उञ्छादीनां च ॥ ८ ॥
१६१ अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ।
१६२ धातोः ।
१६३ चितः ।
१६४ तद्धितस्य ।
१६५ कितः ।
१६६ तिसृभ्यो जसः ।
१६७ चतुरः शसि ।
१६८ सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ।
१६९ अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्याम-
नित्यसमासे ।
१७० अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ।

१७१ ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रै द्युभ्यः ।
१७२ अष्टनो दीर्घात् ।
१७३ शतुरनुमो नद्यजादी ।
१७४ उदात्तयणो हल्पूर्वात् ।
१७५ नोङ्धात्वोः ।
१७६ ह्रस्वनुड्भ्यां मतुप् ।
१७७ नामन्यतरस्याम् ।
१७८ ङ्याश्छन्दसि बहुलम् ।
१७९ षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ।
१८० झल्युपोत्तमम् ॥ ९ ॥
१८१ विभाषा भाषायाम् ।
१८२ न गोश्वन्साववर्णराडङ्कुङ्कृद्भ्यः ।
१८३ दिवो झल् ।
१८४ नृ चान्यतरस्याम् ।
१८५ तित्स्वरितम् ।
१८६ तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधा-
तुकमनुदात्तमन्ह्विङोः ।
१८७ आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ।
१८८ स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि ।
१८९ अभ्यस्तानामादिः ।
१९० अनुदात्ते च ।
१९१ सर्वस्य सुपि ।
१९२ भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां-
प्रत्ययात् पूर्वं पिति ।
१९३ लिति ।
१९४ आदिर्णमुल्यन्यतरस्याम् ।
१९५ अचः कर्तृयकि ।
१९६ थलि च सेटीडन्तो वा ।
१९७ ञ्नित्यादिर्नित्यम् ।
१९८ आमन्त्रितस्य च ।
१९९ पथिमथोः सर्वनामस्थाने ।
२०० अन्तश्च तवै युगपत् ॥ १० ॥
२०१ क्षयो निवासे ।
२०२ जयः करणम् ।
२०३ वृषादीनां च ।
२०४ संज्ञायामुपमानम् ।
२०५ निष्ठा च द्व्यजनात् ।
२०६ शुष्कधृष्टौ ।
२०७ आशितः कर्ता ।
२०८ रिक्ते विभाषा ।
२०९ जुष्ट र्पिते च च्छन्दसि ।
२१० नित्यं मन्त्रे ।
२११ युष्मदस्मदोर्ङसि ।
२१२ ङयि च ।
२१३ यतोऽनावः ।
२१४ ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः ।
२१५ विभाषा वेण्विन्धानयोः ।
२१६ त्यागरागहासकुहश्वठक्रथानाम् ।
२१७ उपोत्तमं रिति ।
२१८ चङ्यन्यन्तरस्याम् ।
२१९ मतोः पूर्वमात्संज्ञायां स्त्रियाम् ।
२२० अन्तोऽवत्याः ॥ ११ ॥
२२१ ईवत्याः ।
२२२ चौ ।
२२३ समासस्य ।

['एकाचश्चयो ल्यपि च ये च क्षय्यज-
य्यावकः सवर्णेऽवपथाहिंसायामनुदात्तस्य
विभाषाक्षयईवत्यास्त्रीणि'] ॥

इति षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ षष्ठस्य द्वितीयः पादः ।

१ बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ।
२ तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमाना-व्ययद्वितीयाकृत्याः ।
३ वर्णो वर्णेष्वनेते ।
४ गाधलवणयोः प्रमाणे ।
५ दायाद्यं दायादे ।
६ प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ।
७ पदेऽपदेशे ।
८ निवाते वातत्राणे ।
९ शारदेऽनार्त्तवे ।
१० अध्वर्युकषाययोर्जातौ ।
११ सदृशप्रतिरुपयोः सादृश्ये ।
१२ द्विगौ प्रमाणे ।
१३ गन्तव्यपण्यं वाणिजे ।
१४ मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ।
१५ सुखप्रिययोर्हिते ।
१६ प्रीतौ च ।
१७ स्व स्वामिनि ।
१८ पत्यावैश्वर्य ।
१९ न भूवाक्चिद्दधिषु ।
२० वा भुवनम् ॥ १ ॥
२१ आशङ्काऽऽबाधनेदीयः सु सम्भावने ।
२२ पूर्वे भूतपूर्वे ।
२३ सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु-सामीप्ये ।
२४ विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ।
२५ श्रज्याऽवमकन्पावत्सु भावे कर्म धारये ।
२६ कुमारश्च ।
२७ आदिः प्रत्येनसि ।
२८ पूवेष्वन्यतरस्याम् ।
२९ इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ।
३० बह्वन्यतरस्याम् ।
३१ दिष्टिवितस्त्योश्च ।
३२ सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्व कालात् ।
३३ परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाऽहोरात्रावयवेषु ।
३४ राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ।
३५ संख्या ।
३६ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ।
३७ कार्तकौजपादयश्च ।
३८ महान्व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभार-भारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ।
३९ क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ।
४० उष्ट्रः सादिवाम्योः ॥ २ ॥
४१ गौः सादसादिसारषु ।
४२ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लील-दृढरुपा पारेवडवा तैतिलकद्रूः पण्य-कम्बला दासीभाराणां च ।
४३ चतुर्थी तदर्थे ।
४४ अर्थे ।
४५ क्ते च ।
४६ कर्मधारयेऽनिष्ठा ।
४७ अहीने द्वितीया ।
४८ तृतीया कर्मणि ।
४९ गतिरनन्तरः ।
५० तादौ च निति कृत्यतौ ।
५१ तवै चान्तश्च युगपत् ।
५२ अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ।
५३ न्यधी च ।

५४ ईषदन्यतरस्याम् ।
५५ हिरण्यपरिमाणं धने ।
५६ प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ ।
५७ कतरकतमौ कर्मधारये ।
५८ आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ।
५९ राजा च ।
६० षष्ठी प्रत्येनसि ।
६१ क्ते नित्यार्थे ।
६२ ग्रामः शिल्पिनि ।
६३ राजा च प्रशंसायाम् ।
६४ आदिरुदात्तः ।
६५ सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे ।
६६ युक्ते च ।
६७ विभाषाऽध्यक्षे ।
६८ पापं च शिल्पिनि ।
६९ गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु क्षेपे ।
७० अङ्गनि मैरेये ।
७१ भक्ताख्यास्तदर्थेषु ।
७२ गोबिडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ।
७३ अके जीविकार्थे ।
७४ प्राचां क्रीडायाम् ।
७५ अणि नियुक्ते ।
७६ शिल्पिनि चाऽकृञः ।
७७ संज्ञायां च ।
७८ गोतन्तियवं पाले ।
७९ णिनि ।
८० उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ४ ॥
८१ युक्तारोह्यादयश्च ।
८२ दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ।
८३ अन्त्यात्पूर्वं बह्वचः ।
८४ ग्रामेऽनिवसन्तः ।
८५ घोषादिषु च ।
८६ छात्र्यादयः शालायाम् ।
८७ प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम् ।
८८ मालादीनां च ।
८९ अमहन्नवन्नगरेऽनुदीचाम् ।
९० अर्मे चाऽवण द्व्यच्त्र्यच् ।
९१ न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम् ।
९२ अन्तः ।
९३ सर्वं गुणकार्त्स्न्ये ।
९४ संज्ञायां गिरिनिकाययोः ।
९५ कुमार्यां वयसि ।
९६ उदकेऽकेवले ।
९७ द्विगौ क्रतौ ।
९८ सभायां नपुंसके ।
९९ पुरे प्राचाम् ।
१०० अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ ५ ॥
१०१ न हास्तिनफलकमार्तेयाः ।
१०२ कुसूलकूपकुम्भशालं बिले ।
१०३ दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ।
१०४ आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ।
१०५ उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ।
१०६ बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ।
१०७ उदराऽश्वेषुषु ।
१०८ क्षेपे ।
१०९ नदी बन्धुनि ।
११० निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ।
१११ उत्तरपदादिः ।
११२ कर्णो वर्णलक्षणात् ।
११३ संज्ञौपम्ययोश्च ।

११४ कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च ।
११५ शृङ्गमवस्थायां च ।
११६ नञो जरमरमित्रमृताः ।
११७ सोर्मनसी अलोमोषसी ।
११८ क्रत्वादयश्च ।
११९ आद्युदात्तं द्व्यच् छन्दसि ।
१२० वीरवीर्यौ च ॥ ६ ॥
१२१ कूलतीरतुलमूलशालाक्षसममव्ययी-भावे ।
१२२ कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ।
१२३ तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ।
१२४ कन्था च ।
१२५ आदिश्चिहणादीनाम् ।
१२६ चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ।
१२७ चीरमुपमानम् ।
१२८ पललसूपशाकं मिश्रे ।
१२९ कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ।
१३० अकर्मधारये राज्यम् ।
१३१ वर्ग्यादयश्च ।
१३२ पुत्रः पुम्भ्यः ।
१३३ नाऽऽचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्या-ख्येभ्यः ।
१३४ चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ।
१३५ षट् च काण्डादीनि ।
१३६ कुण्डं वनम् ।
१३७ प्रकृत्या भगालम् ।
१३८ शितेर्नित्याऽबह्वज्बहुव्रीहावभसत् ।
१३९ गतिकारकोपपदात्कृत् ।
१४० उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ ७ ॥
१४१ देवताद्वन्द्वे च ।
१४२ नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूष-मन्थिषु ।
१४३ अन्तः ।
१४४ थाऽथघञ्क्ताऽजबित्रकाणाम् ।
१४५ सूपमानात् क्तः ।
१४६ संज्ञायामनाचितादीनाम् ।
१४७ प्रवृद्धादीनां च ।
१४८ कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाऽऽशिषि ।
१४९ इत्थंभूतेन कृतमिति च ।
१५० अनो भावकर्मवचनः ।
१५१ मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थान-याजकादिक्रीताः ।
१५२ सप्तम्याः पुण्यम् ।
१५३ ऊनार्थकलहं तृतीयायाः
१५४ मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ ।
१५५ नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहिताल-मर्थास्तद्धिताः ।
१५६ ययतोश्चाऽतदर्थे ।
१५७ अच्कावशक्तौ ।
१५८ आक्रोशे च ।
१५९ संज्ञायाम् ।
१६० कृत्योकेष्णुच्चार्वादयश्च ॥ ८ ॥
१६१ विभाषा तृन्नन्नतीक्ष्णशुचिषु ।
१६२ बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथम-पूरणयोः क्रियागणने ।
१६३ संख्यायाः स्तनः ।
१६४ विभाषा छन्दसि ।
१६५ संज्ञायां मित्राऽजिनयोः ।
१६६ व्यवायिनोऽन्तरम् ।
१६७ मुखं स्वाङ्गम् ।

१६८ नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टि-
पृथुवत्सेभ्यः ।
१६९ निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ।
१७० जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छदनात्-
क्तोऽकृतमितप्रतिपन्नाः ।
१७१ वा जाते ।
१७२ नञ्सुभ्याम् ।
१७३ कपि पूर्वम् ।
१७४ ह्रस्वान्तेऽन्त्यात्पूर्वम् ।
१७५ बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि ।
१७६ न गुणादयोऽवयवाः ।
१७७ उपसर्गात्स्वाङ्गंध्रुवमपर्शु ।
१७८ वनं समासे ।
१७९ अन्तः ।
१८० अन्तश्च ॥ ९ ॥
१८१ न निविभ्याम् ।
१८२ परेरभितोभावि मण्डलम् ।
१८३ प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ।
१८४ निरुदकादीनि च ।
१८५ अभेर्मुखम् ।
१८६ अपाच्च ।
१८७ स्फिगपूतवीणाऽञ्जोऽध्वकुक्षिसीर-
नामनाम च ।
१८८ अधेरुपरिस्थम् ।
१८९ अनोरप्रधानकनीयसी ।
१९० पुरुषश्चाऽन्वादिष्टः ।
१९१ अतेरकृत्पदे ।
१९२ नेरनिधाने ।
१९३ प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ।
१९४ उषाद् द्व्यजजिनमगौरादयः ।
१९५ सोरवक्षेपणे ।
१९६ विभाषोत्पुच्छे ।
१९७ द्वित्रिभ्यां पाद्दन्मूर्धसु बहुव्रीहौ ।
१९८ सक्थं चाऽक्रान्तात् ।
१९९ परादिशछन्दसि बहुलम् ।
['बहुव्रीहांवाशङ्कागौः साद क्ते नित्यार्थे युक्त । नहास्तिनकूलतीर देवताविभाषा न निव्येकोन विंशातिः'] ॥

इति षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ षष्ठस्य तृतीयः पादः ।

१ अलुगुत्तरपदे ।
२ पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ।
३ ओजः सहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ।
४ मनसः संज्ञायाम् ।
५ आज्ञायिनि च ।
६ आत्मनश्च ।
७ वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ।
८ परस्य च ।
९ हलदन्तात्सप्तम्याः संज्ञायाम् ।
१० कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ।
११ मध्याद् गुरौ ।
१२ अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे ।
१३ बन्धे च विभाषा ।
१४ तत्पुरुषे कृति बहुलम् ।
१५ प्रावृट्शरत्कालदिवां जे ।
१६ विभाषा वर्षक्षशरवरात् ।
१७ घकालतनेषु कालनाम्नः
१८ शयवासवासिष्वकालात् ।
१९ नेन्त्सिद्धबध्नातिषु च ।
२० स्थे च भाषायाम् ॥ १ ॥

२१ षष्ठ्या आक्रोशे ।
२२ पुत्रेऽन्यतरस्याम् ।
२३ ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः ।
२४ विभाषा स्वसृपत्योः ।
२५ आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ।
२६ देवताद्वन्द्वे च ।
२७ ईदग्नेः सोमवरुणयोः ।
२८ इद् वृद्धौ ।
२९ दिवो द्यावा ।
३० दिवसश्च पृथिव्याम् ।
३१ उषासोषसः ।
३२ मातरपितरावुदीचाम् ।
३३ पितरामातरा च च्छन्दसि ।
३४ स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ।
३५ तसिलादिष्वाकृत्वसुचः ।
३६ क्यङ्मानिनोश्च ।
३७ न कोपधायाः ।
३८ संज्ञापूरण्योश्च ।
३९ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्याऽरक्तविकारे ।
४० स्वाङ्गाच्चेतः ॥ २ ॥
४१ जातेश्च ।
४२ पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ।
४३ घरुपकल्पचेलडब्रुवगोत्रमतहतेषुङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः ।
४४ नद्याः शेषस्याऽन्यतरस्याम् ।
४५ उगितश्च ।
४६ आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ।
४७ द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ।
४८ त्रेस्त्रयः ।
४९ विभाषा चत्वारिंशत् प्रभृतौ सर्वेषाम् ।
५० हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु ।
५१ वा शोकष्यञ्रोगेषु ।
५२ पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ।
५३ पद्यत्यतदर्थे ।
५४ हिमकाषिहतिषु च ।
५५ ऋचः शे ।
५६ वाघोषमिश्रशब्देषु ।
५७ उदकस्योदः संज्ञायाम् ।
५८ पेषं वासवाहनधिषु च ।
५९ एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ।
६० मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारबीवधगाहेषु च ।
६१ इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ।
६२ एक तद्धिते च ।
६३ ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ।
६७ अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ।
६८ इच एकाचोऽम्प्रत्ययवच्च ।
६९ वाचंयमपुरन्दरौ च ।
७० कारे सत्याऽगदस्य ।
७१ श्येनतिलस्य पाते ञे ।
७२ रात्रेः कृति विभाषा ।
७३ नलोपो नञः ।
७४ तस्मान्नुडचि ।
७५ नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्र नाकेषुप्रकृत्या ।
७६ एकादिश्चैकस्य चाऽदुक् ।
७७ नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ।
७८ सहस्यः सः संज्ञायाम् ।

७९ ग्रन्थाऽन्ताऽधिके च ।
८० द्वितीये चाऽनुपाख्ये ॥ ४ ॥
८१ अव्ययीभावे चाऽकाले ।
८२ वोपसर्जनस्य ।
८३ प्रकृत्याशिषि ।
८४ समानस्य च्छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु ।
८५ ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररुप-स्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु ।
८६ चरणे ब्रह्मचारिणि ।
८७ तीर्थे ये ।
८८ विभाषोदरे ।
८९ दृग्दृशवतुषु ।
९० इदंकिमोरीश्की ।
९१ आ सर्वनाम्नः ।
९२ विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्येय ।
९३ समः समि ।
९४ तिरसस्तिर्यलोपे ।
९५ सहस्य सध्रिः ।
९६ सधमादस्थयोश्छन्दसि ।
९७ द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ।
९८ ऊदनोर्देशे ।
९९ अषष्ठ्यतृतीयास्थस्याऽन्यस्यदुगाशी-राशास्थास्थितोत्सुकोतिकारकरागच्छेषु ।
१०० अर्थे विभाषा ।
१०१ कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ।
१०२ रथवदयोश्च ।
१०३ तृणे च जातौ ।
१०४ का पथ्यक्षयोः ।
१०५ ईषदर्थे ।
१०६ विभाषा पुरुषे ।
१०७ कवं चोष्णे ।
१०८ पथि च च्छन्दसि ।
१०९ पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ।
११० संख्याविसायपूर्वस्याऽह्नस्याहन न्यतरस्यां ङौ ।
१११ ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ।
११२ सहिवहोरोदवर्णस्य ।
११३ साढ्यै साढ्वा साढेति निगमे ।
११४ संहितायाम् ।
११५ कर्णे लक्षणस्याऽऽविष्टाष्टपञ्चमणि-भिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्त्रुवस्वस्तिकस्य ।
११६ नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ ।
११७ वनगिर्योः संज्ञायां कोटर किंशु-लुकादीनाम् ।
११८ वले ।
११९ मतौ वह्वचोऽनजिरादीनाम् ।
१२० शरादीनां च ॥ ६ ॥
१२१ इको वहेऽपीलाः ।
१२२ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् ।
१२३ इकः काशे ।
१२४ दस्ति ।
१२५ अष्टनः संज्ञायाम् ।
१२६ छन्दसि च ।
१२७ चितेः कपि ।
१२८ विश्वस्य वसुराटोः ।
१२९ नरे संज्ञायाम् ।
१३० मित्रे वर्षौ ।
१३१ मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्यमतौ ।
१३२ ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ।

१३३ ऋचि तुनुघमक्षुतङ्कुत्रोरुष्याणाम् ।
१३४ इकः सुञि ।
१३५ द्व्यचोऽतस्तिङः ।
१३६ निपातस्य च ।
१३७ अन्येषामपि दृश्यते ।
१३८ चौ ।
१३९ समप्रसारणस्य ।
[अलुक् षष्ठ्याजातेरिकोऽव्ययीभावे कोः कत्तदिको वहे एकोनविंशतिः] ॥

इति षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ षष्ठस्य चतुर्थः पादः ।

१ अङ्गस्य ।
२ हलः
३ नामि ।
४ न तिसृचतसृ ।
५ छन्दस्युभयथा ।
६ नृ च ।
७ नोपधायाः ।
८ सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ ।
९ वा षपूर्वस्य निगमे ।
१० सान्तमहतः संयोगस्य ।
११ अप्तृन्तृच्स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् ।
१२ इन्हन्पूषार्यम्णां शौ ।
१३ सौ च ।
१४ अत्वसन्तस्य चाऽधातोः ।
१५ अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति ।
१६ अज्झनगमां सनि ।
१७ तनोतेर्विभाषा ।
१८ क्रमश्च क्त्वि ।
१९ च्छ्वोः शूडनुनासिके च ।
२० ज्वरत्वरस्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥१॥
२१ राल्लोपः ।
२२ असिद्धवदत्राऽऽभात् ।
२३ श्नान्नलोपः ।
२४ उनिदितां हल इपधायाः क्ङिति ।
२५ दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ।
२६ रञ्जेश्च ।
२७ घञि च भावकरणयोः ।
२८ स्यदो जवे ।
२९ अवोदैधौद्मप्रश्रथहिमश्रथाः ।
३० नाञ्चेः पूजायाम् ।
३१ क्त्वि स्कन्दिस्यन्दोः ।
३२ जान्तनशां विभाषा ।
३३ भञ्जेश्च चिणि ।
३४ शास इदङ्हलोः ।
३५ शा हौ ।
३६ हन्तेर्जः ।
३७ अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि क्ङिति ।
३८ वा ल्यपि ।
३९ न क्तिचि दीर्घश्च ।
४० गमः कौ ॥ २ ॥
४१ विड्वनोरनुनासिकस्याऽऽत् ।
४२ जनसनखनां सञ्झलोः ।
४३ ये विभाषा ।
४४ तनोतेर्यकि ।
४५ सनः क्तिचि लोपश्चाऽस्याऽन्यतरस्याम् ।
४६ आर्धधातुके ।

४७ भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ।
४८ अतो लोपः ।
४९ यस्य हलः ।
५० क्यस्य विभाषा ।
५१ णेरनिटि ।
५२ निष्ठायां सेटि ।
५३ जनिता मन्त्रे ।
५४ शमिता यज्ञ ।
५५ अयामन्ताल्वाय्येत्विष्णुषु ।
५६ ल्यपि लघुपूर्वात् ।
५७ विभाषाऽऽपः ।
५८ युप्लुवोर्दीर्घेश्छन्दसि ।
५९ क्षियः ।
६० निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ३ ॥
६१ वाऽऽक्रोशदैन्ययोः ।
६२ स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेऽज्झनग्रहदृशां वा चिण्वदिट् च ।
६३ दीङो युडचि क्ङिति ।
६४ आतो लोप इटि च ।
६५ ईद्यति ।
६६ घुमास्थागापाजहातिसां हलि ।
६७ एर्लिङि ।
६८ वाऽन्यस्य संयोगादेः ।
६९ न ल्यपि ।
७० मयतेरिदन्यतरस्याम् ।
७१ लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ।
७२ आडजादीनाम् ।
७३ छन्दस्यापि दृश्यते ।
७४ न माङ्योगे ।
७५ बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेइरयोगेऽपि ।
७६ इरयो रे ।
७७ अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ ।
७८ अभ्यासस्याऽसवर्णे ।
७९ स्त्रियाः ।
८० वाऽम्शसोः ॥ ४ ॥
८१ इणो यण् ।
८२ एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य
८३ ओः सुपि ।
८४ वर्षाभ्वश्च ।
८५ न भूसुधियोः ।
८६ छन्दस्युभयथा ।
८७ हुश्नुवोः सार्वधातुके ।
८८ भुवो वुग्लुङ्लिटोः ।
८९ ऊदुपधाया गोहः ।
९० दोषो णौ ।
९१ वा चित्तविरागे ।
९२ मितां ह्रस्वः ।
९३ चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ।
९४ खचि ह्रस्वः ।
९५ ह्लादो निष्ठायाम् ।
९६ छादेर्घेऽद्व्युपसर्गस्य ।
९७ इस्मन्त्रन् क्वि च ।
९८ गमहनजनखनघसां लोपः क्ङित्यनङि ।
९९ तनिपत्योश्छन्दसि ।
१०० घसिभसोर्हलि च ॥ ५ ॥
१०१ हुझल्भ्यो हेर्धिः ।
१०२ श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ।
१०३ अङितश्च ।
१०४ चिणो लुक् ।
१०५ अतो हेः ।

१०६ उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ।
१०७ लोपश्चास्याऽन्यरन्यां म्वोः ।
१०८ नित्यं करोतेः ।
१०९ ये च ।
११० अत उत्सार्वधातुके ।
१११ श्नसोरल्लोपः ।
११२ श्नाभ्यस्तयोरातः ।
११३ ई हल्यघोः ।
११४ इद्दरिद्रस्य ।
११५ भियोऽन्यतरस्यान् ।
११६ जहातेश्च ।
११७ आ च हौ ।
११८ लोपो यि ।
११९ घ्वसोरेद्धवभ्यासलोपश्च ।
१२० अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥६॥
१२१ थलि च सेटि ।
१२२ तृफलभजत्रपश्च ।
१२३ राधो हिंसायाम् ।
१२४ वा जृभ्रमुत्रसाम् ।
१२५ फणां च सप्तानाम् ।
१२६ न शसददवादितगुणानाम् ।
१२७ अर्वणस्त्रसावनञः ।
१२८ मघवा बहुलम् ।
१२९ भस्य ।
१३० पादः पत् ।
१३१ वसोः सम्प्रसारणम् ।
१३२ वाह ऊठ् ।
१३३ श्वयुमघोनामतद्धिते ।
१३४ अल्लोपोऽनः ।
१३५ षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ।
१३६ विभाषा ङिश्योः ।
१३७ न संयोगाद्वमन्तात् ।
१३८ अचः ।
१३९ उद ईत् ।
१४० आतो धातोः ॥ ७ ॥
१४१ मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः ।
१४२ ति विंशतेर्डिति ।
१४३ टेः ।
१४४ नस्तद्धिते ।
१४५ अह्नष्टखोरेव ।
१४६ ओर्गुणः ।
१४७ ढे लोपोऽकद्र्वाः ।
१४८ यस्येति च ।
१४९ सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ।
१५० हलस्तद्धितस्य ।
१५१ आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ।
१५२ क्यच्व्योश्च ।
१५३ बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ।
१५४ तुरिष्ठेमेयःसु ।
१५५ टेः ।
१५६ स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरंपूर्वस्य च गुणः ।
१५७ प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृ-प्रदीर्घवृन्दाकाणां प्रस्थस्फवर्बंहि-गर्वर्षित्रब्दाधिवृन्दाः ।
१५८ बहोर्लोपो भू च बहोः ।
१५९ इष्ठस्य यिट् च ।
१६० ज्यादादीयसः ।
१६१ र ऋतो हलादेर्लघोः ।
१६२ विभाषर्जोश्छन्दसि ।

१६३ प्रकृत्यैकाच् ।
१६४ इनण्यनपत्ये ।
१६५ गाथिविदथिकेशिगणिपणिनश्च ।
१६६ संयोगादिश्च ।
१६७ अन् ।
१६८ ये चाऽभावकर्मणोः ।
१६९ आत्माऽध्वानौ खे ।
१७० न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ।
१७१ ब्राह्मोऽजातौ ।
१७२ कार्मस्ताच्छील्ये ।
१७३ औक्षमनपत्ये ।
१७४ दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्मशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ।
१७५ ऋत्व्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानिच्छन्दसि । ['अङ्गस्य राल्लोपो विड्वनोर्वाऽऽक्रोशेणो यण्हुझल्भस्थलि च मन्त्रेषु र ऋतः पञ्चदश']

इति षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इति षष्ठाध्यायः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः

अथ प्रथमः पादः ।

१ युवोरनाकौ ।
२ आयनेयीनीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् ।
३ झोऽन्तः ।
४ अदभ्यस्तात् ।
५ आत्मनेपदेष्वनतः ।
६ शीङो रुट् ।
७ वेत्तेर्विभाषा ।
८ बहुलं छन्दसि ।
९ अतो भिस ऐस् ।
१० बहुलं छन्दसि ।
११ नेदमदसोरकोः ।
१२ टाङसिङसामिनात्स्याः ।
१३ ङेर्यः ।
१४ सर्वनाम्नः स्मै ।
१५ ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ ।
१६ पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ।
१७ जसः शी ।
१८ औङ आपः ।
१९ नपुंसकाच्च ।
२० जश्शसोः शिः ॥ १ ॥
२१ अष्टाभ्य औश् ।
२२ षड्भ्यो लुक् ।
२३ स्वमोर्नपुंसकात् ।
२४ अतोऽम् ।
२५ अद्ड्डुतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ।
२६ नेतराच्छन्दसि ।
२७ युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश् ।
२८ ङे प्रथमयोरम् ।
२९ शसो न ।
३० भ्यसोऽभ्यम् ।
३१ पञ्चम्या अत् ।
३२ एकवचनस्य च ।
३३ साम आकम् ।
३४ आत औ णलः ।
३५ तुह्योस्तातङ्ङाशिष्यन्तरस्याम् ।
३६ विदेः शतुर्वसुः ।

३७ समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्।
३८ क्त्वाऽपि च्छन्दसि ।
३९ सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्या-
याजालः ।
४० अमो मश्।
४१ लोपस्त आत्मनेपदेषु ।
४२ ध्वमो ध्वात्।
४३ यजध्वैनमिति च ।
४४ तस्य तात्।
४५ तप्तनप्तनथनाश्च ।
४६ इदन्तो मसि ।
४७ क्त्वो यक्।
४८ इष्ट्वीनमिति च ।
४९ स्नात्व्यादयश्च ।
५० आज्जसेरसुक्।
५१ अश्वक्षीरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्यचि ।
५२ आमि सर्वनाम्नः सुट्।
५३ त्रेस्त्रयः ।
५४ ह्रस्वनद्यापो नुट्।
५५ षट्चतुर्भ्यश्च ।
५६ श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ।
५७ गोः पादान्ते ।
५८ इदितो नुम्धातोः
५९ शे मुचादीनाम्।
६० मस्जिनशोर्झलि ॥ ३ ॥
६१ रधिजभोरचि ।
६२ नेट्यलिटि रधेः ।
६३ रभेरशब्लिटोः ।
६४ लभेश्च ।
६५ आङो यि ।
६६ उपात्प्रशंसायाम्।
६७ उपसर्गात्खल्घञोः ।
६८ न सुदुर्भ्यां केवलाभ्याम्।
६९ विभाषा चिण्णमुलोः ।
७० उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ।
७१ युजेरसमासे ।
७२ नपुंसकस्य झलचः ।
७३ इकोऽचि विभक्तौ ।
७४ तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ।
७५ अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः ।
७६ छन्दस्यपि दृश्यते ।
७७ ई च द्विवचने ।
७८ नाऽभ्यस्ताच्छतुः ।
७९ वा नपुंसकस्य ।
८० आच्छीनद्योर्नुम्॥ ४ ॥
८१ शप्श्यनोर्नित्यम्।
८२ सावनडुहः ।
८३ दृक्स्ववः स्वतवसां छन्दसि ।
८४ दिव औत्।
८५ पथिमथ्यृभुक्षामात्।
८६ इतोऽत्सर्वनामस्थाने ।
८७ थो न्थः ।
८८ भस्य टेर्लोपः ।
८९ पुंसोऽसुङ्।
९० गोतो णित्।
९१ णलुत्तमो वा ।
९२ सख्युरसंबुद्धौ ।
९३ अनङ् सौ ।
९४ ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसां च ।
९५ तृज्वत् क्रोष्टुः ।

९६ स्त्रियां च ।
९७ विभाषा तृतीयादिष्वचि ।
९८ चतुरनडुहोरामुदात्तः ।
९९ अम्संबुद्धौ ।
१०० ऋत इद्धातोः ॥ ५ ॥
१०१ उपधायाश्च ।
१०२ उदोष्ठ्यपूर्वस्य ।
१०३ बहुलं छन्दसि ।
['युवोरष्टाभ्यो लोपो रधिशप्श्यनोरुपधाया-स्त्रीणि'] ॥

इति सप्तमाध्याये प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयः पादः ।

१ सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु ।
२ अतो ल्रान्तस्य ।
३ वदव्रजहलन्तस्याऽचः ।
४ नेटि ।
५ ह्म्यन्तक्षणश्वसजागृणिश्व्येदिताम् ।
६ ऊर्णोतेर्विभाषा ।
७ अतो हलादेर्लघोः ।
८ नेड् वशि कृति ।
९ तितुत्रतथसिसुसरकसेषु च ।
१० एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ।
११ श्र्युकः किति ।
१२ सनि ग्रहगुहोश्च ।
१३ कृसृभृवृस्तुद्रुस्त्रु श्रुवो लिटि ।
१४ श्वीदितो निष्ठायाम ।
१५ यस्य विभाषा ।
१६ आदितश्च ।
१७ विभाषा भावाऽऽदिकर्मणोः ।
१८ क्षुब्धध्वान्तलग्नम्लिष्टविरिब्धफाण्ट-बाढानिमन्थमनस्तमः सक्ताविस्पष्ट-स्वरानायासभृशेषु ।
१९ धृषिशसी वैयात्ये ।
२० दृढः स्थूलबलयोः ॥ १ ॥
२१ प्रभौ परिवृढः ।
२२ कृच्छ्रगहनयोः कषः ।
२३ घुषिरविशब्दने ।
२४ अर्देः संनिविभ्यः ।
२५ अभेश्चाऽऽविदूर्ये ।
२६ णेरध्ययने वृत्तम् ।
२७ वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्ताः ।
२८ रुष्यमत्वरसंधुषास्वनाम् ।
२९ हृषेर्लोमसु ।
३० अपचितश्च ।
३१ ह्वरेश्छन्दसि ।
३२ अपरिह्वृताश्च ।
३३ सोमे ह्वरितः ।
३४ ग्रसतिस्कभितस्तभितोत्तभितचत्तविक-स्ताविशस्तृशंस्तृशास्तृतरुतृतरुवरुतृव-रुतवरुत्रीरुज्ज्वलिति क्षरितिवमित्य-मितीति च ।
३५ आर्द्धधातुकस्येड्वलादेः ।
३६ स्नुक्र मोरनात्मनेपदनिमित्ते ।
३७ ग्रहाऽलिटि दीर्घः ।
३८ वृतो वा ।
३९ न लिङि ।
४० सिचि च परस्मैपदेषु ॥ २ ॥
४१ इट् सनि वा ।
४२ लिङ्सिचोरात्मनेपदेषु ।
४३ ऋतश्च संयोगादेः ।

४४ स्वरतिसूतिसूयतिधूञूदितोवा ।
४५ रधादिभ्यश्च ।
४६ निरः कुषः ।
४७ इण्निष्ठायाम् ।
४८ तीषसहलुभरुषरिषः ।
४९ सनीवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रिस्वृयूर्णु-
भरज्ञपिसनाम् ।
५० क्लिशः क्त्वानिष्ठयोः ।
५१ पूङ्श्च ।
५२ वसतिक्षुधोरिट् ।
५३ अञ्चेः पूजायाम् ।
५४ लुभो विमोहने ।
५५ जृव्रश्च्योः क्त्वि ।
५६ उदितो वा ।
५७ सेऽसिचि कृतचृतच्छृदतृदनृतः ।
५८ गमेरिट् परस्मैपदेषु ।
५९ न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः ।
६० तासि च क्लृपः ॥ ३ ॥
६१ अचस्तास्वत्थल्यनिटो नित्यम् ।
६२ उपदेशेऽत्वतः ।
६३ ऋतो भारद्वाजस्य ।
६४ बभूथाततन्थजगृम्भववर्थेति निगमे ।
६५ विभाषा सृजिदृशोः ।
६६ इडत्यर्तिव्ययतीनाम् ।
६७ वस्वेकाजाद्घसाम् ।
६८ विभाषा गमहनविदविशाम् ।
६९ सनिंससनिवांसम् ।
७० ऋद्धनोः स्ये ।
७१ अञ्जेः सिचि ।
७२ स्तुसुधूञ्भ्यः परस्मैपदेषु ।
७३ यमरमनमातां सक् च ।
७४ स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि ।
७५ किरश्च पञ्चभ्यः ।
७६ रुदादिभ्यः सार्वधातुके ।
७७ ईशः से ।
७८ ईड्जनोर्ध्वे च ॥
७९ लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य ।
८० अतो येयः ॥ ४ ॥
८१ आतो ङितः ।
८२ आने मुक् ।
८३ ईदासः ।
८४ अष्टन आ विभक्तौ ।
८५ राया हलि ।
८६ युष्मदस्मदोरनादेशे ।
८७ द्वितायायं च ।
८८ प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम् ।
८९ योऽचि ।
९० शेषे लापः ।
९१ मपर्यन्तस्य ।
९२ युवावौ द्विवचने ।
९३ यूयवयौ जसि ।
९४ त्वाऽहै सौ ।
९५ तुभ्यमह्यौ ङयि ।
९६ तवममौङसि ।
९७ त्वमावेकवचने ।
९८ प्रत्ययोत्तरपदयोश्च ।
९९ त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ ।
१०० अचि र ऋतः ॥ ५ ॥
१०१ जराया जरसन्यतरस्याम् ।
१०२ त्यदादीनामः ।

१०३ किमः कः ।
१०४ कु तिहोः ।
१०५ काऽति ।
१०६ तदोः सः सावनन्त्ययोः ।
१०७ अदस औ सुलोपश्च ।
१०८ इदमो मः ।
१०९ दश्च ।
११० यः सौ ।
१११ इदोऽय् पुंसि ।
११२ अनाप्यकः ।
११३ हलि लोपः ।
११४ मृजेर्वृद्धिः ।
११५ अचो ञ्णिति ।
११६ अत उपाधायाः ।
११७ तद्धितेष्वचामादेः ।
११८ किति च ।

['सिचि प्रभाविट्सन्यचस्तास्वदातो जराया अष्टादश'] ॥

इति सप्तमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

अथ सप्तमस्य तृतीयः पादः ।

१ देविकाशिंशपादित्यवाडदीर्घसत्र-श्रेयसामात् ।
२ केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ।
३ न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ।
४ द्वारादीनां च ।
५ न्यग्रोघस्य च केवलस्य ।
६ न कर्मव्यतिहारे ।
७ स्वागतादीनां च ।
८ श्वादेरिञि ।
९ पदान्तस्याऽन्यतरस्याम् ।
१० उत्तरपदस्य ।
११ अवयवादृतोः ।
१२ सुसर्वार्धाज्जनपदस्य ।
१३ दिशोऽमद्राणाम् ।
१४ प्राचां ग्रामनगराणाम् ।
१५ संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ।
१६ वर्षस्याऽऽभविष्यति ।
१७ परिमाणान्तस्याऽसंज्ञाशाणयोः ।
१८ जे प्रोष्ठपदानाम् ।
१९ हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च ।
२० अनुशतिकादीनां च ॥ १ ॥
२१ देवताद्वन्द्वे च ।
२२ नेन्द्रस्य परस्य ।
२३ दीर्घाच्च वरुणस्य ।
२४ प्राचां नगरान्ते ।
२५ जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषित-मुत्तरम् ।
२६ अर्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ।
२७ नाऽतः परस्य ।
२८ प्रवाहणस्य ढे ।
२९ तत्प्रत्ययस्य च ।
३० नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ।
३१ यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ।
३२ हनस्तोऽचिण्णलोः ।
३३ आतो युक्चिण्कृतोः ।
३४ नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्याऽनाचमेः ।
३५ जनिवध्योश्च ।
३६ अर्तिह्रीब्लीरीक्नूयीक्ष्मायतांपुग् णौ ।
३७ शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ।

३८ वो विधूनने जुक्।
३९ लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने।
४० भियो हेतुभये षुक्॥ २॥
४१ स्कायो वः।
४२ शदेरगतौ तः।
४३ रुहः पोऽन्यतरस्याम्।
४४ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्याऽत इदाप्यसुपः।
४५ न यासयोः।
४६ उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः।
४७ भरुषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि।
४८ अभाषितपुंस्काच्च।
४९ आदाचार्याणाम्।
५० ठस्येकः।
५१ इसुसुक्तान्तात् कः।
५२ चजोः कु घिण्ण्यतोः।
५३ न्यङ्क्वादीनां च।
५४ हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु।
५५ अभ्यासाच्च।
५६ हेरचङि।
५७ सन्लिटोर्जेः।
५८ विभाषा चेः।
५९ न क्वादेः।
६० अजिव्रज्योश्च।
६१ भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः।
६२ प्रयाजाऽनुयाजौ यज्ञाङ्गे।
६३ वञ्चेर्गतौ।
६४ ओक उचः के।
६५ ण्य आवश्यके।
६६ यजयाचरुचप्रवचर्चश्च।
६७ वचोऽशब्दसंज्ञायाम्।
६८ प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे।
६९ भोज्यं भक्ष्ये।
७० घोर्लोपो लेटि वा।
७१ ओतः श्यनि।
७२ क्सस्याऽचि।
७३ लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदेदन्त्ये।
७४ शमामष्टानां दीर्घः श्यनि।
७५ ष्ठिवुक्लमुचमां शिति।
७६ क्रमः परस्मैपदेषु।
७७ इषुगमियमां छः।
७८ पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्त्तिसर्त्तिशद-
सदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्य-
र्च्छधौशीयसीदाः।
७९ ज्ञाजनोर्जा।
८० प्वादीनां ह्रस्वः॥ ४॥
८१ मीनातेर्निगमे।
८२ मिदेर्गुणः।
८३ जुसि च।
८४ सार्वधातुकार्धधातुकयोः।
८५ जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु।
८६ पुगन्तलघूपधस्य च।
८७ नाऽभ्यस्तस्याऽचि पिति सार्वधातुके।
८८ भूसुवोस्तिङि।
८९ उतो वृद्धिर्लुकि हलि।
९० ऊर्णोतेर्विभाषा।
९१ गुणोऽपृक्ते।
९२ तृणह इम्।
९३ ब्रुव इट्।
९४ यङो वा।
९५ तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके।

९६ अस्तिसिचोऽपृक्ते ।
९७ बहुलं छन्दसि ।
९८ रुदश्च पञ्चभ्यः ।
९९ अड्गार्ग्यगालवयोः ।
१०० अदः सर्वेषाम् ॥ ५ ॥
१०१ अतो दीर्घो यञि ।
१०२ सुपि च ।
१०३ बहुवचने झल्येत् ।
१०४ ओसि च ।
१०५ आङि चाऽऽपः ।
१०६ सम्बुद्धौ च ।
१०७ अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ।
१०८ ह्रस्वस्य गुणः ।
१०९ जसि च ।
११० ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ।
१११ घेर्ङिति ।
११२ आण्नद्याः ।
११३ याडापः ।
११४ सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ।
११५ विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ।
११६ ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ।
११७ इदुद्भ्याम् ।
११८ औत् ।
११९ अच्च घेः ।
१२० आङो नाऽस्त्रियाम् ॥ ६ ॥

['देविकादेवतास्फ्यो भुजमीनातेरतो दीर्घो विंशतिः] ॥

इति सप्तमस्य तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

१ णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ।
२ नाऽग्लोपिशास्वृदिताम् ।
३ भ्रजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ।
४ लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ।
५ तिष्ठतेरित् ।
६ जिघ्रतेर्वा ।
७ ऊर्ऋत् ।
८ नित्यं छन्दसि ।
९ दयतेर्दिगि लिटि ।
१० ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ।
११ ऋच्छत्यृताम् ।
१२ शृदृप्रां ह्रस्वो वा ।
१३ केऽणः ।
१४ न कपि ।
१५ आपोऽन्यतरस्याम् ।
१६ ऋदृशोऽङि गुणः ।
१७ अस्यतेस्थुक् ।
१८ श्वयतेरः ।
१९ पतः पुम् ।
२० वच उम् ॥ १ ॥
२१ शीङः सार्वधातुके गुणः ।
२२ अयङ् यि क्ङिति ।
२३ उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ।
२४ एतेर्लिङि ।
२५ अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ।
२६ च्वौ च ।
२७ रीङृतः ।
२८ रिङ् शयग्लिङ्क्षु ।
२९ गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः ।
३० यङि च ।

३१ ई घ्राध्मोः ।
३२ अस्य च्वौ ।
३३ क्यचि च ।
३४ अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपा-
सागर्धेषु ।
३५ न च्छन्दस्यपुत्रस्य ।
३६ दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यतिरिषण्यति ।
३७ अश्वाऽघस्यात् ।
३८ देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ।
३९ कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ।
४० द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति ॥ २ ॥
४१ शाच्छोरन्यतरस्याम् ।
४२ दधातेर्हिः ।
४३ जहातेश्च क्त्वि ।
४४ विभाषा छन्दसि ।
४५ सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च ।
४६ दो दद्घोः ।
४७ अच उपसर्गात्तः ।
४८ अपो भि ।
४९ सः स्यार्द्धधातुके ।
५० तासस्त्योर्लोपः ।
५१ रि च ।
५२ ह एति ।
५३ यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ।
५४ सीन मीमाधुरभलमशकपतपदामचइस् ।
५५ आप्ज्ञप्यृधामीत् ।
५६ दम्भ इच्च ।
५७ मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ।
५८ अत्र लोपोऽभ्यासस्य ।
५९ ह्रस्वः ।
६० हलादिः शेषः ॥ ३ ॥
६१ शर्पूर्वाः खयः ।
६२ कुहोश्चुः ।
६३ न कवतेर्यङि ।
६४ कृषेश्छन्दसि ।
६५ दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽल-
र्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनि-
क्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतः-
सरीसृपतं वरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति
च ।
६६ उरत् ।
६७ द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् ।
६८ व्यथो लिटि ।
६९ दीर्घः इणः किति ।
७० अत आदेः ।
७१ तस्मान्नुड् द्विहलः ।
७२ अश्नोतेश्च ।
७३ भवतेरः ।
७४ ससूवेति निगमे ।
७५ निजां त्रयाणां गुणः श्लौ ।
७६ भृञामित् ।
७७ अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च ।
७८ बहुलं छन्दसि ।
७९ सन्यतः ।
८० ओः पुयण्ज्यपरे ॥ ४ ॥
८१ स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवति-
च्यवतीनां वा ।
८२ गुणो यङ्लुकोः ।
८३ दीर्घोऽकितः ।
८४ नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपद-

स्कन्दाम् ।
८५ नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ।
८६ जपजभदहदशभञ्जपशां च ।
८७ चरफलोश्च ।
८८ उत्परस्याऽतः ।
८९ ति च ।
९० रीगृदुपधस्य च ।
९१ रुग्रिकौ च लुकि ।
९२ ऋतश्च ।
९३ सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ।
९४ दीर्घो लघोः ।
९५ अत्स्मदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम् ।
९६ विभाषा वैष्टिचेष्ट्योः ।
९७ ई च गणः ।
['णौच शीङ् शाच्छोः शपूर्वाः स्रवति सप्तदश'] ॥

इति सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

इति सप्तमोऽध्यायः ।

अथ अष्टमोऽध्यायः

अथ प्रथमः पादः ।

१ सर्वस्य द्वे ।
२ तस्य परमाम्रेडितम् ।
३ अनुदात्तञ्च ।
४ नित्यवीप्सयोः ।
५ परेर्वर्जने ।
६ प्रसमुपोदः पादपूरणे ।
७ उपर्यध्यधसः सामीप्ये ।
८ वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयाऽसंमतिकोप-कुत्सनभर्त्सनेषु ।
९ एकं बहुव्रीहिवत् ।
१० आबाधे च ।
११ कर्मधारयवदुत्तरेषु ।
१२ प्रकारे गुणवचनस्य ।
१३ अकृच्छे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ।
१४ यथास्वे यथायथम् ।
१५ द्वन्द्व रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञ-पात्रप्रयोगाऽभिव्यक्तिषु ।
१६ पदस्य ।
१७ पदात् ।
१८ अनुदात्तं सर्वमपादादौ ।
१९ आमन्त्रितस्य च ।
२० युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयो-र्वान्नावौ ॥ १ ॥
२१ बहुवचनस्य वस्नसौ ।
२२ तेमयावेकवचनस्य ।
२३ त्वामौ द्वितीयायाः ।
२४ न चवाहाहैवयुक्ते ।
२५ पश्यार्थैश्चाऽनालोचने ।
२६ सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ।
२७ तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाऽऽभीक्ष्णययोः ।
२८ तिङ्ङतिङः ।
२९ न लुट् ।
३० निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चणक-च्चिद्यत्रयुक्तम् ।
३१ नह प्रत्यारम्भे ।
३२ सत्यं प्रश्ने ।
३३ अङ्गाऽप्रातिलोम्ये ।
३४ हि च ।
३५ छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ।
३६ यावद्यथाभ्याम् ।

३७ पूजायां नाऽनन्तरम् ।
३८ उपसर्गव्यपेतं च ।
३९ तुपश्यपश्यताऽहैः पूजायाम् ।
४० अहो च ॥ २ ॥
४१ शेषे विभाषा ।
४२ पुरा च परीप्सायाम् ।
४३ नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ।
४४ किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ।
४५ लोपे विभाषा ।
४६ एहिमन्ये प्रहासे लृट् ।
४७ जात्वपूर्वम ।
४८ किं वृत्तं च चिदुत्तरम् ।
४९ आहो उताहो चानन्तरम् ।
५० शेषे विभाषा ।
५१ गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत् ।
५२ लोट् च ।
५३ विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ।
५४ हन्त च ।
५५ आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ।
५६ यद्धितुपरं छन्दसि ।
५७ चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ।
५८ चादिषु च ।
५९ चवायोगे प्रथमा ।
६० हेति क्षियायाम् ।
६१ अहेति विनियोगे च ।
६२ चाहलोप एवेत्यवधारणम् ।
६३ चादिलोपे विभाषा ।
६४ वै-वावेति चच्छन्दसि ।
६५ एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ।
६६ यद्वृत्तान्नित्यम् ।
६७ पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ।
६८ सगतिरपि तिङ् ।
६९ कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ।
७० गतिर्गतौ ।
७१ तिङि चोदात्तवति ।
७२ आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् ।
७३ नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्य-
वचनम् ।
७४ विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ।

['सर्वस्य बहुवचनस्य शेषेऽहेति चतुर्दश']
इत्यष्टमाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

अथ द्वितीयः पादः

१ पूर्वत्राऽसिद्धम् ।
२ नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ।
३ न मु ने ।
४ उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ।
५ एकादेश उदात्तेनोदात्तः ।
६ स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ ।
७ नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ।
८ न ङिसम्बुद्ध्योः ।
९ मात्पधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः
१० झय. ।
११ संज्ञायाम् ।
१२ आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रु-
मण्वच्चर्मण्वती ।
१३ उदन्वानुदधौ च ।
१४ राजन्वान् सौराज्ये ।
१५ छन्दसीरः ।
१६ अनो नुट् ।
१७ नाद् घस्य ।

१८ कृपो रो लः ।
१९ उपसर्गस्याऽयतौ ।
२० ग्रो यङि ॥ १ ॥
२१ अचि विभाषा ।
२२ परेश्च घाऽङ्कयोः ।
२३ संयोगान्तस्य लोपः ।
२४ रात्सस्य ।
२५ धि च ।
२६ झलो झलि ।
२७ ह्रस्वादङ्गत् ।
२८ इट ईटि ।
२९ स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ।
३० चोः कुः ।
३१ हो ढः ।
३२ दादेर्धातोर्घः ।
३३ वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ।
३४ नहो धः ।
३५ आहस्थः ।
३६ व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ।
३७ एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः ।
३८ दधस्तथोश्च ।
३९ झलां जशोऽन्ते ।
४० झषस्तथोर्धोऽधः ॥ २ ॥
४१ षढोः कः सि ।
४२ रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ।
४३ संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः ।
४४ ल्वादिभ्यः ।
४५ ओदितश्च ।
४६ क्षियो दीर्घात् ।
४७ श्योऽस्पर्शे ।
४८ अञ्चोऽनपादाने ।
४९ दिवोऽविजिगीषायाम् ।
५० निर्वाणोऽवाते ।
५१ शुषः कः ।
५२ पचो वः ।
५३ क्षायो मः ।
५४ प्रस्त्योऽन्तरस्याम् ।
५५ अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ।
५६ नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ।
५७ न ध्याख्यापृमूर्च्छिमदाम् ।
५८ वित्तो भोगप्रत्यययोः ।
५९ भित्तं शकलम् ।
६० ऋणमाधमर्ण्ये ॥३॥
६१ नसत्तनिषत्ताऽनुत्तप्रपूर्तसूर्तगूर्तानि- च्छन्दसि ।
६२ किन्प्रत्ययस्य कुः ।
६३ नशेर्वा ।
६४ मो नो धातोः ।
६५ म्वोश्च ।
६६ ससजुषो रुः ।
६७ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ।
६८ अहन् ।
६९ रोऽसुपि ।
७० अम्नरुधरवरित्युभयथा छन्दसि ।
७१ भुवश्च महाव्याहृतेः ।
७२ वसुस्रं सुध्वंस्वनडुहां दः ।
७३ तिप्यनस्तेः ।
७४ सिपि धातो रुर्वा ।
७५ दश्च ।
७६ र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ।
७७ हलि च ।
७८ उपधायां च ।
७९ न भकुर्छुराम् ।
८० अदसोऽसेर्दादु दो मः ॥ ४ ॥
८१ एत ईद्बहुवचने ।

८२ वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ।
८३ प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ।
८४ दूराद्धूते च ।
८५ है हे प्रयोगे हैहयोः ।
८६ गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ।
८७ ओमभ्यादाने ।
८८ ये यज्ञकर्मणि ।
८९ प्रणवष्टेः ।
९० याज्यान्तः ।
९१ ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः ।
९२ अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ।
९३ विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ।
९४ निगृह्यानुयोगे च ।
९५ आम्रेडितं भर्त्सने ।
९६ अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ।
९७ विचार्यमाणानाम् ।
९८ पूर्वं तु भाषायाम् ।
९९ प्रतिश्रवणे च ।
१०० अनुदात्तं प्रश्नान्ताऽभिपूजितयोः ॥४॥
१०१ चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ।
१०२ उपरि स्विदासीदिति च ।
१०३ स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासंमतिकोप-
कुत्सनेषु ।
१०४ क्षियाशीः प्रैषेषु तिडाकाङ्क्षम् ।
१०५ अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ।
१०६ फ्लुतावैच इदुतौ ।
१०७ एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूतेपूर्वस्यार्ध-
स्यादुत्तरस्येदुतौ ।
१०८ तयोर्य्वावचि संहितायाम् ।
['पूर्वत्राचिषढोर्नसतै च]
[ई च्चिविदित्यष्टौ'] ॥

अथ तृतीयः पादः ।

१ मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि ।
२ अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ।
३ आतोऽटि नित्यम् ।
४ अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ।
५ समः सुटि ।
६ पुमः खय्यम्परे ।
७ नश्छव्यप्रशान् ।
८ उभयथर्क्षु ।
९ दीर्घादटि समानपादे ।
१० नृन्पे ।
११ स्वतवान्पायौ ।
१२ कानाम्रेडिते ।
१३ ढो ढे लोपः ।
१४ रो रि ।
१५ खरवसानोर्विसर्जनीयः ।
१६ रोः सुपि ।
१७ भोभगोअधोअपूर्वस्य योऽशि ।
१८ व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ।
१९ लोपः शाकल्यस्य ।
२० ओतो गार्ग्यस्य ॥ १ ॥
२१ उञि च पदे ।
२२ हलि सर्वेषाम् ।
२३ मोऽनुस्वारः ।
२४ नश्चाऽपदान्तस्य झलि ।
२५ मो राजि समः क्वौ ।
२६ हे मपरे वा ।
२७ नपरे नः ।
२८ ङ्णोः कुक्टुक्शरि ।
२९ डः सि धुट् ।
३० नश्च ।
३१ शि तुक् ।
३२ ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् ।
३३ मय उञो वो वा ।

३४ विसर्जनीयस्य सः ।
३५ शर्परि विसर्जनीयः ।
३६ वा शरि ।
३७ कुप्वोः क पौ च ।
३८ सोऽपदादौ ।
३९ इणः षः ।
४० नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ २ ॥
४१ इदुदुपधस्य चाऽप्रत्ययस्य ।
४२ तिरसोऽन्यतरस्याम् ।
४३ द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ।
४४ इसुसोः सामर्थ्ये ।
४५ नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ।
४६ अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णी-ष्वनव्ययस्य ।
४७ अधःशिरसी पदे ।
४८ कस्कादिषु च ।
४९ छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः ।
५० कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ।
५१ पञ्चम्याः परावध्यर्थे ।
५२ पातौ च बहुलम् ।
५३ षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ।
५४ इडाया वा ।
५५ अपदान्तस्य मूर्धन्यः ।
५६ सहेः साढः सः ।
५७ इण्कोः ।
५८ नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ।
५९ आदेशप्रत्यययोः ।
६० शासिवसिघसीनां च ॥ ३ ॥
६१ स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ।
६२ सः स्विदिस्वदिसहीनां च ।
६३ प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि ।
६४ स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ।
६५ उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तो-भतिस्थासेनयसेधसिचसञ्जस्वञ्जाम् ।
६६ सदिरप्रतेः ।
६७ स्तम्भेः ।
६८ अवाच्चालम्बनाऽऽविदूर्ययोः ।
६९ वेश्च स्वनो भोजने ।
७० परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसु-ट्स्तुस्वञ्जाम् ।
७१ सिवादीनां वाऽड्व्यवायऽपि ।
७२ अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेर प्राणिषु ।
७३ वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ।
७४ परेश्च ।
७५ परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ।
७६ स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ।
७७ वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ।
७८ इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ।
७९ विभाषेटः ।
८० समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ।
८१ भीरोः स्थानम् ।
८२ अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ।
८३ ज्योतिरायुषः स्तोमः ।
८४ मातृपितृभ्यां स्वसा ।
८५ मातुः पितृभ्यामन्यतरस्याम् ।
८६ अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् ।
८७ उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ।
८८ सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः ।
८९ निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ।
९० सूत्रं प्रतिष्णातम् ।
९१ कपिष्ठलो गोत्रे ।
९२ प्रष्ठोऽग्रगामिनि ।
९३ वृक्षाऽऽसनयोर्विष्टरः ।
९४ छन्दोनाम्नि च ।
९५ गवियुधिभ्यां स्थिरः ।

९६ विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ।
९७ अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रि-
कुशेकुशङ्क्वङ्गुपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्य-
ग्निभ्यः स्थः ।
९८ सुषामादिषु च ।
९९ एति संज्ञायामगात् ।
१०० नक्षत्राद्वा ॥ ५ ॥
१०१ ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ।
१०२ निसस्तपतावनासेवने ।
१०३ युष्मत्तत्ततक्षुः ष्वन्तःपादम् ।
१०४ यजुष्येकेषाम् ।
१०५ स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ।
१०६ पूर्वपदात् ।
१०७ सुञः ।
१०८ सनोतेरनः ।
१०९ सहेः पृतनर्त्ताभ्यां च ।
११० न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसव-
नादीनाम् ।
१११ सात्पदाद्योः ।
११२ सिचो यङि ।
११३ सेधतेर्गतौ ।
११४ प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ।
११५ सोढः ।
११६ स्तुम्भुसिवुसहां चङि ।
११७ सुनोतेः स्यसनोः ।
११८ सदेः परस्य लिटि ।
११९ निव्यभिव्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि ।
['मतुवसोरुञ्चि चेदुदुपधस्य स्तौतिण्यो-
र्भीरोर्ह्र स्वात्तादावेकोनविंशतिः'] ॥

इत्यष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथ चतुर्थः पादः ।

१ रषाभ्यां नो णः समानपदे ।
२ अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ।
३ पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामगः ।
४ वनं पुरगामिश्रकासिध्रकासारिका-
कोटराग्रेभ्यः ।
५ प्रनिरन्त-शरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिर-
पीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ।
६ विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः ।
७ अह्नोऽदन्तात् ।
८ वाहनमाहितात् ।
९ पानं देशे ।
१० वा भावकरणयोः ।
११ प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ।
१२ एकाजुत्तरपदे णः ।
१३ कुमति च ।
१४ उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ।
१५ हिनुमीना ।
१६ आनि लोट् ।
१७ नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवा-
तिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचि-
नोतिदेग्धिषु च ।
१८ शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे ।
१९ अनितेः ।
२० अन्तः ॥ १ ॥
२१ उभौ साभ्यासस्य ।
२२ हन्तेरत्पूर्वस्य ।
२३ वमोर्वा ।
२४ अन्तरदेशे ।
२५ अयनं च ।
२६ छन्दस्यृदवग्रहात् ।
२७ नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ।
२८ उपसर्गादनोत्परः ।
२९ कृत्यचः ।
३० णेर्विभाषा ।
३१ हलश्चेजुपधात् ।

३२ इजादेः सनुमः ।
३३ वा निंसनिक्षनिन्दाम् ।
३४ न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् ।
३५ षात्पदान्तात् ।
३६ नशेः षान्तस्य ।
३७ पदान्तस्य ।
३८ पदव्यवायेऽपि ।
३९ क्षुभ्नादिषु च ।
४० स्तोः श्चुना श्चुः ॥ २ ॥
४१ ष्टुना ष्टुः ।
४२ न पदान्ताट्टोरनाम् ।
४३ तोः षि ।
४४ शात् ।
४५ यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ।
४६ अचो रहाभ्यां द्वे ।
४७ अनचि च ।
४८ नादिन्याक्रोशे पुत्रस्य ।
४९ शरोऽचि ।
५० त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ।
५१ सर्वत्र शाकल्यस्य ।
५२ दीर्घादाचार्याणाम् ।
५३ झलां जश् झशि ।
५४ अभ्यासे चर्च ।
५५ खरि च ।
५६ वावसाने ।
५७ अणोऽप्रगृह्यस्याऽनुनासिकः ।
५८ अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ।
५९ वा पदान्तस्य ।
६० तोर्लि ॥ ३ ॥
६१ उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ।
६२ झयो होऽन्यतरस्याम् ।
६३ शश्छोऽटि ।
६४ हलो यमां यमि लोपः ।
६५ झरो झरि सवर्णे ।
६६ उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ।
६७ नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगाल-वानाम् ।
६८ अ अ । इति ।

['रषाभ्यामुभौ ष्टुना ष्टुरुदः स्थाऽष्टौ' ॥]

इत्यष्टमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

(झ) "પ્રમાણગણના"

શ્રીમદ્-વલ્લભાચાર્યજીએ (સપરિકર) - વેદ-ગીતા-બ્રહ્મસૂત્ર-એ પ્રસ્થાનત્રયીના વિષયોની સ્વાભાવિક રીતે સ્પષ્ટતા કરતા **શ્રીમદ્‌ભાગવતને ચતુર્થ-પ્રસ્થાન** રૂપે સ્વીકાર્યું છે. વેદ (શ્રુતિ) અને બ્રહ્મસૂત્ર એક કોટિમાં છે, ગીતા અને ભાગવત બીજી કોટિમાં છે. ગીતાના સંક્ષિપ્ત-સિદ્ધાન્તોની સ્પષ્ટતા શ્રીભાગવતમાં વિસ્તૃત-રીતે લીલાઓમાં વણાઈ ગયેલી છે. ગીતાનો વિસ્તાર શ્રીભાગવત છે. સોપવીત દ્વિજોનો જ અધિકાર શ્રુતિ-સૂત્રમાં છે. ગીતા-ભાગવતમાં સૌનો અધિકાર છે. ઔપનિષજ્-જ્ઞાન અને શ્રીભાગવતજ્ઞાન ત્રૈવર્ણિકો માટે જ છે, સ્ત્રીશૂદ્રો માટે તે સિવાયનું છે. એક જ વેદ કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ રૂપ છે. તે બંને કાંડનો અંગાગિ-ભાવ-સંબંધ છે. કર્મ અને જ્ઞાનના સમન્વય-રૂપે વચમાં ઉપાસનાકાંડ છે. ઉપાસના-કાંડમાં ભગવાનની વિભૂતિ રૂપે દેવતાઓની ઉપાસનાઓ છે. પૂર્વકાંડમાં દેવતા-પૂજન કર્માંગભૂત છે, કર્મ બ્રહ્મ રૂપ છે દેવતાઓ મંત્ર-રૂપા છે. ઉપાસનામાં દેવતાઓની પ્રીતિ માટે તેમને ઉદ્દેશીને મન્ત્ર-જપ-પૂજનાદિ થાય છે. દેવતાઓ દ્વારા ભગવાન્ જ ફલદાન કરે છે. આ સમજથી માહાત્મ્યજ્ઞાન દ્વારા ભક્તિથી ભગવજ્-જ્ઞાન સંભવે છે. કેવલ ફલાપેક્ષાથી અન્યદેવતાની ઉપાસનાથી તો અન્યાશ્રય-દોષ થાય છે. તે આવકાર્ય નથી. વેદોક્ત કર્મમાર્ગમાં તો કોઈ દેવનું પ્રાધાન્ય હોતું નથી, કર્મની જ મુખ્યતા હોય છે. આ કર્મ કરતાં તેના અંગભૂત દેવતાનું પૂજન થાય છે, અંગીભૂત કર્મ તો ભગવદ્રૂપ છે. આમ, કર્મમાર્ગમાં અન્ય દેવતાનું પ્રાધાન્ય ન હોવાથી, કર્મોના અધિષ્ઠાતા ભગવાન્ જ પૂજાતા હોવાથી, કર્મમાર્ગ ત્યાજ્ય નથી, પરંતુ ગુણદોષનો વિચાર કર્યા વગર, કેવલ પોતાના સ્વામી-પ્રભુની શાસ્ત્રરૂપ આજ્ઞાના પાલન માટે, ફલાશા વગર, નિત્ય-નૈમિત્તિકિ-કર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું. તેમાં પણ કર્મને ભગવદ્રુપ જાણીને, તેમાં પૂજાતા દેવતાને પુરુષોત્તમાંશ જાણીને, કર્મ કરવાં. આમ, કર્મમાર્ગમાં અનન્યતા-ભંગ થતો ન હોવાથી કર્મ કરવાનું બાધક થતું નથી. કામ્ય-પ્રાયશ્ચિત-કર્મો કરવાં આવશ્યક નથી. વેદાન્તમાં જેવું બ્રહ્મ કહેલું છે, તેવું જ સ્વીકારાય છે. વેદાન્તના શબ્દ-અર્થમાં કાંઈ વધારો-ઘટાડો-ફેરફાર ન થાય, છે તેવું "શુદ્ધ" જ સ્વીકાર્ય છે. તેમાં વેદના અલૌકિક "શબ્દ" જ મુખ્ય-પ્રમાણ છે. તે

શબ્દને સાનુકૂલ-અવિરોધી - બધાં જ પ્રમાણો સ્વીકાર્ય છે, - **પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, અનુપલબ્ધિ, અર્થાપત્તિ, સંભવ અને ઐતિહ્ય !** પ્રાકૃત્ત-ધર્મ-રહિત અને અપાકૃત-ધર્મ-સહિતનું સર્વધર્મવાળું બ્રહ્મ છે. બધા વિરુદ્ધધર્મો બ્રહ્મમાં વિરોધ વગર શોભે છે. વેદાન્તમાં બ્રહ્મવિદ્‌ને પર-પ્રાપ્તિ (બ્રહ્મ સાથે અભિલષિત સર્વકામોપોભોગ) એ મુખ્ય (પુષ્ટિ) ફલ છે, બ્રહ્મવિદ્‌નું બ્રહ્મરૂપ થવું, તે તો ગૌણ (મર્યાદા) ફલ છે. વેદાન્ત રુક્ષ-શુષ્ક-સાધુ-મહાત્માઓ-વિદ્વાનો માટે જ નથી, તે તો જીવનના યથાર્થ ફલ (પૂર્ણાનન્દના અનુભવ) ને શોધતા પ્રત્યેક ત્રૈવર્ણિક માટે છે. પ્રસન્ન ઉન્નત-સફલ-કૃતાર્થ-જીવનલાભ તેનાથી સંભવે છે. બ્રહ્મસૂત્રમાં વેદવ્યાસજી સ્પષ્ટ રીતે કર્મ-જ્ઞાન-ભક્તિનો સમન્વય દર્શાવે છે, - **"સર્વાપેક્ષા ચ યજ્ઞાદિશ્રુતેરશ્વવત્"** (૩-૪-૨૫) - યજ્ઞાતિ શ્રુતિમાં કહેલાં હોવાથી કર્મ-જ્ઞાન-ભક્તિ-સર્વની અપેક્ષા પુરુષોત્તમ-જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં છે, ઘોડે બેસીને ગામ પહોંચાય, પછી કામ તો પગ-હાથ-વગેરેથી થાય, કામ કરવામાં જેમ સર્વનો ઉપયોગ છે, તેમ મુમુક્ષુ - ભક્તને માટે યજ્ઞ (કર્મ) - જ્ઞાન - ભક્તિનો જીવનમાં સમન્વય છે. **"ચ"** - કારથી પુષ્ટિમાં અંગીકૃત - જીવને કોઈ આવી અપેક્ષા રહેતી નથી, તેમ અર્થ (સમુચ્ચય) છે. આત્યન્તિક ભક્તિ કરનારને તો ભક્તિ વિના કાંઈ જ અપેક્ષિત નથી.

(ञ) સામાન્ય સંસ્કૃત બોલચાલના થોડાં વાક્યો :

वाक्यानि = વાક્યો

१ त्वं पठ = તું ભણ.
२ त्वं लिख = તું લખ.
३ त्वं पिब = તું પી.
४ त्वं पत्रं पठ = તું પત્ર વાંચ.
५ त्वं पत्रं लिख = તું પત્ર લખ.
६ त्वं दुग्धं पिब = તું દૂધ પી.
७ त्वम् एकं पत्रं पठ = તું એક પત્ર વાંચ.
८ त्वम् एकं पत्रं लिख = તું એક પત્ર લખ.
९ त्वं मधुरं दुग्धं पिब = તું મીઠું દૂધ પી.
१० तत्र क्रीड = ત્યાં રમ.

११ त्वम् अत्र खेल = તું અહીં રમ.
१२ कार्यं कुरु = કામ કર.
१३ आलस्यं मा कुरु = આળસ ન કર.
१४ तत्र शीघ्रं गच्छ = ત્યાં જલ્દી જા.
१५ अत्र आगच्छ = અહીં આવ.
१६ प्रथमं व्यायामं कुरु = પહેલાં વ્યાયામ કર.
१७ पश्चात् भोजनं कुरु = પછી ભોજન કર.
१८ मोदकं खाद = લાડુ ખા.
१९ ओदनम् अपि खाद = ભાત પણ ખા.
२० उद्यानं गच्छ = બગીચામાં જા.
२१ गृहं सत्वरम् आगच्छ = ઘેર જલ્દી આવ.
२२ दुर्बलं रक्ष = દુર્બળની રક્ષા કર.
२३ इदानीं मा धाव = અત્યારે ન દોડ.
२४ सत्यं वद = સાચું બોલ.
२५ यानं तत्र नय = ગાડી ત્યાં લઈ જા.
२६ भोजनम् आनय = ભોજન લઈ આવ.
२७ त्वं नृत्य = તું નાચ.
२८ पुरस्तात् चल = આગળ ચાલ.
२९ तत्र तिष्ठ = ત્યાં થોભ.
३० उपरि पश्य = ઉપર જો.

संस्कृत-सूक्तयः
(સંસ્કૃતની સૂક્તિઓ)

१. यथा कर्म तथा फलम् । અર્થ :- જેવું કામ તેવું ફળ.

२. आशा दुःखस्य कारणम् । અર્થ :- આશા દુઃખનું કારણ છે.

३. दूरतः पर्वताः रम्याः । અર્થ :- દૂરથી ડુંગર રમણીય લાગે છે.

४. गतस्य शोकः न कर्तव्यः । અર્થ :- ગએલાનો શોક ન કરવો જોઈએ.

५. शीलं परं भूषणम् । અર્થ :- ચરિત્ર શ્રેષ્ઠ આભૂષણ છે.

६. अतितृष्णा विनाशाय । અર્થ :- વધારે લોભ વિનાશનું કારણ છે.

૭. कायः कस्य न वल्लभः ? અર્થ :- શરીર કોને પ્રિય નથી ?

૮. मूर्खस्य नास्ति औषधम् । અર્થ :- મૂર્ખની કાંઈ જ દવા નથી.

૯. बलीयसी केवलम् ईश्वरेच्छा । અર્થ :- ફક્ત ઈશ્વરની ઈચ્છા બળવાન છે.

૧૦. जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी । અર્થ :- મા અને માતૃભૂમિ સ્વર્ગથી પણ શ્રેષ્ઠ છે.

૧૧. बालिका परमेश्वरम् अभ्यर्चति । અર્થ :- છોકરી ઈશ્વરની પૂજા કરે છે.

૧૨. अत्र स्थित्वा त्वं किमर्थमेव आक्रोशसि । અર્થ :- તુ અહીં બેસીને શા માટે આવી રીતે રડે છે.

૧૩. बालाः किमर्थं संक्रन्दन्ति तत्र । અર્થ :- છોકરીઓ ત્યાં શા માટે રડી રહી છે ?

૧૪. छात्राः विद्यालयस्य क्रीडाङ्गणे संक्रीडन्ति । અર્થ :- વિદ્યાર્થીઓ વિદ્યાલયના ક્રીડાંગણમાં ખુબ રમી રહ્યાં છે.

૧૫. राजा अमात्यविषये विचिकित्सते । અર્થ :- રાજા મંત્રીના વિષયમાં સંદેહ કરે છે.

संस्कृत लोकोक्तियाँ

૧. चेतः शुद्धौ स्वस्थताधिगमः । અર્થ - મન પ્રસન્ન રહેવાથી સ્વાસ્થ્ય ઠીક રહે છે.

૨. चन्दनतरुर्वासयति कुठारं स्वनिपातकम् । અર્થ - સજ્જન પોતાના શત્રુનું પણ ભલું કરે છે.

૩. चिरन्तनोपद्रवी न विरतो दृश्यते । અર્થ - પુરાણો પાપી પાપ કરવાનું ચુકતો નથી.

૪. छिद्रेष्वनर्थाः बहुली भवन्ति । અર્થ - દુઃખ આવે ત્યારે સામટું આવે છે.

૫. छलं छलानुबन्धि स्यात् । અર્થ - એક પાપ માટે બીજું પાપ કરવું પડે છે.

૬. गर्दभः पूर्वदेशीयः रेभते पश्चिमैः स्वरैः । અર્થ - ગધેડો છે પૂર્વનો, પણ સૂર છે પશ્ચિમનો.

૭. अये कथमनभ्रावृष्टिः । અર્થ - વાદળ વિના વર્ષા કેવી ?

૮. अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः । અર્થ - આંધળો આંધળા ને દોરે.

૯. अप्रतिषिद्धमनुमतं भवति । અર્થ - વિરોધ ન કરવો તે સ્વીકારનું ચિહ્ન છે.
૧૦. अंगीकृतं सुकृतिनो न परित्यजन्ति । અર્થ - સજ્જનો સ્વીકારેલો કામનો ત્યાગ કરતા નથી.
૧૧. अतिदीर्घोऽपि कर्णिकारो न मुसली । અર્થ - આંગળી સોજીને કદી થાંભલો ન થાય.
૧૨. अल्पेन सिद्धे महति न यत्नमनुतिष्ठति । અર્થ - જો થોડી મહેનતથી કામ થાય તો વધુ મહેનત કોણ કરે ?
૧૩. अवयवशक्तेः समुदायशक्तिर्बलीयसी । અર્થ - અવયવોની શક્તિથી સમૂહશક્તિ ચઢિયાતી છે.
૧૪. अशक्तोऽहं गृहारम्भे शक्तोऽहं गृहभञ्जने । અર્થ - ઘર માંડવાને હું અશક્તિમાન છું અને ઘર ભાંગવામાં હું તૈયાર છું.
૧૫. अर्थो हि लोकेषु बन्धुः । અર્થ - પૈસો બીજો ભાઈ.
૧૬. अग्निर्हिमस्य भेषजम् । અર્થ - ઠંડીનો ઉપચાર અગ્નિ છે.
૧૭. अयमपरो गण्डस्योपरि स्फोटः । અર્થ - પડ્યા પર પાટું.
૧૮. अजा सिंहप्रसादेन वने चरति निर्भयम् । અર્થ - બકરી સિંહની કૃપાથી પણ જંગલમાં નિર્ભયતાથી ચરી શકે છે.
૧૯. अपन्थानं तु गच्छन्तं सोदरोऽपि विमुञ्चति । અર્થ - વિમાર્ગે ચાલતાનો સ્વજનો પણ ત્યાગ કરે.
૨૦. अम्बुनो बिन्दुरल्पोऽपि शुक्तौ मुक्ताफलं भवेत् । અર્થ - જલ બિંદુ એક પણ છીપમાં (વર્ષા કાળમાં) પડે તો મોતી બને છે.
૨૧. न क्वापि सरलेन पदं निधीयते । અર્થ - સીધી આંગળીથી ઘી નીકળતું નથી.
૨૨. न निश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः । અર્થ - ધીર માનવી પોતાના નિશ્ચયમાંથી ચલિત થતો નથી.
૨૩. नास्ति गतिश्रमो यानवताम् । અર્થ :- જેને ઘેર વાહન હોય છે તેને ચાલવાની તકલીફ નથી લેવી પડતી.
૨૪. नास्त्यर्थिनो गौरवम् । અર્થ :- ભિક્ષુકને મોટાપણું કદી મળતું નથી.
૨૫. निम्बफलानि काकैर्भुज्यन्ते । અર્થ :- કડવા લીમડાનાં ફળ કાગડો જ ખાય.

૨૬. न समुद्रतलमस्पृष्ट्वा नरो विन्दति मौक्तिकम् । અર્થ :- સમુદ્રના તળિયાનો સ્પર્શ કર્યા વગર મોતી નથી મળતાં.

૨૭. न चागतं सुखं त्यजेत् । અર્થ :- આવેલા સુખનો ત્યાગ ન કરો.

૨૮. न दुर्जनो जातु जहाति दुर्गुणम् । અર્થ :- દુર્જનો દુર્ગુણ કદી છોડતા નથી.

૨૯. गुणैर्विहीनाः बहु जल्पन्ति । અર્થ :- નગુણી માણસો ખૂબ બકબક કરે છે.

૩૦. गतानुगतिको लोकः । અર્થ :- લોકો એક બીજાનું અનુકરણ કરે છે.

૩૧. गते शोको न कतर्व्यः । અર્થ :- જે થઈ ગયું તે થઈ ગયું, હવે એનો શોક કરવો નકામો છે.

૩૨. गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणः ।અર્થ :- હીરાનો પારખુ ઝવેરી જ હોય.

૩૩. गतः कालो न पुनरुपैति । અર્થ :- ગયેલો સમય પાછો નથી આવતો.

૩૪. गतं दुःखं सुखञ्च तत् । અર્થ :- સુખ દુઃખ તો ચાલુ રહે છે.

૩૫. गर्वात् शीलं महत् । અર્થ :- ઘમંડ કરતાં નમ્રતા મોટી છે.

૩૬. घटे रिक्ते ध्वनिर्महान् । અર્થ :- ખાલી ચણો વાગે ઘણો.

૩૭. चकास्ति योग्येन हि योग्यसंगमः । અર્થ :- યોગ્ય જોડે યોગ્યનો સંબંધ જ શોભે છે.

૩૮. चक्रवत् परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च । અર્થ :- ચાર દિવસની ચાંદની પછી અંધારી રાત જ આવે છે.

૩૯. चिरादपि वरं शिक्षा । અર્થ :- ઘડપણમાં પણ ભણવું સારું છે.

૪૦. चक्रः कन्दत्यतैलकम् । અર્થ :- સુકું પૈડું ખૂબ અવાજ કરે છે.

સુભાષિતો

सुभाषितानि [कण्ठस्थीकरणार्थम्]

यस्मिन् देशे न सम्मानो न प्रीतिर्न च बान्धवाः ।
न च विद्यागमः कश्चित् न तत्र दिवसं वसेत् ॥१॥

અર્થ :- જે દેશમાં સન્માન ન હોય, પ્રેમ ન હોય, સંબંધી ન હોય અને જ્યાં કોઈ વિદ્યા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં એક દિવસેય ન રહેવું.

अश्वं नैव गजं नैव, व्याघ्रं नैव च नैव च ।

अजापुत्रं बलिं दद्यात्, देवो दुर्बलघातकः ॥२॥

અર્થ :- ઘોડાનું બલિ દેવાનું નથી, હાથીનું પણ બલિ દેવાનું નથી, વાઘનું તો કોઈ પણ વખત બલિ દેવાનું નથી; ફક્ત બકરાનું જ બલિ દેવાય છે, કારણ કે દેવ પણ નિર્બલના જ ઘાતક હોય છે.

उदारस्य तृणं वित्तं शूरस्य मरणं तृणम् ।
विरक्तस्य तृणं भार्या निःस्पृहस्य तृणं जगत् ॥३॥

અર્થ :- જે ઉદાર છે તેને માટે ધન તૃણ સમાન છે, જે વીર છે તેને માટે મૃત્યુ તુચ્છ છે, જે રાગહીન (વૈરાગી) છે તેને માટે સ્ત્રી તુચ્છ છે અને જે લોભહીન છે તેમને માટે સકળ વિશ્વ તૃણ સમાન છે.

जननी जन्मभूमिश्च जान्हवी च जनार्दनः ।
जनकः पञ्चमश्चैव जकाराः पञ्च दुर्लभाः ॥४॥

અર્થ :- માતા, માતૃભૂમિ, ગંગા, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ અને પિતા-આ પાંચ વસ્તુઓ સંસારમાં મુશ્કેલીથી મળે છે.

शैले शैले न माणिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।
साधवो नहि सर्वत्र चन्दनं न वने वने ॥५॥

અર્થ :- માણેક આદિ રત્ન દરેક પર્વત ઉપર હોતાં નથી, દરેક હાથીના મસ્તકમાં મોતી હોતાં નથી, દરેક જંગલમાં ચંદન વૃક્ષ હોતાં નથી, આ જ રીતે સજ્જન પણ બધાં સ્થાનોમાં હોતા નથી.

प्रदोषे दीपकश्चन्द्रः प्रभाते दीपको रविः ।
त्रैलोक्ये दीपको धर्मः सुपुत्रः कुलदीपकः ॥६॥

અર્થ :- રાત્રે ચંદ્રમાં દીવાનું કામ કરે છે, સૂર્ય પ્રભાતમાં દીવાનું કામ કરે છે, ધર્મ ત્રણે લોકમાં દીવાનું કામ કરે છે અને સુપુત્ર પોતાના કુલમાં દીવાનું કામ કરે છે.

येषां न विद्या न तपो न दानं ज्ञानं न शीलं न गुणो न धर्मः ।
ते मृत्युलोके भुवि भारभूता मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति ॥७॥

અર્થ :- જેની પાસે વિદ્યા નથી, તપ નથી, દાનવૃત્તિ નથી, જ્ઞાન નથી, સદાચાર નથી, કોઈ ગુણ નથી અને કોઈ ધર્મ નથી તે પૃથ્વી પર ભાર રૂપ પશુઓ જ છે, આ મૃત્યુલોકમાં મનુષ્યનું રૂપમાત્ર ધારણ કરીને

ફરે છે.

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः स पण्डितः स श्रुतवान् गुणज्ञः ।
स एव वक्ता स च दर्शनीयः सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ते ।।८।।

અર્થ :- જેની પાસે ધન છે તે મનુષ્ય કુલીન છે. જેની પાસે ધન છે તે જ પંડિત, જ્ઞાની અને ગુણજ્ઞ છે. તે જ વક્તા અને દેખાવડો છે. કારણ કે બધા ગુણો સોના (ધન)માં રહે છે.

परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्यः ।
परोपकाराय दुहन्ति गावः, परोपकाराय सतां विभूतयः ।।९।।

અર્થ :- વૃક્ષો પરોપકારને માટે ફળ આપે છે, નદીઓ પરોપકારને માટે વહે છે; ગાયો પરોપકારને માટે દૂધ આપે છે આવી જ રીતે સજ્જનોની સંપત્તિઓ પણ પરોપકારના કામમાં આવે છે.

वृथा वृष्टिः समुद्रेषु वृथा तृप्तस्य भोजनम् ।
वृथा दानं समर्थस्य वृथा दीपो दीवाऽपि च ।।१०।।

અર્થ :- સમુદ્રમાં વૃષ્ટિ વ્યર્થ છે, જેનું પેટ ભરેલું છે તેને ભોજન વ્યર્થ છે. જે સંપત્તિવાળો છે તેને દાન દેવું વ્યર્થ છે અને દિવસે દીવો કરવો વ્યર્થ છે.

उद्यमेन हि सिध्यन्ति, कार्याणि न मनोरथैः ।
न हि सुप्तस्य सिंहस्य, प्रविशन्ति मुखे मृगाः ।।११।।

અર્થ :- કેવળ ઈચ્છાઓથી કામ પાર પાડતાં નથી, ઉદ્યમથી જ તે પાર પડે છે. સૂતેલા સિંહના મોઢામાં પશુઓ જાતે જ પેસતાં નથી.

उद्यमः साहसं धैर्यं, बुद्धिः शक्तिः पराक्रमः ।
षडेते यत्र वर्तन्ते, तत्र दैवं सहायकृत् ।।१२।।

અર્થ :- ઉદ્યમ; સાહસ, ધૈર્ય, બુદ્ધિ શક્તિ અને પરાક્રમ જ્યાં હોય ત્યાં જ દૈવ પણ મદદ કરે છે.

अलसस्य कुतो विद्या, अविद्यस्य कुतो धनम् ।
अधनस्य कुतो मित्रम्, अमित्रस्य कुतः सुखम् ।।१३।।

અર્થ :- આળસુને વિદ્યા ક્યાંથી ? વિદ્યાવગરનાને ધન ક્યાંથી નિર્ધનને મિત્ર ક્યાંથી ? ને મિત્ર વગરનાને સુખ ક્યાંથી હોય ?

त्वमेव माता च पिता त्वमेव,
त्वमेव बन्धुश्च सखा त्वमेव ।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव,
त्वमेव सर्वं मम देव, देव ॥१४॥

અર્થ :- હે દેવ ! તું જ મારી મા, તું જ મારો પિતા, તું જ બન્ધું, તું જ મિત્ર, તું જ ધન અને તું જ સર્વસ્વ છે.

आचारः परमो धर्मः, आचारः परमं तपः ।
आचारः परमं ज्ञानम्, आचारात् किं न साध्यते ॥१५॥

અર્થ :- સદાચાર ઉત્તમ ધર્મ છે, સદાચાર શ્રેષ્ઠ તપ છે, સદાચાર ઉત્કૃષ્ટ જ્ઞાન છે, સદાચારથી શું નથી સિદ્ધ કરી શકાતું ?

विद्वत्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन ।
स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥१६॥

અર્થ :- વિદ્વત્તા અને રાજાપણું ક્યારેય સમાન નથી; કેમકે રાજા તો પોતાના દેશમાં સન્માન પામે છે; પરન્તુ વિદ્વાન તો બધે જ સન્માન પામે છે.

विद्या ददाति विनयं विनयाद् याति पात्रताम् ।
पात्रत्वाद् धनमाप्नोति धनाद्धर्मं ततः सुखम् ॥१७॥

અર્થ :- માણસને વિદ્યા નમ્રતા આપે છે, નમ્રતાથી તે યોગ્ય બને છે, યોગ્યતાથી ધન મેળવે છે, તેનાથી સુખ મળે છે.

सुखमापतितं सेव्यं दुःखमापतितं तथा ।
चक्रवत्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥१८॥

અર્થ :- આવેલાં સુખનું સેવન કરવું જોઈએ, એવી જ રીતે આવેલાં દુઃખનું પણ સેવન કરવું જોઈએ; કેમકે સુખ અને દુઃખ તો પૈડાંની માફક ફર્યા કરે છે.

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् ।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥१९॥

અર્થ :- આ મારું છે અથવા બીજાનું છે, એવા વિચારો નાના મનવાળાના હોય છે; પરંતુ જે ઉદારચરિત્રના છે તેમના માટે તો બધી પૃથ્વી જ પરિવાર છે.

सुन्दरोऽपि सुशीलोऽपि कुलीनोऽपि महाधनः ।
शोभते न विना विद्यां विद्या सर्वस्य भूषणम् ॥२०॥

અર્થ :- સુંદર હોવા છતાં પણ સુશીલ હોવા છતાં પણ, કુલીન હોવા છતાં પણ અને બહુ ધનવાન હોવા છતાં પણ કોઈ વિદ્યા વિના શોભતો નથી; કેમ કે વિદ્યા જ બધાનું ભૂષણ છે.

चिन्तनीया हि विपदामादौ एव प्रतिक्रिया ।
न कूपखननं युक्तं प्रदीप्ते वह्निना गृहे ॥२१॥

અર્થ :- વિપત્તિઓનો પ્રતિકાર પહેલાંથી જ માણસે વિચારી લેવો જોઈએ, જ્યારે ઘરમાં આગ લાગે ત્યારે કૂવો ખોદવો ઠીક નથી.

गौरवं लभ्यते दानान्न तु वित्तस्य संचयात् ।
स्थितिरुच्चैः पयोदानां पयोधीनामधः स्थितिः ॥२२॥

અર્થ :- ધનના દાનથી ગૌરવ પ્રાપ્ત થાય છે, ન કે તેના સંચયથી (જેમ) વાદળોની સ્થિતિ ઉપર હોય છે; (કેમકે તે જળનું દાન કરે છે-સંગ્રહ નહિ) અને સમુદ્રની સ્થિતિ નીચે હોય છે; (કેમકે તે જળનો સંગ્રહ કરે છે-દાન નહિ.)

नास्ति लोभसमो व्याधिः नास्ति क्रोधसमो रिपुः ।
नास्ति दारिद्र्यवद् दुःखं नास्ति ज्ञानात् परं सुखम् ॥२३॥

અર્થ :- લોભ જેવી બિમારી નથી, ક્રોધ જેવો શત્રુ નથી, ગરીબી જેવું દુઃખ નથી અને જ્ઞાનથી શ્રેષ્ઠ સુખ નથી.

सर्पाः पिबन्ति पवनं न च दुर्बलास्ते,
शुष्कैस्तृणैर्वनगजा बलिनो भवन्ति ।
कन्दैः फलैः मुनिवराः क्षपयन्ति कालं,
सन्तोष एव पुरुषस्य परं निधानम् ॥२४॥

અર્થ :- સાપ વાયુ પીને રહે છે છતાં તે દુર્બળ હોતા નથી. વનના હાથીઓ સુકાં ઘાસ ખાવા છતાંય બળવાન હોય છે. મુનિઓ કંદમૂળ ખાઈનેય સમય વિતાવે છે. (વાસ્તવમાં) માણસની ખરી સંપત્તિ સંતોષ જ છે.

॥ श्रीहरिः ॥

(४) अमरकोशः ।

अथ प्रथमं काण्डम् ।

परिभाषाप्रकरणम्

यस्य ज्ञानदयासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः ।
सेव्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चामृताय च ॥ १ ॥

समाहृत्यान्यतन्त्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः ।
संपूर्णमुच्यते वर्गैर्नामलिङ्गानुसाशनम् ॥ २ ॥

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच्च कुत्रचित् ।
स्त्रीपुंनपुंसकं ज्ञेयं तद्विशेषविधेः क्वचित् ॥ ३ ॥

भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः ।
कृतोऽत्रं भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादृते ॥ ४ ॥

त्रिलिङ्ग्यां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति ।
निषिद्धलिङ्गं शेषार्थे त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् ॥ ५ ॥

स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः ।
सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्लीबे त्रिविष्टपम् ॥ ६ ॥

अमरा निर्जरा देवास्त्रिदशा विबुधाः सुराः ।
सुपवार्णः सुमनसस्त्रिदिवेशा दिवौकसः ॥ ७ ॥

आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः ।
आदित्या ऋभवोऽस्वप्ना अमर्त्या अमृतान्धसः ॥ ८ ॥

बर्हिमुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः ।
वृन्दारका दैवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ॥ ९ ॥

आदित्यविश्ववसवस्तुषिता भास्वरानिलाः ।
महाराजिकसाध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥ १० ॥

विद्याधरोऽप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वाकिन्नराः ।
पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भूतोऽमी देवयोनयः ॥ ११ ॥

असुरा दैत्यदैतेयदनुजेन्द्रारिदानवाः ।
शुक्रशिष्या दितिसुताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः ॥ १२ ॥

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः ।
समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिनः ॥ १३ ॥

षडभिज्ञो दशबलोऽद्वयवादी विनायकः ।
मुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता मुनिः शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥

स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शौद्धोदनिश्च सः ।
गौतमश्चार्कबन्धुश्च मायादेवीसुतश्च सः ॥ १५ ॥

ब्रह्माऽऽत्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः ।
हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्चतुराननः ॥ १६ ॥

धाताऽब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चिः कमलासनः ।
स्त्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृड्विधिः ॥ १७ ॥

[नाभिजन्माण्डजः पूर्वो निधनः कमलोद्भवः ।
सदानन्दो रजोमूर्तिः सत्यको हंसवाहनः] ॥१८ ॥

विष्णुनारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः ।
दामोदरो हृषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः ॥ १९ ॥

दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः ।
पीताम्बरोऽच्युतः शार्ङ्गी विष्वक्सेनो जनार्दनः ॥ २० ॥

उपेन्द्र इन्द्रावरजश्चक्रपाणिश्चतुर्भुजः ।
पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः ॥ २१ ॥

देवकीनन्दनः शौरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः ।
वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः ॥ २२ ॥

विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।
[पुराणपुरुषो यज्ञपुरुषो नरकान्तकः ॥ २३ ॥

जलशायी विश्वरूपो मुकुन्दो मुरमर्दनः ।]
वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः ॥ २४ ॥

बलभद्रः प्रलम्बघ्नो बलदेवोऽच्युताग्रजः ।
रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥ २५ ॥

नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को मुसली हली ।
सङ्कर्षणः सीरपाणिः कालिन्दी भेदनो बलः ॥ २६ ॥

मदनो मन्मथो मारः प्रद्युम्नो मीनकेतनः ।
कन्दर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पञ्चशरः स्मरः ॥ २७ ॥

शम्बरारिर्मनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः ।
पुष्पधन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥ २८ ॥

ब्रह्मसूर्ऋष्यकेतुः स्यादनिरुद्ध उषापतिः ।
लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीर्हरिप्रिया ॥ २९ ॥

इन्दिरा लोकमाता मा क्षीरोदतनया रमा ।
[भार्गवी लोकजननी क्षीरसागरकन्यका] ॥ ३० ॥

शङ्खो-लक्ष्मीपतेः- 'पाञ्चजन्य' श्चक्रं 'सुदर्शनम्' ।
'कौमोदकी' गदा, खड्गो 'नन्दकः 'कौस्तुभो' मणिः ॥३१॥

'चापः शार्ङ्ग' मुरारेस्तु 'श्रीवत्सो' लाञ्छनं स्मृतम् ।
[अश्वाश्च शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ॥ ३२ ॥

[सारथिर्दारुको मन्त्री ह्युद्धवश्चानुजो गदः] ।
गरुत्मान्गरुडस्तार्क्ष्यो वैनतेयः खगेश्वरः ॥ ३३ ॥

नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाशनः ।
शंभुरीशः पशुपतिः शिवः शूली महेश्वरः ॥ ३४ ॥

ईश्वरः शर्व ईशानः शङ्करश्चन्द्रशेखरः ।
भूतेशः खण्डपरशुर्गिरीशो गिरिशो मृडः ॥ ३५ ॥

मृत्युञ्जयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः ।
उग्रः कपर्दीश्रीकण्ठः शितिकण्ठःकपालभृत् ॥ ३६ ॥

वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ।
कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जटिर्नीललोहितः ॥ ३७ ॥

हरः स्मरहरो भर्गस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ।
गङ्गाधरोऽन्धकरिपुः क्रतुध्वंसी वृषध्वजः ॥ ३८ ॥

व्योमकेशोभवो भीमः स्थाणू रुद्र उमापतिः ।
[अहिर्बुध्न्योऽष्टमूर्तिश्च गजारिश्च महानटः] ॥ ३९ ॥

कपर्दोऽस्य जटाजूटः पिनाकोऽजगवं धनुः ।
प्रमथाः स्युः पारिषदा ब्राह्मीत्याद्यास्तु मातरः ॥ ४० ॥

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्टधा ।
उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरी ॥ ४१ ॥

शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला ।
अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाऽम्बिका ॥ ४२ ॥

(आर्या दाक्षायणी चैव गिरिजा मेनकात्मजा ।)
विनायको विघ्नराजद्वैमातुरगणाधिपाः ॥ ४३ ॥

अप्येकदन्तहेरम्ब-लम्बोदर-गजाननः ।
कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः ॥ ४४ ॥

पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूर्गुहः ।
बाहुलेयस्तारकजिद्विशाखः शिखिवाहनः ॥ ४५ ॥

षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः क्रौञ्चदारणः ।
शृङ्गी भृङ्गी रिटिस्तुण्डी नन्दिको नन्दिकेश्वरः ॥ ४६ ॥

[कर्ममोटी तु चामुण्डा चर्ममुण्डा तु चर्चिका]
इन्द्रो मरुत्वान्मघवा बिडौजाः पाकशासनः ॥ ४७ ॥

वृद्धश्रवाः शुनासीरः पुरहूतः पुरंदरः ।
जिष्णुर्लेखर्षभः शक्रः शतमन्युर्दिवस्पतिः ॥ ४८ ॥

सुत्रामा गोत्रभिद्वज्री वासवो वृत्रहा वृषा ।
वास्तोष्पतिः सुरपतिर्बलारातिः शचीपतिः ॥ ४९ ॥

जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण्नमुचिसूदनः ।
संक्रन्दनो दुश्च्यवनस्तुराषाण्मेघवाहनः ॥ ५० ॥

आखण्डलः सहस्राक्ष ऋभुक्षास्तस्य तु प्रिया ।
पुलोमजा शचीन्द्राणी नगरी त्वमरावती ॥ ५१ ॥

हय उच्चैःश्रवाः सूतो मातलिर्नन्दनं वनम् ।
स्यात्प्रासादो बैजयन्तो जयन्तःपाकशासनिः ॥ ५२ ॥

ऐरावतोऽभ्रमातङ्गैरावणऽभ्रमुवल्लभाः ।
ह्रादिनी बज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः ॥ ५३ ॥

शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः ।
व्योमयानं विमानोऽस्त्रीनारदाद्याः सुरर्षयः ॥ ५४ ॥

स्यात्सुधर्मा देवसभा पीयूषममृतं सुधा ।
मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका ॥ ५५ ॥

मेरुः सुमेरुर्हेमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ।
पञ्चैते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः ॥ ५६ ॥

संतानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ।
सनत्कुमारो वैधात्रः स्वर्वैद्यावश्विनीसुतौ ॥ ५७ ॥

नासत्यावश्विनौ दस्रावाश्विनेयौ च तावुभौ ।
स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेश्या उर्वशीमुखाः ॥ ५८ ॥

हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्वास्त्रिदिवौकसः ।
अग्निर्वैश्वानरो वह्निर्वीतिहोत्रो धनञ्जयः ॥ ५९ ॥

कृपीटयोनिर्ज्वलनो जातवेदास्तनूनपात् ।
बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्माशोचिष्केश उषर्बुधः ॥ ६० ॥

आश्रयाशो बृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ।
रोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुशुक्षणिः ॥ ६१ ॥

हिरण्यरेता हुतभुग्दहनो हव्यवाहनः ।
सप्तार्चिर्दमुनाः शुक्रश्चित्रभानुर्विभावसुः ॥ ६२ ॥

शुचिरप्पित्तमौर्वस्तु वाडवो वडवानलः ।
वह्नेर्द्वयोर्ज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम् ॥ ६३ ॥

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽग्निकणः संतापः संज्वरः समौ ।
[उल्का स्यान्निर्गतज्वाला भूतिर्भसितभस्मनी ॥ ६४ ॥

क्षारो रक्षा व दावस्तु दवो वनहुताशनः]
धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् ॥ ६५ ॥

कृतान्तो यमुनाभ्राता शमनो यमराड्यमः ।
कालो दण्डधरः श्राद्धदेवोवैवस्वतोऽन्तकः ॥ ६६ ॥

राक्षसः कौणपः क्रव्यात्क्रव्यादोऽस्रप आशरः ।

रात्रिंचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः ॥ ६७ ॥

यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ।
प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः ॥ ६८ ॥

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ।
पृषदश्वो गन्धवाहो गन्धवाहानिलाशुगाः ॥ ६९ ॥

समीर-मारुत-मरुज्जगत्प्राणसमीरणाः ।
नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ॥ ७० ॥

प्रकम्पनो महावातो झञ्झावातः सवृष्टिकः ।
प्राणोऽपानः समानश्चोदानव्यानौ च वायवः ॥ ७१ ॥

शरीरस्था इमे रंहस्तरसी तु रयः स्यदः ।
जवोऽथ शीघ्रं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्रुतम् ॥ ७२ ॥

सत्वरं चपलं तूर्ण मविलम्बितमाशु च ।
सतता नारताश्रान्तसन्ततविरतानिशम् ॥ ७३ ॥

नित्याऽनवरताजस्त्रमप्यथातिशयो भरः ।
अतिवेलभृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढनिर्भरम् ॥ ७४ ॥

तीव्रैकान्तनितान्तानि गाढबाढदृढानि च ।
क्लीवे शीघ्रद्यसत्त्वेस्यात्त्रिष्वेषां सत्त्वगामि यत् ॥ ७५ ॥

कुबेरत्र्यम्बकसखो यज्ञराड् गुह्यकेश्वरः ।
मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥ ७६ ॥

किन्नरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।
यक्षैकपिङ्गैलविलश्रीदपुण्यजनेश्वराः ॥ ७७ ॥

अस्योद्यानं चैत्ररथं पुत्रस्तु नलकुँवरः ।
कैलासः स्थानमलका पूर्विमानं तु पुष्पकम् ॥ ७८ ॥

स्थात्किन्नरः किम्पुरुषस्तुरङ्गवदनो मयुः ।
निधिर्ना शेवधिर्भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ॥ ७९ ॥

इति स्वर्गवर्गः ।

अथ व्योमवर्गः २

द्यौदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् ।
नभोऽन्तिरिक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ ८० ॥
वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।
विहायसोऽपि नाकोऽपि द्युरपि स्यात्तदव्ययम् ॥ ८१ ॥

[तारापथोऽन्तिरिक्षं च मेघाध्वा च महाबिलम्] ।

इति व्योमवर्गः ।

अथ दिग्वर्गः ३

दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः ॥ ८२ ॥
प्राच्यवाचीप्रतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ।
उत्तरा दिगुदीची स्याद्दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ॥ ८३ ॥

[अवाग्भवमवाचीनमुदीचीनमुदग्भवम् ।
प्रत्यग्भवं प्रतीचीनं प्राचीनं प्राग्भवं त्रिषु] ॥ ८४ ॥

इन्द्रो बह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ।
कुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां क्रमात् ॥ ८५ ॥

[रविः शुक्रो महीसूनुः स्वर्भानुर्भानुजो विधुः ।
बुधो वृहस्पतिश्चेति दिशां चैव तथा ग्रहाः] ॥ ८६ ॥

ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः ।
पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ॥ ८७ ॥

करिण्योऽभ्रमुकपिलापिङ्गलानुपमाः क्रमात् ।
ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती ॥ ८८ ॥

क्लीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ।
अभ्यन्तरं त्वन्तरालं चक्रवालं तु मण्डलम् ॥ ८९ ॥

अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनयित्नुर्बलाहकः ।

धाराधरो जलधरस्तडित्वान्वारिदोऽम्बुभृत् ॥ ९० ॥

घन-जीमूत-मुदिरं जलमुग् धूमयोनयः ।
कादम्बिनी मेघमाला त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम् ॥ ९१ ॥

स्तनितं गर्जितं मेघनिर्घोषे रसितादि च ।
शम्पाशतह्रादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा ॥ ९२ ॥

तडित्सौदामनी विद्युच्चञ्चला चपला अपि ।
स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषो मेघज्योतिरिरंमदः ॥ ९३ ॥

इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजुरोहितम् ।
वृष्टिर्वर्षं तद्विघातेऽवग्राहावग्रहौ समौ ॥ ९४ ॥

धारासंपात आसारः शीकरोऽम्बुकणाः स्मृताः ।
वर्षोपलस्तु करका मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनम् ॥ ९५ ॥

अन्तर्धा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ।
अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च ॥९६ ॥

हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्र इन्दुः कुमुदबान्धवः ।
बिधुः सुधांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः ॥ ९७ ॥

अब्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः ।
द्विजराजः शशधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः ॥ ९८ ॥

कला तु षोडशो भागो बिम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ।
भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्धोऽर्धं समेंऽशके ॥ ९९ ॥

चन्द्रिका कौमुदी ज्योत्स्ना प्रसादस्तु प्रसन्नता ।
कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम् ॥ १०० ॥

सुषमा परमाशोभा शोभो कान्तिर्द्युतिश्छविः ।
अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम् ॥ १०१ ॥

प्रालेयं मिहिका चाथ हिमानी हिमसंहतिः ।

शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुषीमः शिशिरो जडः ॥ १०२ ॥

तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः ।
ध्रुव औत्तानपादिः स्यादगस्त्यः कुम्भसंभवः ॥ १०३ ॥

मैत्रावरुणिरस्यैव लोपामुद्रा सधर्मिणी ।
नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाऽप्युडुः वा स्त्रियाम् ॥ १०४ ॥

दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादितारा अश्वयुगश्विनी ।
राधा विशाखा पुष्ये तु सिद्ध्यतिष्यौ श्रविष्ठया ॥ १०५ ॥

सभा धनिष्ठा स्युः प्रोष्ठपदा भाद्रपदाः स्त्रियः ।
मृगशीर्षं मृगशिरस्तस्मिन्नेवाग्रहायणी ॥ १०६ ॥

इल्वलास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः ।
बृहस्पतिः सुराचार्योगीष्पतिर्धिषणो गुरुः ॥ १०७ ॥

जीव आङ्गिरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः ।
शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उशना भार्गवः कविः ॥ १०८ ॥

अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्को महीसुतः ।
रौहिणेयो बुधः सौम्यः समौ सौरिशनैश्चरौ ॥ १०९ ॥

तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुंतुदः ।
सप्तर्षयो मरीच्यत्रिमुखाश्चित्रशिखण्डिनः ॥ ११० ॥

राशीनामुदयो लग्नं ते तु मेषवृषादयः ।
सूरसूर्यार्यमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ॥ १११ ॥

भास्कराहस्करब्रध्नप्रभाकरविभाकराः ।
भास्वद्विवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वोष्णरश्मयः ॥ ११२ ॥

विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ।
द्युमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुर्विरोचनः ॥ ११३ ॥

विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः ।
भानुर्हंसः सहस्त्रांशुस्तपनः सविता रविः ॥ ११४ ॥

[पद्माक्षस्तेजसां राशिश्छायानाथस्तमिस्रहा ।
कर्मसाक्षी जगच्चक्षुर्लोकबन्धुस्त्रयीतनुः ॥ ११५ ॥

प्रद्योतनो दिनमणिः खद्योतो लोकबान्धवः ।
इनो भगो धामनिधिश्चांशुमाल्यब्जिनीपतिः] ॥ ११६ ॥

माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपार्श्वकाः ।
सूरसूतोऽरुणोऽनूरः काश्यपिर्गरुडाग्रजः ॥ ११७ ॥

परिवेशस्तु परिधि रुपसूर्यकमण्डले ।
किरणोऽस्त्रमयूरखांशुगमस्तिघृणिरश्मयः ॥ ११८ ॥

भानुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोर्दीधितिः स्त्रियाम् ।
स्युः प्रभारुग्रुचिस्त्विड्भाभाश्छविद्युतिदीप्तयः ॥ ११९ ॥

रोचिः शोचिरुमे क्लीवे प्रकाशो द्योत आतपः ।
कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ॥ १२० ॥

तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वन्मृगतृष्णा मरीचिका ।

इति दिग्वर्गः ।

अथ कालवर्ग

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽप्यथ पक्षतिः ॥ १२१ ॥

प्रतिपद्द्वे इमे स्त्रीत्वे तदाद्यास्तिथयो द्वयोः ।
घस्रो दिनाहनी वा तु क्लीबे दिवसवासरौ ॥ १२२ ॥

प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषः प्रत्युषसी अपि ।
[व्युष्टं विभातं द्वे क्लीवे पुंसि गोसर्ग ईष्यते] ॥ १२३ ॥

प्रभातं च दिनान्ते तु सायं संध्या पितृप्रसूः ।
प्राह्णापराह्णमध्याह्नास्त्रिसंध्यमथ शर्बरी ॥ १२४ ॥

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा ।
विभावरीतमस्विन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥ १२५ ॥

तमिस्रा तामसी रात्रिर्ज्योत्स्नी चन्द्रिकयाऽन्विता ।
आगामिवर्तमानाहर्युक्तायां निशि पक्षिणी ॥ १२६ ॥

गणरात्रं निशा बह्व्यः प्रदोषो रजनीमुखम् ।
अर्धरात्रनिशीथौ द्वौ द्वौ यामप्रहरौ समौ ॥ १२७ ॥

स पर्वसंधिः प्रतिपत्पञ्चदश्योर्यदन्तरम् ।
पक्षान्तौ पञ्चदश्यौ द्वे पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ १२८ ॥

कलाहीने सानुमतिः पूर्णे राका निशाकरे ।
अमावस्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ १२९ ॥

सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सा नष्टेन्दुकला कुहूः ।
उपरागो ग्रहो राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ॥ १३० ॥

सोपप्लवोपरक्तौ द्वावग्न्युत्पात उपाहितः ।
एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ ॥ १३१ ॥

अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला ।
तास्तु त्रिंशत्क्षणस्ते तु मुहूर्तो द्वादशास्त्रियाम् ॥ १३२ ॥

ते तु त्रिंशदहोरात्रः पक्षस्ते दश पञ्च च ।
पक्षौ पूर्वापरौशुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ ॥ १३३ ॥

द्वौ द्वौ मार्गादिमासौ स्यादृतुस्तैरयनं त्रिभिः ।
अयने द्वे गतिरुदग्दक्षिणार्कस्य वत्सरः ॥ १३४ ॥

समरात्रिंदिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ।
[पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ॥ १३५ ॥

नाम्ना स पौषो माघाद्याश्चैवमेकादशापरे] ।
मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिश्च सः ॥ १३६ ॥

पौषे तैषसहस्यौ द्वौ तपा माघेऽथ फाल्गुने ।
स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः स्याच्चैत्रे चैत्रिको मधुः ॥ १३७ ॥

वैशाखे माधवो राधो ज्येष्ठे शुक्रः शुचिस्त्वयम् ।
आषाढे श्रावणे तु स्यान्नभाः श्रावणिकश्च सः ॥ १३८ ॥

स्युनभस्यः प्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।
स्यादाश्विन इषोऽप्याश्वयुजोऽपि स्यात्तु कार्तिके ॥ १३९ ॥

बाहुलोर्जौ कार्तिकिकौ हेमन्तः शिशिरोऽस्त्रियाम् ।
वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिर्ग्रीष्म ऊष्मकः ॥ १४० ॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण उष्मागमस्तपः ।
स्त्रियां प्रावृट् स्त्रियां भूम्नि वर्षा अथ शरत्स्त्रियाम् ॥ १४१ ॥

षडमी ऋतवः पुंसि मार्गादीनां युगैः क्रमात् ।
संवत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः ॥ १४२ ॥

मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षेण दैवतः ।
दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मौ कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥ १४३ ॥

मन्वन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः ।
संवर्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि ॥ १४४ ॥

अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्विषकल्मषम् ।
कलुषं वृजिनैनोऽघमंहो दुरितदुष्कृतम् ॥ १४५ ॥

स्याद्धर्ममस्त्रियां पुण्यश्रेयसी सुकृतं वृषः ।
मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदाऽऽमोदसंमदाः ॥ १४६ ॥

स्यादानन्दथुरानन्दः शर्मशातसुखानि च ।
श्वःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम् ॥ १४७ ॥

भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम् ।
शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च ॥ १४८ ॥

मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ ।
प्रशस्तवाचकान्यमूत्यमूः शुभावहो विधिः ॥ १४९ ॥

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिर्विधिः ।
हेतुर्ना कारणं बीजं निदानं त्वादिकारणम् ॥ १५० ॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः प्रधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ।
विशेषः कालिकोऽवस्था गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ १५१ ॥

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः ।
प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ॥ १५२ ॥

जातिर्जातं च सामान्यं व्यक्तिस्तु पृथगात्मता ।
चित्त तु चेतो हृदयं स्वान्तं हृन्मानसं मनः ॥ १५३ ॥

इति कालवर्गः ।

अथ धीवर्गः ५

बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिः ।
प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः ॥ १५४ ॥

धीर्धारणावती मेधा संकल्पः कर्म मानसम् ।
[अवधानं समाधानं प्रणिधानं तथैव च] ॥ १५५ ॥

चित्ताभोगो मनस्कारश्चर्या संख्या विचारणा ।
[विमर्शो भावना चैव वासना च निगद्यते] ॥ १५६ ॥

अध्याहारस्तर्क ऊहो विचिकित्सा तु संशयः ।
संदेहद्वापरौ चाथ समौ निर्णयनिश्चयौ ॥ १५७ ॥

मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।
समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ भ्रान्तिर्मिथ्यामतिभ्रमः ॥ १५८ ॥

संविदागूः प्रतिज्ञानं नियमाश्रवसंश्रवाः ।
अङ्गीकाराभ्युपगमप्रतिश्रवसमाधयः ॥ १५९ ॥

मोक्षे धीर्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानशिल्पशास्त्रयोः ।

मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥ १६० ॥

मोक्षोऽपवर्गोऽथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् ।
रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥ १६१ ॥

गोचरा इन्द्रियार्थाश्च हृषीकं विषयीन्द्रियम् ।
कर्मेन्द्रियं तु पाय्वादि मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥ १६२ ॥

तुवरस्तु कषायोऽस्त्री मधुरो लवणः कटुः ।
तिक्तोऽम्लश्च रसाः पुंसि तद्वत्सु षडमी त्रिषु ॥ १६३ ॥

विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जमननोहरे ।
आमोदः सोऽतिनिर्हारी वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥ १६४ ॥

समाकर्षी तु निर्हारी सुरभिर्घ्राणतर्पणः ।
इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यादामोदी मुखवासनः ॥ १६५ ॥

पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विस्त्रं स्यादाभगन्धि यत् ।
शुक्लशुभ्रशुचिश्वेतविशदश्वेतपाण्डुराः ॥ १६६ ॥

अवदातः सितो गौरोऽवलक्षो धवलोऽर्जुनः ।
हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरीषत्पाण्डुस्तु धूसरः ॥ १६७ ॥

कृष्णे नीलासितश्यामकालश्याममेचकाः ।
पीतो गौरो हरिद्राभः पालाशो हरितो हरित् ॥ १६८ ॥

लोहितो रोहितो रक्तः शोणः कोकनदच्छ्बिः ।
अव्यक्तरागस्त्वरुणः श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥ १६९ ॥

श्यावः स्यात्कपिशो धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते ।
कडारः कपिलः पिङ्गशिङ्कौ कद्रुपिङ्गलौ ॥ १७० ॥

चित्रं किर्मीरकल्माषशक्लैताश्च कर्बुरे ।
गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वति ॥ १७१ ॥

इति धीवर्गः ।

अथ शब्दादिवर्गः ६

ब्राह्मी तु भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती ।
व्याहार उक्तिर्लपितं भाषितं वचनं वचः ॥ १७२ ॥

अपभ्रंशोऽपशब्दः स्याच्छास्त्रे शब्दस्तु वाचकः ।
तिङ्सुबन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता ॥ १७३ ॥

श्रुतिः स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी धर्मस्तु तद्विधिः ।
स्त्रियामृक्सामयजुषी इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ १७४ ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गमोङ्कारप्रणवौ समौ ।
इतिहासः पुरावृत्तमुदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ १७५ ॥

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः ।
आख्यायिकोपलब्धार्था पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ १७६ ॥

प्रबन्धकल्पना कथा प्रवह्लिका प्रहेलिका ।
स्मृतिस्तु धर्मसंहिता समाहृतिस्तु संग्रहः ॥ १७७ ॥

समस्या तु समासार्था किंवदन्ती जनश्रुतिः ।
वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्त उदन्तः स्यादथाह्वयः ॥ १७८ ॥

आख्याह्वे अभिधानं च नामधेयं च नाम च ।
हूतिराकारणाह्वानं संहूतिर्बहुभिः कृता ॥ १७९ ॥

विवादो व्यवहारः स्यादुपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।
उपोद्घात उदाहारः शपनं शपथः पुमान् ॥ १८० ॥

प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च प्रतिवाक्योत्तरे समे ।
मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानमथ मिथ्याभिशंसनम् ॥ १८१ ॥
अभिशापः प्रणादस्तु शब्दः स्यादनुरागजः ।
यशः कीर्तिः समज्ञा च स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥ १८२ ॥

आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तमुच्चैर्घुष्टं तु घोषणा ।

काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः ॥ १८३ ॥

अवर्णाक्षेप निर्वाद परीवादापवादवत् ।
उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गर्हणे ॥ १८४ ॥

पारुष्यातवदिः स्याद्भर्सनं त्वपकरगीः ।
यः सनिन्द उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् ॥ १८५ ॥

तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं प्रति ।
स्यादाभाषणमालापः प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १८६ ॥

अनुलापो मुहुर्भाषा विलापः परिदेवनम् ।
विप्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणं मिथः ॥ १८७ ॥

सुप्रलापः सुवचनमपलापस्तु निह्नवः ।
[चोद्यमाक्षेपाभियोगौ शापाक्रोशौ दुरेषणा ॥ १८८ ॥

अस्त्री चाटुचटु श्लाघा प्रेम्णा मिथ्याविकत्थनम्]
संदेशवाग्वाचिकं स्याद्वाग्भेदास्तु त्रिषूत्तरे ॥ १८९ ॥

रुशती वागकल्याणी स्यात्कल्या तु शुभात्मिका ।
अत्यर्थमधुरं सान्त्वं संगतं हृदयंगमम् ॥ १९० ॥

निष्ठुरं परुषं ग्राम्यश्लीलं सूनृतं प्रिये ।
सत्येऽथ सकुलक्लिष्टे परस्परपराहते ॥ १९१ ॥

लुप्तवर्णपदम् अस्तं निरस्तं त्वरितोदितम् ।
अम्बूकृतं सनिष्ठीवमवद्धं स्यादनर्थकम् ॥ १९२ ॥

अनक्षरमवाच्यं स्यादाहतं तु मृषार्थकम् ।
[सोल्लुण्ठनं तु सोत्प्रासं मणितं रतिकूजितम् ॥ १९३ ॥

श्राव्यं हृद्यं मनोहारि पिस्पष्टं प्रकटोदिम्]
अथ म्लिष्टमविष्पष्टं वितथं त्वनृत वचः ॥ १९४ ॥

सत्यं तथ्यमृतं सम्यगमूनि त्रिषु तद्वति ।

शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वनारवस्वनाः ॥ १९५ ॥

स्वाननिघोषनिर्ह्रादनादनिस्वाननिःस्वनाः ।
आरवारावसंरावविरावा अथ मर्मरः ॥ १९६ ॥

स्वनिते वस्त्रपर्णानां भूषणानां तु शिञ्जितम् ।
निक्वाणो निक्वणः क्वाणः क्वर्णः क्वणनमित्यपि ॥१९७॥

वीणायाः क्वणिते प्रादेः प्रक्वाणप्रक्वणादयः ।
कोलाहलः कलकलस्तिरश्चां वाशितं रुतम् ॥ १९८ ॥

स्त्री प्रतिश्रुत्प्रतिध्वाने गीतं गानमिमे समे ।

इति शब्दादिवर्गः ।

अथ नाट्यवर्गः ७

निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः ।
पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥ २०० ॥

काकली तु कले सूक्ष्मे ध्वनौ तु मधुरास्फुटे ।
कलो मन्द्रस्तु गम्भीरे तारोऽत्युच्चैस्त्रयस्त्रिषु ॥ २०१ ॥

[नृणामुरसि मध्यस्थो द्वाविंशतिविधो ध्वनिः ।
स मन्द्रः कण्ठमध्यस्थस्तारः शिरसि गीयते] ॥ २०२ ॥

समन्वितलयस्त्वेकतालो वीणां तु वल्लकी ।
विपञ्ची सा तु तन्त्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥ २०३ ॥

ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् ।
वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं धनम् ॥ २०४ ॥

चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम् ।
मृदङ्गा मुरजा भेदास्त्वङ्क्यालिङ्ग्योर्ध्वकास्त्रयः ॥ २०५ ॥

स्याद्यशः पेटहो ढक्का भेर्यामानक दुन्दुभी ।

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्कोणो वीणादिवादनम् ॥ २०६ ॥

वीणादण्डः प्रवालः स्यात्ककुभस्तु प्रसेवकः ।
कोलम्बकस्तु कायोऽस्या उपनाहो निबन्धनम् ॥ २०७ ॥

वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डुडिण्डिमझर्झराः ।
मर्दलः पणवोऽन्ये च नर्तकीलासिके समे ॥ २०८ ॥

विलम्बितं द्रुतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ।
तालः कालक्रियामाननं लयः साम्यमथास्त्रियम् ॥ २०९ ॥

ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तनम् ।
तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम् ॥ २१० ॥

भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रूकुंसश्चेति नर्तके ।
स्त्रीवेषधारी पुरुषो नाट्योक्तौ गणिकाज्जुका ॥ २११ ॥

भगिनीपतिरावुत्तो भावो विद्वानथाबुकः ।
जनको युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ॥ २१२ ॥

राजा भट्टारको देवस्तत्सुता भर्तृदारिका ।
देवी कृताभिषेकायामितरासु तु भट्टिनी ॥ २१३ ॥

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ राजशालस्तु राष्ट्रियः ।
अम्बा माताऽथ वाला स्याद्वासूरार्यस्तु मारिषः ॥ २१४ ॥

अत्तिका भगिनी ज्येष्ठा निष्ठानिर्वहणे समे ।
हण्डे हञ्जे हलाह्वाने नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥ २१५ ॥

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयौ समौ ।
निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकसात्विके ॥ २१६ ॥

शृङ्गारवीरकरुणाद्भुतहास्यभयानकाः ।
बीभत्सरौद्रौ च रसाः शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः ॥ २१७ ॥

उत्साहवर्धनो वीरः कारुण्यं करुणा घृणा ।

कृपा दयाऽनुकम्पा स्यादस्क्रोशोऽप्यथो हसः ।
हासो हास्यं च बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम् ॥ २१८ ॥

विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमप्यथ भैरवम् ।
दारुणं भीषणं भीष्मं घोरं भीमं भयानकम् ॥ २१९ ॥

भयंकरं प्रतिभयं रोद्रं तूग्रममी त्रिषु ।
चतुर्दश दरस्त्रासो भीतिर्भीः साध्वसं भयम् ॥ २२० ॥

विकारो मानसो भावोऽनुभावो भावबोधकः ।
गर्वोऽभिमानोऽहङ्कारोमानश्चित्तसमुन्नतिः ॥ २२१ ॥

[दर्पोऽवलेपोऽवष्टम्भश्चित्तोद्रेकः स्मयो मदः] ।
अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ॥ २२२ ॥

रीढावमानना-वज्ञावहेलनमसूर्क्षणम् ।
मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जा साऽपत्रपाऽन्यतः ॥

क्षान्तिस्तितिक्षाऽभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा ।
अक्षान्तिरीर्ष्याऽसूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २२३ ॥

वैरं विरोधो विद्वेषो मन्युशोकौ तु शुक् स्त्रियाम् ।
पश्चात्तापोऽनुताश्च विप्रतीसार इत्यपि ॥ २२५ ॥

कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा रुट्क्रुधौ स्त्रियौ ।
शुचौ तु चरिते शीलमुन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥ २२६ ॥

प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहोऽथ दोहदम् ।
इच्छा काङ्क्षा स्पृहेहा तृड्वाञ्छा लिप्सा मनोरथः ॥ २२७ ॥

कामोऽभिलाषस्तर्षश्च सोऽत्यर्थं लालसा द्वयोः ।
उपाधिर्ना धर्मचिन्ता पुंसाधिर्मानसी व्यथा ॥ २२८ ॥

स्याच्चिन्ता स्मृतिराध्यानमुत्कण्ठोत्कलिके समे ।
उत्साहोऽध्यवसायः स्यात्सवीर्यमतिशक्तिभाक् ॥ २२९ ॥

कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयश्छद्मकैतवे ।
कुसृतिर्निकृतिः शाठ्यं प्रमादोऽनवधानता ॥ २३० ॥

कौतुहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतूहलम् ।
स्त्रीणां विलासविव्वोक विभ्रमा ललितं तथा ॥ २३१ ॥

हेला लीलेत्यमी हावाः क्रियाः शृङ्गारभावजाः ।
द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा लीला च नर्म च ॥ २३२ ॥

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च क्रीडा खेला च कूर्दनम् ।
घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्प्रलयो नष्टचेष्टता ॥ २३३ ॥

अवहित्थाकारगुप्तिः समौ संवेगसंभ्रमौ ।
स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्प्रासः समनाक्स्मितम् ॥ २३४ ॥

मध्यमः स्याद्विहसितं रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ।
क्रन्दितं रुदितं क्रुष्टं जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ॥ २३५ ॥

विप्रलम्भो विसंवादो रिङ्गणं स्खलनं समे ।
स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ॥ २३६ ॥

तन्द्री प्रमीला भ्रकुटिर्भ्रुकुटिर्भ्रूकुटिः स्त्रियाम् ।
अदृष्टिः स्यादसौम्येऽक्ष्णि संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥ २३७ ॥

स्वरूपं च स्वभावश्च निसर्गश्चाथ वेपथुः ।
कम्पोऽथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥ २३८ ॥

इति नाट्यवर्गः ।

अथ पातालभोगिवर्गः ८

अधोभुवनपातालं बलिसद्म रसातलम् ।
नागलोकोऽथ कुहरं सुषिरं विवरं विलम् ॥ २३९ ॥

छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा सुषिः ।
गर्तावटौ भुवि श्वभ्रे सरन्ध्रे शुषिरं त्रिषु ॥ २४० ॥

अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तमिस्त्रं तिमिरं तमः ।
ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसं क्षीणेऽवतमसं तमः ॥ २४१ ॥

विष्वक् संतमसं नागाः काद्रवेयास्तदीश्वरः ।
शेषोऽनन्तो वासुकिस्तु सर्पराजोऽथ गोनसे ॥ २४२ ॥

तिलित्मः स्यादजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ ।
अलगर्दो जलव्यालः समौ राजिलडुण्डुभौ ॥ २४३ ॥

मालुधानो मातुलाहिर्निर्मुक्तो मुक्तकञ्चुकः ।
सर्पः पृदाकुर्भुजगो भुजङ्गोऽहिर्भुजंगमः ॥ २४४ ॥

आशीविषो विषधरश्चक्री व्यालः सरीसृपः ।
कुण्डली गूढपाच्चक्षुःश्रवाः काकोदरः फणी ॥ २४५ ॥

दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्तशूको विलेशयः ।
उरगः पन्नगो भोगी जिह्मगः पवनाशनः ॥ २४६ ॥

[लेलिहानो द्विरसनो गोकर्णः कञ्चुकी तथा ।
कुम्भीनसः फणधरो हरिर्भोगधरस्तथा ॥ २४७ ॥

अहेः शरीरं भोगः स्यादाशीरप्यहिदंष्ट्रिका]
त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादि स्फाटायां तु फणा द्वयोः ॥ २४८ ॥

समौ कञ्चुकनिर्मोकौ क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ।
पुंसि क्लीबे च काकोलकालकूटहलाहलाः ॥ २४९ ॥

सौराष्ट्रिकः शौक्लिकेयो ब्रह्मपुत्रः प्रदीपनः ।
दारदो वत्सनाभश्च विषभेदो अमी नव ॥ २५० ॥

विषवैद्यो जांगुलिके व्यालग्राह्यहितुण्डिकः ।

इति पातलभोगिवर्गः ।

अथ नरकवर्गः

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम् ॥ २५१ ॥

तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ।
संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः सत्त्वास्तु नारकाः ॥ २५२ ॥

प्रेता वैतरणी सिन्धुः स्यादलक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ।
विष्टिराजूः कारणा तु यातना तीव्रवेदना ॥ २५३ ॥

पीडा बाधा व्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ।
स्यात्कष्टं कृच्छ्रमाभीलं त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ॥ २५४ ॥

इति नरकवर्गः ।

अथ वारिवर्गः

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः ।
उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः ॥ २५५ ॥

रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपां पतिः ।
तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथाऽपरे ॥ २५६ ॥

आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सलिलं कमलं जलम् ।
पयः कीलालममृतं जीवनं भुवनं वनम् ॥ २५७ ॥

कबन्धमुदकं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् ।
अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम् ॥ २५८ ॥

मेघपुष्पं घनरसस्त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ।
भङ्गस्तरङ्ग उर्मिर्वा स्त्रियां वीचिरथोर्मिषु ॥ २५९ ॥

महत्सूल्लोलकल्लोलौ स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः ।
पृषन्ति विन्दुपृषताःपुमांसो विप्रुषः स्त्रियाम् ॥ २६० ॥

चक्राणि पुटभेदाः स्युर्भ्रमाश्च जलनिर्गमाः ।

कूलं रोधश्च तीरं च प्रतीरं च तटं त्रिषु ॥ २६१ ॥
पारावारे परार्वाची तीरे पात्रं तदन्तरम् ।
द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ २६२ ॥
तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम् ।
निषद्वरस्तु जम्बालः पङ्कोऽस्त्री शादकर्दमौ ॥ २६३ ॥
जलोच्छ्वासाः परीवाहाः कूपकास्तु विदारकाः ।
नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः ॥ २६४ ॥
उडुपं तु प्लवः कोलः स्त्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ।
आतरस्तरपण्यं स्याद्द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी ॥ २६५ ॥
सांयात्रिकः पोतवणिक्कर्णधारस्तु नाविकः ।
नियामकाः पोतवाहाः कूपको गुणवृक्षकः ॥ २६६ ॥
नौकादण्डः क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातकः ।
अभ्रिः स्त्री काष्ठकुद्दालः सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ २६७ ॥
क्लीबेऽर्धनावं नावोऽर्धेऽतीतनौकेऽतिनु त्रिषु ।
त्रिष्वागाधात्प्रसन्नोऽच्छं कलुषोऽनच्छ् आविलः ॥ २६८ ॥
निम्नं गंभीरं गम्भीरमुत्तानं तद्विपर्यये ।
अगाधमतलस्पर्शे कैवर्ते दाशधीवरौ ॥ २६९ ॥
आनायः पुंसि जालं स्याच्छणसूत्रं पवित्रकम् ।
मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्बडिशं मत्स्यवेधनम् ॥ २७० ॥
पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः ।
विसारः शकुली चाथ गडकः शकुलार्भकः ॥ २७१ ॥
सहस्त्रदंष्ट्रः पाठीन उलूपी शिशुकः समौ ।
नलमीनश्चिलिचिमः प्रोष्ठी तु शफरी द्वयोः ॥ २७२ ॥
क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानमथो झषाः ।

रोहितो मद्गुरः शालो राजीवः शकुलस्तिमिः ॥ २७३ ॥

तिमिङ्गलादयश्चाथ यादांसि जलजन्तवः ।
तद्भेदाः शिशुमारोदशङ्कवो मकरादयः ॥ २७४ ॥

स्यात्कुलीरः कर्कटकः कूर्मे कमठकच्छपौ ।
ग्राहोऽवाहारो नक्रस्तु कुम्भीरोऽथ महीलता ॥ २७५ ॥

गण्डूपदः किञ्चुलको निहोका गोधिका समे ।
रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूम्नि जलौकसः ॥ २७६ ॥

मुक्तास्फोटः स्त्रियां शुक्तिः शङ्खः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ ।
क्षुद्रशङ्खाः शङ्खनखाः शम्बूका जलशुक्तयः ॥ २७७ ॥

भेके मण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दुराः ।
शिली गण्डूपदीभेका वर्षाभ्वी कमठी डुलिः ॥ २७८ ॥

मद्गुरस्य प्रिया शृङ्गी दुर्नामा दीर्घकोशिका ।
जलाशयो जलाधारस्तत्रागाधजलो ह्रदः ॥ २७९ ॥

आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये ।
पुंस्येवाऽन्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा ॥ २८० ॥

नेमिस्त्रिकाऽस्य वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत् ।
पुष्करिण्यां तु खातं स्यादखातं देवखातकम् ॥ २८१ ॥

पद्माकरस्तडागोऽस्त्री कासारः सरसी सरः ।
वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका ॥ २८२ ॥

खेयं तु परिखाधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ।
स्यादालवालमावालमावापोऽथ नदी सरित् ॥ २८३ ॥

तरङ्गिणी शैवलिनी तटिनी ह्रादिनी धुनी ।
स्त्रोतस्वती द्वीपवती स्त्रवन्ती निम्नगापगा ॥ २८४ ॥

[कूलङ्कषा निर्झरिणी रोधोवक्रा सरस्वती] ।

गङ्गा विष्णुपदी जह्नुतनया सुरनिम्नगा ॥ २८५ ॥
भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्त्रोता भीष्मसूरपि ।
कालिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा ॥ २८६ ॥
रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ।
करतोया सदानीरा बाहुदा सैतवाहिनी ॥ २८७ ॥
शतद्रुतु शुतुद्रिः स्याद्विपाशा तु विपाट् स्त्रियाम् ।
शोणो हिरण्यवाहः स्यात्कुल्याऽल्या कृत्रिमा सरित् ॥ २८८ ॥
शरावती वेत्रवती चन्द्रभागा सरस्वती ।
कावेरी सरितोऽन्याश्च सम्भेदः सिन्धुसंगमः ॥ २८९ ॥
द्वयोः प्रणाली पयसः पदव्यां त्रिषु तूत्तरौ ।
देविकायां सरय्वां च भवे दाविकसारवौ ॥ २९० ॥
सौगन्धिकं तु कह्लारं हल्लकं रक्तशन्ध्यकम् ।
स्यादुत्पलं कुवलयमथ नीलाम्बुजन्म च ॥ २९१ ॥
इन्दीवरं च नीले ऽस्मिन्सिते कुमुदकैरवे ।
शालूकमेषां कन्दः स्याद्वारिपर्णी तु कुम्भिका ॥ २९२ ॥
जलनीली तु शेवालं शैवलोऽथ कुमुद्वती ।
कुमुदिन्यां नलिन्यां तु बिसिनी पद्मिनीमुखाः ॥ २९३ ॥
वा पुंसि पद्मं नलिनमरविन्दं महोत्पलम् ।
सहस्त्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् ॥ २९४ ॥
पङ्केरुहं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ।
विसप्रसूनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ॥ २९५ ॥
पुण्डरीकं सिताम्भोजमथ रक्तसरोरुहे ।
रक्तोत्पलं कोकनदं नालो नालमथास्त्रियाम् ॥ २९६ ॥
मृणालं विसमब्जादिकदम्बे खण्डमस्त्रियाम् ।
करहाटः शिफाकन्दः किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ॥

संवर्तिका नवदलं बीजकोशो वराटकः ॥ २९७ ॥

इति वारिवर्गः ।

वर्ग संग्रहः ।

उक्तं स्वर्व्योमदिक्कालधीशब्दादि सनाट्यकम् ।
पातालभोगि नरकं वारि चैषां च संगतम् ॥ २९८ ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने ।
स्वरादिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः ॥ २९९ ॥

इत्यमरसिंहविरचितेऽमरकोशे प्रथमकाण्डम् ॥

समाप्तम्

॥ श्रीहरिः ॥

(५) तर्कसंग्रहः

निधाय हृदि विश्वेशं विधाय गुरुवन्दनम् ।
बालानां सुखबोधाय क्रियते तर्कसंग्रहः ॥ १ ॥

(१) उद्देशप्रकरणम् ।

पदार्थाः कति, कानि च तेषां नामानि ?–

द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवाया-ऽभावाः सप्त पदार्थाः ।

पदार्थ सात हैं-द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, विशेष, समवाय और अभाव ।

द्रव्याणि कति, कानि च तानि?–

तत्र द्रव्याणि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नवैव ।

उक्त द्रव्यादि सातों पदार्थों में - पृथिवी, जल, तेज, वायु, आकाश, काल, दिशा, आत्मा और मन ये नव ही द्रव्य हैं ।

कति गुणाः, के च ते ?–

रूप-रस-गन्ध-स्पर्श-संख्या-परिमाण-पृथक्त्व-संयोग-विभाग-पर-त्वाऽ-परत्व-गुरुत्व-द्रवत्व-स्नेह-शब्द-बुद्धि-सुख-दुःखेच्छा-द्वेष-प्रयत्न-धर्मा-ऽधर्म-संस्काराश्चतुर्विंशतिर्गुणाः ।

'गुण' चौबीस प्रकार के होते है - रूप, रस, गन्ध, स्पर्श, संख्या, परिमाण, पृथक्त्व, संयोग-विभाग, परत्व, अपरत्व, गुरुत्व, द्रवत्व, स्नेह, शब्द, बुद्धि, सुख, दुःख, इच्छा, द्वेष, प्रयत्न, धर्म, अधर्म और संस्कार ।

कियन्ति कर्माणि, कानि च तनि ?–

उत्क्षेपणा-ऽपक्षेपणाऽऽ-कुञ्चन-प्रसारण-गमनानि पञ्च कर्माणि ।

'कर्म' पाँच प्रकार के होते हैं -उत्क्षेपण (ऊपर की और फेंकना), अपक्षेपण (नीचे की और फेंकना), आकुञ्चन (एकत्र करना), प्रसारण (फैलाना) और गमन (चलना) ।

सामान्यं कतिविधम् ?–

परमपरं चेति द्विविधं सामान्यम् ।

सामान्य दो तरह के हैं - पर सामान्य और अपर सामान्य । अधिक देशमें जो

रहता है वह 'पर सामान्य' कहलाता है। जैसे-द्रव्यत्वकी अपेक्षा सत्ता। थोड़े देशमें जो रहता है वह 'अपर सामान्य' कहलाता है। जैसे-सत्ता की अपेक्षा द्रव्यत्व।

कियन्तो विशेषाः ?

नित्यद्रव्यवृत्तयो विशेषास्त्वनन्ता एव।

'विशेष' केवल नित्यद्रव्यों में रहता है और वह अनन्त है।

(पृथिवी, जल, तेज और वायु के परमाणु तथा आकाश, काल, दिशा, आत्मा और मन ये सब नित्य द्रव्य है)।

समवायः कतिविधः ?–

समवायस्त्वेक एव।

'समवाय' (नित्य सम्बन्ध) एक ही है।

अभावः कतिविध ?–

अभावश्चतुर्विधः-प्रागभावःप्रध्वंसाभावोऽत्यन्ताभावोऽन्योन्याभावश्चेति।

'अभाव' चार प्रकारके है – प्रागभाव, पध्वसाभाव, अत्यन्ताभाव और अन्योन्याभाव।

(२) द्रव्यलक्षणप्रकरणम्।

पृथिव्याः किं लक्षणं, कति च भेदाः ?–

तत्र गन्धवती पृथिवी। सा द्विविधा-नित्याऽनित्या च। नित्या-परमाणुरूपा। अनित्या-कार्यरूपा। पुनस्त्रिविधा-शरीरेन्द्रियविषयभेदात्। शरीरमस्मदादीनाम्। इन्द्रियं गन्धग्राहकं घ्राणं नासाग्रवर्ति। विषयो मृत्पाषाणादिः।

पृथिवी आदि नव द्रव्यों में गन्धवाले द्रव्यका नाम 'पृथिवी' है (पृथिवीमें समवाय सम्बन्धसे गन्ध रहता है)। वह पृथिवी दो तरह की है – नित्य और अन्त्यि। नित्य पृथिवी वह है-जो परमाणु रूप है। और अनित्य पृथिवी वह है जो घट-पट आदि कार्य रूप है। पुनः वह कार्यरूप अनित्य पृथिवी भी तीन प्रकार की है- शरीर, इन्द्रिय और विषय इस भेदसे। उदाहरण जैसे-हम लोगोंका शरीर, पार्थिव शरीर है। गन्धको ग्रहण करनेवााल घ्राणेन्द्रिय-पार्थिव इन्द्रिय है, जो नासिकाके अग्रभाग पर विराजमान है। मृत्तिका, पत्थर, घट-पट आदि सभी पदार्थ पार्थिव-विषय हैं।

kirtanbhai Sinhavlokan 416 page / 18

जलस्य किं लक्षणं, कति च भेदाः ?–

शीतस्पर्शवत्य आपः । ता द्विविधाः-नित्या अनित्याश्च । नित्याः-परमाणुरूपाः । अनित्याः-कार्यरूपाः । पुनस्त्रिविधाः-शरीरेन्दरियविषयभेदात् । शरीरं वरुणलोके । इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिह्वाग्रवर्ति । विषयः-सरित्समुद्रादिः ।

'जल' वही कहलीती है-जिसका स्पर्श शीतल (ठण्डा) हो । वह जल दो प्रकारका है - नित्य और अनित्य । परमाणुरूप जल नित्य है और कार्यरूप जल अनित्य है । पुनः वह कार्यरूप जल शरीर, इन्द्रिय और विषयके भेदसे तीन प्रकारका है । वरुणलोकमें निवास करने वालेका शरीर जलका है । जीभ के अग्रभाग पर रहकर मधुर आदि रसको ग्रहण करनेवाली इन्द्रिय 'रसना' है और वही जलीय इन्द्रिय है। नदी, तालाब, समुद्र, कूप आदि जलीय विषय हैं।

तेजसः लिं लक्षणं, कति च भेदाः ?–

उष्णस्पर्शवत्तेजः । तच्च द्विविधम्-नित्यमनित्यं च । नित्यं-परमाणुरूपम् । अनित्यं-कार्यरूपम् । पुनस्त्रिविधं-शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरमादित्यलोके प्रसिद्धम् । इन्द्रियं रूपग्राहकं चक्षुःकृष्णताराग्रवर्ति । विषयश्चतुर्विधो-भौमदिव्योदर्या-करजभेदात् । भौमं वह्न्यादिकम् । अबिन्धनं दिव्यं विद्युदादि । भुक्तस्य परिणाम-हेतुरुदर्यम् । आकरजं सुवर्णादि ।

'तेज' वही कहलाता है-जिसमें उष्ण (गरम) स्पर्श हो। तेज भी दो तरहका होता है - नित्य और अनित्य। परमाणुरूप तेज नित्य है और कार्य (वह्नि आदि) रूप तेज अनित्य है। पुनः कार्यरूप अनित्य तेज शरीर, इन्द्रिय और विषय के भेद से तीन प्रकार का है । तैजस शरीर आदित्य (सूर्य) लोकमें है । रूपका प्रत्यक्ष (ज्ञान) करानेवाली चक्षु-ईन्द्रिय जो कि नेत्रके अन्दर काली पुतली (कृष्ण तारा) के अग्रभाग में रहती है वही तैजस इन्द्रिय है। तैजस विषय चार प्रकारके है-भौम, दिव्य, उदर्य और आकरज ।

अग्नि आदि 'भौम' तेज है, क्योंकि वह भूमि से उत्पन्न होता है। जल से प्रादुर्भूत होने वाली बिजली 'दिव्य' तेज है । खाई हुई चीजों को पचाने वाली पेटकी अग्नि 'उदर्य' तेज है। खानों से उत्पन्न सुवर्ण, रजत आदि 'आकरज' तेज है।

वायोः किं लक्षणं, कति च भेदाः ?–

रूपरहितस्पर्शवान् वायुः । स द्विविधः-नित्योऽनित्यश्च । नित्यः-परमाणुरूपः । अनित्यः-कार्यरूपः । पुनस्त्रिविधः-शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरं

वायुलोके। इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक् सर्वशरीरवर्ति। विषयो वृक्षादिकम्पनहेतुः। शरीरान्तःसञ्चारी वायुः प्राणः। स चैकोऽप्युपाधिभेदात्प्राणापानादिसञ्ज्ञां लभते।

वायु वही कहलाता है-जो रूपरहित ही और स्पर्शवान् हो। वह वायु दो तरहका है-नित्य और अनित्य। नित्यवायु परमाणुस्वरूप और अनित्य वायु कार्यस्वरूप है। पुनः कार्यरूप अनित्य वायु भी तीन प्रकारका है-शरीर, इन्द्रिय और विषय इस भेदसे। वायवीय शरीर वायुलोकमें है। वायवीय इन्द्रिय त्वगिन्द्रिय है, जो समस्त शरीरमें वर्तमान है और जिससे उष्ण, शीतल आदि स्पर्शका प्रत्यक्ष होता है। वृक्ष आदि को हिलाने वाला वायु 'विषय' है। शरीरके अन्दर संचार कराने वाला वायु 'प्राण' है और वह एक ही है, किन्तु हृदय उदर आदि स्थानोंके भेदसे पाँच प्रकारका कहलाता है, जैसे-प्राण-वायु, अपान-वायु, उदान-वायु, ध्यान-वायु और समान-वायु।

आकाशस्य किं लक्षणं, कतिविधं च तत्?—

शब्दगुणकमाकाशम्। तच्चैकं विभु नित्यं च।

'आकाश' वह है, जिसमें समवायसम्बन्धसे शब्दस्वरूप गुण विद्यमान हो। वह आकाश एक है, व्यापक और नित्य है।

कालस्य किं लक्षणं, कति च भेदाः?—

अतीतादिव्यवहारहेतुः कालः। स चैको विभुर्नित्यश्च।

अतीत (भूत), भविष्यत्, वर्तमान के व्यवहार का कारण जो द्रव्य है वही 'काल' कहलाता है। यह काल भी एक है, सर्वव्यापक है, और नित्य है।

दिशः किं लक्षणं, कतिविधा च सा?—

प्राच्यादिव्यवहारहेतुर्दिक्। सा चैका नित्या विभ्वी च।

'दिशा' वह है जो-पूर्व, पश्चिम, दक्षिण और उत्तर के व्यवहार का कारण (द्रव्य) हो। वह दिशा भी-एक है, नित्य है और सर्वव्यापक है।

आत्मनः किं लक्षणं, कतिविधश्च सः?—

ज्ञानाधिकरणमात्मा। स द्विविधः-जीवात्मा परमात्मा चेति। तत्रेश्वरः सर्वज्ञः परमात्मा एक एव। जीवस्तु प्रतिशरीरं भिन्नो विभुर्नित्यश्च।

जिस द्रव्यमें समवायसम्बन्ध से ज्ञान रहता हो वही 'आत्मा' है (ज्ञानका

अधिकरण आत्मा है, क्योंकि आत्मा में ज्ञान समवायसम्बन्ध से रहता है) वह आत्मा दो तरहकी है - जीवात्मा और परमात्मा। परमात्मा - ईश्वर है, सर्वज्ञ है और एक ही है। जीवात्मा प्रत्येक शरीरमें भिन्न-भिन्न है, व्यापक है और नित्य है।

मनसः किं लक्षणं, कतिविधं च तत् ?–

सुखाद्युपलब्धिसाधनमिन्द्रियं मनः तच्च प्रत्यात्मनियतत्वादनन्तं परमाणुरूपं नित्यञ्च ।

'मन' वही कहलाता है, जिस (इन्द्रिय) से सभी प्रकार के सुख-दुःख की उपलब्धि (ज्ञान) होती हो। मन हर एक जीवात्मा के साथ भिन्न-भिन्न है। तस्मात् वह अनन्त है, परमाणुरूप है और नित्य है।

(३) गुणलक्षणप्रकरणम् ।

रूपस्य किं लक्षणं, कतिविधं च तत् ?–

चक्षुर्मात्रग्राह्योगुणो रूपम् । तच्च शुक्ल-नील-पीत-रक्त-हरित-कपिश-चित्र-भेदात्सप्तविधम् । पृथिवी-जल-तेजोवृत्ति । तत्र पृथिव्यां सप्तविधम् । अभास्वरशुक्लं जले । भास्वरशुक्लं तेजसि ।

'रूप' वही कहलाता है, जिस (गुण) का आँखों से प्रत्यय होता हो। वह रूप सात प्रकार के है-शुक्ल, नील, पीत, रक्त, हरित, कपिश और चित्र इस भेद से। वह रूप पृथिवी, जल और तेज में रहता है। पृथिवी शुक्ल में आदि सातों प्रकार का रूप रहता है। जल में अभास्वरशुक्ल रूप है और तेज में भास्वरशुक्ल रूप है।

(विना चमकवाला श्वेत रूप 'अमास्वरशुक्ल' रूप और चमकीला तथा प्रकाशक सफेद रूप 'भास्वरशुक्ल' रूप कहलाता है।

रसस्य किं लक्षणं, कतिविधश्च सः ?–

रसनाग्राह्योगुणोरसः । स च मधुरा-ऽम्ल-लवण-कटु-कषाय-तिक्तभेदात् षड्विधः । पृथिवीजलवृत्तिः । तत्र पृथिव्यां षड्विधः । जले मधुर एव ।

'रस' वह कहलाता है, जिस (गुण) का रसनेन्द्रिय (जीभ) से प्रत्यक्ष हो। वह रस छः प्रकार का है-मधुर, अम्ल, लवण, कटु, कषाय और तिक्त इस भेद से। वह रस पृथिवी और जलमें रहता है। तत्र (पृथिवी और जल के मध्यमें) पृथिवी में छह प्रकार का रस है और जलमें केवल मधुर रस ही है। [जल में अम्लादि रस की प्रतीति उपाधि भेद से हुआ करती है]

गन्धस्य किं लक्षणं, तद्भेदश्च कः ?–

घ्राणग्राह्योगुणोगन्धः । स द्विविधः-सुरभिरसुरभिश्च । पृथिवीमात्रवृत्तिः ।

'गन्ध' वह कहलाता है, जिस (गुण) का घ्राणेन्द्रिय (नाक) से प्रत्यक्ष हो । सुगन्ध और दुर्गन्ध के भेद से वह गन्ध दो तरह का है और पृथिवी में ही रहता है (जल और वायु में भी पृथिवी के गन्ध की ही प्रतीति होती है ।।

स्पर्शस्य किं लक्षणं, के च भेदाः ?–

त्वगिन्द्रियमात्रग्राह्यो गुणः स्पर्शः । स च त्रिविधः-शीतोष्णानुष्णाशीतभेदत् । पृथिव्यप्तेजोवायुवृत्तिः । तत्र शीतो जले । उष्णस्तेजसि । अनुष्णाशीतः पृथिवीवाय्वोः ।

'स्पर्श' वही कहलाता है, जिस (गुण) का केवल त्वगिन्द्रिय (त्वचा) से प्रत्यक्ष होता हो । वह स्पर्श तीन प्रकार का है-शीत (ठंडा), उष्ण (गर्म) और अनुष्णाशीत (न अधिक ठण्डा न अधिक गर्म), पृथिवी, जल, तेज और वायु इन चारों में स्पर्श रहता है । जल में शीतस्पर्श, तेज में उष्णस्पर्श, पृथिवी और वायु में अनुष्णाशीतस्पर्श है ।

रूपादिचतुष्टयं कुत्र पाकजमपाकजं वा कुत्र ?–

रूपादिचतुष्टयं पृथिव्यां पाकजमनित्यं च । अन्यत्राऽपाकजं नित्यमनित्यं च । नित्यगतं नित्यम् । अनित्यगतमनित्यम् ।

पृथिवी में रूप, रस, गन्ध और स्पर्श ये चार प्रकार के गुण पाकज (तेज के संयोग से उत्पन्न होने वाले) है तथा अनित्य है, और अन्यत्र (जल, तेज, वायु में) अर्थात् जल में रहने वाले रूप-रस-स्पर्श, तेज में रहने वाले रूप-स्पर्श, वायु में रहने वाला स्पर्श अपाकज है तथा नित्य और अनित्य दोनों है । नित्यगत (जल आदि के परमाणु में रहने वाले) रूप, रस, स्पर्श, नित्य है और अनित्यगत (घट-पटादि कार्य में रहने वाले) अनित्य हैं ।

सङ्ख्यायाः किं लक्षणम्, कुत्र च सा वर्तते ?–

एकत्वादिव्यवहारहेतुः संख्या । सा नवद्रव्यवृत्तिः । एकत्वादिपरार्धपर्यन्ता (१) । एकत्वं नित्यमनित्यं च । नित्यगतं नित्यम् । अनित्यगतमनित्यम् । द्वित्वादिकं तु सर्वत्राऽनित्यमेव ।

'संख्या' वही कहलाती है, जो एक, दो तीन, चार आदि व्यवहार का कारण हो । वह संख्या पृथिवी आदि नव द्रव्यों में रहती है और एक से परार्ध पर्यन्त होती है । एकत्व संख्या दो प्रकार की होती है - नित्य और अनित्य, नित्यगत (पृथिवी, जल,

तेज और वायु के परमाणु तथा आकाश, काल, दिशा, आत्मा और मन इन नित्य पदार्थों में रहने वाला) एकत्व नित्य है और अनित्यगत (घट-घट आदि पदार्थों में रहने वाला) एकत्व अनित्य है। परन्तु द्वित्वादि संख्या तो सर्वत्र अनित्य ही है।

परिमाणस्य किं लक्षणं, के च तस्य भेदाः ?–

मानव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणम् । नवद्रव्यवृत्ति । तच्चतुर्विधम्-अणु, महत्, दीर्घं, ह्रस्वं, चेति ।

'परिमाण' वह है, जो-एक हाथ, दो हाथ, एक सेर, दो सेर इत्यादि नापने और तौलने के व्यवहार का प्रधान कारण हो। वह परिमाण नव द्रव्यों में रहता है और चार प्रकार का है-अणु (अत्यन्त छोटा), महत् (बड़ा), दीर्घ (लम्बा) और ह्रस्व (नाटा) इस भेद से।

पृथक्त्वस्य किं लक्षणम् ?–

पृथग्व्यवहारासाधारणकारणं पृथक्त्वम् । सर्वद्रव्यवृत्ति ।

यह घट, पट से भिन्न है इत्यादि व्यवहार का प्रधान कारण 'पृथक्त्व' है। पृथक्त्व भी उक्त नवों द्रव्यों में रहता है।

संयोगस्य किं लक्षणम् ?–

संयुक्तव्यवहारहेतुः संयोगः । सर्वद्रव्यवृत्तिः ।

'ये दोनों पदार्थ सम्मिलित हैं' इत्यादि व्यवहार का असाधारण कारण 'संयोग' है। यह संयोग भी उक्त नवों द्रव्यों में रहता है।

विभागस्य किं लक्षणम् ?–

संयोगनाशको गुणो विभागः । सर्वद्रव्यवृत्तिः ।

[परस्पर संयोग (मिले हुए) पदार्थों के विभाग (अलग-अलग) होने से संयोग नष्ट हो जाता है, इसलिये] संयोग को नाश करने वाला गुण विभाग है। यह विभाग भी उक्त सभी नव द्रव्यों में रहता है।

परत्वाऽपरत्वयोः किं लक्षणं, के च भेदाः ?–

पराऽपरव्यवहाराऽसाधारणकारणे परत्वाऽपरत्वे । पृथिव्यादिचतुष्टय-मनोवृत्तिनी । ते च द्विविधे-दिक्कृते कालकृते चेति । दूरस्थे दिक्कृतं परत्वम् । समीपस्थे दिक्कृतमपरत्वम् । ज्येष्ठे कालकृतं परत्वम् । कनिष्ठे कालकृतम-परत्वम् ।

यह पर (दूर) है और यह अपर (नजदीक) है इस व्यवहार का असाधारण कारण 'परत्व' और 'अपरत्व' है। ये (परत्व-अपरत्व) पृथिवी, जल, तेज, वायु और मनमें रहते हैं। ये भी दो तरह के हैं-(१) दिक्कृत परत्व और दिक्कृत अपरत्व। एवं (२) कालकृत परत्व और कालकृत अपरत्व। दूरस्थ घट-पटादि पदार्थों में दिक्कृत परत्व है, और समीपस्थ पदार्थों में दिक्कृत अपरत्व है। ज्येष्ठ (बड़े) में कालकृत-परत्व है और कनिष्ठ (छोटे) में कालकृत-अपरत्व है।

गुरुत्वस्य किं लक्षणम् ?–

आद्यपतनासमवायिकारणं गुरुत्वम्। पृथिवीजलवृत्ति।

प्रथम पतनका असमवायिकारणीभूत जो गुण वह गुरुत्व (भारीपन) है। वह पृथिवी और जल में रहता है।

द्रवत्वस्य किं लक्षणं, के च भेदाः ?–

आद्यस्यन्दनासमवायिकारणं द्रवत्वम्। पृथिव्यप्तेजोवृत्ति। तद् द्विविधम्-सांसिद्धिकं नैमित्तिकं च। सांसिद्धिकं जले। नैमित्तिकं पृथिवीतेजसोः। पृथिव्यां घृतादावग्निसंयोगजं द्रवत्वम्। तेजसि सुवर्णादौ।

प्रथम स्पन्दन (बहना और टपकना) का असमवायिकारण गुण द्रवत्व है। वह पृथिवी, जल और तेज में रहता है। द्रवत्व भी दो तरह का है-सांसिद्धिक और नैमित्तिक (स्वभाव से होने वाला द्रवत्व सांसिद्धिक-द्रवत्व है और अग्नि आदि तेजों से होने वाला द्रवत्व नैमित्तिक द्रवत्व है)। सांसिद्धिक द्रवत्व जलमें है और नैमित्तिक द्रवत्व-पृथिवी तथा तेज दोनों में है। घृत, मोम, सुवर्ण आदि पदार्थों में नैमित्तिक द्रवत्व है, कारण वह अग्नि आदि तैजस पदार्थ के संयोग से उत्पन्न होता है और जल में बिना कारण का स्वाभाविक ही द्रवत्व है।

स्नेहस्य किं लक्षणम्, कुत्र च सः ?–

चूर्णादिपिण्डीभावहेतुर्गुणः स्नेहः। जलमात्रवृत्तिः।

पीसे हुए जो आदि के चूर्ण में जिसे मिलाकर गोली बनाया जाय उसी गुण का नाम 'स्नेह' (चिकनाहट) है। स्नेह केवल जल में ही रहता है।

शब्दस्य किं लक्षणम्, कतिविधश्च सः ?–

श्रोत्रग्राह्यो गुणः शब्दः। आकाशमात्रवृत्तिः। स द्विविधः-ध्वन्यात्मको वर्णात्म कश्च। तत्र ध्वन्यात्मको भेर्यादौ। वर्णात्मकः संस्कृतभाषादिरूपः।

'शब्द' वही है - जिस गुण का श्रोत्रेन्द्रिय (कान) से प्रत्यक्ष होता हो। वह शब्द केवल आकाश में ही रहता है। शब्द दो तरह का है-ध्वन्यात्मक और वर्णात्मक। भेरी (नगाड़ा) आदि बाजा बजाने से जो शब्द उत्पन्न होता है वह ध्वन्यात्मक शब्द कहा जाता है और कण्ठ से संस्कृत भाषा आदि रूप जो शब्द निकलता है वह वर्णात्मक शब्द कहलाता है।

बुद्धेः किं लक्षणं, कतिविधा च सा ?–

सर्वव्यवहारहेतुर्गुणो बुद्धिर्ज्ञानम्। सा द्विविधा-स्मृतिरनुभवश्च।

सभी तरह के व्यवहार (शब्द प्रयोग) में जो गुण कारण होता हो वही 'बुद्धि' है। वह बुद्धि दो प्रकार की है-स्मृति (स्मरण) और अनुभव इस भेद से। बुद्धि को ही ज्ञान इस शब्द से कहते हैं।

स्मृतेः किं लक्षणम् ?–

संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः।

'स्मृति' उसका नाम है, जो ज्ञान केवलं संस्कार से ही उत्पन्न होता हो।

अनुभवस्य किं लक्षणम्, कतिविधश्च सः ?–

तद्भिन्नं ज्ञानमनुभवः। स द्विविधः-यथार्थोऽयथार्थश्च।

स्मृति से भिन्न जो ज्ञान है उसी का नाम 'अनुभव' है। अनुभव भी दो तरह का है-यथार्थ-अनुभव (सच्चा ज्ञान) और अयथार्थ-अनुभव (मिथ्या ज्ञान)।

यथार्थानुभवस्य किं लक्षणम् ?–

तद्वति तत्प्रकारकोऽनुभवो यथार्थः। (यथा-रजते 'इदं रजतमिति ज्ञानम्)। सैव प्रमेत्युच्यते।

जो वस्तु वास्तव में जिस तरह का हो उसको उसी तरह का समझना यही 'यथार्थ अनुभव' कहलाता है। जैसे-रजत (चांदी) में रजतत्व विशेषणक और रजत विशेष्यक ज्ञान अर्थात् चांदी को चांदी ही समझना। न तु सोना। इसी का नाम प्रमा भी है।

अयथार्थानुभवस्य लक्षणं किम् ?–

तद्भाववति तत्प्रकारकोऽनुभवोऽयथार्थः। (यथा-शुक्तौ 'इदं रजतमि'ति ज्ञानम्)। सैवाऽप्रमेत्युच्यते।

'अयथार्थ-अनुभव' (मिथ्याज्ञान) उसे कहते है जैसे-जो द्रव्य वास्तव में वह द्रव्य नहीं है किन्तु तत् समानाकार होने से उसे वैसा ही समझना। जैसे-समानाकार होने

से सीप को चांदी और रस्सी को सर्प समझना । इसी का (अयथार्थानुभवका) नाम अप्रमा भी है।

यथार्थानुभवभेदाः के ?—

यथार्थानुभवश्चतुर्विधः-प्रत्यक्षाऽनुमित्युपमितिशाब्दभेदात् ।

'यथार्थ-अनुभव' चार तरह का होता है-प्रत्यक्ष, अनुमिति, उपमिति और शाब्द इस भेद से।

प्रत्यक्षस्वरूप यथार्थानुभव जैसे - "अदं घटः (यह घडा है) ।" अनुमितिस्वरूप यथार्थानुभव जैसे - "पर्वतो वह्निमान् (पर्वत में आग रहती है) ।" उपमितिस्वरूप यथार्थानुभव जैसे - "गवयो गवयपदवाच्यः (गोसदश जो वन का पशु वह गवय ईस पद का अर्थ है) ।" शब्दबोधस्वरूप यथार्थानुभव जैसे - "अहं गच्छामि" ईति वाक्यजन्यं ज्ञानं "गमनानुकूल कृतिमानहम् (मैं जाता हूं) ।"

तत्करणं कतिविधम् ?—

तत्करणमपि चतुर्विधं-प्रत्यक्षाऽनुमानोपमानशब्दभेदात् ।

यथार्थ अनुभव के करण (असाधारण कारण) भी चार प्रकार के होते हैं- प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान और शब्द इस भेद से। प्रत्यक्षस्वरूप करण-इन्द्रियाँ है। अनुमानस्वरूप करण-लिङ्ग परामर्श है। उपमानस्वरूप करण-सादृश्यज्ञान है। शब्दस्वरूप करण-सत्यवादियों का कथन है।

करणस्य किं लक्षणम् ?—

असाधारणं कारणं करणम् ।

'करण' वह कहलाता है, जो कार्य के प्रति असाधारण (विशेष) कारण हो।

[साधारण कारण वह कहलाता है, जो सभी कार्यों की उत्पत्ति का कारण हो। जैसे-ईश्वर, काल आदि] ।

कारणस्य किं लक्षणम् ?—

कार्यनियतपूर्ववृत्ति कारणम् ।

'कारण' वही कहलाता है, जो घट आदि कार्यों की उत्पत्ति के पहले अवश्य रहे । [जैसे-घट के प्रति दण्ड, चक्र, कुलाल आदि ।]

कार्यस्य किं लक्षणम् ?—

कार्यं प्रागभावप्रतियोगि ।

'कार्य' वह कहलाता है जो पदार्थ प्रागभाव का प्रतियोगी हो, अर्थात् जिसके उत्पत्ति होने की सम्भावना हो। जैसे-घट-पट आदि।

[घटादि कार्योत्पत्ति के पहले कपालादि को देखकर यहाँ घट होगा ऐसा ज्ञान होता है। इस ज्ञान का विषय जो अभाव है वही 'प्रागभाव' कहलाता है]।

कारणं कतिविधम् ?—

कारणं त्रिविधं-समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात्।

'कारण' तीन प्रकार के है-समवायिकारण, असमवायिकारण और निमित्त-कारण इस भेद से।

समवायिकारणस्य किं लक्षणम् ?—

यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत् समवायिकारणम्। यथा-तन्तवः पटस्य, पटश्च स्वगतरूपादेः।

जिस द्रव्य में समवाय सम्बन्ध से कार्य उत्पन्न हो वह 'समवायिकारण' होता है। जैसे-वस्त्र का समवायिकारण सूत है। और वस्त्र भी अपने श्वेत आदि रूप का समवायिकारण है। इसी तरह घटका समवायिकारण कपाल है।

असमवायिकारणस्य किं लक्षणम् ?—

कार्येण कारणेन वा सहैकस्मिन्नर्थे समवेतं सत् कारणमसमवायिकारणम्। यथा-तन्तुसंयोगः पटस्य, तन्तुरूपं पटरूपस्य।

'असमवायिकारण' वह कहलाता है, जो कारण कार्य या कारण के साथ एक ही अधिकरण में समवाय सम्बन्ध से विद्यमान हो। कार्य के साथ का जैसे-अनेक तागों का संयोग वस्त्र के प्रति असमवायिकारण है। कारण के साथ का जैसे-सूतका रूप वस्त्र के प्रति असमवायिकारण है।

निमित्तकारणस्य किं लक्षणम् ?—

तदुभयभिन्नं कारणं निमित्तकारणम्। यथा-तुरीवेमादिकं पटस्य।

'निमित्तकारण' वह कहलाता है, जो समवायिकारण और असमवायिकारणमें भिन्न हो। जैसे-तुरी वेमा (जुलाहेका ताना आदि औजार) वस्त्र का निमित्तकारण है। एवं घटके प्रति दण्ड, चक्र, कुलाल आदि निमित्तकारण है।

करणस्य निष्कृष्टलक्षणं किम् ?—

तदेतत्त्रिविधकारणमध्ये यदसाधारणं कारणं तदेव करणम्।

समवायिकारण, असमवायिकारण और निमित्तकारणों में जो असाधारणकारण हो वही 'करण' कहलाता है।

प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणं किम् ?–

तत्र प्रत्यक्षज्ञानकरणं प्रत्यक्षम् ।

प्रत्यक्ष ज्ञान का असाधारण कारण 'प्रत्यक्ष प्रमाण' (नैत्र आदि इन्द्रियां) है।

प्रत्यक्षप्रमाणलक्षणं किम्, कतिविधं च तत् ?–

इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । (ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्) । तद्द्विविधम्–निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति ।

प्रत्यक्ष वही कहलाता है, जो ज्ञान नेत्र आदि इन्द्रियों के और घट-पटादि विषयों के सन्निकर्ष (सम्बन्ध) से होता हो।

[जिस ज्ञान में ज्ञान करण न हो वह ज्ञान प्रत्यक्षज्ञान (प्रत्यक्षप्रमा) है।]

वह प्रत्यक्ष दो तरह का है–निर्विकल्पक और सविकल्पक।

निर्विकल्पकस्य लक्षणं किम् ?–

(तत्र) निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकम् (यथा–किञ्चिदिदमति) ।

जिस ज्ञान में विशेष्य, विशेषण और सम्बन्ध का मान न हो, अर्थात् 'घटघटत्वे' आदि स्थलों में कौन विशेष्य है, कौन विशेषण है और विशेषण विशेष्यका कौन सा सम्बन्ध है ऐसा ज्ञान नहीं होता, अतः वह 'निर्विकल्पक' ज्ञान कहलाता है।

सविकल्पकस्य लक्षणं किम् ?–

सप्रकारकं ज्ञानं सविकल्पकम् । यथा–डित्थोऽयं ब्राह्मणोऽयं श्यामोऽयमिति।

जिस ज्ञान में विशेष्य विशेषण और उसके सम्बन्ध का ज्ञान हो वह 'सविकल्पक' ज्ञान कहलाता है। यथा–यह डित्थ (लकड़ीका हाथी) है यह ब्राह्मण है, यह श्याम है इस तरह का ज्ञान 'सविकल्पक' है।

सन्निकर्षः कतिविधः कश्च सः ?–

प्रत्यक्षज्ञानहेतुरिन्द्रियार्थसन्निकर्षः षड्विधः–संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्त समवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषण विशेष्यभावश्चेति ।

विषय (घट पट आदि) और चक्षु आदि इन्द्रियों का जो सन्निकर्ष (सम्बन्ध) है, वही प्रत्यक्षज्ञानका (प्रत्यक्षप्रमितिका) हेतु (कारण) है।

यह सन्निकर्ष (सम्बन्ध) छः प्रकार का है - १ संयोग, २ संयुक्तमवाय, ३ संयुक्तसमवेतसमवाय ४ समवाय ५ समवेतसमवाय और ६ विशेषणविशेष्यभाव ।

घट (द्रव्य) प्रत्यक्षे कः सन्निकर्षः ?–

चक्षुषा घटप्रत्यक्षजनने संयोगः सन्निकर्षः ।

नेत्र से घट-पटादिका जो प्रत्यक्ष ज्ञान होता है उसमें 'संयोग' सन्निकर्ष है ।

घट (द्रव्य) रूपगुणप्रत्यक्षे कः सन्निकर्षः ?–

घटरूपप्रत्यक्षजनने संयुक्तसमवायः सन्निकर्षः, चक्षुःसंयुक्ते घटे रूपस्य समवायात् ।

घट, पट और वस्त्र आदि के लाल, पीले, काल आदि रंगो के नेत्र से प्रत्यक्ष ज्ञान में 'संयुक्तसमवाय' सन्निकर्ष होता है, क्योंकि-नेत्रसे संयुक्त पट-पट आदि पदार्थों में लाल पीला आदि रंग समवाय समाबन्ध से रहता है ।

रूपत्व सामान्यप्रत्यक्षे कः सन्निकर्षः ?–

रूपत्वसामान्यप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः सन्निकर्षः, चक्षुः संयुक्ते घटे रूपं समवेतं तत्र रूपत्वस्य समवायात् ।

घट आदि के रूप में रहने वाली रूपत्वजातिका नेत्र से जो प्रत्यक्ष होता है, उस प्रत्यक्ष में 'संयुक्त-समवेत-समवाय' सन्निकर्ष है । क्योंकि-नेत्र से संयुक्त हुआ घट, उसमें समवेत हुआ रूप, उसमें भी रूपत्व का समवाय है ।

शब्दप्रत्यक्षे कः सन्निकर्षः ?–

श्रोत्रेण शब्दसाक्षात्कारे समवायः सन्निकर्षः, कर्णविवरवर्त्याकाशस्य श्रोत्रत्वाच्छब्दस्याकाशगुणत्वाद् गुणगुणिनोश्च समवायात् ।

श्रोत्र (कान) से शब्द के प्रत्यक्ष करने में 'समवाय' सन्निकर्ष है, क्योंकि कान के विवर (छिद्र) में जो आकाश है वही श्रोत्रेन्द्रिय है और शब्द आकाश का गुण है, गुण और गुणीका सम्बन्ध समवाय होता है । इसलिए कान का शब्द से समवाय सन्निकर्ष (सम्बन्ध) है ।

शब्दत्वसाक्षात्कारे कः सन्निवर्षः ?–

शब्दत्वसाक्षात्कारे समवेतसमवायः सन्निकर्षः, श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात् ।

श्रोत्रेन्द्रियसे शब्दत्व जातिके प्रत्यक्षज्ञान करने में 'समवेत-समवाय' सन्निकर्ष है । क्योंकि-श्रोत्रमें, समवाय सम्बन्ध से रहने वाला, शब्द समवेत है, उसमें शब्दत्व जाति

समवाय सम्बन्ध से रहती है।

अभावप्रत्यक्षे कः सन्निकर्ष ?–

अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावः सन्निकर्षः, घटाभाववद्भूतलमित्यत्र चक्षुःसंयुक्ते भूतले घटाभावस्य विशेषणत्वात्।

'घटाभाव, पटाभाव, मठाभाव' आदि अभावों का नेत्र आदि इन्द्रियों से प्रत्यक्ष करने में 'विशेषणविशेष्यभाव' सन्निकर्ष है । क्योंकि–'घटाभाववद्भूतलम्' 'पटाभाववद्भूतलम्' इत्यादि स्थलों में नेत्र से संयुक्त भूतल में घटाभाव पटाभाव आदि विशेषण है और भूतल विशेष्य है। 'भूतले घटाभावः' (भूतलनिरूपितवृत्तितावान् घटाभावः) यहाँ पर नेत्र से संयुक्त भूतल है, वह विशेषण है और घटाभाव विशेष्य है।

प्रत्यक्षप्रमाणस्य निष्कृष्टं लक्षणं किम् ?–

एवं सन्निकर्षषट्कजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षं तत्करणमिन्द्रियम्, तस्मादिन्द्रियं प्रत्यक्षप्रमाणमिति सिद्धम्।

इति प्रत्यक्षपरिच्छेदः ।

इस प्रकार–संयोग, संयुक्त समवाय आदि छः सन्निकर्षों से जो ज्ञान होता है वही 'प्रत्यक्ष' कहा जाता है। इस तरह का जो ज्ञान होता है उसका कारण नेत्र आदि इन्द्रियां है, इसलिये इन्द्रियां ही प्रत्यक्ष प्रमाण है। इति प्रत्यक्षपरिच्छेदः ।

अथाऽनुमानखण्डम्

अनुमानस्य किं लक्षणम् ?–

अनुमितिकरणमनुमानम् ।

अनुमतिका करण 'अनुमान कहलाता है।

अनुमितिः का ?–

परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः ।

परामर्शस्वरूप ज्ञान से जन्य (उत्पन्न) जो ज्ञान होता है वह 'अनुमिति' कहलाती है।

परामर्शस्य किं स्वरूपम् ?–

व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः । यथा-'वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत' इति ज्ञानं परामर्शः । तज्जन्यं पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमनुमितिः ।

वह्नि की जो व्याप्ति (सम्बन्ध), उससे विशिष्ट जो धूम, उसका जो पर्वत में विशिष्टज्ञान अर्थात् 'व्याप्तिविशिष्टहेतु पर्वत में है' ऐसा जो ज्ञान उसी का नाम परामर्श है। उस 'परामर्श' का आकार 'वह्निव्याप्यधूनवानयं पर्वतः' (वह्निव्याप्तिविशिष्ट धूआं वाला वह पर्वत है) यह है। और इस परामर्श से उत्पन्न 'पर्वत अग्निमान् है' यह ज्ञान अनुमिति है।

व्याप्तिः का ?–

यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति साहचर्यनियमो व्याप्तिः ।

नियम से (तीनों कालों में) परस्पर दोनों का एक साथ में रहने को व्याप्ति कहते है। उस व्याप्ति का आकार 'यत्र तत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः' (जिस २ स्थान में धूआँ है उस २ स्थान में निश्चय ही वह्नि है) यह है।

[व्याप्ति एक सम्बन्ध है, जो कि साध्य और हेतु का होता है। वह हेतु में रहता है और साध्य से आता है अर्थात् साध्यनिरूपित और हेतुनिष्ठ नियमेन (व्यापक) सामानाधिकरण्य, यही व्याप्ति पदार्थ है।]

पक्षधर्मतायाः किं लक्षणम् ?–

व्याप्यस्य पर्वतादिवृत्तित्वं पक्षधर्मता ।

व्याप्त (व्याप्तिविशिष्ट धूम आदि) का पर्वत आदि पक्ष में रहने को 'पक्षधर्मता' कहते हैं।

अनुमानं कतिविधम् ?–

अनुमानं द्विविधं-स्वार्थं परार्थं च ।

अनुमितिकरणरूप अनुमान दो तरह का है-स्वार्थ अनुमान और परार्थ अनुमान।

किं नाम स्वार्थानुमानम् ?–

तत्र स्वार्थं स्वानुमितिहेतुः, तथाहि-स्वयमेवे भूयोदर्शनेन यत्र तत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरिति महानसादौ व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपं गतस्तद्गते चाग्नौ सन्दिहानः पर्वते धूमं पश्यन् स्याप्ति स्मरति-'यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः' इति । तदनन्तरं वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानमुत्पद्यते, अयमेव लिङ्गपरामर्श इत्युच्यते । तस्मात्पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानमनुमितिरुत्पद्यते । तदेतत्स्वार्थानुमानम् ।

अनुमान करने वाले को स्वयं जिस अनुमान से अनुमिति हो वह 'स्वार्थ-अनुमान' कहलाता है। यथा-कोई मनुष्य बार-बार महानस (रसोई का घर) आदि में धूआँ और आग को एक साथ रहते देखकर 'जहाँ धूआँ रहता है वहाँ आग निश्चय रहती हैं' इस तरह से व्याप्ति का निश्चय कर बाद में पर्वत के समीप जाकर इस पर्वत में आग है या नहीं इस तरह का सन्देह करते हुए उस पर्वत में धूआं को देखकर 'जहाँ धूआं रहता है वहाँ आग निश्चय ही रहती है' इस व्याप्ति का स्मरण करता है। इसके बाद उसे 'वह्निव्याप्य धूमवाला यह पर्वत है' ऐसा ज्ञान पैदा होता है। यही ज्ञान 'लिङ्गपरामर्श' है। इस ज्ञान से उस मनुष्य को 'पर्वत में आग है' यह ज्ञान पैदा होता है। यही स्वार्थानुमिति कहलाती है। अपने अनुमिति का साधक होने से यह स्वार्थानुमान हुआ।

परार्थानुमानस्य किं स्वरूपम् ?—

यत्तु स्वयं धूमादग्निमनुमाय परं प्रति बोधयितुं पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते तत्परार्थानुमानम्। यथा पर्वतो वह्निमान्, धूमवत्त्वात्, यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसम्, तथा चायम् तस्मात्तथेति। अनेन प्रतिपादिताल्लिङ्गात्परोऽप्यग्निं प्रतिपद्यते।

स्वयं धूम हेतु से अग्नि का अनुमान करके दूसरे व्यक्ति को बोध कराने के लिए 'पर्वतो वह्निमान्, धूमात्' इत्यादि पञ्चावयव वाक्या का जो प्रयोग किया जाता है, वह 'परार्थानुमान' है। पांच वाक्य यथा-१ पर्वत में आग है। २ धूम के रहने से। ३ जहां जहां धूम रहता वहां वहां अग्नि निश्चय रहती है, जैसे-रसोई के घर में। ४ वैसे ही इस पर्वत में भी वह्निव्याप्य धूम दिखलाई पड़ता है। ५ इसलिए इस पर्वत में भी आग निश्चय रहती है। इस प्रकार पञ्चावयव वाक्य से कहे हुए लिङ्ग से दूसरे मनुष्य भी पर्वत में अग्नि का अनुमान कर लेते हैं।

पञ्चावयवाः के ?—

प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः। पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञा। धूमवत्त्वादिति हेतुः। यो यो धूमवान् स स वह्निमानित्युदाहरणम्। तथा चायमित्यु पनयः। तस्मात्तथेति निगमनम्।

अवयव पांच तरह के होते हैं - प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण, उपनय और निगमन। प्रतिज्ञा, जैसे-'पर्वतो वह्निमान्' (पर्वत में आग है)। हेतु जैसे-'धूमात्' (क्योंकि पर्वत में धूम है)। उदाहरण जैसे-'यो यो धूमवान् स स वह्निमान् यथा महानसम्' (जहां-जहां धूम है वहां-वहां आग रहती है-जैसे-पाठशाला में)। उपनय जैसे-'तथा चायम्' यह

(पर्वत) भी रसोई घर के समान वह्निव्याप्य धूम वाला है। निगमन जैसे-'तस्मात्तथा' (अतः यह भी बुद्धिमान् है)।

स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योः किं करणम् ?—

स्वार्थानुमितिपरार्थानुमित्योर्लिङ्गपरामर्श एव करणम्। तस्माल्लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्।

स्वार्थानुमिति और परार्थानुमिति इन दोनों का असाधारणकारणरूप करण लिङ्गपरामर्श ('वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतः' ऐसा ज्ञान) ही है। अतः लिङ्गपरामर्श ही अनुमान प्रमाण है।

लिङ्गं कतिविधं, किञ्चान्वयव्यतिरेकिलक्षणम् ?—

लिङ्गं त्रिविधम्-अन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकि चेति। अन्वयेन व्यतिरेकेण च व्याप्तिमदन्वयव्यतिरेकि। यथा-वह्नौ साध्ये धूमवत्त्वम्। यत्र धूमस्तत्राऽग्निर्यथा-महानसमित्यन्वयव्याप्तिः। यत्र वह्निर्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति यथा ह्रद इति व्यतिरेकव्याप्तिः।

'लिङ्ग' (हेतु) तीन प्रकार का है-अन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि और केवलव्यतिरेकि इस भेद से। 'अन्वयव्यतिरेकि' यह कहलाता है जिस लिङ्ग में अन्वय-व्याप्ति और व्यतिरेक-व्याप्ति ये दोनों व्याप्ति हों। जैसे वह्निके अनुमान में धूम रूप हेतु अन्वयव्यतिरेकि है। 'जहां धूम है वहां आग है' जैसे-रसोई के घर में; यह अन्वय व्याप्ति है। 'जहाँ आग नहीं है, वहां धूम भी नहीं है' जैसे-तालाब में यह 'व्यतिरेकव्याप्ति' (अभाव की व्याप्ति) है।

केवलान्वयिनः किं लक्षणम् ?—

अन्वयमात्रव्याप्तिकं केवलान्वयि। यथा-घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात्पटवत्। अत्र प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्यतिरेकव्याप्तिर्नास्ति सर्वस्यापि प्रमेयत्वादभिधेयत्वाच्च।

जिस लिङ्ग (हेतु) में केवल अन्वयव्याप्ति हो वह केवलान्वयि है। जैसे-'घटोऽभिधेयः, प्रमेयत्वात्, पटवत्' (घट अभिधेय है, क्योंकि इसमें प्रमेयत्व है)। यहां प्रमेयत्व हेतु केवलान्वयि है, यतः प्रमेयत्व और अभिधेयत्व सभी पदार्थों में है और उसका अभाव कहीं नहीं है अतः उसके अभाव की व्याप्ति नहीं हो सकती।

केवलव्यतिरेकिणः किं लक्षणम् ?—

व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकि। यथा पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वात्; यदितरेभ्यो न भिद्यते न तद्गन्धवत्, यथा-जलम्। न चेयं तथा।

तस्मान्न तथेति । अत्र यद्गन्धवत् तदितरभिन्नमित्यन्वयदृष्टान्तो नास्ति, पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वात् ।

जिसमें केवल व्यतिरेकव्याप्ति हो वह 'केवल व्यतिरेक' हेतु है। जैसे-पृथिवी, अन्य (जलादि) पदार्थों से भिन्न है, क्योंकि गन्ध रहने से। जो अन्य पदार्थों से भिन्न नहीं है उसमें गन्ध भी नहीं होती, जैसे-जल। पृथिवी इतर पदार्थों की तरह गन्ध रहित नहीं है। इसलिए पृथिवी इतर (जलादि) पदार्थों से भिन्न है। इस तरह भेदसाध्यक अनुमिति (जो पदार्थ गन्धवाला है वह इतर पदार्थों से अलग है) में अन्वय दृष्टान्त नहीं है, क्योंकि यहाँ तो पृथिवीमात्र को ही पक्ष बना लिया गया है। (इसलिए पृथिवीत्वहेतु केवलव्यतिरेकि हुआ) ।

पक्षस्य किं लक्षणम् ?–

सन्दिग्धसाध्यवान् पक्षः । यथा-धूमवत्त्वे हेतौ पर्वतः ।

जिसमें साध्यका सन्देह हो वह 'पक्ष' है। जैसे-धूम हेतु होने पर पर्वत।

['पर्वतो वह्निमान् धूमात्' यहां पर्वत में साध्य का सन्देह हुआ अतः 'पर्वत' पक्ष है। जिसका सन्देह हो वह साध्य कहलाता है, इसलिए 'वह्नि' साध्य है। जिससे साध्य का निश्चय किया जाय वह हेतु कहलाता है। इसलिए 'धूम' हेतु है। सर्वत्र साध्य-अनुमिति में साध्य के प्रति हेतुको व्याप्य और साध्य को व्यापक समझना चाहिए।]

सपक्षस्य किं लक्षणम् ?–

निश्चितसाध्यवान् सपक्षः । यथा-तत्रैव महानसम् ।

'सपक्ष' (दृष्टान्तस्थल) वह कहलाता है, जिसमें साध्यका निश्चय हो। यथा-तत्रैव ('पर्वतो बह्निमान् धूमात्' इसी स्थल में) महानसम् (पाकशाला) दृष्टान्त है। क्योंकि यहां वह्नि की सत्ता निश्चित है।

विपक्षस्य किं लक्षणम् ?–

निश्चितसाध्याऽभाववान् विपक्षः । यथा-तत्रैव महाह्रदः ।

'विपक्ष' वह कहलाता है-जिसमें साध्य के अभावका निश्चय हो। जैसे-'पर्वतो वह्निमान् धूमात्' इत्यादि। वह्निसाध्यक स्थल में-समुद्र, तालाब, झील आदि विपक्ष है। क्योंकि इन सबों में साध्य (वह्नि) नहीं रहता है।

हेत्वाभासाः कतिविधाः ?–

सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षाऽसिद्धबाधिताः पञ्च हेत्वाभासाः ।

['हेतु' का निरूपण करके अब 'हेत्वाभास' (दुष्ट हेतु) का निरूपण करते हैं-

यथार्थ में जो हेतु नहीं हो पर हेतु की तरह प्रतीत हो वह 'हेत्वाभास' कहलाता है।]
(वह) 'हेत्वाभास' पांच प्रकार का है-सव्यभिचार, विरुद्ध, सत्प्रतिपक्ष, असिद्ध और वाधित, इस भेद से।

सव्यभिचारस्य लक्षणं किं, कतिविधश्च सः ?—

सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः स त्रिविधः-साधारणाऽसाधारणाऽनुपसंहारि-भेदात्।

'सव्यभिचार'-जिसको अनैकान्तिक (व्यभिचारी) भी कहते है, वह तीन प्रकार का है-साधारण, असाधारण और अनुपसंहारी, इस भेद से।

साधारणस्य किं लक्षणम् ?—

तत्र साध्याभाववद्वृत्तिः साधारणोऽनैकान्तिकः। यथा-पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वादिति। (अत्र) प्रमेयत्वस्य वह्न्यभाववति ह्रदे विद्यमानत्वात्।

साधारण हेतु (साधारण व्यभिचारी हेत्वाभास) वह कहलाता है, जो साध्याभाव के अधिकरण में रहने वाला हो। जैसे-'पर्वतो वह्निमान् प्रमेयत्वात्' (अर्थात् पर्वत में आग है, क्योंकि इसमें प्रमेयत्व रहता है) इस स्थल में जो प्रमेयत्व हेतु है, वह साध्याभाव (वह्न्यभाव) के अधिकरण जलादिमें भी रहता है। क्योंकि सभी पदार्थों में प्रमाविषयत्व रूप प्रमेयत्व रहता है। (तस्मात् यह हेतु साधारण अनैकान्तिक (व्यभिचारी) है।

असाधारणस्य किं लक्षणम् ?—

सर्वसपक्षविपक्षव्यावृत्तः पक्षमात्रवृत्तिरसाधारणः। यथा-शब्दो नित्यः शब्दत्वादिति। शब्दत्वं हि सर्वेभ्यो नित्येभ्योऽनित्येभ्यश्च व्यावृत्तं शब्दमात्रवृत्ति।

'असाधारणहेतु' वह कहलाता है, जो हेतु सभी सपक्षों और विपक्षों में न हो किन्तु पक्ष मात्र में ही रहे। 'जैसे-'शब्दो (पक्ष) नित्यः (साध्य), शब्दत्वात्' (अर्थात् शब्द नित्य है, क्योंकि इसमें शब्दत्व रहने से) इस जगह में जो शब्दत्वरूप हेतु है, वह सभी नित्य आकाशादि और अनित्य घटादि पदार्थों में नहीं रहता, किन्तु शब्द में ही रहता है। (इसलिए यह हेतु असाधारणव्यभिचारी हेत्वाभास है।)

अनुपसंहारिणः किं लक्षणम् ?—

अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितोऽनुपसंहारी। यथा-सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादिति। अत्र सर्वस्यापि पक्षत्वाद् दृष्टान्तो नास्ति।

'अनुपसंहारी' हेतु वह कहलाता है, जो हेतु अन्वयव्याप्ति और व्यतिरेकव्याप्ति के दृष्टान्त से रहित हो । जैसे-'सर्वमनित्यं प्रमेयत्वात्' (अर्थात् सभी पदार्थ अनित्य है, क्योंकि सभी में प्रमेयत्व रहने से) इस स्थल में सभ पदार्थ पक्ष के अन्तर्भूत है, अतः कोई भी दृष्टान्तस्थल नहीं है । (तस्मात् वह प्रमेयत्वरूप हेतु अनुपसंहारी अनैकान्तिक हेत्वाभास है) ।

विरुद्धस्य किं लक्षणम् ?-

साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः । यथा-शब्दो नित्यः कृतकत्वादिति । (अत्र) कृतकत्वं हि नित्यत्वाभावेनाऽनित्यत्वेन व्याप्तम् ।

[तीनों प्रकारों के सव्यभिचारों (अनैकान्तिकों) का निरूपण करके अब विरुद्ध हेत्वाभासका निरूपण करते हैं] ।

'विरुद्ध हेत्वाभास' वह कहलाता है, जो हेतु साध्याभाव से व्याप्त हो, जैसे- 'शब्दो नित्यः, कृतकत्वात्, घटवद्' (अर्थात् शब्द नित्य है, क्योंकि उसमें घटके ऐसा कृतकत्व [कार्यत्व] रहने से) इस स्थल में कृतकत्वरूप हेतु नित्यत्वाभाव (अनित्यत्व) से व्याप्त है । तस्मात् वह कृतकत्वरूप हेतु विरुद्ध [साध्यविरोधी] हेतु कहाता है) ।

सत्प्रतिपक्षस्य किं लक्षण् ?-

यस्य साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं विद्यते स सत्प्रतिपक्षः । यथा-शब्दो नित्यः श्रावणत्वाच्छब्दत्ववत् । शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद्व्वत् ।

'सत्प्रतिपक्ष हेत्वाभास वह कहलाता है, जिस हेतु के साध्याभाव का साधक (सिद्ध करने वाला) दूसरा हेतु हो । जैसे - 'शब्दो नित्यः, श्रावणत्वात्, शब्दत्ववत्' (शब्द नित्य है क्योंकि उसमें श्रवणेन्द्रियग्राह्यत्व रहता है । जैसे-शब्दत्व जाति) इस स्थल में - 'शब्दोऽनित्यः, कार्यत्वात्, घटवत्' (शब्द अनित्य है, क्योंकि उसमें कार्यत्व रहता है, जैसे-घट) यहां कार्यस्वरूप हेतु साध्याभाव का साधक (अनुमापक) बनकर बैठा है । (तस्मात् श्रावणस्वरूप हेतु 'सत्प्रतिपक्ष-हेत्वाभास' कहलाता है । इसी तरह कार्यत्वरूप हेतुका नित्यस्वरूप-साध्याभावसाधक श्रावणत्वरूप दूसरा हेतु होकर बैठा है । (अतः कार्यत्वरूप हेतु भी 'सत्प्रतिपक्ष-हेत्वाभास' कहलाता है) ।

असिद्धः कतिविधः ?-

असिद्धस्त्रिविधः-आश्रयासिद्धः, स्वरूपासिद्धः, व्याप्यत्वासिद्धश्चेति ।

'असिद्ध' हेत्वाभास तीन प्रकार का है-आश्रयासिद्ध, स्वरूपासिद्ध और

व्याप्यत्वासिद्ध, इस भेद से ।

आश्रयासिद्धः कः ?–

आश्रयासिद्धो यथा-गगनारविन्दं सुरभि अरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत् । अत्र गगनारविन्दमाश्रयः स च नास्त्येव ।

[आश्रयासिद्ध वह कहलाता है, जिस हेतु का आश्रय (पक्ष) अप्रसिद्ध हो]

आश्रयासिद्ध का उदाहरण यथा-'गगनारविन्दं सुरभि, अरविन्दत्वात्, सरोजारविन्दवत्' (अर्थात् आकाश का कमल सुगन्धित है, क्योंकि इसमें भी तालाब के कमल के समान कमलत्व है) इस स्थल में आकाशकमलरूप आश्रय (पक्ष) ही अप्रसिद्ध है, क्योंकि आकाश में कमल उत्पन्न होता ही नहीं । (तस्मात् वह आश्रयासिद्ध हेत्वाभास का उदाहरण हुआ) ।

स्वरूपासिद्धस्य किं रूपम् ?–

स्वरूपासिद्धो यथा-शब्दो गुणश्चाक्षुषत्वात् । अत्र चाक्षुषत्वं शब्दे नास्ति शब्दस्य श्रावणत्वात् ।

['स्वरूपासिद्ध' हेतु वह कहलाता है जिस हेतु का अभाव पक्ष में हो]

'स्वरूपासिद्ध' का उदाहरण जैसे-'शब्दो गुणश्चाक्षुषत्वात्' । (शब्द गुण है, क्योंकि उसमें चाक्षुषत्व है) यहां पर शब्द में चाक्षुषत्व (आँखों से देखने योग्य धर्म) नहीं है, क्योंकि शब्द तो केवल कानों से ही सुना जाता है । (तस्मात् यहां शब्द रूप पक्ष में चाक्षुषत्व रूप हेतु असिद्ध है, अतः यह स्वरूपासिद्ध हेत्वाभास है) ।

व्याप्यत्वासिद्धः कः किञ्चोपाधिस्वरूपम् ?–

सोपाधिको हेतुर्व्याप्यत्वाऽसिद्धः । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाऽव्यापकत्वमुपाधित्वम् । साध्यसमानाधिकरणाऽत्यन्ताऽभावाऽप्रतियोगित्वम्-साध्यव्यापकत्वम् । साधनवन्निष्ठाऽत्यन्ताऽभावप्रतियोगित्वम्-साधनाऽव्यापकत्वम् । यथा-पर्वतो धूमवान् वह्निमत्त्वादित्यत्राऽऽर्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः । तथाहि-यत्र धूमस्तत्राऽऽर्द्रेन्धनसंयोग इति साध्यव्यापकत्वम् । यत्र वह्निस्तत्राऽऽर्द्रेन्धनसंयोगो नास्ति, अयोगोलके आर्द्रेन्धन संयोगाऽभावादिति साधनाऽव्यापकत्वम् । एवं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाऽव्यापक त्वादार्द्रेन्धनसंयोग उपाधिः । सोपाधिकत्वाद्वह्निमत्वं व्याप्यत्वाऽसिद्धम् ।

'व्याप्यत्वासिद्ध' हेतु वह कहलाता है, जो हेतु उपाधि से युक्त हो ।

[जैसे-'पर्वतो धूमवान्, वह्नेः' (अर्थात् पर्वत अग्नि युक्त होने से धूमवाला है) इस स्थलमें वह्निरूप हेतु आर्द्रेन्धन (गीली लकड़ी) संयोग रूप उपाधि से युक्त है ।]

'उपाधि' वह है, जो साध्य का 'व्यापक' होकर हेतु का 'अव्यापक' हो।

'साध्यव्यापक' वह कहलाता है, जो साध्य के अधिकरण में रहने वाले अत्यन्ताभाव का प्रतियोगी न हो।

जैसे-'पर्वतो धूमवान्, वह्नेः' इसी स्थल में साध्य का अधिकरण जो पर्वत है, उसमें रहने वाले अभाव जो घटाभाव-जलाभाव आदि है, उनके प्रतियोगी आर्द्रेन्धनसंयोग नहीं है। यतः 'यस्याभावः स प्रतियोगी' ऐसा सिद्धान्त है। तस्मात् आर्द्रेन्धनसंयोग साध्यव्यापक है।]

'साधनाव्यापक' वह कहलाता है जो हेतु के अधिकरण में रहने वाले अभाव का प्रतियोगी हो।

[जैसे-'धूमवान् वह्नेः' इस स्थल में हेतु का अधिकरण जो अयोगोलक (आग से लाल लोहे का गोला) है उसमें रहने वाले अभाव का प्रतियोगी आर्द्रेन्धनसंयोग भी है, क्योंकि अयोगोलक में आर्द्रेन्धनसंयोगाभाव स्वतः सिद्ध है। तस्मात् आर्द्रेन्धनसंयोग 'साधनाव्यापक' भी है।]

एवञ्च 'पर्वतो धूमवान्, वह्निमत्त्वात्' इस स्थल में आर्द्रेन्धनसंयोगरूप उपाधि हुई। क्योंकि जहां (पर्वतमें) धूम है, वहां आर्द्रेन्धनसंयोग है, इसलिये उनमें साध्यव्यापकता और जहां (अयोगोलकमें) आग है, वहां आर्द्रेन्धनसंयोग नहीं है इसलिये साधना व्यापकता भी सिद्ध है।

तस्मात् उक्त लक्षणमें साध्य व्यापक और साधना व्यापक होने से आर्द्रेन्धनसंयोग उपाधि है, ऐसा सिद्ध हुआ। एव च इस आर्द्रेन्धनसंयोगरूप) उपाधि से युक्त धूमसाध्यक वह्निहेतुक स्थल में-वह्निव्याप्यत्वासिद्ध है। तस्मात् उपाधियुक्तव्याप्यत्वासिद्ध हेत्वाभास का उदाहरण-'पर्वतो धूमवान्, वह्नेः' इस स्थल में 'वह्नि' को समझना चाहिये। इसी तरह 'क्रत्वन्तर्वर्तिनी हिंसा, अधर्मजनिका, हिंसात्वात्, क्रतुबाह्यहिंसावत्' (अर्थात् यज्ञ में होने वाली हिंसा अधर्मजनिका है, क्योंकि उसमें भी यज्ञातिरिक्त हिंसा की तरह हिंसात्व है) इस स्थल में निषिद्धत्व रूप उपाधि है।

वाधितस्य किं लक्षणम् ?–

यस्य साध्याभावः प्रमाणान्तरेण निश्चितः स बाधितः। यथा वह्निरनुष्णो द्रव्यत्वादिति। अत्राऽनुष्णत्वं साध्यं, तदभाव उष्णत्वं स्पर्शनप्रत्यक्षेण गृह्यत इति बाधितत्वम्।

'बाधित' रूप हेतु वह कहलाता है, जिस हेतु का साध्याभाव प्रमाणान्तर से पक्ष में सिद्ध हो। यथा-'वह्निः, अनुष्णः, द्रव्यत्वात्' (अर्थात् आग ठंडी है, क्योंकि उसमें

द्रव्यत्व रहने से) इस स्थल में जो अनुष्णत्व (ठंडापन है), उसका अभाव जो उष्णत्व (गरम) है, वह प्रत्यक्ष प्रमाण से आग में सिद्ध है। (तस्मात् इस स्थल में, द्रव्यत्वरूप हेतु बाधित हेत्वाभास का उदाहरण है। इत्यनुमानपरिच्छेदः।

अथोपमानखण्डम्

उपमानलक्षणं किम् ?–

उपमितिकरणम्–उपमानम्। संज्ञा संज्ञिसम्बन्धज्ञानमुपमितिः। तत्करणं सादृश्यज्ञानम्। (अतिदेशवाक्यार्थस्मरणम्–अवान्तरव्यापारः) तथाहि–कश्चिद् गवयशब्दवाच्य(पदार्थ)मजानन् कुतश्चिदारण्यकपुरुषात्–गोसदृशो गवय–इति श्रुत्वा वनं गतो वाक्यार्थं स्मरन् गोसदृशं पिण्डं पश्यति। तदनन्तरमसौ 'अयंगवयशब्दवाच्य' इत्युपमितिरुत्पद्यते।

अब 'उपमान' का निरूपण करते हैं–

'उपमितिकरणमुपमानम्' अर्थात् उपमिति का करण (असाधारण कारण) 'उपमान' है। एवम् 'संज्ञा-संज्ञी' अर्थात् पद और अर्थ इन दोनों का जो शक्तिरूप सम्बन्ध है, उसका ज्ञान उपमिति है और उस उपमिति का करण सादृश्यज्ञान है। (तस्मात् सादृश्य ज्ञान ही उपमान कहलाता है)। यथा–कोई ग्रामीण (देहाती) मनुष्य; जो कि 'गवय' शब्द का अर्थ जानता न था, किसी जङ्गली पुरुष के मुख से 'गोसदृशो गवयः' अर्थात् गवय गाय की तरह एक जङ्गली जानवर होता है। यह सुन कर किसी कार्यवश जङ्गल में गया और वहां जाकर उक्त 'गोसदृशो गवयः' इस वाक्यार्थ को स्मरण करते हुए गाय के समान किसी जन्तु को देखा तब 'यह (जन्तु) 'गवय' शब्द वाच्य है' यह उपमिति उसे होती है।

इत्युपमानपरिच्छेदः।

अथ शब्दखण्डम्

शब्दप्रमाणस्य किं स्वरूपम् ?–

आप्तवाक्यं शब्दः। आप्तस्तु यथार्थवक्ता। वाक्यं–पदसमूहः। यथागामानयेति शक्तं पदम्। अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरसङ्केतःशक्तिः।

[यथार्थ (सत्य) बोलने वाले मनुष्य व्याप्त है, और उन्हीं] आप्तपुरुषों का वाक्य शब्द नामक प्रमाण है। पदों के समूह (एकत्रित) को वाक्य कहते हैं। जैसे–'गामानय' (गाय को लाओ) इत्यादि वाक्य कहलाता है। जिसमें शक्ति हो वह पद कहलाता है

'इस पद से वह अर्थ समझना चाहिये' यह जो ईश्वर का संकेत (इच्छा) है उसी का नाम शक्ति है।

वाक्यार्थज्ञाने के हेतवः ?–

आकाङ्क्षा-योग्यता-सन्निधिश्च वाक्यार्थज्ञाने हेतुः।

पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्ताऽन्वयाऽननुभावकत्वमाकाङ्क्षा। अर्थाऽबाधो योग्यता। पदानामविलम्बेनोच्चारणं सन्निधिः। तथा च आकाङ्क्षादिरहितं वाक्यं-प्रमाणम्। यथा'गौरश्वः पुरुषो हस्ती'ति न प्रमाणम्आकाङ्क्षाविरहात्। 'वह्निना सिञ्चती' ति न प्रमाणम्-योग्यताविरहात्। प्रहरे प्रहरेऽसहोच्चारितानिगामान-येत्यादिपदानि न प्रमाणम्-सान्निध्याऽभावात्।

वाक्यार्थज्ञान (शाब्दबोध) में तीन प्रकार के हेतु है-आकांक्षा, योग्यता और सन्निधि।

जिस पद में 'पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्त' (किसी दूसरे पद के अभावप्रयुक्त) जो 'अन्वयाननुभावकत्व' अर्थात् शाब्दबोधाजनकता है, वही 'आकाङ्क्षा' है। [जैसे-'गामानय' इस वाक्यघटक जो 'गो' पद है उसका शाब्दबोध 'अम्' पद के बिना नहीं होता, क्योंकि 'गो आनय' इस वाक्य से अर्थ प्रतीत होता ही नहीं है। तस्मात् 'गामानय' इस वाक्य के अर्थज्ञान (शाब्दबोध) में गोपदोत्तर अम्पदस्वरूप आकाङ्क्षा हेतु है]।

'अर्थाबाध' (बाधाभाव) योग्यता है। [जैसे-'वह्निना सिञ्चति' (आग से सींचता है) यहां सिंचन करने की योग्यता आग में बाधित है, अतः इस वाक्य से शाब्दबोध नहीं होता, तस्मात् एक पदार्थ में दूसरे पदार्थ का सम्बन्ध रहना ही योग्यता है।

पदों का अविलम्ब (शीघ्रता से) उच्चारण करना ही 'सन्निधि' है।

एवञ्च-आकाङ्क्षा, योग्यता और सन्निधि से रहित जो वाक्य है, वह प्रमाण नहीं होता। जैसे-'गाय, घोड़ा, पुरुष, हाथी' वह वाक्य प्रमाण नहीं होता क्योंकि इस वाक्य में पूर्वोक्त आकांक्षा नहीं है, और 'आग से सींचो' यह वाक्य भी प्रमाण नहीं है, क्योंकि इसमें पूर्वोक्त योग्यता नहीं है, एवं एक २ पहर के बाद (पहिले-'गान्' तदुत्तर एक पहर के बाद - 'आनय' ऐसा) उच्चारण किये गये 'गाम आनय' इत्यादि पद भी प्रमाण नहीं है, क्योंकि इनमें सन्निधि नहीं है।

वाक्यं कतिविधम् ?–

वाक्यं द्विविधम्-वैदिकं लौकिकं च। वैदिकमीश्वरोक्तत्वात्सर्वमेव प्रमाणम्। लौकिकं त्वाप्तोक्तं प्रमाणम्। अन्यदप्रमाणम्।

वाक्य (अर्थबोधक पदसमूह) दो प्रकार का है-वैदिक और लौकिक। वैदिक (वेद, स्मृति, पुराण आदि से उक्त) वाक्य ईश्वर के वाक्य है, अतः वे सभी वैदिक वाक्य प्रमाण है। लौकिक (मनुष्य से उक्त) वाक्य तो वे ही प्रमाण है, जो यथार्थवक्ता से उच्चरित हों, उनसे अन्य (मिथ्यावादियों से उक्त) लौकिक वाक्य प्रमाण नहीं है।

शाब्दज्ञानं किम् ?–

वाक्यार्थज्ञानं शब्दज्ञानम्। तत्करणं तु शब्दः।

वाक्य के अर्थ को समझना ही शाब्दज्ञान है। उस शाब्दज्ञान (शाब्दबोध) का करण (असाधारण कारण) शब्द है। (तस्मात् शब्द ही शब्दप्रमाण है)

अथाऽवशिष्टगुणनिरूपणम्

अयथार्थानुभवस्य कति भेदाः ?–

अयथार्थानुभवस्त्रिविधः-संशय-विपर्यय-तर्क भेदात्।

संशय, विपर्यय और तर्क के भेद से 'अयथार्थ अनुभव' तीन प्रकार की है।

संशयस्य किं लक्षणम् ?–

एकस्मिन् धर्मिणि विरुद्धनानाधर्मवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं संशयः। यथा-स्थाणुर्वा पुरुषो वेति।

एक विशेष्य में परस्पर विरुद्ध नाना धर्म का जो सम्बन्ध है, उसका जो ज्ञान, वही 'संशय' है। यथा-किसी एक 'विशेष्य' स्थाणु (सूखा हुआ मुण्डा) वृक्ष को देखकर उसमें सन्देह होता है कि-यह 'स्थाणु' है अथवा 'पुरुष' है। यहां पर ही स्थाणुरूप विशेष्य में स्थाणुत्व और स्थाणुत्व का अभाव तथा पुरुषत्व और पुरुषत्व का अभाव रूप विरुद्ध धर्म का अवगाहन, ज्ञान में है, अतः यह संशय ज्ञान हुआ।

विपर्ययः कः ?–

मिथ्याज्ञानं विपर्ययः। यथा-शुक्तौ 'रजतम्' इति।

मिथ्याज्ञान 'विपर्यय' कहलाता है। यथा-सीपमें 'यह चांदी है' ऐसा ज्ञान।

तर्कस्य किं स्वरूपम् ?–

व्याप्याऽऽरोपेण व्यापकाऽऽरोपस्तर्क:। यथा-यदि वह्निर्न स्यात्तर्हि धूमोऽपि न स्यादिति।

व्याप्य के आरोप (मिथ्याज्ञान) से व्यापक का आरोप (मिथ्याज्ञान) करना 'तर्क'

कहलाता है। जैसे-'यदि आग न हो तो धूम भी न हो।' यहां पर वह्न्यभावरूप व्याप्य के आरोप (मिथ्याज्ञान) से धूमाभावरूप व्यापक का आरोप (मिथ्याज्ञान) होता है, अतः वह तर्क है।

स्मृतिः कतिविधा ?–

स्मृतिरपि द्विविधा-यथार्था, अयथार्था चेति । प्रमाजन्या यथार्था, अप्रमाजन्या अयथार्था ।

स्मृति भी दो प्रकार की होती है-यथार्थ और अयथार्थ। जो स्मृति यथार्थज्ञान से उत्पन्न हो वह यथार्थ और जो अयथार्थज्ञान से हो वह अयथार्थ स्मृति कहलाती है।

सुखस्य किं लक्षणम् ?–

सर्वेषामनुकूल (तया) वेदनीयं सुखम् ।

'सुख' वह है जो 'सर्वेषाम्' अर्थात् ईष्ट, मित्र, शत्रु आदि सभी का प्रियजनक हो।

दुःखस्य किं लक्षणम् ?–

प्रतिकूल (तया) वेदनीयं दुःखम् ।

'दुःख' वह है-जो सभी इष्ट, मित्र आदि का अप्रियजनक हो।

इच्छाद्वेषप्रयत्नानां कानि लक्षणानि ?–

इच्छा कामः । क्रोधो द्वेषः । कृतिः प्रयत्नः ।

कामना का नाम इच्छा है। क्रोध का नाम द्वेष है। कृतिका नाम यत्न (उद्योग) है।

धर्मस्य अधर्मस्य च किं लक्षणम् ?–

विहितकर्मजन्यो धर्मः । निषिद्धकर्मजन्यस्त्वधर्मः ।

वेदादि धर्मग्रन्थोक्त विधि से विहित जो कर्म हैं उनसे उत्पन्न अदृष्टको 'धर्म' कहते हैं, और वेदादिप्रतिपदोक्त निषिद्धकर्म से उत्पन्न अदृष्ट को 'अधर्म' कहते हैं।

आत्ममात्रविशेषगुणाः के ?–

बुद्ध्यादयोऽष्टावात्ममात्रविशेषगुणाः । बुद्धीच्छाप्रयत्ना नित्या अनित्याश्च । नित्या-ईश्वरस्य, अनित्या-जीवस्य ।

आत्मा के विशेष गुण आठ है-बुद्धि, सुख, दुःख, इच्छा, द्वेष, प्रयत्न, धर्म

और अधर्म। इनमें से बुद्धि, इच्छा, और प्रयत्न ये तीनों दो-दो प्रकार के हैं-नित्य और अनित्य। ईश्वर की बुद्धि, इच्छा, तथा प्रयत्न नित्य है, और जीव की बुद्धि, इच्छा तथा प्रयत्न अनित्य हैं।

संस्कारः कतिविधः, तद्भेदाश्च किं स्वरूपाः ?–

संस्कारस्त्रिविधः-वेगो-भावना-स्थितिस्थापकश्चेति । वेगः पृथिव्यादिचतुष्टयमनो (मात्र) वृत्तिः । अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावना, आत्ममात्रवृत्तिः । अन्यथाकृतस्य पुनस्तदवस्थाऽऽपादकः स्थितिस्थापकः कटादिपृथिवीवृत्तिः ।

संस्कार तीन प्रकार के है-वेग, भावना और स्थितितस्थापक। इनमें 'वेग' रूप संस्कार पृथिवी, जल, तेज, वायु और मन इन पाँचों में है। द्वितीय-'भावना' रूप संस्कार वह है-जो अनुभव से उत्पन्न और स्मरण का कारण हो। यह भावना केवल आत्मा में ही रहती है। तृतीय-'स्थितिस्थापक' रूप संस्कार वह है, जिस संस्कार से दूसरी अवस्था में गयी हुई वस्तु पुनः अपनी अवस्था में आ जाय। यह संस्कार चटाई आदि पार्थिव पदार्थों में रहता है।

[जैसे-चटाई को लपेट देने से काम में नहीं आती और विस्तृत कर देने से अपनी अवस्था में आकर वही चटाई काम में आ जाती है।]

इत्यवशिष्टगुणनिरूपणम्।

अथ कर्मलक्षणप्रकरणम् ।

कर्मणः किं लक्षणम् ?–

चलनात्मकं कर्म । ऊर्ध्वदेशसंयोगहेतुरुत्क्षेपणम् । अधोदेशसंयोग-हेतुरपक्षेपणम् । शरीरस्य सन्निकृष्टसंयोगहेतुराकुञ्चनम् । विप्रकृष्टसंयोगहेतुः प्रसारणम्। अन्यत्सर्वं गमनम्।

चलने-फिरने आदि क्रिया का नाम 'कर्म' है ऊर्ध्वदेश (ऊपर भाग) में संयोग होने का कारण 'उत्क्षेपण' (ऊपर फेंकना) है, और 'अधोदेश' (नीचे भाग) में संयोग होने का कारण 'अपक्षेपण' (नीचे फेंकना) है। एवम् शरीर के समीप संयोग का कारण 'आकुञ्चन' (समेटना) है, तथा शरीर से दूर संयोग का कारण प्रसारण (फैलाना) है, इनसे भिन्न सभी कर्म गमन (जाना) कहलाता है।

इति कर्मनिरूपणम्।

अथ सामान्यलक्षणप्रकरणम् ।

सामान्यस्य किं लक्षणम् ?–

नित्यमेकमनेकाऽनुगतं सामान्यम् । द्रव्यगुणकर्मवृत्ति । तद् द्विविधं पराऽपरभेदात् । परं सत्ता, अपरं द्रव्यत्वादि ।

'सामान्य' वह है–जो नित्य और एक होता हुआ नाना पदार्थों में रहे । वह सामान्य (जाति) द्रव्य गुण और कर्म में रहता है ।

सबसे अधिक देश में व्यापक होकर रहने वाली जाति सत्ता है । द्रव्यत्व आदि जाति सत्ता में कम देश में रहती है इसलिए व्याप्य है ।

इति सामान्यनिरूपणम् ।

अथ विशेषलक्षणप्रकरणम् ।

विशेषाणां किं लक्षणम् ?–

नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः ।

'विशेष' वह है जो नित्य द्रव्यों में रहते हुए दूसरों को व्यावृत्त करे ।

इति विशेषनिरूपणम् ।

अथ समवायलक्षणप्रकरणम् ।

समयवायस्य किं लक्षणम् ?–

नित्यसम्बन्धः समवायः । अयुतसिद्धवृत्तिः । ययोर्द्वयोर्मध्ये एकमविनश्यदपराऽऽश्रितमेवाऽवतिष्ठते तावयुतसिद्धौ । यथा अवयवाऽवयविनौ, गुण गुणिनौ, क्रिया क्रियावन्तौ, जाति व्यक्ती, विशेष नित्यद्रव्ये चेति ।

नित्य सम्बन्धका नाम 'समवाय' है । यह समवायसम्बन्ध अयुतसिद्धपदार्थो में रहता है । जिन दो में एक पदार्थ, जब तक वह नष्ट न हो जाय तब तक परस्पर एक दूसरे के बिना न रह सके वे ही दोनों अयुतसिद्ध है । जैसे–अवयव और अवयवी, गुण और द्रव्य, क्रिया और द्रव्य जाति और व्यक्ति, नित्य द्रव्य और विशेष ।

इति समवाय निरूपणम् ।

अथाऽभावलक्षणप्रकरणम्

प्रागभावस्य किं लक्षणम् ?–

अनादिः सान्तः प्रागभावः । उत्पत्तेः पूर्वं कार्यस्य ।

'प्रागभाव' वह कहलाता है, जिस अभाव की उत्पत्ति नहीं होती हो पर अन्त (नाश) होता हो, जैसे-घटादि कार्यों की उत्पत्ति के पहिले जो उनका अभाव है वह 'प्रागभाव' है, क्योंकि इसकी उत्पत्ति नहीं होती, किन्तु घटादिकार्योत्पत्ति के बाद उसका नाश हो जाता है।

प्रध्वंसाभावस्य किं लक्षणम् ?–

सादिरनन्तः प्रध्वंसः उत्पत्यनन्तरं कार्यस्य ।

'प्रध्वंसाभाव' वह कहलाता है जिस अभाव का आदि (उत्पत्ति) हो लेकिन अन्त (ध्वंस) नहीं होता हो। जैसे-घटादि कार्यो की उत्पत्ति के पश्चात् जो अभाव है वह 'प्रध्वस भाव' है, क्योंकि घटादि कार्योत्पत्ति के बाद घटाभाव उत्पन्न होता है, किन्तु इसका अन्त नहीं होता।

अत्यन्ताभावस्य किं लक्षणम् ?–

त्रैकालिकसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽत्यन्ताभावः । यथा-'भूतले घटो नास्ती'ति ।

'अत्यन्ताभाव' वह कहलाता है, जिस अभाव को प्रतियोगिता संसर्ग से अवच्छिन्न (युक्त) हो तथा जो भूत, भविष्य और वर्तमान इन तीनों कालों में रहता हो। जैसे-'भूतले घटो नास्ति' (पृथिवी पर घड़ा नहीं है) इस तरह का अभाव।

अन्योन्याभावस्य किं लक्षणम् ?–

तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽन्योन्याभावः । यथा-'घटः पटो ने'ति ।

'अन्योन्याभाव' वह कहलाता है जिसकी प्रतियोगिता तादात्म्यसम्बन्ध से अवच्छिन्न (युक्त) हो। जैसे-'घटो न पटः' (घड़ा कपड़ा नहीं है) इस तरह का अभाव।

इस्यभाव निरूपणम् ।

अथ पदार्थानुपसंहरति ।

सर्वेषां पदार्थानां यथायथमुक्तेष्वन्तर्भावात्सप्तैव पदार्था इति सिद्धम् ।

न्यायदर्शनशास्त्र में १६ पदार्थ है, उन सभी पदार्थों का अन्तर्भाव पूर्वोक्त द्रव्य आदि सात ही पदार्थों में हो जाता है, अतः सात ही पदार्थ सिद्ध है।

१६ पदार्थ ये है - १. प्रमाण, २. प्रमेय, ३. संशय, ४. प्रयोजन, ५. द्रष्टान्त, ६.

सिद्धान्त, ७. अवयव, ८. तर्क, ९. निर्णय, १०. वाद, ११. अल्प, १२. वितण्डा, १३. हेत्वाभास, १४..छल, १५. जाति और १६. निग्रहस्थान।

काणादन्यायमतयोर्बालव्युत्पत्तिसिद्धये ।
अन्नभ्भट्टेन 'विदुषा रचितस्तर्कसंग्रहः ॥

इति श्रीमहोपाध्यायान्नम्भट्टविरचितस्तर्कसंग्रहः समाप्तः ।

कणाद (वैशेषिक) और न्याय (गौतम) के मतों में बालकों को सुख से प्रवेश होने के लिए विद्वान् अन्नंभट्ट ने इस तर्कसंग्रह नामक ग्रन्थको बनाया।

॥ શ્રીહરિ: ॥

(૬) પંચાગ સંબંધી ઉપયોગી માહિતી

પંચાંગના પાંચ અંગો હોય છે. (૧) તિથિ (૨) વાર (૩) નક્ષત્ર (૪) યોગ અને (૫) કરણ.

તિથિ : સૂર્ય ચંદ્રનો ભોગ સરખો થાય ત્યારે અમાવાસ્યાનો અંત થાય છે. સૂર્ય કરતાં ચંદ્રની ગતિ વિશેષ ઝડપી હોવાથી સૂર્યની આગળ ચંદ્ર જાય છે આમ બંને વચ્ચે બાર અંશ અંતર પડવાને જે કાળ છે તેને તિથિ કહેવામાં આવે છે. (૩૬૦ ભાગ્યા ૧૨ = ૩૦) તિથિ થાય છે. ૧૨ અંશના અંતરે પ્રતિપદા, ૨૪ અંશના અંતરે બીજ પુરી થાય છે. ૧૮૦ અંશના અંતરે પૂનમ પૂરી થાય છે. તિથિ પંદર હોય છે. કૃષ્ણપક્ષમાં પુનમના બદલે અમાસ આવે છે.

૧૫ તિથિનો એક પક્ષ ગણાય છે. પણ તે કેટલીક વાર ૧૪-૧૫ કિવ ૧૬ સાવન દિવસનો બને છે. પણ કોઈ કોઈ વખતે ૧૩ દિવસનો પણ હોય છે. અને તેને વિશ્વવસ્ત્ર પક્ષ કહેવામાં આવે છે.

તિથિનાં નામ : પ્રતિપદા, દ્વિતિયા, તૃતીયા, ચતુર્થી, પંચમી, ષષ્ઠી, સપ્તમી, અષ્ટમી, નવમી, દશમી, એકાદશી, દ્વાદશી, ત્રયોદશી, ચર્તુદશી, પૂર્ણિમા, અમાવસ્યા.

વાર : એક સૂર્યોદયથી બીજા સૂર્યોદયં સુધી વાર ગણાય છે. વાર સાત છે. વાર મધ્ય રાત્રિએ બદલાતો નથી તે ખાસ ધ્યાન રાખવું.

વારના નામ : રવિવાર-સૂર્ય વાસરે, સોમવાર-ચંદ્ર વાસરે, મંગળવાર-ભૌમ વાસરે, બુધવાર-સૌમ્ય વાસરે, ગુરૂવાર-બૃહસ્પતિ વાસરે, શુક્રવાર-ભૃગુ વાસરે, શનિવાર-મન્દ વાસરે.

નક્ષત્ર : નક્ષત્ર મંડળના ૨૭ ભાગ કરી તે પ્રત્યેક ભાગ અને તે ભાગને ભોગવવામાં ચંદ્રને જે કાળ લાગે છે તેને નક્ષત્ર કહે છે. નક્ષત્રો ૨૭

છે. (૧) અશ્વિની (૨) ભરણી (૩) કૃતિકા (૪) રોહિણી (૫) મૃગશીર્ષ (૬) આર્દ્રા (૭) પુનર્વસુ (૮) પુષ્ય (૯) આશ્લેષા (૧૦) મઘા (૧૧) પૂર્વાફાલ્ગુની (૧૨) ઉત્તરફાલ્ગુની (૧૩) હસ્ત (૧૪) ચિત્રા (૧૫) સ્વાતિ (૧૬) વિશાખા (૧૭) અનુરાધા (૧૮) જયેષ્ઠા (૧૯) મૂળ (૨૦) પૂર્વાષાઢા (૨૧) ઉત્તરાષાઢા (૨૨) ઘનિષ્ઠા (૨૩) શતભિષા (શતતારા) (૨૪) પૂર્વાભાદ્રપદા (૨૫) ઉત્તરાભાદ્રપદા (૨૬) રેવતી (૨૭) શ્રવણ (૨૮)માં અભિજીત નક્ષત્ર તરીકે ઉત્તરષાઢા નક્ષત્રનાં ચોથા ચરણને શ્રવણ નક્ષત્રનાં પહેલાં પંદરમાં ભાગને ગણવું તેમ રૂઢિ છે.

નક્ષત્રોના સ્વામી : અશ્વિની-અશ્વિનીકુમાર, ભરણી-યમ, કૃતિકા-અગ્નિ, રોહિણી-બ્રહ્મા, મૃગશીર્ષ-સોમ, આર્દ્રા-શિવ, પુનર્વસુ-આદિતિ, પુષ્ય-બૃહસ્પતિ, આશ્લેષા-સર્પ, મઘા-પિતૃ, પૂર્વા ફાલ્ગુની-ભગ, ઉત્તરફાલ્ગુની-અમા, હસ્ત-સૂર્ય, સ્વાતિ-વાયુ, વિશાખા-ઈંદ્રાગ્નિ, અનુરાધા-મિત્ર, જયેષ્ઠા-ઈન્દ્ર, મૂળ-નિૠતિ, પૂર્વાષાઢા-જળ, ઉત્તરાષાઢા-વિશ્વેદેવ, અભિજિત-બ્રહ્મા, શ્રવણ-વિષ્ણુ, ઘનિષ્ઠા-વરૂણ, પૂર્વાભાદ્રપદા-અજૈકપદ, ઉત્તરાભાદ્રપદા-અર્હિબુધ્ન, રેવતી-પુષ્યદેવ.

દરેક નક્ષત્રના ચાર ભાગ ચરણ ગણાય છે. એટલે ૨૭ નક્ષત્રોના ૧૦૮ (૨૭X૪=૧૦૮) ભાગ નક્ષત્રચક્રના ગણાય છે.

યોગ : સાયન ચંદ્રસૂર્યના ભોગનો સરવાળો કરી તે સરવાળો મધ્યમ માનથી ૮૦૦ કલા અને સ્પષ્ટ માનથી જેટલો આવે એટલો વધવાને જે કાળ લાગે છે તેને યોગ કહે છે. યોગ સત્તાવિશ છે.

(૧) વિષ્કુંભ (૨) પ્રીતિ (૩) આયુષ્યમાન (૪) સૌભાગ્ય (૫) શોભન (૬) અતિગંડ (૭) સુકર્મા (૮) ધૃતિ (૯) શૂળ (૧૦) ગંડ (૧૧) વૃદ્ધિ (૧૨) ધ્રુવ (૧૩) વ્યાઘાત (૧૪) વ્યતિપાત (૧૫) હર્ષણ (૧૬) વજ્ર (૧૭) સિદ્ધિ (૧૮) વરિયાન (૧૯) પરીધ (૨૦) શિવ (૨૧) સિદ્ધ (૨૨) સાધ્ય (૨૩) શુભ (૨૪) શુક્લ (૨૫) બ્રહ્મ (૨૬) ઐંદ્ર (૨૭) વૈધૃતિ.

૧૪મો વ્યતિપાત અને ૨૭મો વૈધૃતિ યોગ સમસ્ત શુભ કર્મમાં ત્યાગવા. પરિઘ યોગનો પૂર્વાર્ધ, વિષ્કુંભ અને વજ્ર પહેલાંની ૩ ઘડી વ્યાઘાતની પહેલી ૯ ઘડી, શૂળની પહેલી ૫ ઘડી, ગંડની ૩ તથા અતિગંડની પહેલી ૬ ઘડીએ શુભ કામમાં ત્યાગવી.

કરણ : ચંદ્ર સૂર્ય વચ્ચે ૬ અંશ અંતર પડવાને જે કાળ લાગે તે કરણ અર્થાત્ એક ચંદ્ર માસમાં ૬૦ કરણો આવે છે. તિથિના અર્ધને કરણ કહે છે. કરણ ૧૧ છે. (૧) બવ (૨) બાલવ (૩) કૌલવ (૪) તૈતિલ (૫) ગર (૬) વણિજ (૭) વિષ્ટિ (૮) શકુનિ (૯) ચતુષ્પાદ (૧૦) નાગ (૧૧) કિંસ્તુઘ્ન.

કરણ દેવતા : બવ-ઈન્દ્ર, બાલવ-બ્રહ્મા, કૌલવ-મિત્ર, તૈતિલ-સૂર્ય, ગર-ભૂમિ, વણિજ-લક્ષ્મી, વિષ્ટિ-યામ, શકુનિ-કલિ, ચતુષ્પાદ-વૃષભ, નાગ-સર્પ, કિંસ્તુઘ્ન-વાયુ.

રાશિનામાક્ષરો : બાળકના જન્મ સમયે ચંદ્ર જે રાશિમાં હોય છે તે રાશિ ઉપરથી નામ પાડવામાં આવે છે. રાશિ બાર છે. મેષ-અ.લ.ઈ., વૃષભ-બ.વ.ઉ., મિથુન-ક.છ.ઘ.ક્ષ., કર્ક-ડ.હ., સિંહ-મ.ટ., કન્યા-પ.ઠ.ણ., તુલા-ર.ત., વૃશ્ચિક-ન.ય., ધન-ભ.ધ.ફ.ઢ., મકર-ખ.જ.જ્ઞ., કુંભ-ગ.સ.શ.ષ., મીન-દ.ચ.ઝ.થ.

જન્મદિવસથી ૧૨મા દિવસે બ્રાહ્મણના બાળકનું, ૧૩ દિવસે ક્ષત્રિયોનું, ૧૬ અને ૨૦મા દિવસે વૈશ્યોનું તથા ૩૨મા દિવસે શુદ્રના બાળકનું નામ પાડવામાં આવે છે.

આપણું આખું આકાશ ૩૬૦ અંશમાં વહેંચાયેલું છે. કુલ બાર રાશિઓ છે. દરેક રાશિ ૩૦ અંશની છે. ક્રાંતિવૃત્તના-સૂર્યમાર્ગના આરંભથી અંત સુધી ૧૨ રાશિઓ વહેંચાયેલી છે. દરેકને અલગ અલગ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

(૧) મેષ-વૃષભ-કર્ક-ધન-મકર પુષ્ઠોદય રાશિઓ રાત્રિબલી છે.

(૨) સિંહ-કન્યા-તુલા-વૃશ્ચિક-કુંભ રાશિઓ શીર્ષોદય દિવાબલી છે. મીન ઉભયોદય દિવારાત્રી બલી છે. એકી રાશિએ પુરુષ સંજ્ઞક ક્રૂર અને બેકી રાશિઓ સ્ત્રીસંજ્ઞક સૌમ્ય છે.

રાશિઓની દિશા અને સ્થાનબળ : (૧) મેષ-સિંહ અને ધન પૂર્વ દિશાનીત છે. (૨) વૃષભ-કન્યા અને મકર દક્ષિણ દિશાનીત છે. (૩) મિથુન-તુલા-કુંભ પશ્ચિમ દિશાનીત છે. (૪) કર્ક-વૃશ્ચિક અને મીન ઉત્તર દિશાનીત છે.

રાશિ અને સ્વામીઓ : મેષ-મંગળ, વૃષભ-શુક્ર, મિથુન-બુધ, કર્ક-ચંદ્ર, સિંહ-સૂર્ય, કન્યા-બુધ, તુલા-શુક્ર, વૃશ્ચિક-મંગળ, ધન-ગુરૂ, મકર-શનિ, કુંભ-શનિ, મીન-ગુરૂ.

નક્ષત્ર-યોગ-તિથિ-શાંતિ : બાળકના જન્મ સમયે અનિષ્ટ નક્ષત્રયોગ કે તિથિ હોય તો તેની શાંતિ કરવામાં આવે છે.

ચંદ્રને રહેવાની દિશાબળ : (૧) પૂર્વ દિશામાં મેષ, સિંહ, ધનનો ચંદ્ર રહે છે. (૨) દક્ષિણ દિશામાં વૃષભ, કન્યા, મકરનો ચંદ્ર રહે છે. (૩) પશ્ચિમ દિશામાં મિથુન, તુલા, કુંભનો ચંદ્ર રહે છે. (૪) ઉત્તર દિશામાં કર્ક, વૃશ્ચિક, મીનનો ચંદ્ર રહે છે.

જે દિશામાં પ્રયાણ કરવું છે તે દિશામાં ચંદ્ર હોય તેને સન્મુખ ચંદ્ર કહે છે. સન્મુખ ચંદ્ર ઈષ્ટ લાભ આપે છે.

જમણી બાજુએ રહેલો ચંદ્ર દ્રવ્ય સંપત્તિ આપે છે. પાછળ રહેલો તથા ડાબી બાજુએ રહેલો ચંદ્ર અશુભ કરે છે.

સન્મુખ ચંદ્ર વગેરે હોતાં કરણ નક્ષત્ર, વાર, સંક્રાંતિ, તિથિ, કુલિક, યામાર્ધ, રવિ, મંગળ, શનિ, રાહુ અને કેતુ વગેરેથી ઉત્પન્ન થતાં સઘળા દોષો નાશ પામે છે.

બારમો ચંદ્ર માંગલિક ઉત્સવ, રાજ્યાભિષેક, જન્મબળ, જનોઈ, વિવાહ, પ્રયાણમાં શુભ, શુક્લ પક્ષમાં ૨-૫-૯ માં ચંદ્રનો દોષ નથી.

કૃષ્ણપક્ષમાં તારાબળ જોવાનું હોવાથી ૪-૮ ચંદ્રનો દોષ નથી.

સન્મુખ કાળ : (૧) રવિવારે દિવસે ઉત્તરમાં કાળ દક્ષિણમાં પાશ, રાત્રે દક્ષિણમાં પાશ, ઉત્તરમાં કાળ. (૨) સોમવારે દિવસે વાયવ્યમાં પાશ અગ્નિકોણમાં રાત્રે, વાયવ્યમાં પાશ અને અગ્નિમાં કાળ. (૩) મંગળવારે દિવસે પશ્ચિમમાં કાળ, પૂર્વમાં પાશ, રાત્રે પશ્ચિમમાં પાશ, પૂર્વમાં કાળ. (૪) બુધવારે દિવસે નૈઋત્યમાં કાળ, ઈશાનમાં પાશ, રાત્રે નૈઋત્યમાં પાશ, ઉત્તરમાં કાળ. (૫) ગુરૂવારે દિવસે દક્ષિણમાં કાળ, ઉત્તરમાં પાશ, રાત્રે દક્ષિણમાં પાશ, ઉત્તરમાં કાળ. (૬) શુક્રવારે દિવસે અગ્નિમાં કાળ, વાયવ્યમાં પાશ, રાત્રે અગ્નિમાં પાશ, વાયવ્યમાં કાળ. (૭) શનિવારે દિવસે પૂર્વમાં કાળ, પશ્ચિમમાં પાશ, રાત્રે પૂર્વમાં પાશ, પશ્ચિમમાં કાળ.

નોંધ : આ કાળપાશ યોગો જે દિશામાં અગર ખૂણામાં જે વાર આવે તે દિશામાં અગર ખૂણો તે વારે યુદ્ધ અને યાત્રામાં ત્યાગવા.

શુભ દિવસો :

શુભ તિથિ : શુક્લ પક્ષની બીજ-ત્રીજ-પાંચમ-સાતમ-દશમ-અગિયારસ-તેરસ-પૂનમ. કૃષ્ણપક્ષની એકમ, બીજ, ત્રીજ, પાંચમ, સાતમ, દશમ, અગિયારસ.

શુભ વાર : સોમ - બુધ - ગુરૂ - શુક્ર.

શુભ નક્ષત્રો : અશ્વિની, રોહિણી, મૃગશીર્ષ, પુનર્વસુ, પુષ્પ, હસ્ત, સ્વાતિ, અનુરાધા, શ્રવણ, ઘનિષ્ઠા, શતતારા, ઉત્તરાષાઢા, ઉત્તરાફાલ્ગુની, ઉત્તરાભાદ્રપદા, રેવતી નક્ષત્રો શુભકર્મ કરવા યોગ્ય છે. પુષ્પ નક્ષત્રમાં લગ્નવિવાહ કરવા નહીં.

નોંધ : કૃષ્ણપક્ષની તેરસ, ચૌદસ, અમાસ અને શુક્લ પક્ષની પ્રતિપદા, ક્ષય અને વૃદ્ધતિથિ, વ્યતિપાત, વૈધૃતિ, મહાવ્યતિપાત, મહાવૈધૃતિ, યોગમાં તથા વિષ્ટિ, કરણમાં, પાપગ્રહની હોરાંનો સમય માતાપિતાનો મૃત્યુદિન હોય, અધિક અને ક્ષય માસ હોય, ધનારક તથા

મીનારક હોય ગુરૂ તથા શુક્ર અસ્તનો હોય. ગુરૂ સિંહ રાશિમાં હોય, જાતકનો જન્મનક્ષત્રવાર કે યોગ વિગેરેમાં આવા દિવસોમાં ક્યારેય શુભ કર્મ કરવું નહીં.

કુંડળીના સ્થાન : કુંડળીમાં ૧૨ સ્થાન (ભાવ) આવેલા છે. જે નીચે મુજબ છે.

પહેલું સ્થાન	-	શરીર, તન	બીજું સ્થાન	-	ધન
ત્રીજું સ્થાન	-	સૌંદર્ય	ચોથું સ્થાન	-	માતા
પાંચમું સ્થાન	-	પુત્ર (સંતાન)	છઠ્ઠું સ્થાન	-	રોગ, શત્રુ
સાતમું સ્થાન	-	પત્ની	આઠમું સ્થાન	-	આયુષ્ય
નવમું સ્થાન	-	ભાગ્યોદય	દસમું સ્થાન	-	પિતા, કર્મ
અગિયારમું સ્થાન	-	આવક, લાભ	બારમું સ્થાન	-	જાવક, વ્યય

કયા સ્થાનમાં શું શું કુંડળીમાં જોવું જોઈએ તે પાછળ કુંડળી પ્રમાણે સમજવું. ઉપરની કુંડળી પ્રમાણે દરેક વ્યક્તિનું ગ્રહાનુસાર ફળાદેશ કરવું જોઈએ.

ગ્રહમૈત્રી : ચંદ્ર, બુધ, ગુરૂ, શુક્ર.

પાપગ્રહ : રવિ ક્રૂર ગ્રહ, મંગળ, રાહુ, કેતુ.

સર્વગ્રહો પોતાનાથી સાતમા સ્થાને દ્રષ્ટિ કરે છે. ઉપરાંત મંગળ ગુરૂ અને શનિને દિનેશ દૃષ્ટિ છે.

મંગળ : ચોથા - સાતમા - આઠમા સ્થાને દ્રષ્ટિ કરે છે.

ગુરૂ : પાંચમા - સાતમા - નવમા સ્થાને દ્રષ્ટિ કરે છે.

શનિ : ત્રીજા - સાતમા તથા દસમા સ્થાને દ્રષ્ટિ કરે છે.

	ગ્રહ	મિત્ર	સમ	શત્રુ
૧	સૂર્ય	ચંદ્ર-મંગળ-ગુરૂ	બુધ	શુક્ર-શનિ-રાહુ
૨	ચંદ્ર	રવિ-બુધ	મંગળ-ગુરૂ-શુક્ર-શનિ	રાહુ

૩	મંગળ	રવિ-ચંદ્ર-ગુરૂ	શુક્ર-શનિ	બુધ-રાહુ
૪	બુધ	રવિ-શુક્ર-રાહુ	મંગળ-ગુરૂ-શનિ	ચંદ્ર
૫	ગુરૂ	રવિ-ચંદ્ર-મંગળ	શનિ-રાહુ	બુધ-શુક્ર
૬	શુક્ર	બુધ-શનિ-રાહુ	મંગળ-ગુરૂ	રવિ-ચંદ્ર
૭	શનિ	બુધ-શુક્ર-રાહુ	ગુરૂ	રવિ-ચંદ્ર-મંગળ
૮	રાહુ	બુધ-શુક્ર-શનિ	ગુરૂ	રવિ-ચંદ્ર-મંગળ

યાત્રા માટેની ત્યાજ્ય ઘડી : પોતાની જન્મ રાશિથી ૩-૬/૧૦-૧૧ મા સ્થાનમાં રહેલા ગ્રહનાં વારે મુસાફરી કરવી.

તિથિ : શુક્લ પક્ષની એકમ-ચોથ-છઠ્ઠ-નોમ-બારસ-ચૌદસ-પૂનમ-અમાસનો યાત્રામાં ત્યાગ કરવો.

નક્ષત્રો : અશ્વિની-પુનર્વસુ-પુષ્ય-હસ્ત-અનુરાધા-શ્રવણ-ધનિષ્ઠા-રેવતી-જન્મ-નક્ષત્ર પણ યાત્રામાં લેવું નહિ. ભરણી-કૃતિકા-આર્દ્રા-આશ્લેષા-મઘા-ચિત્તા-સ્વાતિ-વિશાખા-પૂ.ભા. પણ યાત્રામાં લેવા નહીં.

વાર : સોમ, બુધ, ગુરૂ, શુક્રવાર યાત્રામાં શુભ ગણાય છે.

॥ શ્રીહરિઃ ॥

(૭) ષોડશ-સંસ્કાર

ષોડશ-સંસ્કાર-સ્વરૂપ :

ભારતીય-સંસ્કૃતિમાં સોળ સંસ્કારો છે. જન્મથી મરણ પર્યંત તે શુદ્ધિ કરી, શાંતિ આપે છે. પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થો, પ્રાકૃત કહેવાય છે. પ્રાકૃત-પદાર્થોને સુંદર, શુદ્ધ, ઉત્તમ, નિર્દોષ બનાવી, સાનુકૂલ જીવનચર્યા માટે ઉપયોગમાં લેવાની પધ્ધતિ મહર્ષિયોએ શોધી છે. આ પધ્ધતિ "સંસ્કાર" કહેવાય. તે "ભાવના" પણ કહેવાય છે. ખેતરમાં ઊગેલા ઘઉં પ્રાકૃત ગણાય. સીધે સીધા તે ખાવામાં અનુકૂલ ન થાય. તેને સાફ કરવા, દળાવવા, રોટલી બનાવવી,- તે બધા તેના સંસ્કાર કહેવાય. રોટલી સંસ્કૃતપદાર્થ કહેવાય. ઋષિયોએ આ દેહને અંદર-બહારથી શુદ્ધ, ઉત્તમ રીતે જીવનોપયોગી બનાવી, નિર્દોષ રીતે પ્રભુકાર્યોપયોગી બનાવવાના સંસ્કાર શાસ્ત્રમાં કહ્યા છે. ભગવાનની પ્રેરણાથી ઋષિયોએ તે પ્રકટ કર્યા છે. તે સોળ છે. સઘળા દેશોના, સઘળી જાતિઓના, માનવસમાજમાં જન્મથી મરણ પર્યંતના સંસ્કારો પોતપોતાની રીતે પરંપરાગત દેખાય છે. બધાનું વ્યવસ્થિત-મૂલ-સ્વરૂપ આર્યોના વૈદિક ૧૬ સંસ્કારો છે. આ સંસ્કારોથી માનવને અધિકાર કે યોગ્યતા મળે છે. દ્વિજ-બાલકને જન્મ પછી યોગ્ય સંસ્કારથી તેની દેવતા પ્રકટ થતાં, તે યોગ્ય વર્ણ ગણાય. સંસ્કાર અને આચારથી તે દેવતા હોય ત્યાં સુધી તે વર્ણ, અનુગ્રહ કે શાપથી આ દેવતાના આવિર્ભાવ કે તિરોભાવ પણ થાય ! તેમ વર્ણ બદલાય ! ભગવાને જ ગુણ-કર્મ-વિભાગથી ચાતુર્વર્ણ સર્જેલ છે ! યજ્ઞોપવિત-સંસ્કાર પછી બાલકને દ્વિજ કહેવાય, વૈદિકકર્મનો અધિકાર મળે. આ સંસ્કાર નૂતનજન્મ-રૂપ હોવાથી તે જેને મળે તે દ્વિજ કહેવાય ! આ સંસ્કારો દેહ, ઈન્દ્રિય, અંતઃકરણના દોષો દૂર કરી, ગુણાધાન કરી, ન્યૂનતાને પૂર્ણ કરે છે. ખાણમાંથી નીકળેલું, કચરાવાળું સોનું, પહેલાં શુદ્ધ કરવામાં આવે છે, પછી તેના અલંકાર ઘડાય છે, તેમાં રત્નાદિ જડાય છે;

તેમ આ સંસ્કારો સાચા, સુયોગ્ય મનુષ્ય બનાવે છે. ગૌતમ ૪૦, અંગિરા ૨૫, વ્યાસજી ૧૬ અને આશ્વલાયન ૧૧ સંસ્કાર માને છે.

૧. **ગર્ભાધાન** - બીજ અને ક્ષેત્રની શુદ્ધિ થાય, મલિનતા દૂર થાય. સુયોગ્ય સમયે થાય. ૨. **પુંસવન** - પુરુષગર્ભનો લાભ થાય. ગર્ભને ત્રીજે માસે થાય છે. ૩. **સીમન્તોન્નયન** - ગર્ભશુદ્ધિ થાય, બુદ્ધિ-શક્તિ વધે. ગર્ભને છટ્ઠે કે આઠમે માસે થાય. ૪. **જાતકર્મ** - માતાના ખાન-પાનના દોષોનું નિવારણ થાય; આ પ્રસવ પછી થાય. ૫. **નામકરણ** - આયુષ્ય, - તેજ. વધે, નામથી વ્યવહાર ચાલે, જનનાશૌચ પૂરું થતાં થાય. ૬. **નિષ્ક્રમણ** - બાલકને સૂર્યદર્શન કરાવાય, લક્ષ્મી-આયુષ્ય વધે, જન્મથી ચોથે માસે થાય, ૭. **અન્નપ્રાશન** - ગર્ભવાસ-માંથી સંભવતી મલિનતા, ભક્ષણદોષ દૂર થાય. છટ્ઠે માસે થાય. ૮. **ચૂડાકર્મ** - બલ, આયુષ્ય, તેજઃ વધે. પ્રથમ વાળ લેવડાવવાની પ્રક્રિયા, પહેલા કે ત્રીજા વર્ષે કે પ્રથા પ્રમાણે થાય. ૯. **કર્ણવેધ** - જ્ઞાનતંતુના દોષ ન રહે, આંતરડાંના રોગ-સારણગાંઠ-વગેરે ન થાય, કાનમાં સુવર્ણ પહેરવાથી અનિષ્ટ ન થાય. પ્રાયઃ પાંચમે વર્ષે થાય છે. ૧૦. **યજ્ઞોપવીત** - દ્વિજત્વ મળે, વૈદિક-કર્માધિકાર થાય; બ્રાહ્મણને પાંચમા કે આઠમા વર્ષે, ક્ષત્રિયને અગિયારમા અને વૈશ્યને બારમા વર્ષે થાય. ૧૧. **વેદારંભ** - વેદના અધ્યયનનો આરંભ થાય, જ્ઞાન-સંયમ મળે, ૧૨. **કેશાન્ત-સ્નાન** - વિદ્યાધ્યયનની સમાપ્તિથી સ્નાતક-પદવી મળે. ૧૩. **સમાવર્તન** - ગુરુકુલમાંથી પોતાને ઘેર જવાનું, ૧૪ **વિવાહ** - યોગ્ય પત્ની-સ્વીકારથી ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશ મળે, પુત્રાદિ-પ્રાપ્ત થાય, પ્રભુ પ્રસન્નતા મળે તેવું, ત્રણે આશ્રમોને ઉપકારક, જીવન બને. ૧૫. **આવસથ્યાધાન** - અગ્નિહોત્ર-વાનપ્રસ્થ-વગેરે,-આસક્તિ જાય, ૧૬. **શ્રૌતાધાન** - સંન્યસ્ત, અન્ત્યકર્મ,-સદ્ગતિ મળે. કેટલાક જુદી રીતે પણ સંસ્કારોને ગણાવે છે.

સંસ્કાર-લોપથી નિઃસત્ત્વતા :

શ્રીનન્દરાયજી વનમાં વસતા હતા, વૈશ્ય હતા, ગાયો ચરાવતા

હતા, છતાં પોતાના પુત્ર-શ્રીકૃષ્ણના સંસ્કારો તો યોગ્ય રીતે વિધિપૂર્વક કરાવ્યા છે ! વનમાં-ગામડામાં-રહેતા ભારતીય-પુરુષને પણ આગ્રહ હતો,- પોતાના પુત્રને શાસ્ત્રવિધિ-પૂર્વક સંસ્કારો થાય ! તેમને લોકો ભેગા કરીને ઉત્સવ કે વ્યવહાર કરવાનો દુરાગ્રહ ન હતો ! લોકોની ઘરેડમાં તે ઘસડાઈ ગયા ન હતા ! સંતાન સંસ્કારથી સુશીલ થાય છે. આજે તો લોકો સમજીને-જાણી જોઈને-પણ કે અજ્ઞાનથી પ્રાયઃ સંસ્કારોની ઉપેક્ષા કરતા કે ટાળતા થઈ ગયા દેખાય છે ! કહેવાતા-ભણેલા-સુધરેલા-સમૃદ્ધ-સંસ્કારી (?) - લોકો પણ મોટાઈના મોહમાં ભાન ભૂલીને મહાલે છે ! સંસ્કારો તો પરવડતા નથી કે તેની પરવા નથી ! કદાચ ભાખરીઅું ભણતર વધ્યું, પણ શાંતિ દેતા સંસ્કાર તો જઈ રહ્યા છે ! લગ્નમાં પણ ફોટા-ફિલ્મ-ચ્હાપાણી-ભોજન-મંડપ-સ્વાગત-ગીત-સમારંભ-વગેરેનો વ્યર્થ ભપકો વધ્યો છે. તેમાં સમય-સંપત્તિ-શક્તિ વ્યર્થ વેડફી દેવાય છે. તેમાં સૌને વ્યવહાર-માન-પ્રતિષ્ઠા-મોટાઈ-આવશ્યકતા લાગે છે ! લગ્નવિધિ તો ઝટપટ પતાવી દેવાય છે, તેમાં પણ ફોટાની દખલ ! વિધિને સમજવા-સાચવવા-સાંભળવાનાં સમય-સહિષ્ણુતા પણ દેખાતાં નથી ! મંગલ-વચન-પત્રિકા કોઈ આપે તો તેને વાંચવા-વિચારવા નો વિવેક પણ પ્રાયઃ દેખાતો નથી ! આવી બધી ઉપેક્ષાઓ માત્ર આ સંસ્કારોની-વિધિની-નથી, પણ પોતાનાં સંતાનોનાં સુખ-શાંતિની જ ઉપેક્ષા છે, પરિણામે પ્રજા નિઃસત્ત્વ થતી જતી દેખાય છે, દામ્પત્યમાં પણ દિવ્યતા દેખાતી નથી ! **"दाम्पत्येऽभिरुचिर्हेतुः ।"** -દામ્પત્ય-માં કારણ છે- ગમી જવું !-માત્ર અભિરુચિ ! પ્રેમ-લગ્ન થતાં લાગે, હોય છે તો મોહ-લગ્ન ! જ્યાં ગમે ત્યાં ગમન ! **"स्वीकार एव चोद्वाहे"** - વિવાહમાં વિધિ ગૌણ, સ્વીકાર જ પ્રાયઃ કરી લેવાનો-પરસ્પર ! - શ્રીભાગવત (૧૨-૨,૩,૫)માં આ કલિયુગનું લક્ષણ છે. તેમાં છેવટે મળે છે,-કલહ-ક્લેશ ! **"दम्पतीनां च कल्कनम् ।"** - (ભાગવત-પદ્મ-પુ. મા.-૧-૩૩). દંપતીઓમાં થાય છે,-કકળાટ ! સંસ્કાર-સદાચાર વગર તો શાંતિ-સુખ ક્યાંથી સંભવે ?!

(८) अथ देवपूजाप्रयोगः ।

आचम्य प्राणानायम्य ॥ ॐद्यौः शान्तिरन्तरिक्ष्ᳬशान्तिः पृथिवीशान्तिराप शान्तिरोषधयः शान्तिः व्वनस्पतयः शान्तिर्विश्श्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्मशान्तिः सर्व्वᳬशान्तिः शान्तिरेवशान्तिः सामाशान्तिरेधि ॥१॥ यतो यतः समी-हसे ततोनोऽअभयङ्कुरु॥ शन्नः कुरुप्प्रजाब्भ्यो भयन्नः पशुब्भ्यः ॥२॥

श्रीमन्हागणाधिपतये नमः ॥ इष्टदेवताभ्यो नमः ॥ कुलदेवताभ्यो नमः ॥ स्थानदेवताभ्यो नमः ॥ ग्रामदेवताभ्यो नमः ॥ वास्तुदेवताभ्यो नमः ॥ मातापितृचरणकमलेभ्यो नमः ॥ सर्वेभ्योदेवेभ्यो नमः ॥ सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो नमः ॥ पुण्याहं दीर्घमायुरस्तु ॥ सुमुखश्चैकदंतश्च कपिलो गजकर्णकः ॥ लम्बोदरश्च विकटो विघ्ननाशो गणाधिपः ॥ धूम्रकेतुर्गणाध्यक्षो भालचंद्रो गजाननः ॥ द्वादशैतानि नामानि यः पठेच्छृणुयादपि ॥ विद्यारंभे विवाहे च प्रवेशे निर्गमे तथा ॥ संग्रामे संकटे चैव विघ्नस्तस्य न जायते ॥ शुक्लांबरधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ॥ प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ॥ अभीप्सितार्थसिद्ध्यर्थं पूजितो यः सुरासुरैः ॥ सर्वविघ्नहरस्तस्मै गणाधिपतये नमः ॥ सर्वमंगलमांगल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ॥ शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम् ॥ येषां हृदिस्थो भगवान्मङ्गलायतनं हरिः ॥ तदेवलग्नं सुदिनं तदेव ताराबलं चंद्रबलं तदेव ॥ विद्याबलं दैवबलं तदेव लक्ष्मीपते तेङ्घ्रियुगं स्मरामि ॥ लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराजयः ॥ येषामिन्दीवरश्यामो हृदयस्थो जनार्दनः ॥ यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ॥ तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवानीतिर्मतिर्मम ॥ सर्वेष्वारम्भकार्येषु त्रयस्त्रिभुवने-श्वराः ॥ देवा दिशन्तु नः सिद्धिं ब्रह्मेशानजनार्दनाः ॥ विनायकं गुरुं भानुं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ॥ सरस्वतीं प्रणौम्यादौ सर्वकायार्थसिद्धये ॥ सङ्कल्पः अद्येत्यादि एवं गुणविशेषणविशिष्टायां शुभपुण्यतिथौ ममात्मनः श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तफलावाप्त्यर्थं अस्माकं सकुटुम्बानां क्षेमस्थैर्यायुरारोग्यैश्वर्याभिवृद्ध्यर्थं श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं अमुकपश्चायतन-देवताप्रीत्यर्थं यथामिलितोपचारद्रव्यैः पूजनमहं करिष्ये ॥ तत्रादौ दिग्रक्षणं कलशाराधनं शङ्खघण्टार्चनं च करिष्ये ॥ अक्षतान्गृहीत्वा - अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिसं-स्थिताः ॥ ये भूता विघ्नकर्तारस्ते नश्यन्तु शिवाज्ञया ॥ अपक्रामंतु भूतानि पिशाचाः सर्वतोदिशम् ॥ सर्वेषामविरोधेन पूजाकर्म समारभे ॥ इति अक्षतान्विकीर्य वामपादेन भूमिं त्रिवारं ताडयेत् ॥ उदकस्पर्शः ॥ स्ववामभागे कलशस्थापनम्-

ॐतत्वा यामि ब्रह्मणा वन्दमानस्तदाशास्ते यजमानो हविर्भिः ॥ अहेडमानो वरुणेह बोध्युरुशꣳस मान ऽआयुः प्रमोषीः ॥ ॐभूर्भुवः स्वः कलशस्थवरुणाय नमः आवाहयामि सर्वोपचारार्थे गंधाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि ॥ कलशोदकेन स्वात्मानं पूजाद्रव्याणि च संप्रोक्षयेत्-अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थांगतो पि वा ॥ यः स्मरेत्पुंडरीकाक्षं स बाह्याभ्यंतरः शुचिः ॥ शंखपूजनम्-ॐअग्निर्ऋषिः पवमानः पाञ्चजन्यः पुरोहितः ॥ तमीमहेमहागयम् ॥ ॐ भूर्भुवः स्वः शंखस्थदेवतायै नमः आवाहयामि सर्वोपचारार्थे गंधपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि ॥ घण्टापूजनम्-ॐसुपर्णोऽसि गरुत्मांꣳस्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रञ्चक्षुर्बृहद्रथन्तरे पक्षौ । स्तोमऽआत्माछन्दाꣳस्यङ्गानि यजूꣳषि नाम । साम ते तनूर्वामदेव्यं य्यज्ञायज्ञियम्पुच्छन्धिष्ण्याः शफासुपर्णो ऽसिगरुत्मान्दिङ्गच्छस्वः पत ॥ ॐभूर्भुवः स्वः घण्टास्थगरुडाय नमः आवाहयामि सर्वोपचारार्थे गन्धपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि ॥ दीपपूजनम्-ॐअग्निर्ज्ज्योतिज्ज्योतिरग्निः स्वाहा सूर्योज्ज्योतिज्ज्योतिः सूर्य्यः स्वाहा । अग्निर्व्वर्च्चोज्ज्योतिर्व्वर्च्चः स्वाहा सूर्य्योवर्च्चोज्ज्योतिर्व्वर्च्चः स्वाहा । ज्ज्योतिः सूर्य्यः सूर्य्योज्ज्योतिः स्वाहा ॥ दीपस्थदेवतायै नमः आवाहयामि सर्वोपचारार्थे गन्धपुष्पाणि समर्पयामि नमस्करोमि ॥ अथ पञ्चायतनध्याने गणपतिध्यानम्-गणानान्त्वागणपतिꣳहवामहे प्रियाणान्त्वा-प्रियपतिꣳहवामहे निधीनान्त्वा-निधिपतिꣳहवामहे व्वसो मम । आहमजानिगर्ब्भधमात्त्वमजासि गर्ब्भधम् ॥१॥ शिवध्यानम्-नमः शम्भवायचमयोभवायचनमः शङ्कराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च ॥ विष्णुध्यानम्-ॐसहस्त्रशीर्षा पुरुषः सहस्त्राक्षः सहस्त्रपात् ॥ स भूमिꣳसर्व्वतस्पृत्त्वाऽत्त्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ सूर्य्यध्यानम्-ॐआकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतम्मर्त्यञ्च । हिरण्ययेनसवितारथेना देवोयातिभुवनानि पश्यन् । देवीध्यानम्-ॐअम्बेऽअम्बिके-बालिके न मा नयति कश्चन । ससस्त्यश्श्वकः सुभद्रिकाङ्काम्पीलवासिनीम् ॥ ॐभूर्भुवः स्वः अमुकपञ्चायतन देवताभ्यो नमः ध्यानं समर्पयामि ॥ आसनम्-ॐपुरुषऽएवेदꣳसर्व्वं-य्यद्भूतंय्यच्चभाव्यम् । उतामृतत्वस्येशानोयदन्नेनातिरोहति ॥ ॐभू॰अ॰

प॰नमः आसनं समर्पयामि ॥ पाद्यम्-ॐएतावानस्य महिमातो ज्ज्यार्यांश्चपुरुषः । पादोस्य व्विश्श्वाभूतानित्रिपादस्यामृतन्दिवि ॥ ॐभू॰अ॰प॰नमः पाद्यं स॰ ॥ अर्घ्यम्-ॐत्रिपादूर्ध्वऽउदैत्पुरुषः पादोस्येहाभवत्पुनः । ततोविष्वङ्व्यक्रामत्साशनानशनेऽअभि ॥ ॐभू॰अ॰प॰नमः अर्घ्यं स॰ ॥ आचमनम्-ॐततो व्विराडजायत व्विराजोऽअधिपूरुषः ॥ स जातोऽअत्त्यरिच्च्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ॐभू॰अ॰प॰नमः आचमनीयं स॰ ॥ स्नानम्-ॐतस्माद्यज्ञात्सर्व्वहुतः सम्भृतसम्पृषदाज्ज्यम् ॥ पशूंस्ताँश्चक्रे व्वायव्वयानारण्या ग्राम्याश्च ये ॥ ॐभू॰अ॰प॰नमः स्नानं स॰ ॥ पञ्चामृतस्नाने पयःस्नानम्-ॐपयः पृथिव्यांपयऽओषधीषु पयोदिव्यन्तरिक्षे पयोधाः ॥ पयस्तीःप्प्रदिशः सन्तु ह्यम् ॥१॥ ॐभू॰अ॰प॰नमःपयः-स्नानं समर्पयामि ॥ दधिस्नानम्-ॐदधिक्क्राव्णोऽअंकारिषञ्जिष्णोरश्वस्यव्वाजिनः ॥ सुरभिनोमुखा-करत्प्रणऽआयूꣳषितारिषत् ॥२॥ ॐभू॰अ॰प॰नमः दधिस्नानं स॰ ॥ घृतस्नानम्-ॐघृतम्मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृतेश्श्रितोघृतम्वस्यधाम ॥ अनुष्वधमावहमादयस्वस्वाहा कृतं वृषभव्वक्षिहव्यम् ॥३॥ ॐभू॰अ॰प॰नमः घृतस्नानं सम॰ ॥ मधुस्नानम्-ॐमधुव्वाताऽऋतायतेमधुक्षरन्तिसिन्धवः । माध्वीर्न्नः सन्त्वोषधीः ॥ मधुनक्तमुतोषसो मधुमत्त्पार्थिवः रजः । मधुद्यौरस्तुनः पिता । मधुमान्नोव्वनस्पतिर्मधुमां अस्तुसूर्य्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नमः ॥४॥ ॐभू॰अ॰प॰नमः मधुस्नानं स॰ ॥ शर्करास्नानम्-ॐअपाꣳरसमुद्वयसꣳसूर्य्येसन्तꣳसमाहितम् ॥ अपाꣳरसस्ययोरसस्तं-वोगृह्णाम्युत्तममुपयामगृहीतो सीन्द्रायत्वाजुष्टगृह्णाम्येषतेयोनिरिन्द्रायत्वा जुष्टतमम् ॥ ५ ॥ ॐभू॰अ॰प॰नमः शर्करास्नानं स॰ ॥ एकमन्त्रेण पञ्चामृतस्नानम् ॥ ॐपञ्चनद्यः सरस्वतीमपियन्तिसस्रोतसः ॥ सरस्वती तु पञ्चधासो देशेभवत्सरित् ॥ ॐभू॰अ॰प॰नमः पञ्चामृतस्नानं समर्पयामि ॥ पञ्चामृत-स्नानान्ते शुद्धोदकस्नानं समर्पयामि ॥ पञ्चामृतस्नानपरिपूर्णार्थे गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्पयामि ॥ अभिषेकार्थे निर्माल्यं विसृज्य ॥ पुनश्च पञ्चायतनदेवताभ्यो गन्धाक्षतपुष्पाणि समर्प्य ॥ पश्चात्अभिषेकः कार्यः ॥ आपोहिष्ठा॰ ॥ ३ ॥ सहस्त्रशीर्षापुरुषःसहस्त्राक्षः सहस्त्रपात् । सभूमिꣳसर्व्वतस्पृत्त्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥ पुरुषऽएवेदꣳसर्वंय्यद्भूतं

ध्यच्चभाव्यम् ॥ उतामृतत्त्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥२॥ एतावानस्यमहिमातोज्ज्यायाँश्चपुरुषः ॥ पादोस्य विश्श्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतन्दिवि ॥३॥ त्रिपादूर्द्ध्वऽउदैत्पुरुषः पादोस्येहाभवत्पुनः ॥ ततो व्विष्ष्वङ्व्यक्क्रामत्साशनानशनेऽअभि ॥४॥ ततो व्विराडजायत व्विराजोऽअधि पूरुषः ॥ स जातोऽअत्त्यरिच्यत पश्श्चाद्भूमिमथो पुरः ॥५॥ तस्माद्यज्ञात्त्सर्व्वहुतः सम्भृतम्पृषदाज्ज्यम् । पशूँस्ताँश्चक्रे व्वाय-व्यानारण्या ग्राम्याश्च ये ॥६॥ तस्म्माद्यज्ञात्सर्व्वहुतऽऋचः सामानि जज्ञिरे ॥ छन्दाᳩसि जज्ञिरेतस्म्माद्यजुस्तस्म्मादजायत ॥७॥ तस्म्माद-श्श्वाऽअजायन्त ये के चोभयादत ॥ गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्मा-ज्जाताऽअजावयः ॥८॥ तंय्यज्ञम्बर्हिषि प्प्रौक्षन्नपुरुषञ्जातमग्ग्रत ॥ तेन देवाऽअयजन्त साद्ध्याऽऋषयश्च ये ॥९॥ यत्पुरुषंव्व्यदधुः कतिधाव्य-कल्प्पयन् । मुखङ्किमस्याऽसीत्त्किम्बाहूकिमूरूपादाऽउच्येते ॥१०॥ ब्राह्मणोस्यमुखमासीद्बाहूराजन्न्यःकृतः ॥ ऊरूतदस्यषद्वैश्यः पभ्द्यां शूद्रोऽअजायत ॥११॥ चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्य्योऽअजायत ॥ श्रोत्राद्वायुश्चप्प्राणश्चमुखादग्निरजायत ॥१२॥ नाब्भ्याऽआसीदन्तरिक्षᳩ शीर्ष्णोद्द्यौः समवर्त्तत ॥ पद्भ्यामभूमिर्द्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकाँऽ-अकल्प्पयन् ॥१३॥ यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्न्वत ॥ व्वसन्तो-स्यासीदाज्ज्यङ्ग्रीष्म्मऽइध्मः शरद्धविः ॥१४॥ सप्तास्यासन्नपरिधयस्त्रिः सप्तसमिधः कृताः । देवा यद्यज्ञन्तन्न्वानाऽअबध्नन्नपुरुषम्पशुम् ॥१५॥ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानिधर्म्माणिप्प्रथमान्न्यासन् । ते ह नाकम्महि-मानः सचन्त यत्र पूर्व्वे साद्ध्याः सन्तिदेवाः ॥१६॥ शङ्खोदकेन शालिग्रामं स्नापयेत् ॥ नमस्ते० ॥ ६६ ॥ द्यौः शान्ति० ॥ शान्तिः शान्तिः सुशान्तिर्भवतु ॥ अमृताभिषेकोऽस्तु ॥ ॐभू०अ०प०नमः अभिषेकं स० ॥ अभिषेकस्नानान्तेआचमनीयं स० ॥ ॐतस्माद्यज्ञात्सर्व्वहुतऽऋचः सामानिजज्ञिरे ॥ छन्दाᳩसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥ ॐभू०अ०प०नमः वस्त्रं स० ॥ ॐतस्मादश्श्वाऽअजायन्त येके चोभयादतः ॥ गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाताऽअजावयः ॥ ॐभू०अ०प०नमः यज्ञोपवीतं स० ॥ वस्त्राभावे यज्ञोपवीताभावे अक्षतान् स० ॥ ॐतंय्य-ज्ञम्बर्हिषि प्रौक्षन्नपुरुषञ्जात मग्ग्रतः ॥ तेनदेवाऽअयजन्तसाद्ध्याऽऋषयश्च

ये ।। ॐभू०अ०प०नमः गन्धं स० ।। ॐयत्पुरुषंव्व्यदधुः कतिधाव्व्य-कल्प्पयन् ।। मुखङ्किमस्यासीत्त्किम्बाहूकिमूरूपादाऽउच्च्येते ।। ॐभू०अ०प०नमः ऋतुकालोद्भवपुष्पाणि समर्पयामि ।। अत्रावसरे गणेशाय दूर्वाङ्कुरं शिवाय बिल्वपत्रं विष्णवे तुलसीदलं क्रमेण समर्पयेत् । ॐअहिरिविभोगैः पर्य्येतिबाहुञ्ज्यायाहेतिम्परिबाधमानः । हस्तग्घ्नोव्विश्वाव्वयुनानिव्विद्वान्पुमान्पुमाꣳसम्परिपातुव्विश्श्वतः ।। ॐभू०अ०प०नमः सौभाग्यपरिमलद्रव्यं स० ।। ॐब्राह्मणोऽस्य मुखमासीद्बाहूराजन्न्यः कृतः ।। ऊरूतदस्य यद्वैश्यःपद्भ्यां शूद्रोऽअजायत ।। ॐभू०अ०प०नमः धूपमाघ्रापयामि ।। ॐचन्द्रमामनसोजातश्चक्षोः सूर्य्योऽअजायत । श्रोत्राद्वायुश्श्चप्राणश्श्च मुखादग्निरजायत ।। ॐभू०अ०प०नमः दीपं दर्शयामि ।। ॐनाभ्भ्याऽआसीदन्तरिक्षꣳ शीर्ष्णोद्यौः समवर्त्तत पद्भ्यांभूमिर्द्दिशः श्रोत्रात्तथालोका अकल्पयन् ।। ॐभू०अ०प०नमः नैवेद्यं निवेदयामि ।। गायत्र्या संप्रोक्ष्य धेनुमुद्रयामृतीकृत्य ग्रासमुद्रां प्रदर्श्य ।। ॐ प्राणाय स्वाहा ।। ॐअपानाय स्वाहा ।। ॐव्यानाय स्वाहा ।। ॐउदानाय स्वाहा ।। ॐसमानाय स्वाहा ।। मध्ये पानीयं स० ।। उत्तरापोशनं स० ।। हस्तप्रक्षालनार्थे मुखप्रक्षालनार्थे-पानीयं समर्पयामि ।। करोद्वर्तनार्थे चन्दनं स० ।। ॐयत्पुरुषेण हविषा देवायमतन्वत । व्वसन्तोस्यासीदाज्यङ्ग्रीष्मऽइध्मःशरद्धविः ।। ॐभू०अ०प०नमः पूगीफलताम्बूलं हिरण्यदक्षिणांस० ।। एतदभावे गन्धाक्षतपुष्पं स० ।। ॐइदꣳहविः प्प्रजननम्मेऽअस्तु दशवीर सर्व्वगणꣳ स्वस्तये । आत्मसनिप्प्रजासनिपशुसनिलोकसन्न्यभयसनि ।। अग्निः प्प्रजाम्बहुलाम्मेकरोत्वन्नम्पयोरेतोऽअस्म्मासु धत्त ।। ॐभू०अ०प०नमः आरार्तिक्यं दर्शयामि ।। ॐसप्तास्यासन्परिधयस्त्रिः सप्तसमिधः कृताः ।। देवा यद्यज्ञन्तन्वानाऽअबद्ध्नन्पुरुषम्पशुम् ।। ॐभू०अ०प०नमः प्रदक्षिणां स० ।। ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्तदेवास्तानि धर्म्माणिप्प्रथमान्यासन् । ते ह न्नाकम्महिमानः सचन्त यत्र पूर्व्वे साद्ध्याः सन्ति देवाः ।। ॐराजाधिराजाय प्रसह्यसाहिने नमो वयं वै श्रवणाय कुर्महे । स मे कामान्कामकामाय मह्यम् । कामेश्वरो वै श्रवणो ददातु कुबेराय वैश्रवणाय । महाराजाय नमः ।। ॐस्वस्ति साम्राज्यं भौज्यं स्वाराज्यं

वैराज्यं पारमेष्ठ्यं राज्यं माहाराज्यमाधिपत्यमयं समन्तपर्यायी स्यात्सार्वभौमः सार्वायुषऽआन्तादापरार्धात् । पृथिव्यै समुद्रपर्यन्ताया-एकराडिति । तदप्येष श्लोकोभिगीतो मरुतः परिवेष्टारो मरुत्तस्या-वसन्गृहे । आविक्षितस्य कामप्रेर्विश्वेदेवाः सभासद इति ॥ ॐभू॰अ॰प॰नमः मन्त्रपुष्पांजलिं समर्पयामि ॥ पञ्चायतनप्रार्थना-ग॰ - विघ्नेश्वराय वरदाय सुरप्रियाय लम्बोदराय सकलाय जगद्धिताय ॥ नागाननाय श्रुतियज्ञविभूषिताय गौरीसुताय गणनाथ नमो नमस्ते ॥१॥ शि॰आत्मात्वं गिरिजा मतिः सहचराः प्राणाःशरीरं गृहं पूजा ते विषयोपभोगरचना निद्रा समाधिस्थितिः ॥ सञ्चारः पदयोः प्रदक्षिणविधिः स्तोत्राणि सर्वा गिरो यद्यत्कर्म करोमि तत्तदखिलं शंभो तवाराधनम् ॥२॥ वि॰-मेघश्यामं पीतकौशेयवासं श्रीवत्सांकं कौस्तुभोद्भासिताङ्गम् ॥ पुण्योपेतं पुंडरीकायताक्षं विष्णुं वन्दे सर्वलोकैकनाथम् ॥३॥ सू॰ -ध्येयः सदा सवितृमंडलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः ॥ केयूरवान्मकरकुंडलवान्किरीटी हारी हिरण्मयवपुर्धृतशंखचक्रः ॥४॥ दे॰-या चांबा मधुकैटभप्रमथिनी या माहिषोन्मूलिनी या धूम्रेक्षणचंडमुंडमथिनी या रक्तबीजाशिनी ॥ शक्तिःशुंभनिशुंभदैत्यदलिनी या सिद्धलक्ष्मीपरा सा देवी नवकोटिशक्तिसहिता मां पातु विश्वेश्वरी ॥५॥ इतिप्रार्थना ॥ क्षमापनम् आवाहनं न जानामि न जानामि तवार्चनम् ॥ पूजां चैव न जानामि क्षमस्व परमेश्वर ॥ अन्यथा शरणं नास्ति त्वमेव शरणं मम ॥ तस्मात्कारुण्यभावेन क्षमस्व परमेश्वर ॥ गतं पापं गतं दुःखं गतं दारिद्रमेव च ॥ आगता सुखसंपत्तिः पुण्याच्च तव दर्शनात् ॥ मंत्रहीनं-क्रियाहीनं भक्तिहीनं सुरेश्वर ॥ यत्पूजितं मया देव परिपूर्णं तदस्तु मे ॥ अनेनयथामिलितोपचारद्रव्यैः कृतेन पूजनेन श्रीअमुकपञ्चायतनदेवताः प्रीयंताम् ॥ ॐतत्सब्रह्मार्पणमस्तु ॥ यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ॥ न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमच्युतम् ॥ शङ्खमध्ये स्थितं तोयं भ्रामितं केशवोपरि ॥ अङ्गलग्नं मनुष्याणां ब्रह्महत्यां व्यपोहतु ॥ ॐविष्णवे नमो विष्णवे नमो विष्णवे नमः ॥

इति देवपूजाप्रयोगः ॥

॥ શ્રીહરિઃ ॥

(૯) ઓંકાર અને ગાયત્રી વિચાર

(क) અર્ઘ્યમંત્ર :

સામાન્યતઃ સૂર્યનારાયણને અર્ઘ્યપ્રદાન ગાયત્રી-મંત્રથી થાય છે. તે મંત્ર વેદપ્રસિદ્ધ છે, "॥ **हरिः ॐ भूर्भुवः स्वः । ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्** ॥" - તે સવિતા દેવતાના વરણીય અવિદ્યાનાશક (સ્વરૂપ)નું અમે ધ્યાન કરીએ છીએ, જે (સવિતા) અમારી બુદ્ધિને પ્રકૃષ્ટ માર્ગે પ્રેરો.

ગાયત્રી-મંત્ર ચારે વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઋગ્વેદની શાકલ્વ સંહિતામાં (૩-૬૨-૧૦), શુક્લ યજુર્વેદની વાજસનેય - સંહિતામાં (૩-૩૫, ૧૬-૩, ૨૨-૯, ૩૦-૨), કાણ્વસંહિતામાં (૩-૪૩, ૨૪-૧૩, ૩૪-૨), કૃષ્ણ યજુર્વેદની તૈત્તિરીય સંહિતામાં (૧-૫- ૬-૧૨, ૧-૫-૮-૧૦, ૪-૧-૧૧-૭), કૃષ્ણ યજુર્વેદની મૈત્રાયણી સંહિતામાં (૪-૧૦-૭૭), સામવેદની કૌથુમી સંહિતાના ઉત્તરાર્ચિકમાં (૧૩-૪-૩-૧), અથર્વવેદમાં અન્ય ગાયત્રી નથી, આ ગાયત્રીનો વિરોધ નથી, તેથી સંમતિ છે.

છંદઃશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ ગાયત્રી-છંદમાં આ મંત્ર હોવાથી તે "**ગાયત્રી**" કહેવાય છે. આવા તો ઘણા મંત્રો વેદમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેના પ્રત્યેક ચરણમાં આઠ અક્ષરો હોય છે, આવા ત્રણ ચરણ તેમાં હોય છે; તેથી ગાયત્રીને "ત્રિપદા" કહેવાય છે. તેના "સવિતા" દેવતા છે. આવા સવિતા-દેવતા-વાળા ગાયત્રી-છંદના બીજા પણ મંત્રો વેદમાં છે; શુક્લ યજુર્વેદ (૨૫-૯) "**विधृत नाभ्या-।**" મંત્ર જુમ્ભકા - ગાયત્રી કહેવાય છે. "**द्रुपद्यादिव-**" મંત્ર - (૨૦-૨૦) દ્રુપદા-ગાયત્રી કહેવાય છે. બીજાં ગાયત્રી-ગણાતાં ઘણાં પાછળથી પણ શ્લોક-મંત્રાદિ થયાં છે - છતાં આ ગાયત્રી-મંત્ર જ મુખ્યત્વે સિદ્ધ-પ્રસિદ્ધ-રૂપે સ્વીકારાયો છે; કારણ કે તેમાં "**धियो यो नः प्रचोदयात्**"-થી બુદ્ધિ-પ્રેરણથી સર્વફલ-રૂપતા છે; તેથી આ ગાયત્રી-મંત્ર શ્રેષ્ઠ છે.

દાદા ભીષ્મે પણ છેવટે આત્મનિવેદન કરતાં વરેણ્ય ભગવાન્ કૃષ્ણને પોતાની મતિનું જ સમર્પણ કર્યું છે. શ્રીભાગવત (૧-૯-૩૨)માં "**इति मतिरुपकल्पिता वितृष्णा** - ।" પ્રસિદ્ધ છે. ભક્ત કુંતાજીએ પણ મતિ પ્રભુમાં રહે તેમ પ્રાર્થ્યું છે,-"**त्वयि मेऽनन्यविषया मतिर्मधुपतेऽसकृत्-** ।" - શ્રીભાગવત (૧-૮-૪૨). સમર્થ - ધર્મજ્ઞ - કાલવિજયી - સંયમી - ભીષ્મ અને ઉત્તમ મર્યાદા - ભક્ત કુંતાજી પણ પોતાની તૃષ્ણારહિત-અનન્ય-મતિની રતિપૂર્વક ગતિ પ્રભુમાં ઝંખે છે, પ્રાર્થે છે ! - સુલભ નથી તે - તેમને પણ ! તો સામાન્ય સંસારીની તો ગતિ કઈ ? આ ગાયત્રી-મંત્રમાં દ્વિજ પ્રાર્થે છે,- પોતાની બુદ્ધિને પ્રભુ પ્રેરે ! "**सर्वं हि साधनं व्यर्थं यदि बुद्धिर्विनश्यति । अकर्तव्यं तदा नाऽस्ति महतामपि निश्चितम् ॥**"- શ્રીસુબોધિનીજી (૩-૪-૧) માં, શ્રીમદ્-વલ્લભાચાર્યજી સ્પષ્ટ આજ્ઞા કરે છે. બુદ્ધિ નાશ પામે તો બધાં જ સાધન વ્યર્થ થઈ જાય, ત્યારે મોટાઓને પણ ન કરવા જેવું કાંઈ ન રહે, તે નિશ્ચિત છે. અત્યારે કાંઈ પણ કાર્ય કરવામાં યોગ્યતા-અયોગ્યતા કે ધર્મ - અધર્મનો - વિચાર સૌને ક્યાં આવે છે ? ન કરવા જેવું ક્યાં-કેટલું લાગે છે ? "એમાં શું ?"-ની મનોવૃત્તિ વિકાસ કરતી, અટકાવનારને "તમારે શું?"- કહી દેવાના વિચાર-વિનાશ સુધી તો પ્રાયઃ પહોંચી ગયેલી દેખાય છે ! બુદ્ધિ બગડે તેનું બધું બગડે; બુદ્ધિ સુધરે તેનું સઘળું સુધરે.

મહાભારતના ઉદ્યોગપર્વ (૩૪-૮૦,૮૧) માં સુંદર નિરૂપણ છે,-**न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । यं तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संविभजन्ति तम् ॥ यस्मै देवाः प्रयच्छन्ति पुरुषाय पराभवम् । बुद्धिं तस्यापकर्षन्ति सोऽवाचीनानि पश्यति ॥**" - દેવો લાકડી લઈને પશુપાલની જેમ રક્ષતા નથી, જેને રક્ષવા ઈચ્છે છે તેને બુદ્ધિ સારી આપે છે. જે પુરુષને પરાજય દેવા દેવો ઈચ્છે છે, તેની બુદ્ધિને હરી લે છે, તેને અવળું જ બધું દેખાય છે,- અવળું જ સમજાય છે. રઘુવંશમાં કવિકુલગુરુ કાલિદાસ કહે છે,- "**प्रायः समापन्नविपत्तिकाले धियोऽपि पुंसां मलिनीभवन्ति ।**" - પ્રાયઃ વિપત્તિ આવવાની હોય ત્યારે માનવની બુદ્ધિ મલિન બને છે.

ભગવાનને તેમની લીલામાં (અમારી-જીવોની) બુદ્ધિ પ્રેરવાની પ્રાર્થના કરી હોવાથી આ ગાયત્રી-મંત્ર શ્રેષ્ઠ છે,- ઉપકારક છે,- સર્વફલપ્રદ પણ છે. શ્રીભાગવતજીના આરંભમાં મંગલાચરણમાં પણ ગાયત્રીનો અર્થ સમાવી લેવામાં આવ્યો છે. વેદમાતા ગાયત્રી બીજ છે, વેદ વૃક્ષ છે, શ્રીમદ્-ભાગવત તેનું ગલિત ફળ છે. ગાયત્રી વેદત્રયાર્થ-પ્રતિપાદિકા છે.

(ख) ગાયત્રી-સ્વરૂપ :

"गायतो (ब्रह्मणो) मुखादुदपतत्" - નિરુક્ત (૭-૧૨-૫)માં, ગાતા બ્રહ્માના મુખમાંથી પ્રકટેલી ગાયત્રી છે,- તેમ કહેલું છે. શતપથ બ્રાહ્મણ (૧૪-૮-૧૫-૭)માં છે,- **"सा हैषा गयान् तत्र, तस्य प्राणात् त्रायते ।"** - આ પ્રાણને રક્ષે છે. તેને પ્રાણથી રક્ષે છે; તેથી **"गयान् त्रायते इति गायत्री"** - એમ નિર્વચન થાય છે, પ્રાણ રક્ષે તે ગાયત્રી. **"गै सम्पत्तौ-"** ધાતુપાઠમાંથી - **"गायति त्रायते च इति गायत्री- विश्वं सम्पादयति रक्षति च इति गायत्री ।"** - વિશ્વને પ્રકટ કરે-રક્ષે-તે ગાયત્રી. ગાયત્રી આમ બ્રહ્મનું નામ પણ છે. **"गायत्री छन्दसामहम्-"** (૧૦-૩૫)-ભગવાને ગીતામાં ગાયત્રીને પોતાની વિભૂતિ-રૂપે કહેલ છે. અથર્વવેદ-(૧૯-૭૧-૧)માં **"वेदमाता"** નારાયણોપનિષદ્ (૩૪)માં **"गायत्री छन्दसां माता"** - કહીને ગાયત્રીને વેદમાતા કહેલી છે. છાન્દોગ્યોપનિષદ્ (૩-૧૨-૧)માં **"गायत्री वा इदं सर्वं- ।"** - ગાયત્રીને આ સર્વ- જગદ્રૂપા કહીને, ગાયત્રીને બ્રહ્મરૂપા કહેલી છે. **"गायन्तं त्रायसे यस्माद् गायत्री त्वं ततः स्मृता ।"**- તું ગાનારને તારે તેથી ગાયત્રી મનુસ્મૃતિ (૨-૭૭)માં છે,- **"त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादम-दूदुहत् ।"** - ત્રણે વેદમાંથી જ પાદ-પાદનું દોહન થયું, તેથી ત્રિપદા ગાયત્રી થઈ, તેના સવિતા-દેવતા હોવાથી "સાવિત્રી" પણ કહેવાય છે. તેની અધિષ્ઠાત્રી દેવી મનાય છે.

(ग) ગાયત્રી-પ્રતિપાદ્ય-સ્વરૂપ :

ગાયત્રીમાંના **"सवितुः"**- પદથી તેમાં ઘણાને સૂર્યનું નિરૂપણ લાગે

છે, પરંતુ વાસ્તવમાં તેમ નથી. "**सवितुः प्रसवितुः**" - સવિતા - પ્રસવિતા - જગતનો પ્રસવ કરનાર-પરબ્રહ્મ-પુરુષોત્તમ-શ્રીકૃષ્ણ - એવો અર્થ ત્યાં છે. "**आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते- ।**" - તૈત્તિરીય શ્રુતિ (૩-૬-૧) છે. પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ આધિદૈવિક સ્વરૂપ છે, અક્ષરબ્રહ્મ તેમનું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે. આ જગત્ તેમનું આધિભૌતિક - રૂપ છે. એક અને અદ્વિતીય હોવા છતાં બ્રહ્મ પોતે પોતાની લીલા કરવાની ઈચ્છાથી જ, કાલ-કર્મ-સ્વભાવ-પ્રકૃતિ-પરમાણુ-વાસના-માયા-અવિદ્યા-વગેરેની અપેક્ષા વગર જ - પોતાના અચિન્ત્ય સર્વભવન - સામર્થ્યથી પોતે જ જગદ્રૂપે પરિણામ પામ્યું. કામધેનુ-કલ્પવૃક્ષ-ચિંતામણિમાંથી જેમ તેમના કરતાં ભિન્ન ભિન્ન અનેક પદાર્થો પ્રકટ થવા છતાં તે કામધેનુ વગેરેમાં વિકાર કાંઈ થતો નથી; તેમ જગદ્રૂપે પરિણામ પામવા છતાં બ્રહ્મમાં વિકૃતિ થતી નથી. આ અવિકૃત પરિણામવાદ-સૂચક શબ્દ છે,- "**सवितुः**". બ્રહ્મ જ ઈચ્છા કરે છે,- "**बहुस्यां प्रजायेयेति ।**" - તૈત્તિરીય (૨-૬-૪) - "એક છું-અનેક થાઉં !" - "**इदं सर्वमसृजत ।**" - આ બધું સર્જ્યું, તે આ વિશ્વરૂપે થયા ! "**प्रजायेय**"-માં- "**प्र**"નો ઉપસર્ગ અનેકવિધતા - ઉચ્ચનીચભાવાદિનો સૂચક છે. બ્રહ્મ સત્ય છે. આ જગત્ તેનું આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે. આ જગદ્ બ્રહ્મથી અનન્ય છે, તેથી આ જગત્ પણ સત્ય છે. "**सवितुः**" - પદથી પ્રસવ માત્ર સૂચિત કર્યો, તેનાં સ્થિતિ અને ભંગ- "**वरेण्यं**" અને "**भर्गः**" થી સૂચિત થશે. આમ, "**सवितुः**"નો અર્થ લોકવેદપ્રસિદ્ધ પુરુષોત્તમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ છે. "**अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ।**" - ગીતાજી (૧૫-૧૮)માં તે સ્પષ્ટ છે.

(ઘ) ઓંકાર-સ્વરૂપ :

ગાયત્રીના આરંભમાં પ્રણવ (ઓંકાર) અને વ્યાહૃતિયો બોલાય છે. "**ઓંકાર**" અને "**અથ**" - શબ્દ બ્રહ્માજીના મુખમાંથી પહેલા નીકળ્યા હોવાથી માંગલિક છે. "**अव रक्षणे गतौ कान्तौ प्रीतौ तृप्तौ द्युतौ स्तुतौ प्राप्तौ श्लेषेऽर्थने वेशे भागे वृद्धौ गृहे वृधे सामर्थ्येऽवगमे कामे धृतौ ।**" - આ

ઓગણીસ-અર્થમાં વપરાતા "अव" - ક્રિયાપદમાંથી - થતો "ओम्" - શબ્દ આ ઓગણીશ-અર્થનો સૂચક છે. અ-વિષ્ણુ, ઉ-શિવ, મ-બ્રહ્મા, ત્રણેનો સમન્વય પણ "ओं" મનાય છે. "ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः ।" ગીતાજી (૧૭-૨૩)માં ॐ-तत्-सत्- ત્રણેને બ્રહ્મવાચક કહ્યા છે, તેથી બ્રહ્મવાદીઓનાં યજ્ઞ-દાન-તપઃ-ક્રિયા-વિધિ ॐ-કારથી આરંભાય છે. કઠોપનિષદ્ (૧-૨-૧૫,૧૬)માં નિરૂપણ છે,-"सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति । यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमेतत् ॥ एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतदेवाक्षरं परम् । एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥" - સર્વવેદ જે પદનું વર્ણન કરે છે, વિચાર-જ્ઞાન જેનું કથન કરે છે, જેને ઈચ્છતાં ઋષિયો બ્રહ્મચર્ય પાળે છે - તે પદ-છે, ઓમ, તે જ અક્ષરબ્રહ્મ છે. તેને જાણીને જે જે ઈચ્છે, તે તેને મળે છે. માણ્ડૂક્યોપનિષદ્ (૧) માં-"ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वं- ।" ઓંકારને અક્ષર અને સર્વરૂપે ગણાવે છે. છાંદોગ્યોપનિષદ્ (૧-૧-૧-)માં "ओमित्येदक्षरं"-।" ઓંકારને અક્ષર અને સર્વરૂપે ગણ્યું છે. યોગસૂત્ર (૧-૨૭) માં "तस्य वाचकः प्रणवः ।" - ઈશ્વરનો વાચક પ્રણવ કહેલો છે. प्रकर्षेण नवः प्रणवः । - પ્રકર્ષથી નવીન-તે પ્રણવ. ભગવલ્લીલાધામ-રૂપે પ્રતિક્ષણ પ્રકૃષ્ટ નવીનતા પ્રકટ કરનાર છે,- પ્રણવ-ઓમ્, શ્રીમદ્-ભાગવતમાં (૧૨-૬-૩૯-૪૧)માં "ततोऽभूत्त्रिवृदोङ्कारो-।" "स्वाधाम्नो ब्रह्मणः साक्षाद् वाचकः परमात्मनः । स सर्वमन्त्रोपनिषद्वेदबीजं सनातनम् ॥"- બ્રહ્માજીના હૃદયમાંથી ત્રિવૃદ્ ઓંકાર પ્રકટ થયો. તે પરમાત્મા પરબ્રહ્મ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ધામ અક્ષરબ્રહ્મનો સાક્ષાદ્ વાચક છે. તે-ઓમ્-સર્વમંત્ર-ઉપનિષદ્-વેદનું સનાતન-બીજ છે. ઓમ્‌ના ઉચ્ચારણમાં "ओमभ्यादाने ।" - પાણિનિસૂત્ર (૮-૨-૮૭)થી સિદ્ધાન્ત-કૌમુદીમાં "ओ३म्" એમ પ્લુત કહ્યો છે.

(ङ) વ્યાહૃતિ-વિચાર :

સંધ્યા-પ્રાણાયામમાં ગાયત્રીમંત્ર પહેલાં ઓમ્ અને બીજી સાત

વ્યાહૃતિઓ પણ બોલાય છે,- "भूः, भुवः, स्वः, महः, जनः, तपः, सत्यम् ।" ગાયત્રી-જપમાં પણ, "भूः भुवः स्वः" - "ત્રણ વ્યાહૃતિ બોલાય છે. તેના અર્થો પણ ભગવદ્રૂપ જ છે, છતાં સ્પષ્ટ નથી. શ્રુતિમાં છે,- "**स भूरिति व्याहरत पृथिवीमसृजत स भुव इति व्याहरत अन्तरीक्षमसृजत स स्वरिति व્યાहरत द्यामसृजत ।**" - બ્રહ્મે "ભૂઃ" - બોલીને પૃથ્વી સર્જી, "ભુવઃ"- બોલીને અંતરીક્ષ સર્જ્યું. "स्वः" -"બોલીને સ્વર્ગ સર્જ્યું, શ્રુતિમાં "**व्याहरत**" - "શબ્દ છે, તેથી તે શબ્દો "**व्याहृतिः**" કહેવાયા,- "**व्याहरणाद् व्याहृतिः ।**" "કૂર્મપુરાણમાં પણ છે,- "**भूर्भुवःस्वस्तथा पूर्वे स्वयमेव स्वयम्भुवा । व्याहृता ज्ञानदेहेन तस्माद् व्याहृतयः स्मृताः ॥**"

(च) ગાયત્રી-જપ :

મંત્ર ગુરુદ્વારા યથાધિકાર પ્રાપ્ત કરીને જપાય તો ફલિત થાય, અન્યથા નહિ. મંત્ર-જપમાં સ્વર-વર્ણ-ભંગ થાય તો તેથી ફલ ન મળતાં, અનર્થ થાય. શિક્ષામાં છે,- "**मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तमर्थमाह । स वाग्वज्रो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरतोऽपराधात् ।**" યોગસૂત્રમાં છે,- "**तज्जपस्तदर्थभावनम् ।**" - (૧-૨૮) મંત્રના અર્થની ભાવના તે જપ છે. અર્થ-ભાવનાથી મનમાં અસર ઊંડી-શીઘ્ર થાય. ગાયત્રીમંત્રમાં ૨૪ અક્ષરો-ત્રણ પદમાં છે,-તેમ કહેવાય છે; પણ તેમ થતા નથી. કેટલાક લોકો તેથી "ૐ" ગણીને ૨૪ કહે છે. વાસ્તવમાં તો, પિંગલછંદ-સૂત્ર-(૩-૨) "**इयादि-पूरणः ।**" પ્રમાણે, જપકાલમાં "**वरेणियं**" બોલાય, પાઠમાં "वरेण्यं" થાય. આમ "**वरेणियं**" - બોલતાં ૨૪ અક્ષરનો ગાયત્રીજપ થાય. ઉચ્ચારશુદ્ધિ - અર્થાનુસંધાન - એકાગ્રતા - એકાંત - ભગવત્સ્વરૂપાનુસંધાન-તેમાં આવશ્યક છે. "**यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि ।**" - ગીતા (૧૦-૨૫) માં જપયજ્ઞને ભગવદ્‌વિભૂતિ-રૂપ ગણ્યો છે. પ્રાતઃકાલમાં નાભિ પાસે (માળાવાળો) હાથ રાખીને, મધ્યાહ્નને હૃદય પાસે રાખીને, સાંજે નાસિકા પાસે રાખીને જપનું પણ વિધાન છે. સ્મૃતિ કહે છે,- "**वस्त्रेणाच्छाद्य तु करं दक्षिणं यः सदा जपेत् । तस्य**

स्यात्सफलं जाप्यं तद्धीनमफलं स्मृतम् ॥ अत एव जपार्थे सा गोमुखी ध्रियते जनैः ।" જમણા હાથમાં ગોમુખી રાખીને જપ કરે તે સફલ થાય, તે વગર નિષ્ફલ થાય. તુલસીમાલાથી વૈષ્ણવે જપ કરવો. તે ન હોય તો કરમાલાથી પણ જપ થાય. સ્મૃતિ કહે છે,- "**अष्टोत्तरशतं नित्यमष्टाविंशतिरेव वा । विधिना दशकं वापि त्रिकालेषु जपेद् बुधः ।"** - ત્રિકાલમાં ૧૦૮, કે ૨૮ કે ૧૦ ગાયત્રીજપ કરવો. સ્પષ્ટોચ્ચારથી થતો જપ- "**વાચિક**"; અન્ય સાંભળે નહિ તેમ મંદોચ્ચારથી થતો જપ - "**ઉપાંશુ**", શબ્દાર્થચિંતન-મનમાં થતાં જપ થાય તે - "**માનસ**". વિધિપૂર્વકના યજ્ઞથી જપયજ્ઞ દશ ગણો ઉત્તમ છે. ઉપાંશુ સો ગણો છે, માનસ હજાર ગણો છે. મનુ કહે છે,- (૨-૫)"**विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशु स्याच्छतगुणः साहस्त्रो मानसः स्मृतः ॥"** સંપુટ-એક-છ-ઓકારથી ગાયત્રી થઈ શકે,- તેમાં ગૃહસ્થ-બ્રહ્મચારીએ આરંભમાં એક ઓંકાર લેવો; સંપુટ કે છ ઓંકાર યતિ માટે છે. ગાયત્રીજપથી સર્વપાપનિવૃત્તિ, પ્રભુમાં બુદ્ધિપ્રેરણ, થાય.

(છ) દ્વિજ-દિવ્યતા :

દ્વિજને યજ્ઞોપવીત-સંસ્કાર અને યથાશક્ય સ્વધર્માચરણ જીવનની જરૂરીયાત સમજીને સ્વીકારતાં દિવ્યતા સુલભ થાય છે જ. દેહમાં દેવતાના પ્રાકટ્યથી દિવ્યતા આવે. તેવી દેવતા સંસ્કાર-આચારથી પ્રકટે,-રહે. "**स्नानं सन्ध्या जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम्। वैश्वदेवातिथेयञ्च षट्कर्माणि दिने दिने ॥"** સ્નાન - સંધ્યા-જપ, હોમ, સ્વાધ્યાય, દેવપૂજા, વૈશ્વદેવ, અતિથિ-સત્કાર, આ છ નિત્યકર્મ કહેલાં છે. "**स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्तनम्"** - એ શ્રીમદાચાર્યાજ્ઞાનુસાર યથાશક્ય સ્વધર્મ કરવો, વિધર્મથી દૂર રહેવું. એટલાથી પણ દ્વિજ-દિવ્યતા સંભવે છે.

(જ) સાચી દિવ્યતા :

આમ, યથાર્થ સ્વધર્માચરણ કરવા છતાં પણ જો ભગવત્કથામાં પ્રીતિ

ન થાય તો તેવું ધર્માચરણ ખરેખર માત્ર શ્રમ જ છે. શ્રીમદ્ - ભાગવત (૧-૨-૮)માં સ્પષ્ટ છે,- "**धर्मः स्वनुष्ठितः पुसां विश्वक्सेन-कथासु यः । नोत्पादयेद्यदि रतिं श्रम एव हि केवलम् ॥**" કાંઈક લૌકિક લાલસાઓ પૂરી કરવા માટે થતાં ધાર્મિકકાર્યમાં તો ધર્મ જ નથી. લૌકિક-ફલ તો અવિદ્યાકાર્ય છે,- દુઃખરૂપ છે. ચિત્તશુદ્ધિ વગર અધિકાર ન હોવાથી ધાર્મિક-ક્રિયાઓ પણ લૌકિક જ થઈ જાય, ધર્મ જ તેમાં રહે નહિ. પ્રભુપ્રીતિ ન કરાવે તેવું ધર્માચરણ વ્યર્થ છે.

આંગીરસ-બ્રાહ્મણો યજ્ઞ કરતા હતા. ભગવાન્ કૃષ્ણે ગોવાળો માટે અન્ન માગ્યું ! ન આપ્યું તેમણે, - જ્ઞાનના ગુમાનમાં ! તેમનાં પત્નીઓ પાસે પુનઃ માંગ્યું ! ભક્ત હતાં તે લઈને દોડ્યાં. પ્રભુને આરોગાવી પાછા આવ્યાં. ભક્ત સ્ત્રીઓનાં દર્શને ભાન થયું,- જ્ઞાનીઓને - યજ્ઞ - ધર્મ - ભ્રાંતોને ! પરિતાપ કરવા લાગ્યા,-

"धिग् जन्म नस्त्रिवृद् विद्यां धिग् व्रतं धिग् वहुज्ञताम् ।
धिक् कुलं धिक् क्रियादाक्ष्यं विमुखा ये त्वधोक्षजे ॥"

-श्रीभागवत-(१०-२३-३९)

શાસ્ત્રીય રીતે બધું તેમની પાસે ઉત્તમ હતું, પણ પ્રભુમાં પ્રીતિ ન હતી. પ્રાણ ન હોય તો શરીર બળે, તેમ જન્માદિના પણ પ્રાણ - રૂપ છે,- ભક્તિ ! તે વગર તો બધું બળે ! ભક્તિ વગરનું જીવન બળતરા જ છે ! બળ્યો આ શુક્લ, - સાવિત્ર, યાજ્ઞિક - જન્મ ! (શુદ્ધ માબાપ દ્વારા જન્મ-શુક્લ, યજ્ઞોપવીત મળતાં જન્મ-સાવિત્ર, યજ્ઞદીક્ષાથી ગણાતો જન્મ - યાજ્ઞિક. તે ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ છે, છતાં ભક્તિ વગર તો વ્યર્થ જ છે.) બળી આ વેદત્રયી સહિતની વિદ્યા ! બળ્યું વ્રત ! ધિક્કાર છે સૂક્ષ્મધર્મજ્ઞાનને ! બળી આ કુલીનતા ! ધિક્કાર છે, આ ક્રિયાકુશલતાને ! ભક્તિવગરના અમે જે અધોક્ષજ ભગવાનથી વિમુખ છીએ ! પૂર્વકાંડમાં યજ્ઞ ભગવદ્રૂપ છે, છતાં બહિર્મુખ માટે તો માત્ર ક્રિયા - રૂપ જ છે, જ્ઞાન-સહિત યજ્ઞ કરનારને અલૌકિક યજ્ઞ - રૂપે તે ફલદ છે; પણ ભગવાન્ તો તેમાં

ઈન્દ્રિયોનો વિષય બનતા નથી, અનુભવ આપતા નથી. ઉત્તરકાંડમાં જ્ઞાન આત્મસાક્ષાત્કાર કરાવી શકે, પણ ઈન્દ્રિયોને ભગવાનનો અનુભવ ન અપાવી શકે. ભક્તિમાર્ગમાં તો, ભગવાનનો સાક્ષાત્કાર માત્ર ફલ નથી, સર્વેન્દ્રિયોથી તેમના સ્વરૂપના આનંદનો અનુભવ જ ફલ છે. તેમાં જ સાચી દિવ્યતા છે. સ્વધર્મ-માત્રથી સંતોષ ન થવો જોઈએ, ભગવદાન્દનો અનુભવ થવો જોઈએ, તેથી ભક્તિ કરવી જરૂરી છે.

(झ) સૌની દિવ્યતા :

માત્ર દ્વિજના જ નહિ, પણ સૌના સંપૂર્ણ કલેશોને દૂર કરીને દિવ્યતા દે છે,- ભગવાનની કથા ! તો પછી સેવાની તો વાત જ શી !? શ્રીમદ્ - ભાગવતમાં સુંદર નિરૂપણ છે.- (૩-૭-૧૩)- "**अशेषसंक्लेशशमं विधत्ते गुणानुवादश्रवणं मुरारेः । कुतः पुनस्तच्चरणारविन्दपरागसेवारतिरात्म-लब्धा ।।**" ભગવદ્-ગુણાનુવાદ-શ્રવણમાં તો દ્વિજ-સ્ત્રી-શૂદ્ર-દ્વિજબંધુ વગેરે સૌનો પણ અધિકાર છે. સૌ ભગવાનને ભજી શકે છે. ભગવાનનું માહાત્મ્યજ્ઞાપક-ધર્માનુકીર્તનપૂર્વક શ્રવણ બધાનાં બધા ક્લેશને શાન્ત કરીદે છે. તે માટે ક્લેશનાશ-પર્યંત શ્રવણ કરવું જરૂરી છે. પ્રભુમાં પ્રેમ કરાવતા શ્રવણ-માત્રથી જો બધા સંકલેશ શાન્ત થઈ જાય, તો પછી પ્રેમ શું ન કરે ? ભક્તિમાર્ગાનુસાર કરેલી સેવા કયું ફલ ન આપે ? સેવા તો સ્વયં પુરુષાર્થરૂપા છે. તેમાં રુચિ થાય તો તે પણ બધાં ક્લેશ-દોષ-પાપ-દુઃખાદિને દૂર કરી દે છે. આમ, કૃષ્ણ-સેવા-કથામાં જ સૌની સાચી દિવ્યતા છે. યથાશક્તિ વર્ણાશ્રમધર્મ-પૂર્વક કૃષ્ણસેવા-કથા જ સૌને સુખદ છે, - ફલદ છે. તે કૃતાર્થ કરે છે.

(ञ) પ્રાણાયામ વખતે મનમાં બોલવાનો મંત્ર :

ॐ भूः ॐ भुवः ॐ स्वः ॐ महः ॐ जनः ॐ तपः ॐ सत्यम् ।
ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गोदेवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात् ।
ॐ आपोज्योतीरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् ।-तैत्तिरीयारण्यक(१०-२७)

ॐ भूः થી આરંભીને **ॐ सत्यं** - સુધી ૭ વ્યાહૃતિ છે. **ॐ तत्सवितुः** થી **प्रचोदयात्** - સુધી ગાયત્રી છે. **ॐ आपोज्योतिः** થી **स्वरोम्** - સુધી શીર્ષ છે. મંત્રભાગ "**आपोज्योतिः-**"માં શિરઃ-સ્થાનીય-શ્રેષ્ઠ-બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન છે, તે શબ્દો શ્રુતિમાં-મંત્રમાં શિરોરૂપ મુખ્ય છે, તેથી આ મંત્રભાગ શીર્ષ કહેવાય છે.

પ્રત્યેક પદાર્થના ત્રણ સ્વરૂપો છે,- આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક અને આધિદૈવિક. મંત્રનાં પણ તેવાં ત્રણ સ્વરૂપો છે. અર્થ પણ તેવા ત્રણ પ્રકારે થઈ શકે છે.

(ટ) આધિભૌતિક - અર્થ :

જગત્ પરબ્રહ્મ (શ્રીકૃષ્ણ)નું આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે, સપ્તલોકાત્મક પણ છે. **ॐ**- સર્વ જગદ્રૂપ, **भूः**- ભૂલોક (પૃથ્વી) (**भूरिति वा अयं लोकः ।**) - (તૈ. ઉ. ૧-૪-૧), **भुवः**- ભુવર્લોક (અંતરીક્ષ), **स्वः**- સ્વર્ગલોક, **महः**- મહર્લોક, **जनः** જનલોક **तपः**-તપોલોક, **सत्यम्**- સત્યલોક, (વગેરે રૂપવાળા), **तत्**- તે (વેદાદિશાસ્ત્રોમાં આ રીતે પ્રસિદ્ધ), **सवितुः**- સ્થાવર-જંગમ જગતનો પ્રસવ કરનારા સૂર્યનારાયણના **देवस्य**- દેવના (કાન્તિવાળાના), **वरेण्यं**- વરવા યોગ્ય, પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય, **भर्गः**- તેજ ને, **धीमहि**- અમે ચિંતવીએ છીએ. **यः**- જે (સૂર્યનારાયણદેવ), **नः**- અમારી **धियः**- બુદ્ધિયોને (ઇન્દ્રિય-વૃત્તિયોને), **प्रचोदयात्**- ઉત્તમ રીતે સત્કર્મમાં-સન્માર્ગે-ધર્મમાર્ગે-પુરુષાર્થપ્રાપ્તિમાં પ્રેરો. **ॐ आपः**- (જે) જલ (સ્વરૂપ છે), **ज्योतिः**- (જે મણિ-ધાતુ-જયોતિઃ-પદાર્થોમાં) તેજઃ (સ્વરૂપ છે), **रसः**- (જે ફલ-વૃક્ષા દિ-ઔષધિયોમાં) રસ (સ્વરૂપ છે), **अमृतं**- (જે) અમૃત (ચૈતન્ય-સ્વરૂપ છે), **ब्रह्म**- (તે) બ્રહ્મ (છે.) (તે) ભૂઃ- પૃથ્વી, **भुवः**- અન્તરિક્ષ, **स्वः**- સ્વર્ગ, **ओम्**- સર્વ જગદ્રૂપ (છે.).

આધ્યાત્મિક-અર્થ :

અક્ષરબ્રહ્મ પરબ્રહ્મ (શ્રીકૃષ્ણ)નું આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ છે. તેમાંથી સર્વલોક-જીવ-વેદાદિ-પ્રકટ થાય છે.

ॐ- અક્ષરબ્રહ્મ, "**ओमित्येदक्षरम् ।**" -(माण्डू. श्रु. १), **भूः**- પ્રાણ ("**भूरिति वै प्राणः**" ।- तैत्तिरीय-श्रुति १-४-३), **भुवः**- અપાન, **स्वः**- વ્યાન, **महः**- પૂજા-યોગ્ય (**मह पूजायाम्** ।), **जनः**- પ્રાદુર્ભાવક (जनि प्रादुर्भावे ।), **तपः**- જ્ઞાન સ્વરૂપ (**यस्य**) **ज्ञानमयं तपः** ।- **मुंडक. श्रुति** (**१-१-८**), **सत्यं**- સત્ય, ત્રિકાલા-બાધિત સર્વલોક-પ્રસિદ્ધ, (વગેરે સ્વરૂપવાળા) **तत्**- તે (સર્વ- વેદશાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ) **सवितुः**- સર્વનો (પોતાનામાંથી) પ્રસવ કરનારા અક્ષરબ્રહ્મના, "**तथाऽक्षरात्संभवतीह विश्वम्** । - **मुंडक श्रुतिः १-१-७**), **देवस्य**- કાન્તિવાળાના-તેજોમયના, **वरेण्यं**- વરણીય-પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય, **भर्गः**-(**भर्जयत्यविद्यामिति- भ्रस्ज पाके**) અવિદ્યા નિવારક તેજઃ કે જ્ઞાનને, **धीमहि**- અમે ચિંતવીએ છીએ, **यः**- જે (જ્ઞાન-સ્વરૂપ, વેદાત્મક-સ્વરૂપ), **नः**- અમારી, **धियः**- બુદ્ધિયોને (વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિયોને), **प्रचोदयात्**-ઉત્તમ-રીતે જ્ઞાનમાર્ગમાં (મોક્ષપ્રાપ્તિમાં) પ્રેરો. **आपः**- (જે) શ્રદ્ધા ("**श्रद्धा वा आपः**" ।-**श्रुतिः** ।), **ज्योतिः**- જ્ઞાન-પ્રકાશ, **रसः**- રસ-જીવન, **अमृतं** - મોક્ષ (સ્થાન) (સ્વરૂપ છે.) (તે) **ब्रह्म**- અક્ષરબ્રહ્મ (છે). (તે) **भूः**- પ્રાણ, **भुवः**- અપાન, **स्वः**- વ્યાન, **ओम्**- અક્ષર બ્રહ્મરૂપ છે.

આધિદૈવિક-અર્થ :

પરબ્રહ્મ-પુરુષોત્તમ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ પોતે આધિદૈવિક-સ્વરૂપ છે. ॐ - ભગવદ્ધામરૂપ-વાસસ્થાન-વ્યાપિવૈકુંઠ, લીલાસ્થલ ("**स्वधाम्नो ब्रह्मणः, साक्षाद् वाचकः परमात्मनः** ।- श्रीभागवत (१२-६-४१) **भूः**- ઐશ્વર્ય (સર્વાધારત્વથી), **भुवः**- વીર્ય (અંતરિક્ષ - દેવતા રુદ્રદ્વારા-વીર્યલાભથી), **स्वः**- શ્રી (સ્વર્ગમાં પ્રસિદ્ધતાથી), **महः**- યશઃ, (સ્વર્ગાધિક સુખત્વથી), **जनः**- વૈરાગ્ય (પ્રલયમાં તાપાર્તલોકો જન-લોકમાં તાપશમન માટે જાય છે, વૈરાગ્ય પણ તાપશામક હોવાથી), **तपः**- જ્ઞાન (તપઃ જ્ઞાનરૂપ હોવાથી), (ઐશ્વર્યાદિ છ ભગવદ્ધર્મો છે. ધર્મધર્મિનો ભેદાભેદ છે), **सत्यं**- સત્ય, ત્રિકાલાબાધિત, લોકવેદ-પ્રસિદ્ધ, (**ब्रह्मणो नाम सत्यमिति** ।" -

(**छां.श्रुतिः । ८-३-४**) ધર્મિસ્વરૂપ, વગેરે (લીલાસ્વરૂપોવાળા), **तत्**- તે (લોક-વેદ-પ્રસિદ્ધ), **सवितुः**- સૌનો પોતાનામાંથી પ્રસવ કરનારા- આનંદ સ્વરૂપ "**आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते- ।**" - તૈ. શ્રુતિઃ । (૩-૬-૧)- સર્વપ્રેરક, (સુ પ્રેરણે, સુવતીતિ)- સર્વસમર્થ - સર્વજ્ઞ - પુરુષોત્તમ - ભગવાન્ - શ્રીકૃષ્ણના, **देवस्य** - દશલીલા વિશિષ્ટના- **दिवु क्रीडा- विजिगीषा-व्यवहार - द्युति - स्तुति - मोद-मद-स्वप्न - कान्ति-गतिषु**), **वरेण्यं**- વરણીય, પરમસુંદર-નિર્દોષ, મધુર **भर्गः**- અવિદ્યા-નિવારક - સ્વરૂપ (નું), **धीमहि** - ધ્યાન કરીએ છીએ, **प्रीतिं कुर्मः** - પ્રેમ કરીએ છીએ. **धीङ् धारणे । स्नेहाद्धारणम् ।**), **यः**- જે (પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ), **नः**- અમારી, **धियः**- બુદ્ધિયોને (ઇન્દ્રિય-વૃત્તિ-પ્રવૃત્તિને), **प्रचोदयात्**- ઉત્તમરીતે ભક્તિમાર્ગમાં - રાસલીલામાં - પ્રેરો. **आपः**- વ્યાપક સાકાર (**आप्लृ-व्याप्तौ "सर्वतः पाणिपादं तत्- ।" - श्वेता. श्रुति ।- ३-१६**), **ज्योतिः**- (સ્વયં) પ્રકાશ, **रसः**- શૃંગાર-રસાત્મક "**रसो वै सः ।" - तै. श्रुतिः, २-७-१**), **अमृतं**- અવિનાશી, સર્વત્ર-સર્વદા વિરાજનાર, **ब्रह्म** - પરબ્રહ્મ (છે.) (જગદ્રૂપે સ્વલ્પાંશે અવિકૃત-પરિણામ પામતાં તે જ બ્રહ્મ)- **भूः** - ભૂલોક-પૃથ્વી, **भुवः** - ભુવર્લોક-અંતરિક્ષ, **स्वः**- સ્વર્ગ-લોક (રૂપ છે.) (તેમ ઓળખાય છે) (તે) **ओम्**- રક્ષક, (**अवतीति ओम् ।**- ભક્તોને બ્રહ્માનન્દમાંથી રક્ષે, ભજનાનન્દ-પ્રદાનથી તે), સ્વરૂપાનન્દપ્રદ સ્વયં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ છે. પ્રભુ ત્રણે સંગત- રૂપે છે.

આવા બીજા પણ અનેક-અર્થ અનેક-પ્રકારે થઈ શકે છે. બ્રાહ્મણ માટે આ મંત્ર છે.ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય માટેના મંત્રો જુદા છે. તે ન મળે તો બ્રાહ્મણ માટેના મંત્ર લેવાય.

॥ શ્રીહરિઃ ॥

(૧૦) શાસ્ત્ર સમજ

શાસન કરે તે - શાસ્ત્ર ! શંસન (વર્ણન) કરે તે પણ શાસ્ત્ર ! આ શાસ્ત્રો પશુઓ માટે નથી હોતાં. પ્રભુ માટે પણ નથી હોતાં. શાસ્ત્ર હોય છે માનવ માટે ! પશુ શાસ્ત્રથી નીચી કક્ષામાં છે, પ્રભુ શાસ્ત્રથી ઊંચી કક્ષામાં છે. પશુ તો શરીર-ઈન્દ્રિયો-મન-બુદ્ધિથી શાસ્ત્રોક્ત આચાર-વિચારમાં અસમર્થ છે. પ્રભુ તો સર્વસમર્થ છે. શાસ્ત્રથી પર છે. તે ઈચ્છે તો લીલા-માત્રથી શાસ્ત્ર-શાસન સ્વીકારે; ન ઈચ્છે તો લીલા-પૂર્વક શાસ્ત્ર-શાસનથી ઉપર વિહાર કરે !

સુખ-શાંતિ-સદ્ગતિ શોધતા સમાજ માટે શાસ્ત્રનું શાસન છે. મોહવશ ઈન્દ્રિયસુખોમાં રાચતો, સુખના મૃગજળ પાછળ દોડતો સમાજ, લાચાર બનીને આથડતો દેખાય છે. એ તો "સમજ" (પશુઓનું ટોળું) છે. વિચાર પૂર્વક વર્તે તે "સમાજ" ! સાચી દિશામાં જીવનને દોરે, જીવનમાં સુખ-શાંતિ, પ્રેમ-પ્રસન્નતા, આનંદ-આત્મિયતા ને અનુભવતો છેવટે તે સદ્ગતિ પણ મેળવી શકે છે. તેને માટે જીવન માર્ગનું શાસન શાસ્ત્રો કરે છે. આજે માર્ગો પર લાલ-લીલી બત્તીઓનાં સિંગ્નલ દેખાય છે. તે વાહન વ્યવહારને ગૂંચવવા માટે નથી, પણ સલામત રાખવા માટે છે. લાલબત્તી અટકવાનું સૂચવે છે. લીલી બત્તી ગતિ ચાલુ કરવાનું સૂચવે છે. નિષેધ પૂર્વકનો ધર્મ તે લાલ બત્તી - અધર્મ. તે માર્ગે જતાં અટકવાનું. લીલી બત્તી - વિધિ પૂર્વકનો ધર્મ - વિધાન પૂર્વક કરવા કહેલો ધર્મ છે. શાસ્ત્ર વિધિ છોડીને મરજી મુજબ મહાલનાર ને સફળતા - શાંતિ - સદ્ગતિ મળતાં નથી.જીવન-વનમાં તે આથડતો રહે છે. આમ વિધિ-નિષેધથી શાસન કરનારાં કર્મ કે ધર્મશાસ્ત્ર છે. વર્ણનથી યથાભૂત વસ્તુ-સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરે તે જ્ઞાનશાસ્ત્ર છે-દર્શન શાસ્ત્ર છે.

ધર્મ શાસ્ત્ર પુરુષ-તન્ત્ર (વશ) છે. તેમાં કર્મ અને ફલનો સંબંધ

તથા તેના ઉપાયો (સાધનો) બતાવેલાં છે. તેમાં પ્રવૃત્તિ કે નિવૃત્તિ પુરુષની વિવેક-બુદ્ધિ પર આધાર રાખે છે. તેમાં, વ્યક્તિનાં રાગ-દ્વેષ-વાસના-વગેરે અંતઃકરણની વૃત્તિયો તથા મુખ્યત્વે ભગવદિચ્છા પ્રેરક હોવા છતાં કર્તા-પુરુષ સ્વતંત્રતાની છાયામાં વર્તતો લાગે છે. દર્શન શાસ્ત્ર વસ્તુ-તન્ત્ર (વશ) છે. તેમાં પ્રમાણ-પ્રમેય કે પ્રમાણ-લક્ષણ (વસ્તુના અસાધારણ ધર્મ)ના સંબંધથી વસ્તુ-સ્વરૂપ સ્પષ્ટ થાય છે, સમજાય છે, છતાં પણ દૃષ્ટિ કે દૃષ્ટામાં દોષ હોય ત્યાં વસ્તુ-સ્વરૂપ ન સમજાય,- તે અજ્ઞાન છે. વસ્તુ-સ્વરૂપ અન્યથા સમજાય,- તે ભ્રમ (અન્યથા જ્ઞાન) છે. નિર્દોષ - ઈન્દ્રિય - અંતઃકરણવાળાને યથાર્થ સમજાય છે.

"प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥"

- "શ્લોક-વાર્તિક"માં કુમારિલ-ભટ્ટે આ શાસ્ત્ર વ્યાખ્યા કહી છે.

અપૌરુષેય નિત્ય શબ્દ (વેદ) વડે અથવા તન્મૂલક કરેલા પૌરુષેય (શબ્દ-આપ્તવાક્યાદિ) વડે, (જેનાથી) માનવોની પ્રવૃત્તિ (વિધિ) કે નિવૃત્તિ (નિષેધ) ઉપદેશાય તે શાસ્ત્ર કહેવાય છે. શાસન કરે તે શાસ્ત્ર છે.

આવું શાબ્દિક-શાસન ત્રિવિધ દેખાય છે, - (૧) પ્રભુ-સમ્મિત, -- રાજાની જેમ આજ્ઞા કરે, - વેદ, તેમાં બાંધછોડ ન હોય. (૨) મિત્ર-સમ્મિત, - મિત્રની જેમ સમજાવે, - પુરાણ-વગેરે; તેમાં બાંધછોડ કાંઈ સંભવે પણ ખરી ! (૩) કાન્તા-સમ્મિત, - પ્રિયાની જેમ સમજાવે, - કાવ્ય વગેરે; તેમાં બાંધછોડ સંભવે.

પ્રભુ - સમ્મિત શાસન કરનાર શાસ્ત્ર તો વેદ જ છે. આમ, શાસન કરનાર શાસ્ત્ર (વેદ) - ને સપરિકર ગણાતાં, તે ચૌદ અથવા અઢાર વિદ્યા પણ શાસ્ત્ર રૂપ કહેવાય છે.

પુરાણ-ન્યાય-મીમાંસા-ધર્મશાસ્ત્ર-છ વેદાંગ-ચાર વેદ મળીને વિદ્યા (જ્ઞાન) અને ધર્મ (કર્મ)નાં સ્થાન ચૌદ છે, ચાર ઉપવેદ સાથે અઢાર છે.

(क) વેદ વિચાર :

વેદ શબ્દ ત્રણ ધાતુઓમાંથી બની શકે છે. (૧) "વિદ્ સત્તાયામ્", (૨) "વિદ્જ્ઞાને" અને (૩) "વિદલૃ લાભે". વિદ્ સત્તા અસ્તિત્વ વાચક છે. તેથી "**सत्**" શબ્દ સૂચવાય છે, જ્ઞાન ચેતનનો ધર્મ છે. તે "**चित्**"નો વાચક છે. લાભ આનંદ-સૂચક છે, તેથી તે આનંદ વાચક છે. આમ વિદ્ ધાતુથી થતો વેદ શબ્દ સત્-ચિત્-આનંદ વાચક છે. આમ, વેદ "સચ્ચિદાનંદ" - બ્રહ્મનો વાચક છે.

...अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि... - बृहद्(२-४-१०)આ વેદ ભગવાનના નિઃશ્વાસ રૂપ છે.

"सत्रे ममास भगवान् हयशीर्षनामा साक्षात् स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्णः । छन्दोमयो मखमयोऽखिलदेवतात्मा वाचो बभूवुरुशतीः श्वसतोऽस्य नस्तः ॥"

- શ્રીમદ્ ભાગવત (૨-૭-૧૧)

બ્રહ્માજી કહે છે - "મારા યજ્ઞમાં ભગવાન "હયગ્રીવ"-નામે પ્રકટ થયા, તે સાક્ષાત્ યજ્ઞપુરુષ - સ્વર્ણ વર્ણવાળા - સર્વ દેવતાત્મા છે. તે ભગવાનનાં શ્વાસમાંથી સુંદર વેદ વાણિ પ્રકટ થઈ."

ऋग्यजुः सामाऽथर्वाऽऽख्यान् वेदान् पूर्वादिभिर्मुखैः ।

- શ્રીમદ્ ભાગવત (૩-૧૨-૩૭)

અહીં ભગવાનનું ધ્યાન કરતા બ્રહ્માજીના પૂર્વ વગેરે મુખોથી ઋગ્વેદ-યજુર્વેદ-સામવેદ-અથર્વવેદની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. આમ બધાં વાક્યો વિચારતાં, ભગવદિચ્છાથી લીલાનુસાર વેદોની ઉત્પત્તિ વર્ણવેલી દેખાય છે. (૧) ઋગ્વેદ-અર્થવશાદ પાદ-વ્યવસ્થા છે. તે ઋક્ છે. (૨) યજુર્વેદ - શેષભાગ, તે યજુઃ છે. (૩) સામવેદ - ગીતભાગ સામ છે. (૪) અથર્વવેદ - મુખ્ય રીતે બ્રહ્મ પ્રતિપાદક છે. તેથી વેદત્રયીના શેષરૂપ હોવા છતાં તેને

જ્ઞાનના ભાગ રૂપે માનતા લોકો, પ્રમાણની મુખ્યતા વગર નિરૂપણ કરનારાઓ, કર્મમાં વેદત્રયીને જ નિશ્ચિત માને છે. મિશ્રભાગ, અભિચારાદિ-પ્રયુક્ત અથર્વ છે. વેદ-વ્યાસજીએ કરેલા આ વિભાગ છે અથવા એકઠા થઈ ગયેલા વેદોને વ્યાસજીએ ચાર વિભાગમાં વ્યવસ્થિત કર્યા છે. તે તે કર્મ-પ્રતિપાદક મંત્રો અને બ્રાહ્મણોના વિભાગો ઉદ્ધૃત કર્યા, તે "વેદ" - કહેવાયા. ઋગ્વેદથી હોતા, યજુર્વેદથી અધ્વર્યુ, સામવેદથી ઉદ્ગાતા અને અથર્વવેદથી બ્રહ્મા કર્મ કરે છે. વેદના પૂર્વકાંડમાં અનેક સ્વરૂપો યજ્ઞ રૂપ ભગવાનનાં છે. તેમાંથી એક યજ્ઞ-સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન જેટલા વેદ-ભાગથી થાય, તે એક "શાખા" છે. સમગ્ર વેદને ધારણ ન કરી શકતા, સ્વલ્પબુદ્ધિ વાળા લોકો માટે હિત કરતી આ "શાખા"- વ્યવસ્થા છે. સૂતેલો-બેઠેલો-ઊભેલો પુરુષ તો એક જ હોય, છતાં વર્ણન જુદાં હોય, તેમ "શાખાઓ"માં એક જ યજ્ઞ-પુરુષનું જુદું જુદું પ્રતિપાદન છે. દરેક શાખામાં સંહિતા, બ્રાહ્મણ શ્રૌતસૂત્ર અને ગૃહ્યસૂત્ર જુદાં હોય છે. વેદના સંહિતા-ભાગમાં યજ્ઞોપયોગી મંત્રો-સ્તોત્ર વગેરે હોય છે. વેદના બ્રાહ્મણ-ભાગમાં વિચાર-વિધાન-કથાનકો વગેરે હોય છે. મંત્ર-બ્રાહ્મણ-ભાગ મળીને વેદ કહેવાય છે. વેદના બ્રાહ્મણ-ભાગમાં આરણ્યક છે. અરણ્યમાં ઋષિઓએ કરેલાં તે ચિંતન વગેરે છે. વેદના બ્રાહ્મણ-ભાગમાં ઉપનિષત્ છે. જીવાત્માને પરબ્રહ્મની "ઉપ"-પાસે લઈ જવા માટે, "નિ"-પૂર્ણ રીતે, "ષદ્"-પૂર્વધર્મથી છૂટો પાડીને, સંઘાતમાંથી કેવલ તેને ઉદ્ધૃત કરીને, બ્રહ્મ પ્રાપ્ત કરાવીને, ત્યાં જ તેને સ્થિર કરે, તે બ્રહ્મવિદ્યા "ઉપનિષત્" છે. વેદના અંતે હોવાથી તેને "વેદાન્ત" અને ગુરુમુખે ઉચ્ચાર પછી શ્રાવણથી "અનુશ્રવ" કહે છે, "શ્રુતિ" પણ કહે છે.

સપરિકર-વેદ, અઢારે-વિદ્યા, ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. વેદ-પુરાણોક્ત બધાં દેવી-દેવતા રૂપે, વિભૂતિ રૂપે પણ ભગવાન જ લીલા કરે છે.

આમ, ચૌદ અથવા અઢાર વિદ્યા ગણાય છે. તે છે - શાસ્ત્ર ! તે છે,

- સપરિકર વેદ ! આ અઢારે વિદ્યાનો ઉપયોગ ધર્મમાં છે. અર્થશાસ્ત્રનો અર્થ દ્વારા જ ધર્મમાં ઉપયોગ છે. તે ન્યાયમાં સમાય છે. વાત્સાયનાદિ (કામસૂત્રો)નો (અને પાકશાસ્ત્રાદિનો) ઉપયોગ કામમાં છે. કામ મોક્ષસુખમાં દૃષ્ટાન્ત રૂપે છે. તે અઢાર વિદ્યામાં નથી. કામના જ અંગરૂપ કાવ્યાલંકાર-નાટકાદિ છે, તેનો ધર્મમાં ઉપયોગ નથી, ઉત્પ્રેક્ષાદિથી તેમાં અસત્યત્વ છે, સુદૂર-પરંપરાથી દૃષ્ટાન્ત-શેષરૂપે ક્યાંય ઉપયોગ છે. તેનું હીનફલ છે. અન્ય સર્વ મોહાર્થ છે. અનાદરણીય છે. વાસ્તવમાં, મુખ્ય રીતે તો, "**वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः ।**" (ગીતાજી ૧૫-૧૫) "બધા વેદોથી હું જ વેદ્ય છું" - બીજું કોઈ નહિ ! ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે ગીતાજીમાં સ્વયં કહ્યું છે, ગીતાજી તો સૌ આસ્તિકોને પ્રમાણ રૂપે સ્વીકાર્ય છે. "બધા વેદો" - કહેવાથી ચારે વેદ તથા તેનો બધો પરિકર પણ ("ચ" કારથી પણ) ગણાય જાય. આમ, અઢારે વિદ્યાઓમાં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું જ પ્રતિપાદન છે, સર્વ-પ્રમાણ-પ્રતિપાદ્ય-પ્રમેય-શ્રીકૃષ્ણ જ છે.

વેદના વિવિધ સૂક્તોમાં વિવિધ દેવતાઓનાં નામ-વર્ણન દેખાય છે. વિવિધ પુરાણોમાં વિવિધ દેવતાઓમાં વર્ણન મુખ્ય રીતે, જગત્કર્તૃ સર્વ-સમર્થ બ્રહ્મરૂપે પણ, જણાય છે. કેટલાકને તેથી ભિન્નતાની ભ્રાન્તિ થાય છે, - બધાં દેવી-દેવતા જુદાં જુદાં લાગે છે ! વાસ્તવમાં તો, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ તેવાં ભિન્ન ભિન્ન રૂપે લીલા કરે છે, તે બધાં રૂપે શ્રીકૃષ્ણ જ છે. "**એકં સદ્ વિપ્રા બહુધા વદન્તિ ।**" -ઋગ્વેદ (૧-૧૬૪-૪૬) શ્રુતિમાં સ્પષ્ટ છે. એક "છે" તે - "સત્" - ને વિપ્રો બહુ પ્રકારે કહે છે.

येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधि पूर्वकम् ॥

- ગીતાજી (૯-૨૩)

"હે કૌન્તેય ! જે લોકો પણ બીજા દેવતાના ભક્તો છે, શ્રદ્ધાપૂર્વક (બીજા દેવતાઓને) પૂજે છે, તે પણ અવિધિ-પૂર્વક મને જ પૂજે છે." માહાત્મ્ય જ્ઞાનપૂર્વક કૃષ્ણભક્તિ સર્વશાસ્ત્ર-સાર છે.

વેદાંગ છ છે; - પુરુષનાં અંગની જેમ વેદ-પુરુષનાં છ અંગ છે.

(૧) **શિક્ષા** - શબ્દોચ્ચારની શુદ્ધતા વગેરે પ્રક્રિયાઓ - વેદપુરુષનું નાક છે.

(૨) **કલ્પ** - યજ્ઞોપયોગિ - પ્રતિપાદન, - વેદ પુરુષના હાથ છે.

(૩) **વ્યાકરણ** - (પાણિનીય) - શબ્દ - ધાતુ - સંસ્કાર, વ્યુત્પત્તિ - વગેરે, - વેદપુરુષનું મુખ છે.

(૪) **નિરુક્ત** - વૈદિક - શબ્દકોશ - નિર્વચન - વ્યુત્પત્તિ - દર્શન ("નિઘંટુ"ની વ્યાખ્યા છે) - વેદપુરુષના કાન છે.

(૫) **છન્દઃ** - (પિંગલ) - કાવ્યરચનામાં અક્ષર - માત્રા - પરિમાણ - યજ્ઞાનુષ્ઠાનમાં ઉપયોગી છે, - વેદપુરુષના ચરણ છે.

(૬) **જ્યોતિષ** - યજ્ઞોપયોગિ - કાલ - નિર્ધાર, ગ્રહ વગેરેની ગતિ અને તેની અસરો, - વેદપુરુષના નેત્ર છે.

આગમ - પ્રાયઃ તંત્ર રૂપ ગણાય છે. તંત્ર વેદસંમત છે. સામાન્ય રૂપે, - પંચમુખ - શંકરના મુખમાંથી આવેલું પાર્વતીજીના મુખ (કાન)માં ગયેલું, વાસુદેવને સંમત, તેથી તે આગમ કહેવાય છે. ઈતિહાસ-પુરાણ વેદના વિસ્તારરૂપ છે.

નિગમ-સંપૂર્ણ રીતે બ્રહ્મનું જ્ઞાન કરાવે તે. એક જ વેદના ચાર વિભાગ છે, - (૧) મંત્ર-સંહિતા (૨) બ્રાહ્મણ (૩) આરણ્યક (૪) ઉપનિષત્ - આ ચારે વેદરૂપ છે.

(ख) ચાર ઉપવેદ :

(૧) ઋગ્વેદનો આયુર્વેદ - શારીર સ્વાસ્થ્યમાં તે ઉપકારક છે. શરીર-આરોગ્ય ધર્મમાં ઉપયોગી છે.

(૨) યજુર્વેદનો ધનુર્વેદ - શરીર રક્ષામાં ઉપયોગી છે.

(૩) સામવેદનો ગાંધર્વવેદ - મનની ઉદ્વેગ - નિવૃત્તિથી પ્રસન્નતામાં

ઉપાદેય છે.

(૪) અથર્વવેદનો સ્થાપત્યવેદ - યજ્ઞનાં સાધન, સ્રુક્ - સ્રુવ, તન-મનને જરૂરી રચનાઓમાં ઉપયોગી છે.

ઈતિહાસ-પુરાણ પંચમ-વેદ રૂપ ગણાય છે.

રામાયણ-મહાભારત વગેરે ઈતિહાસ રૂપે છે, ધર્મજનક છે.

ઈતિહાસ-પુરાણથી વેદાર્થની વિસ્તૃત સ્પષ્ટતા થાય છે.

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपेदशसमन्वितम् ।
पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥

ધર્મ - અર્થ - કામ - મોક્ષ એ ચારે પુરુષાર્થના ઉપદેશ - સહિત, પૂર્વ-સમયમાં થયેલ કથા - પ્રસંગો યુક્ત, હોય તેને ઈતિહાસ કહે છે.

વેદોક્ત - ઉપાસનાઓ માહાત્મ્ય - પ્રતિપાદનથી ભક્તિ દ્વારા ભગવદ્જ્ઞાનમાં અંગ-રૂપ છે. શ્રદ્ધાળુની શ્રદ્ધાનુસાર વિભૂતિ-વેદ-રૂપે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ ફલદાન કરે છે.

कामैस्तैस्तेर्हृतज्ञाना: प्रपद्यन्तेऽन्यदेवता: ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियता: स्वया ॥
यो यो यां यां तनुं भक्त: श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥
स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च तत: कामान् मयैव विहितान् हि तान् ॥
अंतवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥

- ગીતાજી (૭-૨૦ થી ૨૩)

"તે તે કામ (તીવ્ર ભોગેચ્છા) વડે હરાયેલા જ્ઞાનવાળા, પોતાની પ્રકૃતિથી પરાધીન, લોકો પ્રભુને શરણે ન હોવાથી, તે તે દેવતાઓના નિયમો પાળીને, અન્ય દેવતાઓને શરણે જાય છે. જે જે ભક્ત જે જે

સ્વરૂપને શ્રદ્ધાથી પૂજવા ઈચ્છે છે. તે તે સ્વરૂપે તેની તેની શ્રદ્ધાને હું અચલ કરું છું. તે શ્રદ્ધાળુ ભક્ત તે દેવ-રૂપનું આરાધન કરે છે. તેનાથી મારાં જ આપેલાં તે કામ-ફલોને તે ભક્ત પ્રાપ્ત કરે છે. તે અલ્પ બુદ્ધિ વાળાઓનું ફલ તો અંતવાળું (નાશવંત) હોય છે. દેવોને પૂજનારાઓ દેવતાઓને પ્રાપ્ત થાય છે. મારા ભક્તો મને પણ પ્રાપ્ત થાય છે."

આમ, અન્ય દેવતા રૂપે પણ ફલ તો ભગવાન્ જ દે છે. મોહમગ્ન અજ્ઞાનીઓને તે સમજાતું નથી. લાલચમાં લપટાઈને, અન્યત્ર આથડતા રહીને, તુચ્છ ફલો મેળવવા જીવનને વ્યર્થ વેડફી દે છે. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તો સર્વ-ફલદાતા છે, સ્વયં ફલ રૂપ છે. સર્વ દેવી-દેવતા રૂપે ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ જ પૂજાય છે. આમ, ભગવાનનું માહાત્મ્ય સમજાતાં ભગવાનમાં ભક્તિ થાય છે. ભક્તિથી ભગવાનનું જ્ઞાન થાય છે.

"भक्त्या माममभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।"-ગીતાજી (૧૮-૫૫)

"હું જેટલો છું, જેવો છું, જે છું, તે તત્ત્વતઃ મને ભક્તિ વડે જાણેછે." પુરુષોત્તમ-જ્ઞાન ભક્તિથી જ થાય છે. સાધનરૂપે અને ફલરૂપે ભગવાન જ છે.

વિવિધ રૂપ-નામ-કર્મને બ્રહ્મ જ ધારણ કરે છે. વેદ-રહસ્યને તો ભગવાન્ જ કે ભગવાનનો શરણાગત જ જાણે છે. સર્વ શાસ્ત્રો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું જ પ્રતિપાદન કરે છે.

(ग) ચાર વેદનાં ચાર મહાવાક્યો :

મહાવાક્ય એટલે મહદર્થ પ્રકાશક સર્વ સાર રૂપ વાક્ય

(१) ऋग्वेद - "प्रज्ञानं ब्रह्म ।" - ઐ. ઊ. (૩-૩)

શ્રુતિ-પ્રત્યક્ષ-બ્રહ્માદિ દેવો, પ્રત્યક્ષ પંચ મહાભુત- પ્રાણીઓ (જરાયુજ, સ્વેદજ, અંડજ અને ઉદ્ભિજ્જ) - આકાશ, વાયુ, તેજ, જલ, પૃથ્વી - પાંચ સૂક્ષ્મભૂત,- શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ આથી જુદાં છતાં તેમાંથી થયેલા તેના કાર્યભૂત, - ભૌતિક - અંડજ (અંડમાંથી થયેલા -

પક્ષીઓ), જરાયુજ (ઓરમાંથી થયેલા મનુષ્ય વગેરે), સ્વેદજ (પરસેવાથી થયેલા - માંકણ વગેરે), ઉદ્‌ભિજ્જ (જમીન તોડીને ઉત્પન્ન થયેલા, વનસ્પતિ વગેરે). આ બધાં સ્થાવર (નદી, પર્વત વગેરે) અને જંગમ (ગતિ વાળા) પદાર્થો "પ્રજ્ઞાનેત્ર" છે. પ્રજ્ઞા એટલે "प्रज्ञाबुद्धिरेव नेत्रं दर्शन-साधनं यस्य तथाभूतं । છે - ભગવાને આપેલી બુદ્ધિથી.

"**इदं हि विश्वं भगवान्....**" - શ્રીમદ્ ભાગવત (૧-૫-૨૦)

આ પ્રજ્ઞાથી આ પ્રમાણે સર્વત્ર ભગવાનનું દર્શન કરનારાં, વિભિન્ન રૂપમાં એક જ રૂપને દેખનારાં, સજાતીય, વિજાતીય અને સ્વગત - ભેદરહિતનું દર્શન કરનારાઓના દર્શનરૂપ (પ્રજ્ઞા) પ્રકૃષ્ઠ, સર્વોત્તમ, જ્ઞાન જેનાથી છે તે "પ્રજ્ઞાનેત્ર" છે, - બ્રહ્મ !

प्रज्ञा प्रज्ञप्तिः । तच्च ब्रह्मैव । नीयतेऽनेनेति नेत्रम् । प्रज्ञया ब्रह्मणा सर्वमिदं जगन्नीयते तेन प्रज्ञानेत्रं सर्वं जगत् । तच्च प्रज्ञाने ज्ञानस्वरूपे ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठितम् । अयं निखिलो लोकः प्रज्ञानेत्रो ब्रह्मानीतः प्रज्ञेव प्रतिष्ठा सर्वस्य जगतः । प्रज्ञाने प्रतिष्ठितमित्युक्तम् । इदानीं प्रज्ञानशब्देन विवक्षितमयं स्पष्टयति प्रज्ञानं ब्रह्मेति ।

પ્રજ્ઞા ઉત્તમ જ્ઞાન છે. તે બ્રહ્મ જ છે. જેનાથી લઈ જવાય છે તે નેત્ર છે. બ્રહ્મ વડે આ જગત બધું દોરી જવાય છે-ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લય થાય છે, તેથી પ્રજ્ઞાનેત્ર જગત છે. તે જ્ઞાનરૂપ બ્રહ્મમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. આ સર્વ લોક બ્રહ્મથી પ્રકટ થયેલો છે, બ્રહ્મમાં રહેલો છે ને બ્રહ્મમાં સમાય છે, તેથી "પ્રજ્ઞા બધા જગતની પ્રતિષ્ઠા છે." અહીં, પ્રજ્ઞાન શબ્દથી કહેવા ઈચ્છેલો અર્થ સ્પષ્ટ કરે છે "**प्रज्ञानं ब्रह्म ।**" આમ, અહીં બ્રહ્મ "પ્રજ્ઞાન" શબ્દ-વાચ્ય છે. સર્વરૂપ છે, તે સ્પષ્ટ થાય છે. અહીં બ્રહ્મના પ્રમાણરૂપનું નિરૂપણ છે.

(२) यजुर्वेद - "अहं ब्रह्माऽस्मिः ।" - બ્રુહ. ઊ. (૧-૪-૧૦)

હું બ્રહ્મ છું "**ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्...**" બ્રહ્મ જ પહેલાં હતું. આ સઘળું જગત બ્રહ્માત્મક છે.તેવા જ્ઞાનથી કે તાદાત્મ્ય ભાવ સંબંધથી તે

અનુભવનાર કહે છે, "હું બ્રહ્મ છું"!, પોતાને ઉદ્દેશીને પોતાને બ્રહ્મરૂપ તે કહેતો નથી, પરંતુ પોતે બ્રહ્મના અંશરૂપ છે. બ્રહ્મથી જુદો નથી, તે અનુભવથી કહે છે, "હું બ્રહ્મ છું"! તે ક્યાંય મોહ પામતો નથી કે પરાજય પામતો નથી જો ઉપાસના કરનાર કે જ્ઞાન વાળાઓ પોતાને ઉદ્દેશીને બ્રહ્મરૂપતા કહે તો તે ભ્રમ છે. અહીં, જીવ જીવપણું છોડીને પોતાનું બ્રહ્મરૂપ કહેતો નથી પરંતુ બ્રહ્મના અંશ રૂપે - અંગ રૂપે શરીર રૂપે પોતાની ભાવના કરીને કહે છે, "હું બ્રહ્મ છું". અહીં બ્રહ્મના પ્રમેયરૂપનું નિરૂપણ છે.

(૩) सामवेद :-

"स य एषोणिमा । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम् ।
स आत्मा तत्त्वमसि ।" - છા.ઊ. (૬-૮-૭)

આ જે "અણિમા" (અત્યંત સૂક્ષ્મ) બ્રહ્મ છે, એ જ આ બધાં રૂપે છે. તે સર્વ સત્ય જ છે, તેનો અંશ તું (આત્મા) છે.

આ મહાવાક્ય છે. મહર્ષિ ઉદ્દાલકે પોતાના પુત્ર શ્વેતકેતુને નવ વખત આવો ઉપદેશ કર્યો છે. આમ, આખા વાક્યની આવૃત્તિ હોવાથી, વારંવાર ઉપદેશેલું હોવાથી આખું વાક્ય જ મહાવાક્ય છે. "तत्त्वमसि" તો આનું "ખંડવાક્ય" છે - વિભાગ છે.

"आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" - **(ब्रह्मसूत्र ४-१-१)**

"ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम् । स आत्मा तत्त्वमसि ।".....

આ વાક્યમાં જડ જીવનું બ્રહ્માત્મકપણું કહેલું છે. નવ વખત તેવો ઉપદેશ છે, માટે તે જ મહાવાક્ય છે. બ્રહ્મે પોતાના સદંશમાંથી જડ પદાર્થો આર્વિભૂત કરેલા છે. બ્રહ્મના ચિદંશમાંથી જીવોનું વ્યુચ્ચરણ છે. આમાં બ્રહ્મ જ સચ્ચિદાનંદરૂપ હોવાથી કોઈ વાક્યભાગ છોડ્યા વગર - ગૌણમુખ્ય કર્યા વગર, વાક્યશઃ શબ્દશઃ અર્થ છે. જડરૂપે બ્રહ્મ છે. ચેતન રૂપે પણ બ્રહ્મ જ છે. સચ્ચિદાનંદરૂપની આ લીલા છે. સોનુ તથા તેમાંથી થયેલા આભૂષણો સોનારૂપ જ છે. બ્રહ્મ જગત રૂપે અવિકૃત પરિણામ

પામે છે તેમ બધું બ્રહ્માત્મા જ છે. આ શ્વેતકેતુ પહેલાં સ્તબ્ધ (ઉદ્દંડ) હતો. તેને ઉદ્દેશીને આ ઉપદેશ છે. શ્વેતકેતુ અવતાર નથી. તેથી મહાવાક્યમાં તેનો ઉલ્લેખ નથી. જડ પણ બ્રહ્મનાં અંશરૂપ છે. ચેતન પણ બ્રહ્મના અંશરૂપ છે. સઘળું બ્રહ્મ જ છે. તે સત્ય છે. આ અખંડ બ્રહ્મવાદ છે. "સત્ય" એ બ્રહ્મનું નામ પણ છે. આમ, બ્રહ્મ સત્ય હોવાથી - કારણરૂપ હોવાથી - તેનું કાર્ય જગત પણ સત્ય છે. અહીં આરંભમાં એક વિજ્ઞાનથી સર્વ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા છે, તેમ સર્વની બ્રહ્મરૂપતા કહેલી છે. અહીં બ્રહ્મના સાધનરૂપનું નિરૂપણ છે.

(૪) **अथर्ववेद : "अयम् आत्माब्रह्म ।"** - માંડુ. ઊ. (૧-૨)

આ આત્મા બ્રહ્મ છે.

"ओमितीदं सर्वम् ।" - તૈ. ઉ. (૧-૮-૧) સર્વને - જડ - ચેતનને ઓંકારરૂપ કહેલું છે. આ ઓમકાર બ્રહ્મરૂપ છે. તે અનુભવથી પર છે. જીવ સાધન સાધ્ય તે નથી તે જડ રૂપે અને ચેતનરૂપે - બંને રૂપે છે. તેથી પર પણ છે. જડ રૂપે બ્રહ્મને પૂર્વે કહીને અહીં ચેતન રૂપનું બ્રહ્મત્વ કહે છે.

"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ।"

- મુ.ઉ.(૩-૨) - કઠ. ઉ. (૨-૨૩)

આ આત્મા વેદ વિહિત સાધનોથી લભ્ય નથી. જીવનિષ્ઠ સાધન બહુશ્રુતપણાથી પણ લભ્ય નથી. જે મેઘા-બહુશ્રુતપણું વગેરે પુરુષ નિષ્ઠ પ્રયત્નથી પણ લભ્ય નથી. આ આત્મા, વાણિ-મનનો વિષય સામાન્યતઃ નથી, પરંતુ સ્વેચ્છાથી તે વાણિ-મન-ઈન્દ્રિયોનો વિષય બને છે. બ્રહ્મની પોતાની ઈચ્છાથી તે શક્ય છે. તે કૃપા છે - પુષ્ટિ છે.

"यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुत "विवृणुते" तनुं स्वाम् ।"

- મુ.ઉ.(૩-૨-૩) - કઠ. ઉ. (૨-૨૩)

ભગવાન જેનું વરણ કરે છે. જેને પસંદ કરે છે, તેને તે મળે છે. અહીં "अयं" શબ્દથી પ્રત્યક્ષ નિર્દેશ બતાવ્યો છે આત્માનો.

આ ચતુષ્પાદ બ્રહ્મ એ પ્રાણીના જેવું ચાર પગવાળુ નથી, પણ પાદ

તેના અંશરૂપ છે. તેનાં પ્રકાશવાન, અનન્તવાન્, જ્યોતિષમાન્ અને આયાતનવામ્ - છા.ઉ. (૪-૮-૫ થી ૮) એ ચાર પાદ પણ કહેલા છે. વ્યાપક છે તે આત્મા છે, એ જ બધે વ્યાપીને રહેલો છે, જડ રૂપે, ચેતન રૂપે અને તેથી પર રૂપે પણ. આમ, અહિંયા જડ-ચેતનનું બ્રહ્મરૂપત્વ શુદ્ધાદ્વૈત કહેલું છે. સાંખ્યોક્ત આ આત્મા નથી, બ્રહ્મ રૂપ છે. આ દેખાય છે, સમજાય છે, સંભળાય છે, અનુભવાય છે, તે સઘળું વ્યાપક આત્મા-રૂપ બ્રહ્મ છે. અપ્રાકૃત આકારવાળું છે. વિકૃત નથી. સાકાર છે. આ સાકાર બ્રહ્મવાદ છે. "अयं" શબ્દથી તેનો અનુભવ બહાર અને અંદર બંને કહેલો છે. અહીં "अयं" શબ્દથી પ્રત્યક્ષ નિર્દેશ છે. તેથી બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારની દશા છે. આ ફલરૂપનું નિરૂપણ છે.

(ઘ) દર્શન શાસ્ત્ર :

આસ્તિક - દર્શન છ છે. (૧) સાંખ્ય, (૨) યોગ, (૩) ન્યાય, (૪) વૈશેષિક (૫) પૂર્વમીમાંસા (૬) ઉત્તર મીમાંસા.

નાસ્તિક દર્શન પણ છ છે. (૧) સૌત્રાન્તિક, (૨) વૈભાષિક, (૩) યોગાચાર, (૪) માધ્યમિક (આ ચારે બૌદ્ધ છે) (૫) જૈન (૬) લૌકાયતિક (ચાર્વાક).

સૌત્રાન્તિક અને વૈભાષિક બૌદ્ધ દર્શનો એ હીનયાન (નાનો ટૂંકો માર્ગ) ની બે મુખ્ય શાખાઓ છે. જ્યારે (યોગાચાર) વિજ્ઞાનવાદી અને માધ્યમિક (શૂન્યવાદી) બૌદ્ધ દર્શનો એ મહાયાનની બે મુખ્ય શાખાઓ છે.

શ્રી ભાગવત યથાર્થ - સંપૂર્ણ "કૃષ્ણ-દર્શન" છે, દર્શનશાસ્ત્રમાં સંપૂર્ણ-યથાર્થ 'કૃષ્ણ-દર્શન' નથી !

આ બધા દર્શન શાસ્ત્રનો પરંપરાથી ઉપયોગ છે. શ્રી ભાગવતમાં દર્શાવે છે,- "**भगवान् सर्वभूतेषु लक्षितः स्वाऽऽत्मना हरिः । दृश्यैर्बुद्ध्यादिभिर्द्रष्टा लक्षणैरनुमापकैः ॥**" (૨-૨-૩૫). પ્રત્યેક પુરુષ અને પ્રત્યેક વિષયમાં શાસ્ત્રો પ્રવૃત્ત છે. તેમનો પરંપરાથી ઉપયોગ

હોવાથી સર્વથા બાધિત-વિષયવાળા તે નથી. તે બધાં શાસ્ત્રો વડે ભગવાન્ સર્વભૂતોમાં અનુભવ-સહિત લક્ષણાથી જણાવાયેલા છે. નૈયાયિકો કર્તા-રૂપે, મીમાંસકો ક્રિયા (કર્મ) રૂપે, વેદાન્તીઓ આત્મા-રૂપે, સાંખ્યો કરણ-રૂપે, બીજાઓ જ્ઞાન-રૂપે, જ્ઞાતા-રૂપે, જ્ઞેય-રૂપે, જ્ઞાનના અધિષ્ઠાતા-રૂપે, ભગવાનને જણાવે છે. તે તો અંધહસ્તિ-ન્યાયે, પોતાનાં અનુભવ-યુક્તિ વડે, તેમ જણાવે છે. (શાસ્ત્રકારો) બુદ્ધિ વગેરે વડે, અસાધારણ ચિહ્નો (લક્ષણો) વડે, ક્રિયાદિ વડે, પરોક્ષ જ્ઞાન-જનક અનુમાનાદિથી, દૃષ્ટાને લક્ષણથી દર્શાવે છે. સંપૂર્ણ ભગવદ્-દર્શનમાં બધાં જ દર્શન શાસ્ત્રો અપ્રયોજક છે. "ઈશ્વરં મતયો યથા" - શ્રીમદ્ ભાગવત (૧-૧૧-૩૯)માં, પણ આમ સ્પષ્ટ છે. દ્વારકામાં સ્ત્રીજનો સાથે રમતા કૃષ્ણને મૂઢ લોકો સ્ત્રૈણ માને છે, યથાર્થ જાણતા નથી, જેમ દર્શન શાસ્ત્રો ભગવાનને અન્યથા માને છે, અન્યથા સમજાવે છે. કેટલાંક ઈશ્વર નથી, - તેમ કહે છે, કેટલાંક યજ્ઞને જ ઈશ્વર કહે છે, કેટલાંક કેવલ કર્તા જ કહે છે, કેટલાક જીવ-વિશેષ કહે છે. સૌને (વેદ)-મૂલ-પ્રમાણનું અજ્ઞાન હોવાથી, પોતાની ઉત્પ્રેક્ષાથી, અન્યથા કહે છે. યથાર્થ સંપૂર્ણ ભગવદ્દર્શન કરાવતું શ્રીભાગવત જ "કૃષ્ણદર્શન" છે.

સર્વ દર્શનનો સંક્ષિપ્તમાં દૃષ્ટિકોણ :

સચ્ચિદાનન્દ બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન વેદો કરે છે. તેમાંથી સત્ (અસ્તિત્વ રૂપે અનુભવાતું, જડ) (અધિભૂત), ચિત્ (અનુમાનથી અસ્તિત્વ રૂપે સમજાતું, ચેતન) (અધ્યાત્મ) અને આનંદ (જડ-ચેતનનું નિયામ, ફલરૂપ) (આધિદૈવ)નો વિચાર આધિભૌતિક-આધ્યાત્મિક-આધિદૈવિક રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. જ્ઞેયના આ ત્રણ ભેદ છે. આત્મા દેહ છે, તેનો આધાર રાખીને રહેલાં ઈન્દ્રિયો, -અંતઃકરણ અને પ્રાણ અધ્યાત્મ છે. જેનો આધાર રાખીને રહેલો શારીર-આત્મા આધ્યાત્મિક છે, તે જ પુરુષ-શ્રોતા-વક્તા-વગેરે રૂપે ઓળખાય છે. તેનો અંતર્યામી આધિદૈવિક છે. અધિદેવ-(ઈન્દ્રિયોના અધિષ્ઠાતા દેવો)ના નિયામક-રૂપે તેના આધારે રહેલો આત્મા આધિદૈવિક

છે. તે પણ આ આત્મા જ છે. એક જ આત્મા ઈન્દ્રિય અને તેના દેવોના આધારે રહેતાં આધ્યાત્મિક-આધિદૈવિક-રૂપે જુદા શબ્દોથી ઓળખાય છે. અંતર્યામીથી ઈન્દ્રિયાધિષ્ઠાન - સામર્થ્ય મળે છે. આ એક જ આત્માનો બંને પ્રકારે વિભેદ કરનાર, બંને શબ્દોથી પ્રવૃત્તિમાં નિમિત્તભૂત, આધિભૌતિક છે. ભૂતોનો આધાર રાખીને રહેલાં રૂપ વગેરે અધિભૂત છે. તેમનો સમુદાય-અવયવી-દેહ આધિભૌતિક છે. દેહના હોવાથી જ આમ ઈન્દ્રિયાભિમાનીપણું અને ઈન્દ્રિય-પ્રેરકપણું છે, નહિ તો આત્મા એક જ છે. આમ, "આત્મા" શબ્દ દેહ-અંતઃકરણ-જીવ અને ભગવાનનો વાચક છે. આમ, આધ્યાત્મિક-આધિદૈવિક-આધિભૌતિક આ ત્રણેને જાણે તે આત્મા, પોતાના આધારનો પણ આધાર છે. દેહ અને જીવ આ ત્રણેને જાણતા નથી. તેમ પોતાના વ્યાપારમાં પ્રવૃત્ત, આ ત્રણેમાં પ્રવિષ્ટ, અંતર્યામી પણ આ ત્રણને જાણતો નથી. આ ત્રણેને જાણનાર આત્મા (ભગવાન) છે. વ્યાપક છે. તે સ્વલીલાથી જીવ-રૂપ પણ બને છે. ભગવાનનું તે એક રૂપ છે. ભગવાન્ જ જ્ઞાનાશ્રય આત્મા-રૂપે કહેલા છે. તે પોતાના આધારે જ રહે છે. અન્યના આધારની તેમને અપેક્ષા નથી. તે સ્વયં-પ્રકાશ છે. આ સમન્વય ભાગવત-દર્શનનો છે.

આ આધ્યાત્મિક-આધિદૈવિક-આધિભૌતિક-વિચાર કરવામાં અપૌરુષેય વેદના પ્રામાણ્યને સ્વીકારે તે આસ્તિક-વિચાર સરણી છે. અને તેનો સ્વીકાર ન કરનારી નાસ્તિક-વિચારસરણી છે. આમાં, જેમ લૌકિક-પ્રત્યક્ષ બાહ્ય-વ્યવહાર-યુક્ત જગતનું ભાન કરાવે છે, તેમ તત્ત્વચિંતન એક અલૌકિક-પ્રત્યક્ષ-રૂપે આંતર અને બાહ્ય જગતના સ્વરૂપનું ભાન કરાવે છે. આવી વિચાર-સરણીને "દર્શન" કહેવામાં આવે છે. આ ભારતીય-દર્શનોમાં કેટલીક વાતો સમાન દેખાય છે. (૧) કર્મ સિદ્ધાંત અને જન્માન્તર-પરિણામ, (૨) જન્મ-મરણ કે સંસારના ચક્રમાં ભટકતો સચેતન શરીરી (વેદાન્તનો આત્મા, સાંખ્ય યોગનો પુરુષ, ન્યાય-વૈશેષિક કે જૈનોનો જીવ, બૌદ્ધોનો વિજ્ઞાન-સ્કન્ધ કે સંતાની), (૩) તે બદ્ધ-શરીરીના મોક્ષનો સંભવ, (૪) તે મોક્ષનું સાધન-સમ્યગ્દર્શન કે તત્ત્વજ્ઞાન, (ભક્તિ) માત્ર ચાર્વાક કે (પ્રત્યેક લોક વિના અન્ય કાંઈ જ ન માનનાર

જડવાદી) લોકાયતિક વિના બધાં જ દર્શનોમાં આવું દેખાય છે. બુદ્ધિયુક્ત-નાસ્તિકતાને પણ સહિષ્ણુતાથી દર્શનનો દરજ્જો દેવાની ઉદારતા ભારતીયોમાં છે.

(ङ) પુરાણ-મહાપુરાણ (લક્ષણ-નામ), ઉપપુરાણ (લક્ષણ) :

ભક્તિહેતુક - શ્રીભાગવત - વગેરે પુરાતન છતાં નૂતન છે, - તે પુરાણ ! પુરાણો દેવનાં કર્મ - જ્ઞાન - ભક્તિ - રહસ્યોને, ઐતિહાસિક - પ્રસંગો દ્વારા, ભગવાનની લીલાના ભાગરૂપે, લોકભોગ્ય છતાં વિદ્વદ્ યોગ્ય રીતે, સમાજને સરલતાથી સમજાવે છે. આવી પુરાણ-કથાઓ ભારતીય-ધાર્મિક પ્રજાના હૃદયમાં રમે છે. ભારતનો અભણ કે ઓછું ભણેલો ધાર્મિક પણ આ પુરાણ-કથાઓથી પોતાનું સંસ્કાર-સમૃદ્ધ જીવન ઘડી શકે છે, જીવનનો આનંદ અનુભવી શકે છે. પુરાણ-કથાઓના શ્રવણથી તેને આજનું વિજ્ઞાન આંજી દેતું નથી, પુરાણોમાં આવું સુલભ હોવાથી તેને સામાન્ય - જાણીતું - લાગે છે ! (અમારા ગ્રંથ **"વિજ્ઞાન વિહાર"**માં તે વિસ્તૃત સમજાયેલું છે.) પુરાણને ભગવાનના હૃદયરૂપ કહેલાં છે. હૃદયમાં કયું રહસ્ય ન હોય ? તેમાં તો સઘળું સરળતાથી સમજાય. સર્વવિધ સૃષ્ટિનું ઉપક્રમ - ઉપસંહાર - પૂર્વક ક્રમબદ્ધ વર્ણન મુખ્યરૂપે પુરાણોમાં દેખાય છે. **"अनित्ये जननं नित्ये परिच्छिन्ने समागमः । नित्या परिच्छिन्नतनौ प्राकट्यं चेति सा त्रिधा ॥"** - શ્રી સુબોધિની (૨-૬-ઉપક્રમ)માં શ્રી મહાપ્રભુજીએ સૃષ્ટિની ત્રિવિધ ઉત્પત્તિ કહી છે. (૧) અનિત્ય - પદાર્થોમાં જનન (જડ-મૂર્ત પદાર્થોની ઉત્પત્તિ), (૨) નિત્ય-પરિચ્છિન્ન (હદવાળા)માં (ચેતન-અમૂર્તનો મૂર્ત સાથે) સમાગમ (સંબંધ), (૩) નિત્ય - અપરિચ્છિન્ન (હદ-રહિત)માં (અંતર્યામી-ભગવાનનું) પ્રાકટ્ય, જો કે શાસ્ત્ર-સંમત સત્કાર્યવાદમાં ઉત્પત્તિ પણ આવિર્ભાવ (વર્તમાન - વસ્તુની - અનુભવ - યોગ્યતા) (પ્રાકટ્ય)થી તત્ત્વતઃ જુદી વસ્તુ નથી, છતાં વ્યવહાર-દશામાં તો સૌને ઉત્પત્તિ જ સમજાય છે, તેથી અહીં તેમ દર્શાવ્યું છે. આમ, જડ (મૂર્ત), જીવ

(અમૂર્ત) અને અંતર્યામી રૂપે ભગવાન્ જ પોતે લીલાનુરૂપ બને છે. સૃષ્ટિનો લય પણ ભગવાન્ પોતાની લીલાનુકૂલ રીતે ચાર પ્રકારે કરે છે. (૧) નિત્ય - પ્રલય - વસ્તુ - સ્વરૂપનું પરિવર્તન, (૨) નૈમિત્તિક - પ્રલય - બ્રહ્માજીના દિવસ (કલ્પ)ને અંતે થતો લય, (૩) પ્રાકૃતિક-પ્રલય-બ્રહ્માજીના આયુષ્ય (પર)ને અંતે થતો લય, (૪) આત્યન્તિક-પ્રલય-સર્વત્ર બ્રહ્મદૃષ્ટિથી બધાનો બ્રહ્માત્મક અનુભવ થાય તે. આમાં જગત્ તો યથાવત્ જ રહે છે, માત્ર દૃષ્ટિ બદલાય છે. આમ, સૃષ્ટિ-લય તો ત્રિવિધ છે. વેદમાં અનેક સૃષ્ટિ-પ્રકાર-વગેરેને ભગવાનની ક્રિયા રૂપે કહેલાં છે, જેથી માહાત્મ્ય-જ્ઞાનથી ભક્તિ થાય. શ્રીભાગવતમાં તે સુસ્પષ્ટ છે. આવાં ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લય પોતાની લીલા માટે ભગવાન્ પોતે પોતાનાં જ કરે છે,-

आत्मैव तदिदं विश्वं सृज्यते सृजति प्रभुः ।
त्रायते त्राति विश्वात्मा ह्रियते हरतीश्वरः ॥

- **श्रीमद्भागवत् (११-२८-६)**

આત્મા જ તે આ વિશ્વ છે, તે સર્જાય છે, પ્રભુ સર્જે છે, તે રક્ષાય છે, વિશ્વાત્મા રક્ષે છે, તે હરાય છે, ઈશ્વર હરે છે. આ બ્રહ્મવાદ છે, તે શ્રુતિ - સ્મૃતિ - પુરાણ - સંમત છે. અચિન્ત્ય - અનન્ત - શક્તિવાળા ભગવાનને તો સઘળું સંભવે છે. લોક રીતે સમજાવવા માટે, મિત્રસંમિત પ્રકારે, પુરાણોમાં જગતને ક્યાંક ઐન્દ્રજાલિક - માયિક - (મિથ્યા) તો આસક્તિ છોડાવીને વૈરાગ્ય માટે કહેલું છે, તે વસ્તુ-નિરૂપક નથી. શ્રુતિમાં ક્યાંય મિથ્યાત્વ કહેલું નથી. જગતનું મિથ્યાત્વ તો મતાન્તર છે. આસુર-વ્યામોહ-માટે છે. પુરાણો તો ભગવલ્લીલાનું પ્રતિપાદન કરે છે. તેથી તે પણ ભગવાનના ચરિતની જેમ અસુરોને મોહ કરાવે છે. વેદની સાથે પુરાણ પણ ભગવાનના નિઃશ્વાસમાંથી પ્રકટ થયેલ છે.

સામાન્યતઃ પુરાણો દશ-લક્ષણવાળા હોય છે. (૧) સર્ગ, (૨) વિસર્ગ, (૩) સ્થાન (વૃત્તિ), (૪) પોષણ (રક્ષા), (૫) ઊતિ (હેતુ) (૬) મન્વન્તર (અન્તર) (૭) ઈશાનુકથા (વંશ), (૮) નિરોધ (સંસ્થા) (૯)

(આત્યન્તિક-લય રૂપા) મુક્તિ (૧૦) આશ્રય (અપાશ્રય) આ દશ લક્ષણ જેમાં સ્પષ્ટ જુદાં નિરૂપેલાં હોય, તે મહાપુરાણ કહેવાય છે. (૧) સર્ગ, (૨) પ્રતિસર્ગ, (૩) વંશ, (૪) મન્વન્તર, (૫) વંશ્યાનુચરિત આ પાંચમા બીજા પાંચ સમાઈ ગયાં હોય તે પાંચ લક્ષણ વાળું ઉપ-પુરાણ કહેવાય છે. મહાપુરાણો અઢાર છે, (૧) બ્રહ્મ, (૨) પદ્મ, (૩) વૈષ્ણવ, (૪) શિવ, (૫) લિંગ, (૬) ગરુડ, (૭) નારદ, (૮) ભાગવત, (૯) અગ્નિ, (૧૦) સ્કન્દ, (૧૧) ભવિષ્ય, (૧૨) બ્રહ્મવૈવર્ત, (૧૩) માર્કણ્ડેય, (૧૪) વામન, (૧૫) વરાહ, (૧૬) મત્સ્ય, (૧૭) કૂર્મ, (૧૮) બ્રહ્માણ્ડ. ઉપપુરાણો પણ અઢાર છે. તે બધામાં શ્રીમદ્ભાગવત "પુરાણ-તિલક" છે, મુખ્ય છે. દેવી-ભાગવત ઉપપુરાણ રૂપ છે. અઢાર પુરાણોના મળીને ચાર લાખ શ્લોકો કહેવાય છે.

(च) શ્રીમદ્ભાગવત્ - મહાપુરાણ - પ્રથમ નજરે (પ્રકરણ વિભાગ) :

ભગવાન્ અવતાર-દશામાં તો પ્રકટ પરમાનંદ રૂપ સ્વરૂપ-લીલાઓથી પ્રેમ-આનંદ-પ્રદાન કરે છે. અનવતાર-દશામાં પોતાની લીલા-કથા દ્વારા, નામ-લીલા-દ્વારા, ભગવાન્ ભક્તોનું ભાવપોષણ કરે છે, પ્રેમ-આનંદ-પ્રદાન કરે છે. ભગવાનનાં નામ તો નામાત્મક ભગવાનનાં સ્વરૂપો જ છે. આવું ભગવાનનું નામાત્મક-સ્વરૂપ છે,- **શ્રીમદ્ભાગવત !** **"આનંદરૂપ હરિની લીલા"**,- તેનો શાસ્ત્રાર્થ છે. શ્રીમદ્ભાગવત ભગવન્નામાત્મક અને ભાગવત ભગવદ્ભક્ત-રૂપ પણ છે.

પુરુષ દ્વાદશાંગ છે, બાર સ્કંધ શ્રીભાગવતના છે, બાર લીલાઓ તેમાં વર્ણવેલી છે. આ લીલાઓથી લીલા-વિશિષ્ટ ભગવાનનું જ નિરૂપણ થાય છે. પ્રથમ-સ્કન્ધમાં શ્રવણ (કીર્તન)નો અધિકાર દર્શાવતી, સંપાદન કરતી, અધિકાર-લીલા છે. દ્વિતીય-સ્કંધમાં અધિકારીઓના સાધન-રૂપ શ્રવણનો નિર્ધાર છે. તૃતીય-સ્કંધથી દ્વાદશ-સ્કંધ સુધીમાં શ્રવણના વિષય-રૂપ, દશલીલા-વિશિષ્ટ, ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું નિરૂપણ છે. દશલીલા-વિશિષ્ટ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ સર્વત્ર સર્વદા ક્રીડા કરે છે.

શ્રીહરિઃ

"આનંદમય હરિની આનંદરૂપા લીલા"

શ્રીમદ્-ભાગવત-શાસ્ત્ર

રસ-મહાસાગર

પ્રકરણ - વિભાગ

પ્રથમ-સ્કન્ધ, કુલ પ્રકરણ - ૩, કુલ અધ્યાય - ૧૯

શ્રી ગોવર્ધનનાથજીનો જમણો - ચરણકમલ

(અંતઃકરણની યોગ્યતા-રૂપ) અધિકાર-લીલા

(કથાના અર્થ પ્રમાણે, શ્રીવલ્લભાચાર્યજીના મતાનુસાર)

સામાન્ય પ્રકરણ (૧) (અધ્યાય-૧ થી ૯)	અસામાન્ય પ્રકરણ (૨) (અધ્યાય - ૧૦ થી ૧૮)	ગુણાતીત પ્રકરણ (૩) (અધ્યાય-૧૯)

(કથાના દેશકાલાનુસાર, મતાન્તર પ્રમાણે)

હીનાધિકાર પ્રકરણ (૧) (અ. ૧ થી ૩) શ્રોતા - શૌનકાદિ-૮૮૦૦૦ ઋષિયો વક્તા - સૂતજી (ઉગ્રશ્રવા) સ્થળ - નૈમિષારણ્ય (કાલ) સમય - "સહસ્રસમ"-સત્ર (પ્રસંગ)	મધ્યમાધિકાર પ્રકરણ (૨) (અ. ૪ થી ૬) મહર્ષિ કૃષ્ણદ્વૈપાયન વેદવ્યાસજી દેવર્ષિ નારદજી વ્યાસાશ્રમ-"શમ્યાપ્રાસ"-સરસ્વતી-તટે વ્યાસજીનો મનઃખેદ	ઉત્તમાધિકાર પ્રકરણ (૩) (અ. ૭ થી ૧૯) રાજા પરીક્ષિત ભગવાન્ શ્રીશુકદેવજી ગંગાતટ રાજા પરીક્ષિતનો પ્રાયોપવેશ

શ્રોતા-વક્તા-લક્ષણ

(૧) હીનાધિકાર-પ્રકરણ
(અ. ૧ થી ૩)

	અ. ૧	અ. ૨	અ. ૩
શ્રોતા	જિજ્ઞાસા (જાણવાની ઈચ્છા -વિચાર)	અમાત્સર્ય (અદેખાઈનો અભાવ)	શ્રવણાદાર
વક્તા	પરંપરાથી શ્રીભાગવતાધ્યયન	ચાતુર્ય	શ્રીભાગવતનું (ગૂઢ) રહસ્ય-જ્ઞાન

(૨) મધ્યમાધિકાર-પ્રકરણ
(અ. ૪ થી ૬)

	અ.૪	અ.૫	અ.૬
શ્રોતા	ભગવત્કૃપા	ભગવદીયત્વ	ભગવદેકત્વ
વક્તા	ભગવત્કૃપા	ભગવદીયત્વ	ભગવદેકત્વ

(૩) ઉત્તમાધિકાર - પ્રકરણ
(અ. ૭ થી ૧૯)

બે ચરણ - બે હસ્ત - બે ઊરુ - બે બાહુ - બે સ્તન - હૃદય - મસ્તક

(આ બાર પુરુષોત્તમનાં અંગ છે; અંગી (પુરુષોત્તમ) તેરમા છે.) (દૃઢ-વૈરાગ્ય ભગવાનમાં એકતાનતા રૂપ છે. પુરુષોત્તમ શ્રીકૃષ્ણ સ્વયં ભગવાન્ છે. તે બાર - અંગવાળા પુરુષથી અધિક છે, તેના સૂચક આ તેર અધ્યાય છે.)

શ્રોતા - દૃઢ-વૈરાગ્ય
વક્તા - દૃઢ-વૈરાગ્ય

દ્વિતીય-સ્કન્ધ, કુલ પ્રકરણ-૩, કુલ અધ્યાય-૧૦
શ્રીગોવર્ધનનાથજીનો ડાબો-ચરણકમલ

સાધન-લીલા
(દશલીલાવાળા ભગવાનનું શ્રવણ)

- તત્ત્વધ્યાન પ્રકરણ (૧) — (અ. ૧-૨)
- હૃત્પ્રસાદ પ્રકરણ (૨) — (અ. ૩-૪)
- મનન પ્રકરણ (૩) — (અ. ૫ થી ૧૦)

(૧) તત્ત્વધ્યાન-પ્રકરણ
(અ. ૧-૨)

- સ્થૂલધ્યાન (વિરાટ્-પુરુષ-ધ્યાન) — (અ. ૧)
- સૂક્ષ્મધ્યાન (પ્રાદેશમાત્ર-સ્વરૂપધ્યાન) — (અ. ૨)

(૨) હૃત્પ્રસાદ-પ્રકરણ
(અ. ૩-૪)

- શ્રોતાના હૃદયની પ્રસન્નતા (શ્રદ્ધા) — (અ.૩)
- વક્તાના હૃદયની પ્રસન્નતા (શ્રદ્ધા) — (અ.૪)

(૩) મનન-પ્રકરણ

(અ. ૫ થી ૧૦)

- **ઉત્પત્તિ (અ. ૫ થી ૭)**
  - અનિત્યમાં જનન (અ.૫)
  - નિત્ય-પરિચ્છિન્નમાં સમાગમ (અ.૬)
  - નિત્ય-અપરિચ્છિન્નમાં પ્રાકટ્ય (અ.૭)
- **ઉપપત્તિ (અ. ૮ થી ૧૦)**
  - આશંકા (અ.૮)
  - ઉત્તર (અ.૯)
  - ફલ (અ.૧૦)

વિશેષ-વિચાર : આ સ્કન્ધના ત્રીજા અધ્યાયમાં શ્રોતાની શ્રદ્ધા (હૃદયની પ્રસન્નતા) કહેલી છે. તેમાં શ્રોતા શૌનકની શ્રદ્ધા સ્પષ્ટ દેખાય છે, પરીક્ષિતની નહિ! ચોથા અધ્યાયમાં વક્તા શ્રીશુકની પ્રસન્નતા સ્પષ્ટ દેખાય છે, સૂતની નહિ! આવા સંદેહમાં સમાધાન સ્પષ્ટ છે. ત્રીજા અધ્યાયમાં પહેલા બાર શ્લોકમાં વિવિધ કામનાથી થતા અન્યદેવોના ભજનથી થતી બહિર્મુખતા અને શ્રીકૃષ્ણ-ભજનથી સર્વકામના અને મોક્ષની સુલભતા બતાવી છે. આમ, શ્રોતાના અનન્યભજન-પ્રોત્સાહનથી ઉત્તમ શ્રોતા પરીક્ષિતની તેવી શ્રદ્ધા નિશ્ચિત દર્શાવી છે. (તે પ્રથમસ્કન્ધમાં પણ છે.) બાકીના શ્લોકોમાં હીનાધિકારી શ્રોતા શૌનકની શ્રદ્ધા, સકામ અજ્ઞાની કે નિષ્કામ જ્ઞાની માટે પણ ભગવદ્-ભજન વગર દેહ-ઈન્દ્રિયોની નિષ્ફલતાના નિરૂપણથી, સંદેહ ન રહે તેમ, દર્શાવી છે, આમ, પ્રત્યાહાર-ન્યાયે, મધ્યમાધિકારીની શ્રદ્ધા પણ ઉક્તપ્રાય છે. ચોથા અધ્યાયના પહેલા અગિયાર શ્લોકો શ્રોતા પરીક્ષિતની શ્રદ્ધા (ઉત્સાહ), (પ્રસન્નતા)ના સૂચક છે. તે પૂર્વશેષ-રૂપ છે. પછીના શ્લોકો નમન-પ્રાર્થના-થી ઉત્તમ-વક્તા વિરક્ત શ્રીશુકની પ્રસન્નતા (શ્રદ્ધા-ઉત્સાહ)ના સૂચક છે. વક્તાના અધિકાર-વિચારે આ બંને તેના જ ભાગરૂપ છે. સૂતજીએ કહેલા પહેલા ચાર શ્લોકો સ્વોત્સાહ-બોધક છે. અહીં પણ પ્રત્યાહાર-ન્યાયે, મધ્યમાધિકારી-વક્તા પણ ઉક્ત પ્રાય છે. આમ, સર્વ શ્રોતા-વક્તા-નો ઉત્સાહ (શ્રદ્ધા-હૃદયની પ્રસન્નતા) અહીં સિદ્ધ છે.

તૃતીય-સ્કન્ધ, કુલ પ્રકરણ-૧૦, કુલ અધ્યાય-૩૩
શ્રી ગોવર્ધનનાથજીનો જમણો-બાહુ

(લૌકિક-અલૌકિક) સર્ગ-લીલા
(ભૂત-માત્રા-ઈન્દ્રિય-બુદ્ધિનો જન્મ)

બંધસૃષ્ટિ પ્રકરણ (૧) (અ-૧ થી ૧૯)	મુક્તસૃષ્ટિ પ્રકરણ (૨) (અ-૨૦ થી ૩૩)

(૧) બંધસૃષ્ટિ-પ્રકરણ
(અ. ૧ થી ૧૯)

(સ્વતઃ ભગવાન્ કરે છે) — (ભગવદિચ્છાથી થાય છે.)

ગુણાતીત પ્રકરણ (૧) (અ-૧ થી ૬)	સગુણસૃષ્ટિ પ્રકરણ (૨) (અ-૭ થી ૯)	કાલસૃષ્ટિ-(તત્ત્વસૃષ્ટિ) પ્રકરણ (૩) (અ-૧૦ થી ૧૧)	મુક્તજીવ-સૃષ્ટિ (તથા નામ-સૃષ્ટિ) પ્રકરણ (૪) (અ-૧૨)	મુક્તજીવ-સૃષ્ટિ (ઉપોદ્ઘાત) પ્રકરણ (૫) (અ-૧૩ થી ૧૯)

(૨) મુક્તસૃષ્ટિ-પ્રકરણ
(અ.૨૦ થી ૩૩)

તત્ત્વમુક્તિ પ્રકરણ (૬) (અ-૨૦ થી ૨૪)	કાલમુક્તિ પ્રકરણ (૭) (અ-૨૫)	ગુણાતીત-મુક્તિ પ્રકરણ (૮) (અ-૨૬ થી ૨૭)	સગુણમુક્તિ પ્રકરણ (૯) (અ-૨૮)	જીવમુક્તિ પ્રકરણ (૧૦) (અ-૨૯ થી ૩૩)

તૃતીય સ્કન્ધ

(મૈત્રેય-મતાનુસારી પ્રકરણ-વિભાગ)

- અધિકાર પ્રકરણ (૧) (અ-૧ થી ૪)
- સર્ગ (સૃષ્ટિ) પ્રકરણ (૨) (અ-૫ થી ૧૨)
  - ગુણાતીત (૧) (અ-૫-૬)
  - સગુણ (૨) (અ-૭ થી ૯)
  - કાલ (૩) (અ-૧૦)
  - તત્ત્વ (૪) (અ-૧૧)
  - મુક્ત(જીવ) (૫) (અ-૧૨)
- ઉપપત્તિ પ્રકરણ (૩) (અ-૧૩ થી ૨૦)
  - મોક્ષ (૬) (અ-૧૩)
  - બંધ (૭) (અ-૧૪ થી ૨૦)
- ફલ (મુક્તિ) પ્રકરણ (૪) (અ-૨૧ થી ૩૩)
  - ભક્તિ (૮)
    - પુંમુક્તિ (અ-૨૧ થી ૨૪)
    - સફલામુક્તિ (અ-૨૫)
  - સાંખ્ય (૯) (અ-૨૬-૨૭)
  - યોગ (૧૦)
    - યોગ (અ-૨૮ થી ૨૯)
    - વૈરાગ્ય (અ-૩૦ થી ૩૧)
    - સર્વનિર્ધાર (અ-૩૨)
    - મુક્તિ (અ-૩૩)

ચતુર્થ-સ્કન્ધ, કુલ પ્રકરણ-૪, કુલ અધ્યાય-૩૧
શ્રી ગોવર્ધનનાથજીનો ડાબો-બાહુ

વિસર્ગ-લીલા
(પુરુષાર્થ)

- ધર્મ પ્રકરણ (૧) — (અ-૧ થી ૭)
- અર્થ પ્રકરણ (૨) — (અ-૮ થી ૧૨)
- કામ પ્રકરણ (૩) — (અ-૧૩ થી ૨૩)
- મોક્ષ પ્રકરણ (૪) — (અ-૨૪ થી ૩૧)

(૧) ધર્મ-પ્રકરણ
(અ-૧ થી ૭)

- અગ્નિષ્ટોમ
- ઉક્થ્ય
- ષોડશી
- અતિરાત્ર
- આપ્ત
- અર્યામ
- વાજપેય

(સાત-યજ્ઞ-સંસ્થા)

(૨) અર્થ પ્રકરણ
(અ-૮ થી ૧૨)

- સાધનથી — (અ-૮)
- સાધ્યથી — (અ-૯)
- મનૂપદેશથી — (અ-૧૦)
- દોષનિવૃત્તિથી — (અ-૧૧)
- ફલપ્રાપ્તિથી — (અ-૧૨)

(૩) કામ-પ્રકરણ

(અ-૧૩ થી ૨૩)

- **પૃથુ-આવિર્ભાવ-પ્રકરણ** (અ-૧૩ થી ૧૬)
- **સર્વકામ-પ્રકરણ** (અ-૧૭ થી ૧૮)
- **સ્વકામ-પ્રકરણ** (અ-૧૯ થી ૨૩)

(૪) મોક્ષ-પ્રકરણ

(અ-૨૪ થી ૩૧)

- **બ્રહ્મભાવ-પ્રકરણ** (અ-૨૪ થી ૨૮)
- **સાયુજ્ય-પ્રકરણ** (અ-૨૯ થી ૩૧)

વિશેષ-વિચાર : ૧. **ધર્મ**નું ફલ ભગવત્પ્રાપ્તિ છે; ૨. **અર્થ** અલબ્ધપૂર્વ (પહેલાં કોઈને ન મળ્યો હોય તે) છે; ૩. **કામ** લબ્ધપૂર્વ (પહેલાં પ્રાપ્ત) છે; ૪. **મોક્ષ** બ્રહ્મભાવ (જીવન્મુક્તિ) અને (જીવ) મુક્તિ-રૂપ છે. બીજાં સાધનોની મર્યાદાથી પ્રાપ્ત થાય તેવાં ધર્મ-અર્થ-કામ-મોક્ષને ભગવાને પોતાના સામર્થ્યથી દક્ષ-ધ્રુવ-પૃથુ-પ્રચેતસને પ્રાપ્ત કરાવ્યાં. તે ભગવાનના પૌરુષ (સામર્થ્ય)થી થતી લીલા અહીં કહેલી છે. આ મોક્ષસાધક વિસર્ગ છે.

પંચમ-સ્કન્ધ, કુલ પ્રકરણ-૬, કુલ અધ્યાય-૨૬

શ્રી ગોવર્ધનનાથજીનો જમણો ઊરુ

સ્થાન-લીલા

(વિકુંઠ-વિજય, પદાર્થોનું તેમની તેમની મર્યાદામાં સ્થાપન)

(પ્રાકૃત-અપ્રાકૃત-પદાર્થમાત્રને વશ કરવાની પ્રભુની લીલા સ્થાનલીલા છે.)

સ્થાન (સ્થિતિ) (રૂઢાર્થ પ્રમાણે)

- પ્રાકૃત-પદાર્થ જય
  - પ્રકરણ (૧)
    - (અ-૧ થી ૨૪)
- આત્માનો જય
  - પ્રકરણ (૨)
    - જીવ (આત્મા)
      - (અ-૨૫)
    - બ્રહ્મ (પરમાત્મા)
      - (અ-૨૬)

(જેના આધારે રહેવામાં આવે તે સ્થાન, સ્થિતિ તે જ સ્થાન. અમુક પુરુષને અમુક કર્મ કરવાથી અમુક સ્થાન મળે, તે સ્થિતિ (મર્યાદા-નિયમ) છે. તેવો પ્રભુનો વિશિષ્ટ-જય-દેશ-કાલ આત્મામાં છે.)

સ્થાન-લીલા (યૌગિકાર્થ પ્રમાણે)

- દેશ
  - ભૂઃ ભુવઃ સ્વઃ
- કાલ
  - (૧૨) માસ
  - (૫) ઋતુઓ
  - (૩) લોકો (ત્યાં વસનારા)
  - (૧) આદિત્ય (સૂર્ય)
- આત્મા
  - જીવાત્મા
  - પરમાત્મા

(હેમંત-શિશિરને એક ગણીને ઋતુઓ પાંચ છે.)

(દેશ-કાલ-આત્મામાં એક સાથે સ્થિતિ માત્ર ભગવાન્ જ કરી શકે છે. તે ભગવાનનો વિજય છે. તેમાં કાલ ભગવાનની ચેષ્ટા-રૂપ હોવાથી ભગવદ્દ્વશ છે, સ્વરૂપસ્થિતિમાં વિઘ્ન-રૂપ નથી, તેથી બે જ વિભાગ રહે છે, - આત્મા કે સ્વરૂપમાં સ્થિતિ અને દેશ-સ્થિતિ)

સ્થાન (લીલા)

- સ્વરૂપ (આત્મા-કાલ)માં સ્થિતિ — પ્રકરણ (૧) — (અ-૧ થી ૧૫)
  - ભગવાનથી — પ્રકરણ (૧) — (અ-૧ થી ૬)
  - યોગથી — પ્રકરણ (૨) — (અ-૭ થી ૧૪)
  - જ્ઞાનથી — પ્રકરણ (૩) — (અ-૧૫)
- દેશમાં સ્થિતિ — પ્રકરણ (૨) — (અ-૧૬ થી ૨૬)
  - ભૂઃ — પ્રકરણ (૪) — (અ-૧૬ થી ૨૦)
  - ભુવઃ — પ્રકરણ (૫) — (અ-૨૧ થી ૨૩)
  - સ્વઃ — પ્રકરણ (૬) — (અ-૨૪ થી ૨૬)

વિશેષ-વિચાર : ૧. મહાપુરાણનાં દશ લક્ષણોમાં ત્રીજું "વૃત્તિ" છે. લૌકિક રીતે, આજીવિકા સૌથી સ્થિતિનું સાધન છે. અહીં સૌને સૌની મર્યાદામાં સ્થાપવામાં કારણભૂત ભગવાનની જે "સ્થિતિક્રિયા" તે "સ્થાન" છે. આમ, સ્થિતિના સાધનમાં આજીવિકા અને ભગવાનની સ્થિતિક્રિયા સમાન હોવા છતાં પણ, જેમ ચોથા સ્કન્ધમાં મોક્ષસાધક વિસર્ગ કહેલ છે. તેમ, અહીં મોક્ષસાધક સ્થિતિસાધન પણ અલૌકિક કહેલ છે. ચોથા સ્કન્ધમાં, અન્ય સાધન-મર્યાદાથી મળતાં ધર્માદિ પુરુષાર્થ દક્ષાદિને ભગવાને પોતાના પૌરુષ (સામર્થ્ય)થી પ્રાપ્ત કરાવ્યાં; તે લીલા કહી છે. અહીં પંચમસ્કન્ધમાં તો ભગવાનની મર્યાદા-રૂપા જ લીલાનું નિરૂપણ છે. તે અલૌકિક સ્થાનલીલા છે. ૨ સર્વ વેદોનું તાત્પર્ય તો બ્રહ્મમાં જ છે. તેથી તેમાં સંસારાસક્તોને વૈદિકકર્મમાં પ્રેરવા માટે કહેલાં ત્રિલોકસ્થિતિ-રૂપ ફલ દેતાં કર્મો વેદોક્ત હોવા છતાં વેદમાર્ગીય નથી. વેદમાર્ગ તો ચિત્તશુદ્ધિ કરાવતાં કર્મથી આત્મામાં; અને ભગવાન્ આત્મા છે,- તેવા જ્ઞાનથી પરમાત્મામાં સ્વરૂપ-સ્થિતિ કરાવે છે, તેથી તેનું જુદું પ્રકરણ નથી. ૩. બધા ગ્રહોને કાલના ગુણરૂપે હોય તેમ ભગવાન્ જ જ્યોતિશ્ચક્રમાં મૂકે છે. તે પણ કાલ પર વિજય છે. બધાં કર્મનું ફલ ભગવાન્ જ દે છે. કર્મ ભગવદ્રૂપ છે. આ પ્રભુનો કર્મ પર વિજય છે. જીવોનું કર્તૃત્વ પણ ભગવાનથી જ છે. વેદો પણ સ્વરૂપસ્થિતિ સ્વસામર્થ્યથી નહિ, ભગવાનના સામર્થ્યથી જ કરાવે છે. વેદો પ્રભુપરાયણ છે. ભગવાન્ નિઃસંગ છતાં મુક્તજીવોના આધાર-રૂપ છે. આમ, આત્મા પર પણ ભગવાનનો વિજય છે. અન્યથી આ કાલ-દેશ-આત્મા-પર વિજય સંભવતો નથી. આ ત્રણેની સ્વેચ્છાથી સ્થિતિ બદલવાનું પણ સામર્થ્ય પ્રભુનું છે.

ષષ્ઠ-સ્કન્ધ, કુલ પ્રકરણ-૩, કુલ અધ્યાય-૧૯
શ્રી ગોવર્ધનનાથજીનો ડાબો-ઊરુ
પોષણ-લીલા
(ભગવાનનો અનુગ્રહ)

- નામ — પ્રકરણ (૧) — (અ-૧ થી ૩)
  - શ્રવણ (અ-૧)
  - કીર્તન (અ-૨)
  - સ્મરણ (અ-૩)
- ધ્યાન — પ્રકરણ (૨) — (અ-૪ થી ૧૭)
  - ★ રૂપના ચૌદ ગુણો (અ-૧ થી ૧૭)
- અર્ચન — પ્રકરણ (૩) — (અ-૧૮ થી ૧૯)
  - બાહ્ય (અ-૧૮)
  - આભ્યન્તર (આન્તર) (અ-૧૯)

★ (૧) રૂપથી-મોક્ષદાતા, (૨) રસ વડે-આનન્દદાયક, (૩) ગન્ધ દ્વારા-ભક્તિપ્રદ, (૪) સ્પર્શથી-સર્વસંતાપશામક, (૫) નાદથી-મનોહર, (૬) યોગ વડે-સ્વરૂપમાં પ્રવેશપ્રદ, (૭) દ્વેષથી-મૃત્યુ પછી મોક્ષદાતા, (૮) સ્વામિરૂપે-સર્વસુખપ્રદ, (૯) હીનભાવે-દુઃખદ, (૧૦) કેવલ (સત્ય)-રૂપે-સકલ પુરુષાર્થપ્રદ, (૧૧) જ્ઞાનથી-યોગદાતા, (૧૨) ભિન્નરૂપે (જાણવાથી)-મૃત્યુપ્રદ, (૧૩) જેવા છે તે જ્ઞાનથી-જ્ઞાનદ, (૧૪) સ્નેહથી-વશ થનારા.

પુષ્ટિ (કર્મ-કાલ-સ્વભાવ-બાધક ભગવત્સામર્થ્ય)

- કર્મ
  - અધિષ્ઠાન (અ-૧)
  - કર્તા (અ-૨)
  - કરણ (અ-૩)
  - ચેષ્ટા (અ-૪)
  - દૈવ (અ-૫)
- કાલ
  - બાર માસ (કુલ) (અ-૧૨)
- સ્વભાવ
  - દૈવ (અ-૧)
  - આસુર (અ-૧)

સપ્તમ-સ્કન્ધ, કુલ પ્રકરણ-૩, કુલ અધ્યાય-૧૫
શ્રી ગોવર્ધનનાથજીનો જમણો-કરકમલ

ઊતિ-લીલા
(કર્મ-વાસના)

- **અસદ્વાસના**
  - પ્રકરણ (૧)
  - (અ-૫)
  - (અવિદ્યાનો પાંચ પર્વ) અથવા (અધિષ્ઠાન, કર્તા, કરણ, ચેષ્ટા, દૈવ) (અ-૧ થી ૫)
- **સદ્વાસના**
  - પ્રકરણ (૨)
  - (અ-૫)
  - (અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વ) અથવા (અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ) (અ-૬ થી ૧૦)
- **મિશ્રવાસના**
  - પ્રકરણ (૩)
  - (અ-૫)
  - (અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વ) અથવા (અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ) (અ-૧૧ થી ૧૫)

કર્મ

- **આધ્યાત્મિક**
  - (અ-૫)
  - (અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વ) અથવા (અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ)
- **આધિદૈવિક**
  - (અ-૫)
  - (અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વ) અથવા (અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ)
- **આધિભૌતિક**
  - (અ-૫)
  - (અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વ) અથવા (અધિષ્ઠાનાદિ પાંચ)

અષ્ટમ-સ્કન્ધ, કુલ પ્રકરણ-૪, કુલ અધ્યાય-૨૪
શ્રી ગોવર્ધનનાથજીનો જમણો-સ્તન

મન્વન્તર-લીલા
(પ્રાકૃત-વાસના-નાશક-સદ્ધર્મ)

- હરિસંસ્મરણ — પ્રકરણ (૧) — (અ-૧ થી ૪)
  - ધર્મ (અ-૧)
  - અર્થ (અ-૨)
  - કામ (અ-૩)
  - મોક્ષ (અ-૪)
- દાન — પ્રકરણ (૨) — (અ-૫ થી ૧૪)
  - સત્ત્વસત્ત્વ
  - સત્ત્વરજ
  - સત્ત્વતમ
  - રજસત્ત્વ
  - રજોરજ
  - રજસ્તમ
  - તમસત્ત્વ
  - તમોરજ
  - તમસ્તમ
  - નિર્ગુણ
- સ્વોક્ત-નિર્વાહ — પ્રકરણ (૩) — (અ-૧૫ થી ૨૩)
  - સાધન પ્ર. (અ-૧૫ થી ૧૭)
  - દાન પ્ર. (અ-૧૮ થી ૨૦)
  - દાનફલ પ્ર. (અ-૨૧ થી ૨૩)
- મત્સ્યચરિત — પ્રકરણ (૪) — (અ-૨૪)

નવમ-સ્કન્ધ, કુલ પ્રકરણ-૨, કુલ અધ્યાય-૨૪
શ્રી ગોવર્ધનનાથજીનો ડાબો-સ્તન

ઈશાનુકથા-લીલા
(હરિના અવતાર અને તે (ઈશ)ને અનુસરનારાઓની કથા)

- હરિના અવતાર
- તે (ઈશ)ને અનુસરનારાઓ

ઈશાનુકથાનું ફલ
(અ-૨૪)

- દુઃખ-નિવારણ
  - (મર્યાદા-ભક્તિ-કથા)
  - (અ-૧ થી ૧૩)
    - (ત્રિગુણ-મિશ્રણથી) (સગુણ, હરિને અનુસરનારાઓ દ્વારા) — (અ-૧ થી ૯)
    - ભગવચ્ચરિત્ર દ્વારા — (અ-૧૦ થી ૧૨)
    - (હરિને અનુસરનારા) (જ્ઞાની દ્વારા) — (અ-૧૩) — જ્ઞાનનિષ્ઠ ભક્તકથા
- સુખ-પ્રાપણ
  - (પુષ્ટિ-ભક્તિ-કથા)
  - (અ-૧૪ થી ૨૪)

- શુભ - પ્રાપણ
  - ભગવાનથી (અ-૨૪)
  - હરિને અનુસરનારાઓ દ્વારા (અ-૧૪ થી ૨૩)
  - (હરિને અનુસરનારા)
    - કર્મ (અ-૧)
    - ભક્તિ (અ-૧)
    - જ્ઞાન (અ-૧)
    - શ્રીરામ-ચરિત ક્રિયાશક્તિ (અ-૧૦)
    - શ્રીરામ-ચરિત ભક્તિનિષ્ઠા (અ-૧૧)
    - શ્રીરામ-પુત્રવંશ જ્ઞાનશક્તિ (અ-૧૨)

- દેવકૃપાયુક્ત ભક્તકથા (અ-૧)
- દેવરૂપ ભક્તકથા (અ-૨)
- દેવપોષક ભક્તકથા (અ-૩)
- સર્વાત્મભાવ યુક્ત ભક્તકથા (અ-૪)
- ભક્તિમહિમા, બ્રહ્મભાવ કરતાં ભક્તિની શ્રેષ્ઠતા (અ-૫)
- બ્રહ્મસમ ભક્તકથા (અ-૬)
- ધૈર્યયુક્ત લોકોદ્ધારા પરાયણ ભક્તકથા (અ-૭)
- સ્થિરકાર્ય કર્તા લોકોદ્ધાર સ્વભક્ત કથા (અ-૮)
- પરમલોકોપકારક ઉદ્ધારક ભક્તકથા (અ-૯)

- સ્વાનુભવ-પુષ્ટભક્તકથા (અ-૧૪)
- શ્રીપરશુરામ ચરિત (અ-૧૫)
- શ્રીપરશુરામ ચરિત (અ-૧૬)
- ભોગયુક્ત વૈદિક ભક્તકથા (અ-૧૭)
- શુદ્ધાન્તઃકરણ યુક્ત ભક્તકથા (અ-૧૮)
- ભોગરત ભક્તકથા (અ-૧૯)
- અતિસમર્થ ભક્તકથા (અ-૨૦)
- અતિથેયયુક્ત ભક્તકથા (અ-૨૧)
- સમર્થધીર ભક્તકથા (અ-૨૨)
- પરમભક્તિયુક્ત ભક્તકથા (અ-૨૩)
- ભક્તિના સ્વરૂપ ભગવત્માહાત્મ્ય (અ-૨૪)

- ઈશાનુકથા લીલા (અ-૨૪)
  - સૂર્યવંશ પ્રકરણ (૧) (અ-૧ થી ૧૨) અથવા (અ-૧ થી ૧૩)
  - ચન્દ્રવંશ પ્રકરણ (૨) (અ-૧૩ થી ૨૪)★ અથવા (અ-૧૪ થી ૨૪)

★અથવા
૧. સૂર્યવંશમાં-ચન્દ્રવંશ-ઉપક્રમ-પ્ર. અ. ૧
૨. સૂર્યવંશ પ્ર. અ-૨ થી ૧૩
૩. ચન્દ્રવંશ પ્ર. અ-૧૪ થી ૨૪

દશમ-સ્કન્ધ, કુલ પ્રકરણ-૫, કુલ અધ્યાય-૮૭+પ્રક્ષિપ્ત અ-૩

શ્રી ગોવર્ધનનાથજીનું-હૃદય

નિરોધ-લીલા

(૧. વિશ્વમાં પોતાની શક્તિયો સાથે ભગવાનની લીલા, પોતાની શક્તિયો સહિત ભગવાનનું અનુશયન;)
(૨. ભક્તોની પ્રપંચ-વિસ્મૃતિ-પૂર્વક ભગવદાસક્તિ), (૩. ભક્તોના પ્રપંચનો અભાવ, અલૌકિક-દેહની પ્રાપ્તિ)

- **જન્મ-પ્રકરણ** — પ્રકરણ (૧) — (અ-૪)
- **તામસ-પ્રકરણ** — પ્રકરણ (૨) — (અ-૨૮)
  - પ્રમાણ પ્ર. — ★(અ-૭) — (અ-૫ થી ૧૧)
    - પ્રક્ષિપ્ત ત્રણ અધ્યાય (કૌતુકલીલા) — (પ્રચલિત અ. ૧૨-૧૩-૧૪)
  - પ્રમેય પ્ર. — ★(અ-૭) — (અ-૧૨ થી ૧૮)
  - સાધન પ્ર. — ★(અ-૭) — (અ-૧૯ થી ૨૫)
  - ફલ પ્ર. — ★(અ-૭) — (અ-૨૬ થી ૩૨)
- **રાજસ-પ્રકરણ** — પ્રકરણ (૩) — (અ-૨૮)
- **સાત્ત્વિક-પ્રકરણ** — પ્રકરણ (૪) — (અ-૨૧)
  - (સાત્ત્વિકોમાં (પ્રમાણ) જ્ઞાન સ્વાભાવિક હોવાથી અહીં પ્રમાણ-પ્રકરણ નથી.)
  - પ્રમેય પ્ર. — ★(અ-૭) — (અ-૬૧ થી ૬૭)
  - સાધન પ્ર. — ★(અ-૭) — (અ-૬૮ થી ૭૪)
  - ફલ પ્ર. — ★(અ-૭) — (અ-૭૫ થી ૮૧)
- **ગુણ-પ્રકરણ** — પ્રકરણ (૫) — (અ-૬)

- જન્મ-પ્રકરણ
  - વ્યૂહ પ્રાકટ્ય-વાસુદેવ વિષય-શ્રીકૃષ્ણાવતારનો હેતુ (અ-૧)
  - સંકર્ષણ ભગવાનનો પ્રાકટ્યનો ઉદ્યમ (અ-૨)
  - પ્રદ્યુમ્ન રૂપાન્તર સ્વીકાર (અ-૩)
  - અનિરુદ્ધ માયાથી નાટ્ય (અ-૪)
- રાજસ-પ્રકરણ
  - પ્રમાણ પ્ર. ★(અ-૭) (અ-૩૩ થી ૩૯)
  - પ્રમેય પ્ર. ★(અ-૭) (અ-૪૦ થી ૪૬)
  - સાધન પ્ર. ★(અ-૭) (અ-૪૭ થી ૫૩)
  - ફલ પ્ર. ★(અ-૭) (અ-૫૪ થી ૬૦)
- ગુણ-પ્રકરણ
  - ઐશ્વર્ય (અ-૮૨)
  - વીર્ય (અ-૮૩)
  - યશઃ (અ-૮૪)
  - શ્રી (અ-૮૫)
  - જ્ઞાન (અ-૮૬)
  - વૈરાગ્ય (અ-૮૭)

★ પ્રમાણ-પ્રમેય-સાધન-ફલ-પ્રકરણોના સાતે અધ્યાયોમાં સામાન્યતઃ ક્રમશઃ, ૧. ઐશ્વર્ય, ૨. વીર્ય, ૩. યશઃ, ૪. શ્રી, ૫. જ્ઞાન, ૬. વૈરાગ્ય (ભગવાનના આ છ ધર્મ) તથા ૭. ધર્મી (ભગવાન્)નું વર્ણન છે. તામસ-ફલ-પ્રકરણમાં, સર્વત્ર સાતે રૂપે લીલા હોવા છતાં, ક્રમશઃ મુખ્ય છે, - ૧, ઐશ્વર્ય, ૨. વીર્ય, ૩. યશઃ, ૪. શ્રી, ૫. ધર્મી, ૬. વૈરાગ્ય, ૭. જ્ઞાન.

વિશેષ-વિચાર : ૧. લોકમાં તથા ગીતાજી-વગેરેમાં સાત્ત્વિકને ઉત્તમ, રાજસને મધ્યમ અને તામસને હીન ગણેલા સામાન્યતઃ દેખાય છે. આ સ્વભાવક્રમ છે. અહીં ભગવત્-સ્વરૂપ-સન્નિષ્ઠ (દૃઢાગ્રહવાળા) ભક્તોને તેમના ભાવાનુસાર તામસ-ભાવવાળા(ઉત્તમ) ગણેલા છે, પછી રાજસ-ભાવવાળા ભક્તો, પછી સાત્ત્વિક-ભાવવાળા ભક્તો છે. ભક્તોના આ ભાવાનુરૂપ ભગવાનની લીલાઓ તામસ-રાજસ-સાત્ત્વિક છે. અહીં લોક-વેદથી ક્રમની વિપરીતતા પુષ્ટિ છે. ૨. દશમસ્કન્ધના પૂર્વાર્ધમાં (અ. ૧ થી ૪૬) અઢી પ્રકરણો છે. - જન્મપ્ર. + તામસ પ્ર. + અર્ધું (પ્રમાણ-પ્રમેય) રાજસ પ્ર; (ઉત્તરાર્ધમાં (અ. ૪૭ થી ૮૭) પણ અઢી પ્રકરણો છે,- અર્ધું (સાધન-ફલ) રાજસ પ્ર. + સાત્ત્વિક પ્ર. + ગુણ પ્ર. આમ, પ્રકરણ-વિચારે વિભાગ છે, અધ્યાયસંખ્યા (૪૬+૪૧)ના વિચારથી નહિ. ૩. ગુણ પ્રકરણના છ અધ્યાયો,- ભગવાનના તે ગુણો (ભગ) સ્વતઃ સિદ્ધ છે, નિત્ય છે, કૃષ્ણ "સ્વયં ભગવાન્" છે,- તેમ દર્શાવનારા છે. અન્યમાં તેમાંના કોઈ ગુણો ભગવદિચ્છાકાર્ય-પૂરતા જ, અનિત્ય, હોય છે.

એકાદશ-સ્કન્ધ, કુલ પ્રકરણ-૨, કુલ અધ્યાય-૩૧
શ્રીગોવર્ધનનાથજીનું-મસ્તક

મુક્તિ-લીલા
(અન્યથા-રૂપના ત્યાગ-પૂર્વક સ્વરૂપમાં સ્થિતિ)

- જીવમુક્તિ
  - પ્રકરણ (૧)
    - (અ-૧ થી ૨૯)
      - બ્રહ્મભાવ (મુક્તિ) પ્ર. (જ્ઞાનથી) (અવિદ્યાનાશથી) (વિદ્યાપ્રાપ્તિથી) (અધિકારી-શ્રોતા-નિમિ) જનક) (વક્તા-નવ યોગેશ્વરો)
        - (અ-૧ થી ૫)
          - વૈરાગ્ય (અ-૧)
          - સાંખ્ય (અ-૨)
          - યોગ (અ-૩)
          - તપઃ (અ-૪)
          - ભક્તિ (અ-૫)
      - સાયુજ્ય મુક્તિ પ્ર. (ભક્તિથી) (તત્ત્વાતિક્રમણથી) (અધિકારી-શ્રોતા-ઉદ્ધવ) (વક્તા - શ્રીકૃષ્ણ)
        - (અ-૬ થી ૨૯)
- બ્રહ્મમુક્તિ
  - પ્રકરણ (૨)
    - (આસુર-વ્યામોહ-લીલા) (મનુષ્ય-નાટ્ય-ત્યાગ)
      - (અ-૩૦-૩૧)
        - (અહંતા-ત્યાગ)
          - (અ-૩૦)
        - (મમતા-ત્યાગ)
          - (અ-૩૧)

દ્વાદશ-સ્કન્ધ, કુલ પ્રકરણ-૫, કુલ અધ્યાય-૧૩
શ્રીગોવર્ધનનાથજીનો ડાબો-કરકમલ

આશ્રય-લીલા
(સર્વનાં ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-લય જેનાથી થાય છે તે બ્રહ્મમાં સ્થિર થવું)

આશ્રય

(હરિ) શ્રીકૃષ્ણાશ્રય	જગદાશ્રય	વેદાશ્રય	ભક્તિયોગાશ્રય	શ્રીભાગવતાશ્રય
પ્રકરણ (૧)	પ્રકરણ (૨)	પ્રકરણ (૩)	પ્રકરણ (૪)	પ્રકરણ (૫)
(અ-૩)	(અ-૨।।)	(અ-૧।।)	(અ-૩)	(અ-૩)
(અ-૧ થી ૩)	(અ-૪ થી ૫।।)	(અ-૫।। થી ૭)	(અ-૮ થી ૧૦)	(અ-૧૧ થી ૧૩)

ઈતિ શ્રીતત્ત્વાર્થદીપ-નિબન્ધાનુસારી પ્રકરણાધ્યાયાર્થ-વિભાગઃ સમાપ્તઃ ।।

વિશેષ-વિચાર : પ્રભુને પ્રસન્ન-પ્રાપ્ત-કરવા માટે પ્રેમ સિવાય કોઈ મુખ્ય સાધન નથી. તે પ્રેમનું નિશ્ચિત સાધન છે, - શ્રીમદ્ - ભાગવત ! સંસારમાં વૈરાગ્ય-પૂર્વક, શ્રીભાગવતના યથાર્થ તાત્પર્યને સમજીને, ભક્તમુખે એક વખત શ્રવણ-માત્રથી કૃષ્ણમાં નિશ્ચિત પ્રેમ થાય છે. શ્રીભાગવતાર્થના અજ્ઞાન કે અન્યથાજ્ઞાનથી ભક્તિ સંભવતી નથી. શ્રીભાગવત દ્વારા ભક્તિ તો વેલની જેમ વધતી રહે છે. શીઘ્ર કૃષ્ણ-ફલને પ્રાપ્ત કરાવે છે. આનંદ-રૂપ હરિની આનંદ-રૂપા લીલા સર્વદુઃખ હરનારી, સ્વતઃ પુરુષાર્થ-રૂપા છે. શ્રીભાગવત શબ્દતઃ અને અર્થતઃ શ્રીકૃષ્ણનું (નામાત્મક) સ્વરૂપ છે. તેના પાઠથી નિશ્ચિત રીતે કૃષ્ણ ધારણ થાય છે. અર્થતઃ જાણેલા આ ભગવાન્ ભક્તિનું પ્રદાન કરે છે.

(છ) રામાયણ - પ્રાથમિક પરિચય :

આદિકવિ વાલ્મિકીજીએ સમાધિમાં દર્શન કરીને "રામાયણ" સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. તેની કથા પ્રસિદ્ધ છે. તેમનાં અપરાવતાર ગણાતાં શ્રીતુલસીદાસજીએ "શ્રીરામચરિત-માનસ" અવધિભાષામાં કહેલું છે.

રામાયણમાં સાતકાંડ છે. (૧) બાલકાંડ (૨) અયોધ્યાકાંડ (૩) કિષ્કિન્ધા કાંડ (૪) અરણ્યકાંડ (૫) સુંદરકાંડ (૬) લંકાકાંડ (૭) ઉત્તરકાંડ.

"रामस्य अयनम् रामायणम्" તો પ્રસિદ્ધ છે. પણ સાથે સાથે સૂક્ષ્મ છતાં સ્પષ્ટ રીતે रामायाः अयनम् - रामायणम् પણ દેખાય છે. રામનું પધારવું તે રામાયણ. તે તો રામાયણ કેવું ? અને रामायाः अयनम् - रामायणम् માં સ્ત્રીનું ગમન તે રામાયણ કેવી ? રામ સાથે સીતાજીનું વનમાં જવું વગેરે પ્રસંગો ન હોય તો રામાયણ થાત ખરી ? આમ, રામ અને રામાનું અયન ઘણે સ્થળે દેખાય છે ! તેથી પણ તે રામાયણ છે.

(જ) મહાભારત - પ્રાથમિક પરિચય :

"મહાભારત" ઉપાખ્યાનો સાથે સવાલાખ શ્લોકોનું કહેવાય છે. ઉપાખ્યાન વગર ચોવીસ હજાર શ્લોકોનું "ભારત" કહેવાય છે. "જય-સંહિતા" તરીકે પણ તે ઓળખાય છે.

વાસુદેવનું માહાત્મ્ય, પાંડવોની સત્યતા અને ધૃતરાષ્ટ્રનાં પુત્રોની દુષ્ટતા-ધૃષ્ટતા આ ત્રણ મહાભારતમાં ભગવાન વ્યાસજીએ કહેલાં છે. ધર્મથી અર્થ અને કામ સુલભ છે, તેમ વ્યાસજી અહીં કહે છે. છતાં આશ્ચર્ય છે કે લોકો ધર્મને કેમ અનુસરતાં નથી ? વ્યાસજીનો આ અહીં આક્રોશછે !

મહાભારતમાં ૧૮ પર્વો છે.(૧) આદિપર્વ (૨) સભાપર્વ (૩) વનપર્વ (૪) વિરાટપર્વ (૫) ઉદ્યોગપર્વ (૬) ભીષ્મપર્વ (૭) દ્રોણપર્વ (૮) કર્ણપર્વ (૯) શલ્યપર્વ (૧૦) અને (૧૧) સૌપ્તિક પર્વ અને સ્ત્રી પર્વ (૧૨) શાન્તિપર્વ (૧૩) અનુશાસન પર્વ (૧૪) અશ્વમેધ પર્વ (૧૫) આશ્રમવાસિક પર્વ (૧૬) મૌષલ પર્વ (૧૭) મહા પ્રસ્થાનિક પર્વ (૧૮) સ્વર્ગારોહણ પર્વ.

(झ) શ્રીમદ્-ભગવદ્-ગીતા-પ્રાથમિક-પરિચય :

મહાભારતના મહાયુદ્ધમાં અર્જુન ક્ષાત્રધર્મથી કે ક્ષાત્ર-પ્રકૃતિથી જ યુદ્ધ ન કરે, પણ ભગવદાજ્ઞાથી સેવા-રૂપે યુદ્ધ કરે, તે હેતુથી હિતસાધક મિત્ર-રૂપ ભગવાને અર્જુનને વિષાદ સ્વેચ્છાથી કરાવ્યો ! તેનું નિવારણ પણ પોતે જ કર્યુ ! તે છે,- **ગીતા !** ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણ-વાક્યોમાં **"श्रीभगवानुवाच"** છે, **"कृष्ण उवाच"** નથી, તેથી કેટલાકને ગીતા કૃષ્ણે નહિ, ભગવાને કહી છે, તેવો ભ્રાન્ત દુરાગ્રહ છે. સમાધાન તો શ્રી ભાગવતજીમાં સ્પષ્ટ છે, **"कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्"** - (૧-૩-૨૮). - કૃષ્ણ સ્વયં ભગવાન્ છે, ગીતાજીમાં સ્વય શ્રોતા અર્જુન પણ ગીતા વક્તાને વારંવાર "કૃષ્ણ" કહે છે, - (૧-૨૮, ૩૧, ૪૦), (૬-૩૭), (૬-૩૯), (૧૧-૪૧), (૧૭-૧), તથા સંજય પણ તેમ કહે છે. (૧૮-૭૫, ૭૮), - વગેરેમાં તે સ્પષ્ટ દેખાય છે. અત્યારે ઉપલબ્ધ ગીતાજીના અધ્યાયોની "ઈતિશ્રી..." માં પણ - "શ્રીકૃષ્ણાર્જુન-સંવાદે..." સુસ્પષ્ટ છે. મુખ્ય - ગીતા - શ્રોતા અર્જુનજીને અને વ્યાસજીની કૃપાથી દૂરદર્શન - શ્રવણ - યુક્ત - સંજયને તો પ્રત્યક્ષમાં નિહાળતાં કૃષ્ણ અને ભગવાનમાં ભેદ નથી દેખાયો ! બીજા અનેક ગીતાવાક્યોમાં તે સ્પષ્ટ છે. આજે તો કોઈકને તર્કાભાસથી ભેદ દેખાતો હશે ! પ્રમાણ - પરિજ્ઞાનના અભાવથી કે વ્યક્તિના સ્વભાવથી !

ગીતાવક્તાને સંજયે **"यत्र योगेश्वरः कृष्णः"** - (૧૮-૭૮) થી **"योगेश्वर"** કહ્યા છે. ગીતાવક્તા સ્વયં ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ તો પોતાને **"पुरुषोत्तम"** કહે છે ! - **"अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः"** ! - (૧૫-૧૮). સંજયે કહેલુ કૃષ્ણનું નામ યથાર્થ ગણાય કે સ્વયં કૃષ્ણે પોતે કહેલું ? સંજયે કહેલું સંજય પૂરતું પ્રમાણ ગણાય. કૃષ્ણે કહેલું સર્વથા પ્રમાણ ગણાય. આમ, ગીતાવક્તાતો શ્રીકૃષ્ણ છે, તે **"पुरुषोत्तम"** છે, ભગવાન્ છે. શ્રી ભાગવતમાં તો, અગિયારમાં સ્કન્ધમાં નવ **યોગેશ્વરો** પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી શુકે તો શ્રીભાગવતમાં રાસ-વિહારિલાલ શ્રીકૃષ્ણને

"યોગેશ્વરેશ્વર" કહ્યા છે. - **"યોગેશ્વરેશ્વરે કૃષ્ણે"** - (૧૦-૨૯-૧૬). **"ગીતા"** તો શ્રીકૃષ્ણે ગાયેલું જ્ઞાન છે. તેમાં વચનો આ ભગવાનનાં હોવાથી તેની શોભા-શ્રી-સ્વયં ભગવાન્ છે. કૃષ્ણ સદાનંદ હોવાથી, તે સદા આનંદ-રૂપ છે, આનંદ-પ્રદ છે. ગીતામાં કૃષ્ણે ગુહ્ય-ગુહ્યતર-ગુહ્યતમ - વાતો સ્નેહથી કરી છે. તેના સેવનથી - ધારણથી - જીવનની સાચી શોભા - (શ્રી) - સફલતા - સુલભ થાય છે, તેથી તે **"શ્રીમત્"** છે. સ્વયં ભગવાનની તે ગાયેલી હોવાથી **"શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા"** છે. હૃદય સંવેદનો વાણીમાં વહે તે "ગીત" કહેવાય ! બુદ્ધિપૂર્વક સોદ્દેશ-ઉપદેશ જેમાં હોય તે "ગીતા" છે. આ ગીતાજીની ગરિમા અને લોક-હૃદયસ્પર્શિ-વાતોથી પાછળથી અનેક ગીતાઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. પણ મુખ્ય તો આ એક જ છે, વેદોનો સાર તેમાં ભરેલો છે. સાથે જ, વેદ કરતાં વિશિષ્ટ, પોતાના સ્વતંત્ર - સામર્થ્યની વાત પણ કૃષ્ણે તેમાં વણી લીધી છે. તે છે, - **પુષ્ટિ !** જે લોક-વેદથી પણ ન થાય, તે ભગવાન્ પોતાના સ્વરૂપ-સામર્થ્યથી કરી દે, તે પુષ્ટિ છે. લોક-વેદથી પણ તે પર હોય. આમ, **લોક-વેદ-પ્રસિદ્ધ** અને **લોક-વેદ થી પર**, બંને વાતોનો સમન્વય ગીતાજીમાં ભગવાને કરેલો છે. **"मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।** (ગીતા ૯-૩૨) તથા **सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।** (ગીતા ૧૮-૬૬) વગેરે માં આવી સ્વતંત્ર વાતો દેખાય છે - તે પુષ્ટિ છે.

ગીતા બે ગૃહસ્થ મિત્રોની સ્વાભાવિક હૃદયવાર્તા છે, - સંવાદ છે. પોતાના ઉત્સાહી-સમર્થ-મિત્રને યુદ્ધની શરૂઆતમાં જ વિકલ થયેલો જોઈને, તેનો વિષાદ દૂર કરવા ભગવાને તેને યથાધિકાર વિવિધ સમજ દીધી. તે અઢાર યોગ (ઉપાય-સાધન-પ્રાપ્તિ) રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં સફલ-મંગલ-જીવન-માર્ગદર્શન દીધું છે. વેદ ભગવાનના નિઃશ્વાસમાંથી પ્રકટ થયા છે. ગીતાજી ભગવાનના શ્રીમુખમાંથી પ્રકટ થઈ છે, વેદથી ન્યૂન નથી, વેદ તુલ્ય છે, તેથી **"श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु"**.... લખાય છે. છતાં ભગવાને પોતાના ગુરુ-સ્વરૂપનું અને પુષ્ટિ-મર્યાદા-ભક્ત અર્જુનના

અધિકારનું સ્મરણ કરીને કહી હોવાથી "સ્મૃતિ"-રૂપા છે.ભગવાને કહેલ હોવાથી તેને "**ભાગવત**" પણ કહી શકાય, પણ તે પુરાણ નથી, સ્મૃતિ છે. ગીતા તો જ્ઞાન-કર્મ-ભક્તિ એ ત્રણે યોગોને વિસ્તારથી પોષનારી વત્સલ માતા છે. ગીતા બધા વાદોને પણ પોષે છે, ગીતાને કોઈ વાદથી પોષવી પડતી નથી. ભગવાનની શરણાગતિ અર્જુને આરંભમાં કરી છે, અંતે પણ શરણાગતિ જ કરી છે. તેને એક પ્રકારે સ્વસર્વસ્વ-સમર્પણ પણ કહી શકાય. તેમાં સ્નેહ સ્વાભાવિક હોય, તે ભક્તિ-રૂપ છે. આમ, ગીતાજીના આદિ-અંતમાં ભક્તિ કહી છે. મધ્યમાં પણ ભક્તિ છે, તેથી ગીતાનો તાત્પર્ય-વિષય ભક્તિ જ છે. ભગવાને સમગ્ર ગીતા-સાર રૂપે, પોતાના અતિપ્રિય મિત્ર અર્જુનને સર્વધર્મો છોડીને પોતાને એક ને જ શરણે આવવાની રહસ્ય વાર્તા અંતે કહી છે. આ શરણાગતિ ભક્તિના અંગરૂપ છે. આખી ગીતા તો "**વત્સ**" અર્જુનને નિમિત્ત બનાવીને વત્સલ "**ગોપાલનન્દન**" ભગવાને, ઉપનિષદ્રૂપ "**ગાયો**"ને દોહીને, સર્વ-સદ્બુદ્ધિવાળાઓ માટે, "**દૂધ**" - "**અમૃત**" રૂપે, અધિકાર ભેદથી કહી છે. છેવટે કહેલું આ શરણે આવવાનું "**મહત્**" - (મોટું) રહસ્યકે આશીર્વાદ તો માત્ર પ્રિય અર્જુન માટે જ છે. વત્સ તો દોહેલું દૂધ ન પીએને ? તેને તો સીધું આંચળમાંથી જ પીવડાવાય તે શ્રુતિસાર હોવાથી પણ "**મહત્**" - "**પુષ્ટિ**" રૂપ છે. અઢારે યોગના સમન્વય જેવો "**કૃષ્ણયોગ**" તેનાથી સંભવે છે. ગીતામાં પણ આધિભૌતિક (વિશ્વ-યજ્ઞાદિ), **આધ્યાત્મિક** (જીવ-અક્ષરબ્રહ્મ-વિશ્વરૂપ શાસ્ત્ર વગેરે), અને **આધિદૈવિક** - (અંતર્યામી-પુરુષોત્તમ વગેરે) રૂપે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ જ પ્રતિપાદિત છે. ગીતાના વિષયોની સ્પષ્ટતા કરતો "**ગીતાર્થ**" શ્રીમહાપ્રભુજીના "**તત્ત્વાર્થદીપ-નિબંધ**"નું "**શાસ્ત્રાર્થ-પ્રકરણ**" છે. આ વિષયમાં અમારાં "**ગીતા-ગુંજન**"માં વિશેષ સ્પષ્ટતા-વિસ્તાર છે.

ભગવાને આ ગીતાજી કોઈ શાંત આશ્રમમાં નહિ, પણ યુદ્ધ ભૂમિ પર ઉત્તેજક વાતાવરણની અંદર કહી છે. સર્વધર્મજ્ઞ પિતામહ ભીષ્મ અને

યથાર્થ ધર્માચાર કરનાર ધર્મમૂર્તિ યુધિષ્ઠિર, બંને હાજર હોવા છતાં, તેઓને ગીતા નથી કહી ! આ ગીતા કે આત્મવિદ્યા કે બ્રહ્મવિદ્યા ભગવાને પોતાના પ્રિયમિત્ર વિકલ-ખિન્ન અર્જુનને કહી છે, - આ પુષ્ટિ છે - કૃપા છે !

શ્રીમદ્ ભગવદ્-ગીતામાં ૧૮ અધ્યાય છે. (૧) અર્જુનવિષાદયોગ (૨) સાંખ્યયોગ (૩) કર્મયોગ (૪) જ્ઞાનકર્મ સંન્યાસયોગ (બ્રહ્મયજ્ઞ પ્રશંસા યોગ) (૫) કર્મ સંન્યાસ યોગ (૬) આત્મસંયમ યોગ (અધ્યાત્મયોગ) (૭) જ્ઞાનવિજ્ઞાન યોગ (મય્યાસક્તિ યોગ) (૮) અક્ષર બ્રહ્મયોગ (મહાપુરુષ યોગ) (પુરુષ યોગ) (૯) રાજવિદ્યા - રાજગુહ્ય યોગ (ભક્તિયોગ) (૧૦) વિભૂતિયોગ (૧૧) વિશ્વરૂપ દર્શન - યોગ (૧૨) ભક્તિયોગ (૧૩) ક્ષેત્ર-ક્ષેત્રજ્ઞ-વિભાગ-યોગ (પ્રકૃતિ-પુરુષ યોગ) (૧૪) ગુણત્રય વિભાગ યોગ (૧૫) પુરુષોત્તમ યોગ (૧૬) દૈવાસુર-સંપદ્-વિભાગ યોગ (૧૭) શ્રદ્ધાત્રય વિભાગ યોગ (શ્રદ્ધાવિવેક યોગ) (૧૮) મોક્ષ સંન્યાસ યોગ.

(ઞ) બધા આચાર્યોના મતનો નામોલ્લેખ :

(૧) કેવલાદ્વૈતમત (માયાવાદ) - શ્રી શંકરાચાર્યજી
(૨) સ્વાભાવિક (વાસ્તવ) ભેદાભેદ-વાદ-શ્રીનિમ્બાર્કાચાર્યજી
(૩) ઔપાધિક-ભેદાભેદ-વાદ-શ્રીભાસ્કરાચાર્યજી
(૪) વિશિષ્ટાદ્વૈત-વાદ-શ્રીરામાનુજાચાર્યજી
(૫) દ્વૈતવાદ - શ્રી મધ્વાચાર્યજી
(૬) પ્રકીર્ણ-વાદો :
  (૧) અવિભાગાદ્વૈત-વાદ-શ્રી વિજ્ઞાનભિક્ષુ
  (૨) શક્તિ-વિશિષ્ટ-અદ્વૈત-શ્રી કંઠાચાર્ય
  (૩) ઈશ્વરાદ્વૈત-દર્શન
  (૪) શાક્ત અદ્વૈત મત
  (૫) શ્રીસ્વામિનારાયણ પંથ - શ્રીસહજાનંદ સ્વામી
(૭) શુદ્ધ (સાકાર) બ્રહ્મવાદ-શુદ્ધાદ્વૈત-વાદ-શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥

॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

(ट) तत्त्वार्थदीपनिबन्धे :

प्रथमं शास्त्रार्थप्रकरणम् ।

શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાં એકસો ચાર કારિકાઓ છે. પ્રથમ પાંચ શ્લોકમાં મંગલાચરણપૂર્વક અનુબન્ધ ચતુષ્ટય છે. છઠ્ઠી કારિકાથી આરંભીને ચૌદમી કારિકા સુધી પરિભાષાપૂર્વક પ્રમાણાદિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. પંદરમી થી બાવીશમી કારિકા સુધી મોહકશાસ્ત્રોનો નિરાસ કરીને સ્વપ્રવૃત્તિનું સમર્થન કર્યું છે. ત્રેવીશમી થી બેતાલીશમી કારિકા સુધી જડ સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરીને સૃષ્ટિનું નિરૂપણ કર્યું છે. તે પછીની બે કારિકાઓમાં શ્રુતિયોની એકવાક્યતાનું સાધન કર્યું. પીસ્તાલીશમી કારિકાથી આરંભીને બાવનમી કારિકા સુધી ભક્તિનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું. ત્રેપનથી ચોસઠ સુધી જીવસ્વરૂપનો નિર્ણય છે. પાંસઠથી સિત્તોતેર સુધી બ્રહ્મસ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કર્યું. અઠ્ઠોત્તેર થી ચોરાણું સુધી અસન્મતનો (મતાન્તરનો) નિરાસ કરીને પંચાણું થી એકસો ત્રણ સુધી સાંખ્યયોગાદિના સાધનોનું પ્રતિપાદન કર્યું અને છેલ્લા શ્લોકથી સર્વ શાસ્ત્રોને અનુકૂલ આ શાસ્ત્રાર્થ છે એમ જણાવી ઉપસંહાર કર્યો.

नमो भगवते तस्मै कृष्णायाद्भुतकर्मणे ।
रूपनामविभेदेन जगत् क्रीडति यो यतः ॥१॥

જે રૂપ અને નામના વિભેદે જગત્‌રૂપ છે, જે રૂપ અને નામના વિભેદે ક્રીડા કરે છે, અને જેથી-જેમાંથી-(અભિન્નનિમિત્તોપાદાનત્વે) રૂપ અને નામના વિભેદે જગત્ છે એવા અદ્‌ભુતકર્મા, લોકવેદપ્રસિદ્ધ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને નમસ્કાર હો.

सात्त्विका भगवद्भक्ता ये मुक्तावधिकारिणः ।
भवान्तसम्भवा दैवात्तेषामर्थे निरूप्यते ॥२॥

જે સત્ત્વગુણાશ્રિત ભગવદ્‌ભક્તો મુક્તિના અધિકારી છે અને

પૂર્વજન્મોપાર્જિત કર્મસંયોગાનુકૂલે જેમનો છેલ્લો જ જન્મ છે, તેઓને માટે નિરૂપણ કરવામાં આવે છે.

भगवच्छास्त्रमाज्ञाय विचार्य च पुनः पुनः ।
यदुक्तं हरिणापश्चात्सन्देहविनिवृत्तये ॥३॥

સમ્પૂર્ણ ભગવચ્છાસ્ત્રને જાણી લીધા બાદ અને વારંવાર મનન કરીને બધા સંદેહોની નિવૃત્તિને માટે ભગવાન્ હરિએ જે વચનામૃતો કહેલાં છે, તે પણ જાણીને-વિચારીને આ ગ્રન્થ કર્યો છે.

एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतमेको देवो देवकीपुत्र एव ।
मन्त्रोऽप्येकस्तस्य नामानि यानि कर्माप्येकं तस्य देवस्य सेवा ॥४॥

દેવકી પુત્ર શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને જે ગાન કર્યું છે, તે જ (ગીતા) એક શાસ્ત્ર છે, અને તે જ પ્રભુ એક દેવ છે, અને તેમનાં જુદાં જુદાં નામો તે જ એક સર્વોત્તમ મન્ત્ર છે. અને તે જ દેવની સેવા એક સર્વોત્તમ કર્મ છે.

इत्याकलय्य सततं शास्त्रार्थः सर्वनिर्णयः ।
श्रीभागवतरूपं च त्रयं वच्मि यथामति ॥५॥

આ પ્રમાણે નિરન્તર મનન કરીને, શાસ્ત્રાર્થ, સર્વનિર્ણય અને શ્રીભાગવતરૂપ એ ત્રણે પ્રકરણોનું નિરૂપણ કરું છું.

वेदान्ते च स्मृतौ ब्रह्मलिङ्गं भागवते तथा ।
ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्द्यते ॥
त्रितये त्रितयं वाच्यं क्रमेणैव मयाऽत्र हि ॥६॥

ઉપનિષદોમાં ઈશ્વરને "ब्रह्म" શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે. સ્મૃતિઓમાં ઈશ્વરને પરમાત્મા કહેલા છે અને ભાગવતમાં ભગવાન્ કહેલા છે. હું પણ આ ત્રણે પ્રકરણોમાં અનુક્રમે ત્રણે નામો વાપરીશ.

वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानि व्याससूत्राणि चैव हि ।
समाधिभाषा व्यासस्य प्रमाणं तच्चतुष्टयम् ॥ ७॥

વેદો, ગીતામાં ઉચ્ચારેલાં શ્રીકૃષ્ણના વચનામૃતો, વ્યાસસૂત્રો અને વ્યાસજીની સમાધિભાષા એ ચાર પ્રમાણ છે.

उत्तरं पूर्वसन्देहवारकं परिकीर्तितम् ।
अविरुद्धं तु यत्त्वस्य प्रमाणं तच्च नान्यथा ।।
एतद्विरुद्धं यत्सर्वं न तन्मानं कथञ्चन ।।८।।

પૂર્વ પ્રમાણના સન્દેહની નિવૃત્તિ કરનાર ઉત્તર પ્રમાણ છે. આ ચાર પ્રમાણોથી જે વિરુદ્ધ નથી. તે પ્રમાણ છે. અને આ ચારે પ્રમાણોથી જે વિરુદ્ધ હોય, તે કોઈપણ રીતે પ્રમાણ થઈ શક્તું નથી.

अथवा सर्वरूपत्वान्नामलीलाविभेदतः ।
विरुद्धांशपरित्यागात्प्रमाणं सर्वमेव हि ।।९।।

અથવા નામલીલાના વિભેદને લીધે બ્રહ્મનું સર્વરૂપત્વ છે. એ કારણથી વિરુદ્ધ અંશના ત્યાગથી સર્વશાસ્ત્ર માત્ર પ્રમાણ છે.

द्वापरादौ तु धर्मस्य द्विपरत्वाद्वयं प्रमा ।
विरुद्धवचनानां च निर्णयानां तथैव च ।।१०।।

દ્વાપરના આદિ ભાગમાં ધર્મના બે પ્રકાર હતા, એક તો શ્રોત અને બીજો સ્માર્ત. તે પરસ્પર વિરુદ્ધ વચનોના મધ્યે બંને પ્રકારનાં વચનો પ્રમાણ છે, તેમ નિર્ણયો પણ પ્રમાણ છે.

यज्ञरूपो हरिः पूर्वकाण्डे ब्रह्मतनुः परे ।
अवतारी हरिः कृष्णः श्रीभागवत ईर्यते ।।११।।

વેદના પૂર્વકાણ્ડમાં (કર્મકાણ્ડમાં) ક્રિયાશક્તિ વિશિષ્ટ યજ્ઞરૂપ હરિ છે અને જ્ઞાનકાણ્ડમાં જ્ઞાનશક્તિ વિશિષ્ટ બ્રહ્મરૂપ હરિ છે અને ક્રિયાથી તથા જ્ઞાનથી વિશિષ્ટ અવતારી શ્રીહરિ કૃષ્ણનું શ્રીમદ્‌ભાગવતમાં નિરૂપણ કરાય છે.

सूर्यादिरूपधृग् ब्रह्मकाण्डे ज्ञानाङ्गमीर्यते ।
पुराणेष्वपि सर्वेषु तत्तद्रूपो हरिस्तथा ।।१२।।

સૂર્ય વગેરેના રૂપો ધારણ કરનાર હરિ બ્રહ્મકાણ્ડમાં જ્ઞાનનું અંગ કહેવાય છે અને તે જ પ્રકારે દરેક પુરાણોમાં પણ જે જે નામો લખ્યાં છે, તે તે રૂપ હરિ છે.

भजनं सर्वरूपेषु फलसिद्ध्यै तथापि तु ।
आदिमूर्तिः कृष्ण एव सेव्यः सायुज्यकाम्यया ॥१३॥

કોઈપણ પ્રકારની ફલસિદ્ધિની ઈચ્છા હોય તો, ભગવાનંના દરેક રૂપોનું ભજન કરવું. પણ પરબ્રહ્મને વિષે સાયુજ્યની કામનાને માટે આદિમૂર્તિ કૃષ્ણ એ જ સેવવા લાયક છે.

निर्गुणा मुक्तिरस्माद्धि सगुणा साऽन्यसेवया ।
ज्ञानेऽपि सात्त्विकी मुक्तिर्जीवन्मुक्तिरथापि वा ॥
ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं तस्मान्नास्त्यधिकः परः ॥१४॥

આદિમૂર્તિ શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસનાથી નિર્ગુણ મુક્તિ નિશ્ચય થાય છે અને બીજા દેવતાઓની સેવાથી સગુણ મુક્તિ થાય છે. જ્ઞાન વડે પણ સાત્ત્વિકી અથવા જીવન્મુક્તિ થાય છે અને તે પણ આજીવન સગુણ જ રહે છે. જ્ઞાની પુરુષ જો શ્રીકૃષ્ણની ઉપાસના કરે તો તેનાથી બીજો કોઈ અધિક નથી.

बुद्धावतारे त्वधुना हरौ तद्वशगाः सुराः ।
नानामतानि विप्रेषु भूत्वा कुर्वन्ति मोहनम् ॥
यथाकथञ्चित्कृष्णस्य भजनं वारयन्ति हि ॥ १५॥

હમણાં આ હરિનાં બુદ્ધાવતારમાં તો બધા દેવતાઓ તેમને આધીન હોવાથી બ્રાહ્મણોને વિષે અવતાર ધારણ કરી ઘણાં પ્રકારના મતમતાન્તરો પ્રવર્તાવી મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. કોઈપણ પ્રકારે શ્રીકૃષ્ણના ભજનને અટકાવે છે.

अयमेव महामोहो हीदमेव प्रतारणम् ।
यत्कृष्णं न भजेत् प्राज्ञः शास्त्राभ्यासपरः कृती ।
तेषां कर्मवशानां हि भव एव फलिष्यति ॥१६॥

કેટલાએક બુદ્ધિશાળી અને શાસ્ત્રાભ્યાસી લોકો સારા સારા પરાક્રમો કરવા છતાં પણ શ્રીકૃષ્ણને ભજતાં નથી. તેજ મહામોહની અને ઠગવાની વાત છે. આવા પુરૂષોને સર્વદા જન્મ મરણના ચકાવામાં આવ્યા સિવાય છૂટકો જ નથી.

ज्ञाननिष्ठा तदा ज्ञेया सर्वज्ञो हि यदा भवेत् ।
कर्मनिष्ठा तदा ज्ञेया यदा चित्तं प्रसीदति ।
भक्तिनिष्ठा तदा ज्ञेया यदा कृष्णः प्रसीदति ॥१७॥
निष्ठाभावे फलं तस्मान्नास्त्येवेति विनिश्चयः ।
निष्ठा च साधनैरेव न मनोरथ वार्तया ॥१८॥

જ્ઞાનનિષ્ઠા થઈ એમ ક્યારે જાણવું ? જ્યારે સર્વજ્ઞ થઈએ ત્યારે. કર્મનિષ્ઠા ક્યારે થઈ જાણવું ? જ્યારે ચિત્ત પ્રસન્ન રહે ત્યારે. ભક્તિનિષ્ઠા ક્યારે સમજવી ? કે, જ્યારે શ્રીકૃષ્ણ પ્રસન્ન થાય ત્યારે.

કોઈપણ નિષ્ઠા થયા સિવાય કોઈપણ પ્રકારનું ફળ મળતું નથી. અને કશી વસ્તુમાં નિષ્ઠા વાતો કરવાથી અથવા તરંગોથી થતી નથી. પણ સાધનો દ્વારા થાય છે.

स्वाधिकारानुसारेण मार्गस्त्रेधा फलाय हि ।
अधुना ह्यधिकारस्तु सर्व एव गताः कलौ ।
कृष्णश्चेत् सेव्यते भक्त्या कलिस्तस्य फलाय हि ॥१९॥

દરેક મનુષ્યોને પોતાના અધિકાર પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના માર્ગો ફલ આપનારા થાય છે. પણ આ કલિયુગમાં દરેક અધિકારો જતા રહેલા હોવાથી શ્રીકૃષ્ણની સેવા કરવામાં આવે તો કલિયુગ જરૂર ફલ આપનારો બને છે.

सर्वेषां वेदवाक्यानां भगवद्वचसामपि ।
श्रौतोऽर्थो ह्ययमेव स्यादन्यः कल्प्यो मतान्तरैः ॥२०॥

વેદ, ગીતા અને શ્રુતિનો મુખ્ય અર્થ તો ઉપર ૧૭ થી ૧૯ શ્લોક સુધી કહી ગયાં તે જ છે, બાકી બીજા અર્થો તો મતાન્તરોથી કલ્પિત છે.

कृष्णवाक्यानुसारेण शास्त्रार्थं ये वदन्ति हि ।
ते हि भागवताः प्रोक्ताः शुद्धास्ते ब्रह्मवादिनः ॥२१॥

ગીતાજીમાં ઉચ્ચારેલા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના વાક્યોને અનુસરી જેઓ વેદનો અર્થ કહે છે, તેઓ જ શુદ્ધ બ્રહ્મવાદી, અને ભગવદ્ભક્તો છે.

एतन्मतमविज्ञाय सात्त्विका अपि वै हरिम् ।
मतान्तरैर्न सेवन्ते तदर्थं ह्येष उद्यमः ॥२२॥

આ મતને પણ ન જાણવાથી સાત્ત્વિક પુરુષો પણ મતાન્તરમાં ગુંચાઈને ભગવાન્‌ને સેવતા નથી, એ પ્રમાણે ન થાય તેટલા માટે મારો આ પ્રયાસ છે.

प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूपो मायया॒ऽभवत् ।
तच्छक्त्याऽविद्यया त्वस्य जीवसंसार उच्यते ॥२३॥

પ્રપઞ્ચ-જગત્ ભગવત્‌કાર્ય છે. પ્રભુ માયા વડે જગદ્રૂપ બન્યા, પ્રભુની અવિદ્યાશક્તિ વડે જીવને સંસાર પ્રાપ્ત થાય-અહંતા મમતાવાળો જીવ બને.

संसारस्य लयो मुक्तौ न प्रपञ्चस्य कर्हिचित् ।
कृष्णस्याऽऽत्मरतौ त्वस्य लयः सर्व सुखावहः ॥२४॥

જીવન્મુક્તિમાં સંસારનો લય થાય પણ પ્રપઞ્ચનો લય કદી યે ન થાય. કૃષ્ણની આત્મરતિમાં એનો (પ્રપઞ્ચનો) લય થાય તે સર્વ રીતે સુખાવહ છે.

पञ्चपर्वा त्वविद्या हि जीवगा मायया कृता ।

જીવમાં સ્થિત અવિદ્યા માયાથી ઉત્પન્ન થયેલી પઞ્ચપર્વા છે.

आकाशवद् व्यापकं हि ब्रह्मामायांशवेष्टितम् ।
सर्वतः पाणिपादान्तं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ॥२५॥
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ।
अनन्तमूर्ति तद्ब्रह्म ह्यविभक्तं विभक्तिमत् ॥२६॥

બ્રહ્મ આકાશની પેઠે વ્યાપક છે અને માયાંશથી વેષ્ટિત છે. સર્વત્ર કરચરણાદિમાન્ અને નેત્ર, શિર, અને મુખવાળું સર્વત્ર કર્ણવાળું છે. આ જગત્‌માં તે સર્વને વ્યાપીને રહે છે. તે અનન્ત મૂર્તિ છે, અવિભક્ત છે, અને વિભાગવાળું પણ છે.

बहु स्यां प्रजायेयेति बीक्षा तस्य ह्यभूत् सती ।
तदिच्छामात्रतस्तस्माद् ब्रह्मभूतांशचेतनाः ॥२७॥

सृष्ट्यादौ निर्गताः सर्वे निराकारास्तदिच्छया ।
विस्फुलिङ्गा इवाग्नेस्तु सदंशेन जडा अपि ॥२८॥

પ્રભુની ઈચ્છાથી જ બ્રહ્મભૂત અંશો ચેતનરૂપે સૃષ્ટિની પહેલાં નિરાકાર પ્રકટ થયા. અગ્નિમાંથી જેમ તણખા નીકળે તેમ પ્રભુના સત્ અંશ વડે જડ પદાર્થો પણ પ્રકટ થયા અને આનન્દાંશ સ્વરૂપે સર્વના અન્તર્યામી પણ ઉત્પન્ન થયા.

सच्चिदानन्दरूपेषु पूर्वयोरन्यलीनता ॥२९॥
अत एव निराकारौ पूर्वावानन्दलोपतः ।
जडो जीवोऽन्तरात्मेति व्यवहारस्त्रिधा मतः ॥३०॥

સત્, ચિત્ત અને આનન્દના સ્વરૂપોમાંથી પહેલા બેમાં અન્ય લીન હોય તેથી આનન્દનો લોપ થતાં જડ અને જીવ નિરાકાર છે. જડ, જીવ અને અન્તરાત્મા એમ ત્રણ પ્રકારનો વ્યવહાર છે.

विद्याऽविद्ये हरेः शक्ती माययैव विनिर्मिते ।
ते जीवस्यैव नान्यस्य दुःखित्वं चाप्यनीशता ॥३१॥

વિદ્યા અને અવિદ્યા પ્રભુની શક્તિઓ છે. માયાથી નિર્મિત થયેલી છે. અને તે જીવને જ છે અન્યને નહિ. તેથી તેને વિષે દુઃખિત્વ અને અનીશત્વ છે.

स्वरूपाज्ञानमेकं हि पर्व देहेन्द्रियासवः ।
अन्तःकरणमेषां हि चतुर्धाऽध्यास उच्यते ॥३२॥
पञ्चपर्वा त्वविद्येयं यद्बद्धो याति संसृतिम् ।

(૧) સ્વરૂપનું અજ્ઞાન અને (૨) દેહ (૩) ઈન્દ્રિય (૪) પ્રાણ (૫) અન્તઃકરણ એ ચારેના અધ્યાસો એમ પાંચ અવિદ્યાના પર્વ છે. (અવિદ્યાની ગાંઠો) છે. જેથી બંધાએલો જીવ સંસારને પ્રાપ્ત થાય છે.

विद्ययाऽविद्यानाशे तु जीवो मुक्तो भविष्यति ॥३३॥
देहेन्द्रियासवः सर्वे निरध्यस्ता भवन्ति हि ।

અવિદ્યાનું નિરૂપણ કરી વિદ્યાનું નિરૂપણ કરે છે-વિદ્યા વડે

અવિદ્યાનો નાશ થતાં દેહ, ઈન્દ્રિય, પ્રાણ એ સર્વે, અધ્યાસ વિનાના થાય અને તેથી જીવ મુક્ત બને.

तथापि न प्रलीयन्ते जीवन्मुक्तगताः स्फुटम् ॥ ३४ ॥

જીવમુક્ત થાય તો પણ દેહેન્દ્રિયાદિકનો લય થતો નથી; કારણ કે જીવન્મુક્તાવસ્થા એ જ પ્રકારની છે.

आसन्यस्य हरेर्वापि सेवया देवभावतः ।
इन्द्रियाणां तथा स्वस्मिन् ब्रह्मभावाल्लयो भवेत् ॥३५॥

આસન્ય-પ્રાણની કે પ્રભુની સેવાથી ઈન્દ્રિયોને દેવ ભાવ પ્રાપ્ત થતાં દેહાદિકનો લય થાય અને પોતાને બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થતાં પણ તેમ (બ્રહ્મ) ભાવ થાય.

आनन्दांशप्रकाशाद्धि ब्रह्मभावो भविष्यति ।
सायुज्यं चान्यथा तस्मिन्नुभयं हरिसेवया ॥

આનન્દાંશના પ્રકાશ થવાથી બ્રહ્મભાવ થાય. વળી પણ સાયુજ્ય અને બ્રહ્મભાવ શ્રીભગવચ્ચરણની સેવા વડે કરીને પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

एवं कदाचिद् भगवान् साक्षात् सर्वं करोत्यजः ॥३६॥
कदाचित् पुरुषद्वारा कदाचित् पुनरन्यथा ।
कदाचित् सर्वमात्मैव भवतीह जनार्दनः ॥३७॥

આવી રીતે અજ એવા ભગવાન્ કોઈ વખત પ્રત્યક્ષથી જ સર્વોત્પત્તિ કરે છે. કોઈ વખત પુરુષ દ્વારા ઉત્પત્તિ કરાવે છે, ફરીથી કોઈક વેળા પોતે પણ ઉત્પત્તિ કરે છે, કોઈ સમયે ભગવાન્ જનાર્દનને દરેક વસ્તુઓ આત્મવત્ થાય છે.

महेन्द्रजालवत् सर्वं कदाचिन्माययाऽसृजत् ।
तदा ज्ञानादयः सर्वे वार्तामात्रं न वस्तुतः ॥३८॥

કોઈક વખતે ઈન્દ્રજાલની પેઠે કેવળ માયાથી પ્રભુ સર્વે સર્જે છે. ત્યારે જ્ઞાનાદિક વાર્તામાત્ર જ રહે છે. વસ્તુતઃ હોતાં નથી.

वियदादि जगत् सृष्ट्वा तदाविश्य द्विरूपतः ।

जीवान्तर्यामिभेदेन क्रीडति स्म हरिः कचित् ॥३९॥

આકાશાદિક પદાર્થોને સરજીને જીવ અને અન્તર્યામિભેદે બે પ્રકારે તેમાં પ્રવેશ કરીને પ્રભુ તેમાં ક્રીડા કરે છે.

अचिन्त्यानन्तशक्तेस्तद् यदेतदुपपद्यते ।
अत एव श्रुतौ भेदाः सृष्टेरुक्ता ह्यनेकधा ॥४०॥

અચિન્ત્ય અને અનન્તશક્તિવાળા પ્રભુમાં સર્વ જ યોગ્ય ગણાય છે. આથી જ શ્રુતિમાં સૃષ્ટિના અનેક પ્રકારો કહ્યાં છે.

यथाकथञ्चिन्माहात्म्यं तस्य सर्वत्र वर्ण्यते ।
भजनस्यैव सिद्ध्यर्थं तत्त्वमस्यादिकं तथा ॥४१॥

વેદમાં સર્વત્ર કોઈપણ રીતે પ્રભુનું માહાત્મ્ય વર્ણવાય છે. ભજનની સિદ્ધિને માટે તત્ત્વમસ્યાદિ વાક્યો પણ છે.

माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोऽधिकः ।
स्नेहो भक्तिरिति प्रोक्तस्तया मुक्तिर्न चान्यथा ॥४२॥

માહાત્મ્યજ્ઞાન પૂર્વક સુદૃઢ અને સર્વથી અધિક જે સ્નેહ તે ભક્તિ કહેવાય છે. તેથી જ મુક્તિ છે. બીજી રીતે મુક્તિ નથી.

पञ्चात्मकः स भगवान् द्विषडात्मकोऽभूत्
पञ्चद्वयीशतसहस्रपरामितश्च ।
एकः समोऽप्यखिलदोषसमुज्झितोऽपि
सर्वत्र पूर्णगुणकोऽपि बहूपमोऽभूत् ॥४३॥
निर्दोषपूर्णगुणविग्रह आत्मतन्त्रो
निश्चेतनात्मकशरीरगुणैश्च हीनः ।
आनन्दमात्रकरपादमुखोदरादिः
सर्वत्र च त्रिविधभेदविवर्जितात्मा ॥४४॥

ભગવાન પઞ્ચાત્મક છે, દ્વિષડાત્મક (દ્વાદશાત્મક) છે, દશાત્મક છે, શતસહસ્ર પરિમિત છે, એક છે, સમ છે. સર્વદોષવિનાના છે, સર્વત્ર પૂર્ણ ગુણવાળા અને બહુ ઉપમાવાળા થયાં. નિર્દોષ અને પૂર્ણગુણવાળા

શ્રીઅઙ્ગને ધારણ કરનાર થયા છે, આત્મતન્ત્ર છે, નિશ્ચેતનાત્મક-જડાત્મક, શરીર અને ગુણોથી હીન છે, આનન્દમાત્ર કરપાદમુખોદરાદિ છે, સર્વત્ર ત્રિવિધભેદ (સ્વજાતીય, વિજાતીય, સ્વગત) - જડ - જીવાન્તર્યામિ ભેદ-થી વિવર્જિત આત્મરૂપે છે.

तस्य ज्ञानाद्धि कैवल्यमविद्याविनिवृत्तितः ।

તેના જ્ઞાનથી અવિદ્યાની નિવૃત્તિ થતાં કૈવલ્યની પ્રાપ્તિ થાય.

वैराग्यं साङ्ख्ययोगौ च तपो भक्तिश्च केशवे ॥४५॥

વૈરાગ્ય, સાઙ્ખ્ય, યોગ, તપ અને પ્રભુમાં ભક્તિ (એ પાંચ વિદ્યાના પર્વ છે.)

पञ्चपर्वेति विद्येयं यया विद्वान् हरिं विशेत् ।
सत्त्वसृष्टिप्रवृत्तानां दैवानां मुक्तियोग्यता ॥४६॥

આ પઞ્ચપર્વા વિદ્યા છે કે જે વડે જ્ઞાની પ્રભુમાં પ્રવેશે છે. સત્ત્વ સૃષ્ટિમાં પ્રવૃત્ત થયેલા જીવોને દૈવીની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે.

तीर्थादावपि या मुक्तिः कदाचित् कस्यचिद् भवेत् ॥
कृष्णप्रसादयुक्तस्य नान्यस्येति विनिश्चयः ॥४७॥
सेवकं कृपया कृष्णः कदाचिन्मोचयेत् क्वचित् ।
तन्मूलत्वात् स्तुतिस्तस्य क्षेत्रस्य विनिरूप्यते ॥ ४८ ॥

તીર્થાદિકને વિષે પણ જે મુક્તિ મળે છે, તે કોઈક વખત કોઈકને જ મળે છે અને તે પણ જેના ઉપર પ્રભુની કૃપા હોય તેને જ મળે છે. બીજાને નહિ એમ નિશ્ચય છે. પ્રભુ કૃપાથી નિજ સેવકને કદાચિત્ કોઈપણ સ્થલે મુક્ત કરે જ. તીર્થો પ્રભુનું અંગ હોવાથી તે તે ક્ષેત્રોની સ્તુતિનું નિરૂપણ છે.

तस्मात् सर्वं परित्यज्य दृढविश्वासतो हरिम् ।
भजेत श्रवणादिभ्यो यद्विद्यातो विमुच्यते ॥४९॥

તેથી સર્વનો પરિત્યાગ કરીને દૃઢ વિશ્વાસથી શ્રવણાદિકથી પ્રભુને ભજે કે જેથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતાં મુક્તિ થાય.

ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानामात्मनैव सुखप्रमा ।
सङ्घातस्य विलीनत्वाद् भक्तानां तु विशेषतः ॥५०॥
सर्वेन्द्रियैस्तथा चान्तःकरणैरात्मनापि हि ।
ब्रह्मभावात्तु भक्तानां गृह एव विशिष्यते ॥५१॥

બ્રહ્માનન્દમાં પ્રવિષ્ટ એવા જીવોને આત્માવડે સુખનું જ્ઞાન થાય છે. (આત્મસુખરૂપ જ્ઞાન થાય છે.) કારણ કે તેમના સઙ્ઘાતનો લય થઈ ગયેલો હોય છે. ખાસ કરીને ભક્તોની સર્વ ઈન્દ્રિયો, અન્તઃકરણ અને આત્માને પણ બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત થયેલો હોય છે; તેથી તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમ પણ શ્રેષ્ઠ હોય છે.

मोहार्थशास्त्रकलिलं यदा बुद्धेर्विभिद्यते ।
तदा भागवते शास्त्रे विश्वासस्तेन सत्फलम् ॥५२॥

મોહને માટે શાસ્ત્રરૂપી કચરો છે, તે જ્યારે બુદ્ધિથી દૂર થાય, ત્યારે ભગવચ્છાસ્ત્રમાં વિશ્વાસ થાય અને તેથી સત્ફલ પણ પ્રાપ્ત થાય.

जीवस्त्वाराग्रमात्रो हि गन्धवद् व्यतिरेकवान् ।
व्यापकत्वश्रुतिस्त्वस्य भगवत्त्वेन युज्यते ॥५३॥

જીવ આરાગ્ર (ડાંગરની અણી) જેવડો જ છે. છતાં તે ગન્ધની પેઠે પ્રસરણશીલ છે. તે વ્યાપક છે એમ જે શ્રુતિ કહે છે તે ભગવત્ત્વે (ભગવદાવેશથી) યુક્ત છે.

आनन्दांशाभिव्यक्तौ तु तत्र ब्रह्माण्डकोटयः ।
प्रतीयेरन् परिच्छेदो व्यापकत्वं च तस्य तत् ॥५४॥

જીવમાં આનન્દાંશની અભિવ્યક્તિ થતાં, તેમાં કરોડો બ્રહ્માણ્ડો પ્રતીત થાય છે. એ જ એનો પરિચ્છેદ છે. એ જ એનું વ્યાપકત્વ છે.

प्रकाशकं तच्चैतन्यं तेजोवत्तेन भासते ।
न प्राकृतेन्द्रियैर्ग्राह्यं न प्रकाश्यं च केनचित् ।
योगेन भगवदृष्ट्या दिव्यया वा प्रकाशते ॥५५॥५६॥

જીવનો ચૈતન્યગુણ પ્રકાશક છે અને જીવના ચૈતન્યગુણને લીધે જ

જીવને તેજોવત્ (તેજોમય) કહેવામાં આવે છે. જીવનું ગ્રહણ પ્રાકૃત ઈન્દ્રિયોથી થઈ શકતું નથી; તેમ જ બીજા કોઈ પ્રકાશથી તે પ્રકાશ્ય પણ નથી. તે યોગથી, ભગવદ્દૃષ્ટિથી કે દિવ્યદૃષ્ટિથી પ્રકાશે છે.

आभासप्रतिबिम्बत्वमेवं तस्य न चान्यथा ।
आनन्दांशतिरोधानात् तत्तद्वत्तेन भासते ।।५७।।

આભાસતા અને પ્રતિબિંબતાનું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિઓનું એ જ તાત્પર્ય છે. બીજાું નથી. આનન્દાંશના તિરોધાનથી જીવત્વ ભાસે છે. તેથી આનન્દાંશનો આવિર્ભૂત થતાં બ્રહ્મવત્ ભાસે છે.

मायाजवनिकाच्छन्नं नान्यथा प्रतिबिम्बते ।
तत्र वृत्तेर्द्वा सुपर्णाश्रुतेरपि विरुद्ध्यते ।
गुहां प्रविष्टवित्युक्तेर्भगवद्वचनादपि ।।५८।।

બ્રહ્મ માયારૂપી પ્રતિબિમ્બથી ઢંકાયેલું હોવાથી તેનું પ્રતિબિમ્બ હોઈ શકે નહિ. જો એમ ન હોત તો પ્રતિબિમ્બ થાત. બ્રહ્મ વ્યાપક હોવાથી તેમ જે द्वा सुपर्णा શ્રુતિથી અને गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् આ સૂત્રથી જીવ અને ઈશ્વરની સ્થિતિ એક સ્થળે હોવાથી પ્રતિબિમ્બમાં વિરોધ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ ભગવદ્ગીતાથી યે વિરોધ છે.

जीवहानिस्तदा मुक्तिर्जीवन्मुक्तिर्विरुद्ध्यते ।
लिङ्गस्य विद्यमानत्वादविद्यायां ततोऽपि हि ।।५९।।

ત્યારે, (જો જીવને પ્રતિબિમ્બ માનીએ ત્યારે) જીવસ્વરૂપનો નાશ એ જ મુક્તિ કહેવાશે. લિઙ્ગશરીર વિદ્યમાન હોવાથી જીવન્મુક્તિ વિરુદ્ધ થશે. જો અવિદ્યામાં પ્રતિબિમ્બ છે એમ કહેવાય તો પણ એ જ બાધ કાયમ રહે છે.

अधिष्ठातुर्विनष्टत्वान्न देहः स्पन्दितुं क्षमः ।
प्रारब्धमात्रशेषत्वे सुषुप्तस्येव न ब्रजेत् ।।६०।।

જેમ સુતેલા પુરુષનો દેહ (અવિદ્યા અથવા લિઙ્ગશરીરના લયને લીધે) પ્રારબ્ધમાત્રથી ચાલતો નથી. તેમ જીવન્મુક્તિમાં અધિષ્ઠાતા

(લિઙ્ગશરીર અથવા અવિદ્યા)ના નાશને લીધે દેહ ચાલવાને માટે શક્તિમાન થતો નથી.

तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य शोधितस्यापि युक्तितः ।
न विद्याजनने शक्तिरन्यार्थं तच्च कीर्तितम् ॥६१॥
ब्रह्मणः सर्वरूपत्वमवयुज्य निरूपितम् ।

યુક્તિમાત્રથી શોધિત તત્ત્વમસ્યાદિ વાક્યથી વિદ્યા ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ નથી, પણ તે વાક્ય અન્ય પ્રયોજનને માટે જ કહેલું છે, એટલે તે વાક્યથી જડ અને જીવનું પૃથક્ નિરૂપણ કરીને બ્રહ્મનું સર્વરૂપત્વ નિરૂપણ કરેલું છે.

अलौकिकं तत्प्रमेयं न युक्त्या प्रतिपद्यते ॥६२॥
तपसा वेदयुक्त्या च प्रसादात् परमात्मनः ।
विद्यां प्राप्नोत्युरूक्लेशः कचित् सत्ययुगे पुमान् ॥६३॥
सर्वज्ञत्वं च तस्येष्टं लिङ्गं तेजोऽप्यलौकिकम् ।
तत्प्राप्तावपि नो मुक्तिर्जाग्रस्वप्नवदुद्भवः ।
अविद्याविद्ययोस्तस्माद् भजनं सर्वथा मतम् ॥६४॥

તે પ્રમેય અલૌકિક છે. તે લૌકિક-શક્તિથી જાણી શકાતું નથી. પણ તપ વેદાનુકૂલયુક્તિ તથા પરમાત્માના પ્રસાદ થકી જાણી શકાય છે. પુરુષ ઘણા ક્લેશથી કોઈ દેશમાં સત્યયુગમાં વિદ્યા પ્રાપ્ત કરે છે.

અને તેનું (વિદ્યાનું) ચિન્હ સર્વજ્ઞત્વ અને અલૌકિક તેજ છે. તે પ્રાપ્ત થવાથી પણ મુક્તિ થતી નથી. જેમ જાગ્રત્ અને સ્વપ્નનો પરસ્પર ઉદ્ભવ થાય છે. તેમ વિદ્યા અને અવિદ્યાનો ઉદ્ભવ થાય છે, માટે મુક્તિને સારું સર્વ પ્રકારે ભજન માનેલું છે.

सच्चिदानन्दरूपं तु ब्रह्म व्यापकमव्ययम् ।
सर्वशक्ति स्वतत्रं च सर्वज्ञं गुणवर्जितम् ॥६५॥

બ્રહ્મ સચ્ચિદાનન્દરૂપ, વ્યાપક, નાશરહિત, સર્વશક્તિમાન્, સ્વતન્ત્ર, સર્વજ્ઞ, પ્રાકૃત ગુણરહિત છે.

सजातीयविजातीयस्वगतद्वैतवर्जितम् ।
सत्यादिगुणसाहस्रैर्युक्तमौत्पत्तिकैः सदा ॥६६॥
सर्वाधारं वश्यमायमान्दाकारमुत्तमम् ।
प्रापञ्चिकपदार्थानां सर्वेषां तद्विलक्षणम् ॥६७॥

તે બ્રહ્મ સજાતીય, વિજાતીય, સ્વગત ભેદરહિત છે, અને નિત્ય સ્વાભાવિક સત્યાદિ હજારો ગુણથી યુક્ત છે.

સર્વના આધારભૂત, માયાને વશ રાખનાર, આનન્દાકાર, ઉત્તમ અને પ્રાપઞ્ચિક પદાર્થોના ગુણથી વિલક્ષણ છે.

जगतः समवायि स्यात् तदेव च निमित्तकम् ।
कदाचिद्रमते खस्मिन् प्रपञ्चेऽपि कचित्सुखम् ॥६८॥

તે જ બ્રહ્મ જગતનું સમવાયિ કારણ છે અને તે નિમિત્તકારણ છે. એ બ્રહ્મ કોઈ વખત પોતના સ્વરૂપમાં રમે છે અને કોઈ વખત સુખથી પ્રપઞ્ચમાં રમે છે.

यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद् यद्यथा यदा ।
स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रदानपुरुषेश्वरः ॥६९॥

જેમાં, જે વડે, જેના થકી, જે સમ્બન્ધી, જેને અર્થે અને જે જે પ્રકારે જ્યારે થાય છે, ત્યારે તે સર્વ પ્રધાન પુરુષના નિયન્તા સાક્ષાત્ ભગવાન્ છે.

यः सर्वत्रैव सन्तिष्ठन्नन्तरः संस्पृशेन्न तत् ।
शरीरं तं न वेदेत्थं योऽनुविश्य प्रकाशते ।
सर्ववादानवसरं नानावादानुरोधि तत् ॥७०॥
अनन्तमूर्ति तद्ब्रह्म कूटस्थं चलमेव च ।
विरुद्धसर्वधर्माणामाश्रयं युक्त्यगोचरम् ॥७१॥

જે બ્રહ્મ સર્વમાં અન્દર સ્થિતિ કરતા છતાં પણ સર્વ કાર્યને પોતાના મધ્યમાં સ્થાપન કરે છે, તો પણ તે કાર્યને પોતે સ્પર્શ કરતા નથી. બ્રહ્મ સર્વને પોતાના શરીરરૂપ માની તેમાં પ્રવેશ કરીને પ્રકાશે છે, પણ શરીર

એ પ્રકારે તેને જાણતું નથી. તે બ્રહ્મ કોઈપણ વાદનો વિષય નથી અને તે સર્વ વાદને અનુસરે છે. તે બ્રહ્મ અનન્તમૂર્તિ છે, કૂટસ્થ અને ચલ છે, તે સર્વ વિરુદ્ધ ધર્મોનો આશ્રય છે અને યુક્તિનો અવિષય છે.

आविर्भावतिरोभावैर्मोहनं बहुरूपतः ।
इन्द्रियाणां तु सामर्थ्याददृश्यं स्वेच्छया तु तत् ॥७२॥

આવિર્ભાવ અને તિરોભાવવડે બહુરૂપથી બ્રહ્મ મોહ ઉત્પન્ન કરે છે. તે ઈન્દ્રિયોના સામર્થ્યથી અદશ્ય જ છે, અને પોતાની ઈચ્છાથી દશ્ય પણ છે.

आनन्दरूपे शुद्धस्य सत्त्वस्य फलनं यदा ।
तदा मरकतश्याममाविर्भावे प्रकाशते ॥७३॥

આનન્દરૂપ બ્રહ્મમાં જયારે શુદ્ધ સત્ત્વનું ફલન (પ્રભા પડવી) થાય છે ત્યારે આવિર્ભાવમાં એટલે અવતારમાં મરકત (મણિ)ના સરખું શ્યામ બ્રહ્મ પ્રકાશે છે.

चतुर्युगेषु च तथा नानारूपवदेव तत् ।
उपाधिकालरूपं हि तादृशं प्रतिबिम्बते ॥७४॥

જે રીતે ગુણાવતારમાં બ્રહ્મનાં જુદાં જુદાં રૂપ છે, તે રીતે ચાર યુગમાં પણ બ્રહ્મ જુદા જુદા રૂપવાળું જ જણાય છે. કારણ કે જુદા જુદા રૂપવાળું ઉપાધિરૂપ કાળનું સ્વરૂપ બ્રહ્મમાં પ્રતિબિમ્બિત થાય છે.

अथवा शून्यवद् गाढं व्योमवद् ब्रह्म तादृशम् ।
प्रकाशते लोकदृष्ट्या नान्यथा दृक् स्पृशेत् परम् ॥७५॥

અનવગાહ્ય બ્રહ્મ શૂન્ય અને આકાશની પેઠે લોક દૃષ્ટિથી નીલ પ્રકાશિત થાય છે, બીજે પ્રકારે દૃષ્ટિ પરબ્રહ્મને સ્પર્શ કરી શકતી નથી.

आत्मसृष्टेर्न वैषम्यं नैर्घृण्यं चापि विद्यते ।
पक्षान्तरेऽपि कर्म स्यान्नियतं तत् पुनर्बृहत् ॥७६॥

બ્રહ્મના સ્વરૂપનીજ સૃષ્ટિ હોવાથી સૃષ્ટિ રચવાથી બ્રહ્મમાં વૈષમ્યનૈઘૃણ્યદોષ પણ આવતો નથી, મતાન્તરમાં કર્મનો સ્વીકાર કરવામાં

આવે છે. પણ કર્મના સ્વરૂપનો વિચાર કરીએ તો કર્મ પણ બ્રહ્મ જ છે.

स एव हि जगत्कर्ता तथापि सगुणो न हि ।
गुणाभिमानिनो ये हि तदंशाः सगुणाः स्मृताः ।
कर्ता स्वतंत्र एव स्यात् सगुणत्वे विरुद्ध्यते ॥७७॥

તે જ ભગવાન્ જગત્કર્તા છે તોપણ તે સગુણ નથી. જે દેવતાઓ ગુણાભિમાની કહેલા છે તે ભગવાનના અંશ છે, અને તેઓ સગુણ કહેવાય છે. કર્તા સ્વતંત્ર જ થાય છે. સ્વતંત્રતામાં સગુણત્વ વિરુદ્ધ છે.

केचिदत्रातिविमलप्रज्ञाः श्रौतार्थबाधनम् ।
कृत्वा जगत्कारणतां दूषयन्ति परे हरौ ॥७८॥

જેની નિર્મલબુદ્ધિ જતી રહેલી છે એવા કેટલાક પુરુષો શબ્દના મુખ્ય અર્થનો બાધ કરીને પરબ્રહ્મને વિષે જગત્‌ની કારણતા દૂષિત કરે છે.

अनाद्यविद्यया बद्धं ब्रह्म तत् किल कारणम् ।
स्वाविद्यया संसरति मुक्तिः कल्पितवाक्यतः ॥७९॥

અનાદિ અવિદ્યાથી બન્ધાયેલું બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે, અને તે બ્રહ્મ પોતાની અવિદ્યાથી સંસારને પામે છે. કલ્પિત વાક્યો થકી તેઓ મુક્તિ માને છે. આ પ્રમાણે તેઓ સર્વને અલીક માને છે.

एवं प्रतापरणाशास्त्रं सर्वमाहात्म्यनाशकम् ।
उपेक्ष्यं भगवद्भक्तैः श्रुतिस्मृतिविरोधतः ।
कलौ तदादरो मुख्यः फलं वैमुख्यतस्तमः ॥८०॥

આ પ્રકારે સર્વ માહાત્મ્ય નાશ કરનારું પ્રતારણા શાસ્ત્ર શ્રુતિ અને સ્મૃતિથી વિરુદ્ધ હોવાથી ભગવદ્ભક્તોએ ઉપેક્ષા કરવા યોગ્ય છે. કલિયુગમાં તેનો આદર મુખ્ય છે, અને ભગવદ્ વૈમુખ્યથી ભાવિફલ નરક છે.

ज्ञाननाश्यत्वसिद्ध्यर्थं यदेतद्विनिरूपितम् ।
तदन्यथैव संसिद्धं विद्याविद्यानिरूपणैः ॥८१॥

અવિદ્યાનું જ્ઞાનનાશ્યત્વ સિદ્ધ કરવાને માટે જગતનું માયિકત્વ

નિરૂપણ કરેલું છે, (એ કહેવું યોગ્ય નથી, કેમ કે) વિદ્યા અને અવિદ્યાના નિરૂપણથી જગત્‌ના માયિકત્વ વગર પણ તે (અવિદ્યાનું જ્ઞાનનાશ્યત્વ) સિદ્ધ થાય છે.

यन्मायिकत्वकथनं पुराणेषु प्रदृश्यते ।
तदैन्द्रजालपक्षेण मतान्तरमिति ध्रुवम् ।
नास्ति श्रुतिषु तद्वार्ता दृश्यमानासु कुत्रचित् ॥८२॥

પુરાણોમાં જે માયિકત્વ કથન દેખાય છે તે સૃષ્ટિભેદમાં ઈન્દ્રજાલપક્ષથી મતાન્તર છે એમ સમજવું દૃશ્યમાન શ્રુતિમાં કોઈ ઠેકાણે જગતનું માયિકત્વ નથી.

वाचारम्भणवाक्यानि तदनन्यत्वबोधनात् ।
न मिथ्यात्वाय कल्पन्ते जगतो व्यासगौरवात् ॥८३॥

(છાન્દોગ્યમાં કહેલાં) વાચારમ્ભણ વાક્યો બ્રહ્મથી અભિન્નબોધ કરે છે, તેથી તે જગતનું મિથ્યાત્વ પ્રતિપાદન કરતાં નથી. વ્યાસનું ગૌરવ હોવાથી બ્રહ્મથી જગત્‌ને અભિન્ન માનવું એ યોગ્ય છે.

ज्ञानार्थमर्थवादश्चेच्छ्रुतिः सृष्ट्यादिरूपिणी ।
अनङ्गीकरणाद्युक्तं विधामाहात्म्ययोर्न तत् ॥८४॥

સૃષ્ટિયાદિને નિરૂપણ કરનારી શ્રુતિ જ્ઞાનને માટે અર્થવાદ છે એમ કહે તો, વિધિ ને માહાત્મ્યને વિષે તેનો અઙ્ગીકાર નહિ કરવાથી તે કહેવું સંભવિત નથી.

अपवादार्थमेवैतदारोपो वस्तुतो न हि ।
दृढप्रतीतिसिद्ध्यर्थमिति चेत् तन्न युज्यते ॥८५॥

બ્રહ્મની દૃઢ પ્રતીતિ સિદ્ધ થવાને માટે સૃષ્ટિકતૃત્વાદિકનો આરોપ અપવાદને માટે છે, પણ વસ્તુત્વે બ્રહ્મમાં સૃષ્ટિકતૃત્વ નથી (એવું માયાવાદીનું કહેવું છે) તે ઘટતું નથી.

मुख्यार्थबाधनं नास्ति कार्यदर्शनतः श्रुतेः ।
ऐन्द्रजालिकपक्षेऽपि तत्कर्तृत्वं नटे यथा ॥८६॥

કાર્યના પ્રત્યક્ષ દર્શન થકી શ્રુતિના મુખ્ય અર્થનો બાધ નથી. ઐન્દ્રજાલિકપક્ષમાં પણ નટની પેઠે તેનું જ (બ્રહ્મનું) કર્તૃત્વ છે.

मुक्तिस्तदातिनष्टा स्यात् स्वप्नदृष्टगजेष्विव ।
मायादीनां च कर्तृत्वं श्रुतिसूत्रैर्विबाध्यते ॥८७॥

જો જગત્‌ને માયિક માનીએ, તો સ્વપ્નમાં દીઠેલા હાથીની પેઠે મુક્તિ અત્યન્ત નષ્ટ થાય છે, માયા અથવા જીવનું કર્તૃત્વ શ્રુતિ અને સૂત્રથી નિષેધ કરાયેલું છે. (અર્થાત્ આ જગત્ માયાએ કરેલું નથી તેમ જીવે કરેલું નથી એમ શ્રુતિ કહે છે.)

अकर्तृत्वञ्च यत् तस्य माहात्म्यज्ञापनाय हि ।
विरुद्धधर्मबोधाय न युक्त्यैकस्य वारणम् ॥८८॥

બ્રહ્મનું અકર્તૃત્વ જે કહ્યું છે તે બ્રહ્મના વિરુદ્ધધર્મના બોધને માટે માહાત્મ્ય જણાવવાને સારું છે. માટે યુક્તિથી એકનું વારણ કરવું એ યોગ્ય નથી.

मायिकत्वं पुराणेषु वैराग्यार्थमुदीर्यते ।
तस्मादविद्यामात्रत्वकथनं मोहनाय हि ॥८९॥

પુરાણમાં જગતનું માયિકત્વ વૈરાગ્યને માટે કહેવાય છે. માટે જગત્‌ને અવિદ્યામાત્રનું કાર્ય કહેવું એ મોહ કરવાને માટે છે.

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत् कामहैतुकम् ॥९०॥

તે આસુર પુરુષો જગત્‌ને અસત્ય, અપ્રતિષ્ઠ (રજ્જુમાં સર્પની પેઠે), અનીશ્વર, સ્ત્રી પુરુષના સંયોગથી થયેલું અને કામ પ્રયોજનવાળું કહે છે, બીજું શું છે?

अखण्डाद्वैतभाने तु सर्वे ब्रह्मैव नान्यथा ।
ज्ञानाद् विकल्पबुद्धिस्तु बाध्यते न स्वरूपतः ॥९१॥

અખંડ અદ્વૈતભાનમાં તો સર્વ બ્રહ્મ જ છે, પણ ભેદ જ્ઞાન નથી, જ્ઞાન થકી ભેદબુદ્ધિનો બાધ થાય છે, પણ સ્વરૂપ થકી પ્રપઞ્ચનો બાધ થતો

નથી.

भिन्नत्वं नैव युज्येत ब्रह्मोपादानतः क्वचित् ।
वाचारम्भणमात्रत्वाद् भेदः केनोपजायते ॥९२॥

કોઈ સ્થળે બ્રહ્મોપાદાન થકી ભિન્નત્વ સમ્ભવતું નથી. ભેદ વાચારમ્ભણમાત્ર હોવાથી કોનાથી ઉત્પન્ન થાય?

साङ्ख्यो बहुविधः प्रोक्तस्तत्रैकः सत्प्रमाणकः ।
अष्टाविंशतितत्त्वानां स्वरूपं यत्र वै हरिः ॥९३॥

સાંખ્ય બહુ પ્રકારનો કહેલો છે. તેઓના મધ્યે એક સાંખ્ય સત્પુરુષોને પ્રમાણ ગણવા યોગ્ય છે. તે સાંખ્યમાં ૨૮ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ હરિ છે.

अन्ये सूत्रे निषिद्ध्यन्ते योगोऽप्येकः सदादृतः ।
यस्मिन् ध्यानं भगवतो निर्बीजेऽप्यात्मबोधकः ॥९४॥

બીજા સાંખ્યોનો વ્યાસસૂત્રમાં નિષેધ કરેલો છે. જે યોગમાં ભગવદ્ ધ્યાન છે. અથવા જે નિર્બીજ છતાં આત્મબોધક છે તે એક યોગ સત્પુરુષને આદર કરવા યોગ્ય છે.

वैराग्यज्ञानयोगैश्च प्रेम्णा च तपसा तथा ।
एकेनापि दृढेनेशं भजन् सिद्धिमवाप्नुयात् ॥९५॥

વૈરાગ્ય, જ્ઞાન, યોગ, તપ અને પ્રેમ આ પાંચ અંગ સહિત ભગવાન્‌ને ભજવાથી પુરુષ ફલ પામે છે, અથવા એ પાંચમાંના એક પણ દૃઢ અંગથી ભજે તો પણ સિદ્ધિ પામે છે.

ज्ञाने लयप्रकारा हि जगतो बहुधोदिताः ।
मनसः शुद्धिसिद्ध्यर्थमेकः साङ्ख्यानुलोमतः ॥९६॥

મનની શુદ્ધિને માટે જગત્‌ના લયના પ્રકાર જ્ઞાનમાં ઘણા કહેલા છે. અને એક સાઙ્ખ્યાનુસારે કહેલો છે.

इन्द्रियाणां देवतात्वभावनाप्रापणे तथा ।
गोविन्दासन्यसेवातः प्रापणं नान्यथा भवेत् ॥९७॥

તે જ પ્રકારે ઈન્દ્રિયો, દેવતાત્વભાવનાથી દેવભાવ પમાડવામાં લય થાય છે. ગોવિન્દની સેવા અથવા પ્રાણની ઉપાસના થકી ઈન્દ્રિયોનું દેવતાત્વ થાય છે. બીજે પ્રકારે થતું નથી.

अद्धयात्मदृढज्ञानाद् वैराग्यं गृहमोचकम् ।
वागादिविलयाः सर्वे तदर्थं मनआदिषु ॥९८॥

અદ્ધયાત્માના દૃઢ જ્ઞાનથી ઘરને છોડાવનારું વૈરાગ્ય થાય છે, તેને માટે મનાદિકમાં વાગાદિ ઈન્દ્રિયોના લયો છે.

भावनामात्रतो भाव्या न हि सर्वात्मना लयः ।
मनोमात्रत्वकथनं तदर्थं जगतः क्वचित् ॥९९॥

તમામ લયો ભાવનામાત્રથી ભાવ્ય છે, પરન્તુ સર્વ પ્રકારે પ્રપઞ્ચના લય નથી. વૈરાગ્યને માટે કોઈ ઠેકાણે જગત્ અથવા દેહનું મનોમાત્રત્વ કહેલું છે.

भक्तिमार्गानुसारेण मतान्तरगता नराः ।
भजन्ति बोधयन्त्येवमविरुद्धं न बाध्यते ।
नैकान्तिकं फलं तेषां विरुद्धाचरणात् क्वचित् ॥१००॥

મતાન્તરમાં રહેલા પુરુષો ભક્તિમાર્ગાનુસારે ભજન કરે છે, અને તેને અનુસારે જ પદાર્થોનો બોધ કરે છે. એ પ્રકારે અવિરુદ્ધ ભજન બાધિત થતું નથી. પણ તેઓને સ્વમતાનુસારે ભક્તિમાર્ગથી વિરુદ્ધ આચરણ વડે સિદ્ધ, ફલ (મોક્ષ) થતું નથી.

एवं सर्वं ततः सर्वं स इति ज्ञानयोगतः ।
यः सेवते हरिं प्रेम्णा श्रवणादिभिरुत्तमः ॥१०१॥
प्रेमाभावे मध्यमः स्याज्ज्ञानाभावे तथादिमः ।
उभयोरप्यभावे तु पापनाशस्ततो भवेत् ॥१०२॥

એ પ્રકારે ભગવાન્‌થી સર્વ છે, અને એ ભગવાન્ આ સર્વરૂપ છે, એ પ્રકારના જ્ઞાનયોગથી, પ્રેમસહિત, શ્રવણાદિ સાધનથી, શ્રીહરિને ભજે તે ઉત્તમ ભક્ત કહેવાય, પ્રેમના અભાવથી જ્ઞાનસહિત ભજન કરે તો

મધ્યમ કહેવાય, અને જ્ઞાનરહિત પ્રેમથી ભજન કરે તો આદિમ અથવા હીન કહેવાય. જ્ઞાન અને પ્રેમ બંને ન હોય તો તે શ્રવણાદિકથી પાપનો નાશ થાય છે, અથવા ધર્મ થાય છે.

तपोवैराग्ययोगे तु ज्ञानं तस्य फलिष्यति ।
योगयोगे तथा प्रेम स्तुतिमात्रं ततोऽन्यथा ॥१०३॥

તપ અને વૈરાગ્યના યોગ વડે શ્રવણાદિથી જ્ઞાન સિદ્ધ થાય છે, અને યોગ વડે શ્રવણાદિથી પ્રેમ સિદ્ધ થાય છે. પુરાણાદિમાં તપ, વૈરાગ્ય વગેરે અઙ્ગ સિવાય શ્રવણાદિકનું પરમ પુરુષાર્થરૂપ જે ફલ કહ્યું છે તે સ્તુતિમાત્ર છે.

अर्थोऽयमेव निखिलैरपि वेदवाक्यै-
रामायणैः सहितभारतपञ्चरात्रैः ।
अन्यैश्च शास्त्रवचनैः सह तत्त्वसूत्रै-
र्निर्णीयते सहृदयं हरिणा सदैव ॥१०४॥

સમગ્ર વેદ વાક્યથી, રામાયણથી, ભારત, પઞ્ચરાત્ર, બીજાં શાસ્ત્રોનાં વચનથી અને વ્યાસસૂત્રથી જે અર્થ નિશ્ચય થયેલો છે તે જ અર્થ હૃદયસહિત શ્રી હરિએ સદાસર્વદા (ગીતાજીમાં) નિર્ણય કરેલો છે.

इति श्रीकृष्णव्यासविष्णुस्वामिमतवर्तिश्रीवल्लभदीक्षितविरचिते
शास्त्रार्थकथनं प्रथमं प्रकरणम् ॥ १ ॥

॥ શ્રીહરિઃ ॥

(૧૧) પુરુષસૂક્ત

પુરુષસૂક્ત સંગતિ :

મૂલ-પુરુષરૂપમાંથી વિરાટરૂપ થયા છે.

ઉત્તરપ્રદેશમાં શ્રીભાગવત્ કથા ચાલે. શ્રોતાઓ ઘણાં. તેમાં વિદ્વાન પણ ખરાં. કથામાં "तत्रांशेनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंस नः" - શ્રીમદ્ ભાગવત્ (૧૦-૧-૨) વર્ણન કર્યું. ભગવાન તો સર્વત્ર છે, પણ યોગમાયાથી ઢંકાયેલા છે. "नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः" - ગીતા (૭-૨૫) હું બધા માટે પ્રકાશિત (પ્રકટ) નથી. યોગમાયાથી ઢંકાયેલો છું. સર્વદા સર્વત્ર ભગવાન વિરાજે છે. સૌને દેખાતાં નથી, અનુભવાતા નથી. જેટલા ભાગમાં લીલા કરવી હોય, અનુભવ દેવો હોય, તેટલાં ભાગમાંથી આ માયાને પ્રભુ દૂર કરે છે. વ્યાપકની અપેક્ષાએ આ લીલાનું સ્થળ નાનકડું હોય - તે અંશ કહેવાય. આમ અંશ ભાગમાં પ્રકટ થનારા ભગવાન તો પૂર્ણ છે. વિદ્વાન શ્રોતાએ પોતાને લાગતો અર્થ કહ્યો, "अशू व्याप्तौ स्वादि सव्यशूभ्यां तुट्च" इति सूत्रनिर्देशात् " ધાતુપાઠ છે, તેથી અહીં આવો અર્થ નથી. વ્યાપકનો અવતાર થયો તેમ કહે છે. મેં તરત કહ્યું, "अशुंग व्याप्तौ" છે તેમ "विष्लृ व्याप्तौ" ધાતુ પાઠ છે. પાછળ શ્લોકમાં "વિષ્ણુ" શબ્દ છે જ તેથી એક જ અર્થના બે શબ્દોનો પ્રયોગ પુનરુક્તિ દોષ થાય. વ્યાસજીનો એવો દોષ સ્વીકારો છો ? એમણે કહ્યું, "ના". વ્યાપક - નિર્ગુણ - નિરાકાર બ્રહ્મ "અંશ" શબ્દથી કહેવું છે. તે માયા શબલ થાય, તે ઈશ્વરરૂપ બને - તે વિષ્ણુ રૂપે અવતરે. તેથી પુનરુક્તિ દોષ નથી. પહેલાં નિર્ગુણનિરાકારનો ઉલ્લેખ છે, પછી સગુણ - સાકારનો ઉલ્લેખ છે. તે વિરાટ્ વગેરે રૂપે પણ બને છે. મેં કહ્યું, "પુરુષસૂક્ત"માં "सहस्रशीर्षा पुरुषः...." વગેરે વાક્યથી સાકાર પુરુષના ઉલ્લેખ છે. એમણે કહ્યું, "એ તો વિરાડ્રૂપ છે." મેં કહ્યું, પછીના

શ્લોકોમાં "ततो विराडजायत" સ્પષ્ટ કહેલું જ છે. ततः એટલે તેમાંથી કે પછી એટલે "सहस्रशीर्षा पुरुषः...."માં વિરાટ્ પુરુષનો ઉલ્લેખ નથી. મૂલ પુરુષનો ઉલ્લેખ છે. પંડિતજીએ સાદર સ્વીકાર કરી લીધો. આ તો શ્રી વલ્લભાચાર્યજીનો મત છે. મૂલ સ્વરૂપ નિરાકાર નથી નરાકાર છે. તેનું વર્ણન "सहस्रशीर्षा पुरुषः......"માં છે. શ્રુતિમાં પણ "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" - बृहद् उ. (૩-૯-૨૬) યાજ્ઞવલ્કયે એ શાકલ્યને "ઔપનિષદ પુરુષ" પુછેલો છે. એટલે મૂલરૂપ સાકાર છે-નરાકાર છે પણ નિરાકાર નથી. શ્રીભાગવતના પ્રથમ સ્કંધના ત્રીજા અધ્યાયમાં, બીજા સ્કંધના પાંચમા છઠ્ઠા અધ્યાયમાં અને ત્રીજા સ્કંધના પાંચમા છઠ્ઠા અધ્યાયમાં આ પુરુષસૂક્તના અર્થનું નિરૂપણ છે.

"પુરુષ" - શબ્દની વ્યુત્પત્તિ :

"जगृहे पौरुषं रूपं भगवान्महदादिभिः ।
सम्भूतं षोडशकलमादौ लोकसिसृक्षया ॥"

- શ્રીમદ્ ભાગવત્ (૧-૩-૧)

ભગવાને લોકસર્જનની ઈચ્છા કરી. તે માટે પહેલાં "जगृहे पौरुषं रूपं...." - પુરુષ સંબંધી સ્વરૂપ સ્વીકાર્યું. પુરુષ શબ્દ ત્રણ રીતે બને છે.

(૧) पुरि वसतीति पुरुषः । संप्रसारण અને षत्व થાય છે. પુર એટલે શરીર, તેની અંદર રહેનાર પુરુષ. આ અર્થમાં જીવ પણ સંભવે.

(૨) पुरुमुषतीति पुरुषः । उष दाहे ધાતુથી બને, આ વ્યાખ્યામાં પુરુષનો અર્થ ભગવાન થાય છે. તપાયેલા લોખંડના ગોળામાંના અગ્નિની જેમ અંડમાંથી પ્રકટ થયેલ હોવાથી તેની અંદર જ સર્વનિર્માણ છે. તેમાં સર્વને મુક્તિદાન પ્રયોજન છે. આ બ્રહ્માંડ પુરુષાકૃતિ છે, પુરુષ નથી. શુદ્ધ સત્ત્વાત્મક શરીરની જેમ તત્ત્વોથી બનેલું પુરુષ રૂપ ભગવાન્ સ્વીકારે છે.

(૩) पुरा आस्त इति पुरुषः । "व्यत्ययो बहुलम् ।" થી "ઉ"કાર થાય. આ અર્થમાં શરીર-સંબંધ નથી. અહીં, પુરુષનો અર્થ ભગવાન છે.

બીજજન્ય બ્રહ્માંડમાંથી ભિન્ન રૂપે મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ સાતથી બનેલું, અગિયાર ઈન્દ્રિયો અને પાંચ મહાભૂત એ સોળ કળા યુક્ત - પૌરુષ રૂપ ભગવાને ગ્રહણ કર્યું. ગણાવેલા સાત અને સોળ મળીને ૨૩ પ્રાકૃત પદાર્થ થયા. આ સૃષ્ટિમાં પ્રકૃતિ-પુરુષ ભગવાન્ પોતે જ છે. આ આદ્યસૃષ્ટિ છે.

સઘળા લોકો ભગવાનના ઉદરમાં રહેલા છે. તેમની સૃષ્ટિ અને ઉદરમાં સ્થિતિ થાય તેમ કરવા માટે ભગવાને આ બ્રહ્માંડ-દેહ સ્વીકાર્યો છે. આ પુરુષ શરીરના સ્થૂલ અવયવોમાંથી જ સર્વ લોક વિસ્તાર ગણેલો છે. ઊર્ધ્વગોલ આ દેહ છે. આ ભગવાનનું જ સ્વરૂપ છે. ભગવાનને પ્રાકૃત રૂપ નથી, પણ આ શુદ્ધસત્વામક શરીર છે. તે સર્વ-કાર્યમાં પ્રવૃત્ત છે. પ્રાકૃત આંખે તો જગત્ દેખાય છે, પણ યોગીઓ પોતાના દિવ્ય જ્ઞાનનેત્રો વડે અનેક ચરણ, ઊરુ, મોં, મસ્તક, કાન, નેત્ર, નાસિકાઓવાળા, અનેક મુકુટ, વસ્ત્ર, કુંડલોથી શોભાયમાન ભગવાનના અદ્‌ભુત પુરુષરૂપનાં દર્શન કરે છે. તે સર્વ અવતારોના બીજરૂપ-આધારરૂપ - અવ્યય છે. આ ભગવાન્ આદિ-નારાયણ પોતાની પ્રાણીમાત્રના કલેશને દૂર કરનારી યોગનિદ્રા નામની શક્તિને શરીરમાં વ્યાપ્ત કરીને જલરૂપ શૈયામાં પોઢ્યા હતા.

विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि पुरुषाख्यान्यथो विदुः । प्रथमं महतः सृष्ट्वा द्वितीयं त्वण्डसंस्थितं तृतीयं सर्वभूतस्थं तानि ज्ञात्वा विमुच्यते ।" - વિષ્ણુના પુરુષ નામના ત્રણ રુપ છે. પહેલું મહત્ તે સર્જન કરનારું છે, બીજું બ્રહ્માંડમાં રહેલું છે અને ત્રીજુ અર્થ પ્રાણીઓમાં રહેલું છે.

नारायणस्त्वं न हि सर्वदेहिनाम् आत्मास्यधीशोऽखिललोकसाक्षी ।
नारायणोऽङ्गं नरभूजलायनात् तच्चाऽपि सत्यं न तवैव माया ॥

- શ્રીમદ્ ભાગવત્ (૧૦-૧૪-૧૪)

શું આપ નારાયણ નથી ? "नारं जीवसमूहस्तदयनं यस्येति नारायणः ।"- આત્મા રૂપે આપ સર્વ પ્રાણીઓમાં વિરાજો છો. "नारमयते प्रेरयतीति नारायणः ।" આપ સૌના અધીશ છો, પ્રેરક છો. "नराज्जातानि

तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः । तेषामधीश्वरः साक्षान्नारायण इति स्मृतः ॥" નરમાંથી થયેલાં તત્ત્વો નાર, તેના સ્વામી નારાયણ ! "नारमयते जानातीति नारायणः ।"- જીવસમૂહને જાણે તે, સર્વ લોક સાક્ષી આપ નારાયણ છો ! "आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायण स्मृतः ॥" નાર એટલે જલ, તે જીવસમૂહરૂપ પણ છે. તે પૂર્વે તેનું સ્થાન હોવાથી નારાયણ રૂપે સ્મરાય છે. "पुरुषो ह वै नारायणोऽका-मयत ।"- શ્રુતિ છે. નારાયણ ૭. (૧) નારાયણ રૂપે આપનો અવતાર છે ! જલનો આધાર લઈને પોઢો છો, તે સત્ય નથી. આપની જ માયા છે ! માયા ભગવાનનું સર્વભવન-સામર્થ્ય છે. જો તે સ્વરૂપ જલમાં હોય તો મેં કેમ ન જોયું ? હૃદયમાં કેમ જોયું ? હૃદયમાં જલ નથી, એટલે જલસ્થિતિ "નારાયણ" - શબ્દપ્રવૃત્તિ - પ્રયોજક નથી ! આપે અમને તરત કેમ ન બતાવ્યું ? હું આપનો પુત્ર ! પિતાપુત્ર પરસ્પર પ્રત્યક્ષ હોઈ શકે છે, તેથી વાસ્તવમાં આપ જ નારાયણ છો, જલમાં વિરાજેલા નહિ ! "नारं सर्वमेवादत्ते प्रविशति यमिति नारायणः जगदा-धारः ।" - સર્વ જેમાં પ્રવેશે છે, તે - નારાયણ ! - જગતના આધાર રૂપ આપ છો. હે માયાનિવારક ! બહાર પ્રકટ દેખાતું આ જગત સત્ય છે, આપનામાં વિરાજે છે, માને મુખમાં આપે બતાવ્યું છે ! નારાયણની જેમ આપનામાં પણ વિશ્વ સમાયેલું છે. આપની વ્યામોહ કરનારી શક્તિરૂપ માયાથી આપ નાનકડા સ્વરૂપવાળા દેખાવ છો, વિશ્વમાં રહેલા લાગો છો. આપના વિના જુદું જગત્ અસ્તિત્વ ધરાવી શકે નહિ. ભગવાન્ સિવાય જગતનું અસ્તિત્વ માનનારા ભ્રાન્ત છે. જગત્ માયિક નથી, ભગવદ્રૂપ છે. સઘળું ભગવાન્ જ છે ! મેં બાલકોને અને વાછરડાંને હર્યાં પછી આપ એક જ રહ્યા, છતાં આપ બાલક અને વત્સ રૂપે અનેક થયા. સૌનાં મેં ચતુર્ભુજ રૂપે દર્શન કર્યાં. બ્રહ્માંડના તત્ત્વો અને હું પણ તે સૌની ઉપાસના કરતાં દેખાયાં. પુનઃ હવે, આપ એકમાત્ર જ દેખાયા છો ! આપના વિના બીજું કાંઈ નથી. આપ જ સર્વ રૂપે વિરાજો છો ! આપ જ નારાયણ છો, એક અને અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપ છો ! આમ વિષ્ણુ શબ્દ અને

નારાયણ શબ્દ કૃષ્ણના વાચક છે.

द्रव्यं कर्म च कालश्च स्वभावो जीव एव च।

वासुदेवात्परो ब्रह्मन् न चाऽन्योऽर्थोऽस्ति तत्त्वतः॥

- શ્રીમદ્ ભાગવવત (૨-૫-૧૪)

સર્વનું સમવાયિકારણ, અધિભૂતરૂપ - પંચમહાભૂતરૂપ ભગવાન્ છે. જગતના જન્મનું નિમિત્તરૂપ, સાધારણ કર્મ પણ ભગવાન્ છે. "च"કારથી ભૂતસંસ્કારરૂપ કર્મ પણ ભગવાન્ છે. ગુણક્ષોભ કરાવનારો કાલ પણ ભગવાન્ છે. "च"-કારથી સર્વના આધાર રૂપે દેખાતો નિમિત્તભૂત કાલ પણ ભગવાન્ છે. પરિણામના હેતુરૂપ પણ ભગવાન્ છે. ભોક્તા જીવ પણ ભગવદંશ છે. "च"-કારથી તે સૌના અભિમાની દેવતારૂપ પણ ભગવાન્ છે. આ કાંઈ જ ભગવાનથી જુદું નથી. જુદાં દેખાય છે, છતાં તત્ત્વતઃ જુદાં નથી. "वासुदेवः सर्वमिति"- ગીતા (૭-૧૯) - બધું વાસુદેવમય છે. આ અખંડ બ્રહ્મવાદ છે. તેનું જ્ઞાન કે અનુભવ દુર્લભ છે, તેથી "स महात्मा सुदुर्लभः।"-ગીતા (૭-૧૯) કહે છે.

વેદ ભગવાનનું પ્રતિપાદન કરે છે. દેવ ભગવાનના અંગમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે. સઘળા લોક ભગવાનમાં સ્થિતિ કરે છે. બધા યજ્ઞો ભગવાનનું પૂજન કરે છે. યોગ, તપઃ અને જ્ઞાન પ્રભુમાં પરાયણ છે. અંતે ગતિરૂપ પણ ભગવાન્ જ છે.

નિર્ગુણ ભગવાનના ત્રણ ગુણ છે - "निर्गुणस्य गुणास्त्रयः" - સત્વ, રજઃ અને તમઃ। કરોળિયો જેમ પોતાનું જાળું બનાવવા માટે મોંમાંથી તંતુ બહાર કાઢે, તેમ ભગવાને ત્રિવિધ-સૃષ્ટિ માટે ત્રણ ગુણો પોતાનામાંથી પ્રકટ કર્યા. ભગવાન્ સચ્ચિદાનંદ રૂપ છે. તેના સદ્રૂપમાંથી સત્ત્વ, કેવલ ચિદ્રૂપમાંથી રજઃ આનંદાંશમાંથી તમઃ પ્રકટ કરે છે. તે ગુણો ભગવદ્રૂપ છે. ભગવાને ઉત્પન્ન કર્યા છે. ભગવાનમાં પહેલાં રહેલા ન હતા, તેથી ભગવાન નિર્ગુણ છે, સંસ્કૃતમાં "ગુણ" બંધન કરનાર રજ્જુ કહેવાય છે. સત્ત્વ, રજઃ અને તમઃ બંધન કરે છે. તેથી ગુણ કહેવાય છે. માયાએ ત્રણ

ગુણો સ્વીકાર્યા. આ માયા જગત્ કરવામાં સાધનરૂપ છે. ભગવાન્ માયાના નિયામક છે. આ માયાના ગુણોમાં ભગવાન્ કાલરૂપથી ક્ષોભ ઉત્પન્ન કરે છે.

કાલ, કર્મ અને સ્વભાવ - એ ત્રણ અક્ષરબ્રહ્મનાં રૂપાંતર છે. અનેક રૂપ થવા ઈચ્છતા ભગવાન્ એનો સ્વીકાર કરે છે, ત્યારે કાલથી ગુણોનો સંપર્ક થાય. પછી સ્વભાવ સંબંધથી ગુણો પરિણામવાળા બને છે, તેમાં જન્મ નિમિત્ત કર્મનો સંબંધ થતાં મહત્તત્ત્વ ઉત્પન્ન થયું. એ મહત્તત્ત્વ ને સાંખ્યમાં બુદ્ધિ કહે છે. જયાં કાલથી ગુણસંપર્ક જ છે. તે ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાનરૂપ સંવત્સરમય કાલ થયો. તેમાં સ્વભાવના અધિક પ્રવેશથી પરિણામ પામતું સત્ જડ રૂપે ઘડો વગેરે પદાર્થરૂપ થયું. તેમાં પણ કર્મનો અધિક પ્રવેશ થતાં દેહાદિ સંઘાતનો જન્મ થયો. સઘળામાં પ્રભુની સ્થિતિ તો છે જ.

આ સ્થૂળ-રૂપે ઉત્પન્ન થયેલા મહત્તત્ત્વમાં કાલ, કર્મ અને સ્વભાવથી વિકૃતિ થતાં એમાંથી અહંકાર થયો. માયાના ત્રણ ગુણો મહત્તત્ત્વમાંથી તેમાં આવતાં, અહંકાર ત્રણ ગુણોવાળો બન્યો, સાત્ત્વિક, રાજસ અને તામસ તે ક્રમશઃ જ્ઞાનશક્તિ, ક્રિયાશક્તિ અને દ્રવ્યશક્તિ એ ગૌણ નામે ઓળખાય છે.

ભૂતાદિ ગણાતા તામસ અહંકારમાંથી ક્રમશઃ પાંચ મહાભૂતો થયાં. પ્રથમ આકાશ, તેમાંથી વાયુ, તેમાંથી તેજ, તેમાંથી જલ અને તેમાંથી પૃથ્વી, રાજસ અહંકારમાંથી ૧૦ ઈન્દ્રિયો થઈ. સાત્ત્વિક અહંકારમાંથી ઈન્દ્રિયોના દેવો અને મન થયાં.

ઈન્દ્રિય	દેવતા	ઈન્દ્રિય	દેવતા
શ્રોત્ર	દિક્	ત્વક્	વાયુ
ઘ્રાણ	અશ્વિનીકુમાર	દક્	સૂર્ય
જિહ્વા	પ્રચેતા (વરુણ)	વાણી	અગ્નિ
હાથ	ઈન્દ્ર	જનનેન્દ્રિય	બ્રહ્મા
પગ	ઉપેન્દ્ર	પાયુ	મિત્ર

અહીં, મન આત્માની નિકટમાં હોવાથી તેના દેવતા આત્મા છે. અન્યત્ર મનના દેવતા ચંદ્ર છે. આ બધાં તત્ત્વો ભેગાં થઈ કાંઈ કરી ન શક્યાં, ત્યારે ભગવાનની આજ્ઞાશક્તિથી, પ્રેરણાથી અન્યોન્ય મળીને અંડ બન્યું. ભગવાને હજારો વર્ષ સુધી જળમાં રહેલાં અંડને જીવાડ્યું. પોતે તેમાં પ્રાણ-સહિત પ્રવેશ કર્યો, ત્યારે "અંડ-ભાવ" છોડીને તે વિરાટ-પુરુષરૂપ થયું, ત્યારે તેમાં હજારો અવયવો પ્રકટ થયા, આનું વર્ણન "પુરુષસૂક્ત" માં છે. આ બ્રહ્માંડપુરુષના અવયવોમાં જુદા જુદા લોકોની કલ્પના કરવામાં આવે છે. સાત્ત્વિક લોકો વિદ્યાથી ૧૪, રાજસ લોકો યજ્ઞથી ૭ અને તામસ લોકો ગુણથી ત્રણ લોકની કલ્પના કરે છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત્‌ના બીજા સ્કંધના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં વેદમાં કહેલા "પુરુષસૂક્ત"નો અર્થ સૂચવેલો છે. સ્થૂલધ્યાન કહેતાં, પહેલા અધ્યાયમાં ભગવાનને ઉદ્દેશીને જગત્પણું કહ્યું હતું. અહીં જગતને ઉદ્દેશમાં રાખીને ભગવાનપણું કહેલું છે. ભગવાનનું મુખ બે પ્રકારનું ઈન્દ્રિયરૂપ અને ગોલકરૂપ. તેમાં ગોલકરૂપે બ્રાહ્મણપણું છે. તત્ત્વોત્પાદિતપણાના નિરૂપણ માટે અહીં આધાર તરીકે નિરૂપણ છે. ભગવાનનું મુખ વાણી અને અગ્નિનું સ્થાન છે. ગાયત્રી, જગતી, ઉષ્ણિક્, ત્રિષ્ટુપ્, અનુષ્ટુપ્, પઙ્ક્તિ, બૃહતી - એ સાત છંદનું સ્થાન ચામડી, માંસ, રુધિર, મેદ, મજ્જા, સ્નાયુ, અસ્થિ સાત ધાતુઓ છે. જિહ્વા હવ્ય, કવ્ય (પિતૃનું અન્ન), અમૃત (અતિથિ વગેરેનું અન્ન) અને છ રસ અને રસના-ઈન્દ્રિય તથા વરુણનું સ્થાન છે. નાસિકા વાયુ, સુગંધ-દુર્ગન્ધ અને અશ્વિની-કુમારનું સ્થાન છે. આમ ભગવાન્‌માં સર્વની સ્થિતિ છે. ભગવાન્ કરતાં કશુંય ભિન્ન નથી. જગદ્ ભગવદ્રૂપ છે. આ બ્રહ્મવાદ છે.

ભગવાન્ વિશ્વથી આવૃત નથી, પણ વિશ્વ ભગવાનથી આવૃત્ત છે. ભગવાન તેથી પણ વેંત વિશેષ છે. વિશ્વમાં વ્યાપીને રહેલા પ્રભુ સ્થૂલ ધ્યાનમાં કહ્યાં બીજા સ્કંધના પહેલાં અધ્યાયમાં અને તેથી વિશેષ પર પ્રભુ સૂક્ષ્મધ્યાનમાં કહ્યાં બીજા સ્કંધના બીજા અધ્યાયમાં, બંનેથી સંપૂર્ણ ભગવાન

ઓળખાય છે.

ભગવાન્ અમૃત (નિત્યસુખ) અને અભય (મોક્ષસુખ) દેવા માટે સમર્થ છે. ભગવાનનો મહિમા અમાપ છે. તે આધિદૈવિક પરમપુરુષ નારાયણમાંથી આધ્યાત્મિક અંડ થયું. અંડમાંથી વિરાટ થયા. તે ભૂત, ઈન્દ્રિય અને ગુણરૂપ છે. તેણે પોતાના બ્રહ્માંડરૂપ શરીર કરતાં દશ આંગળ વધીને સ્થિતિ કરી. સ્વશરીરને પ્રકાશિત કર્યુ, તપાવ્યું, આમ અંડાત્મા અને વિરાડાત્મક વિશ્વ કહ્યું.

હવે યજ્ઞાદિ-સંબંધી પદાર્થો ભગવદ્રુપ છે - તેમ બતાવે છે. બ્રહ્માજીએ નારદને કહ્યું : "વિરાટના નાભિકમલમાંથી હું થયો. મને ભગવાનને પ્રસન્ન કરવા યજ્ઞ કરવાની ઈચ્છા થઈ. વિરાટ પોતે યજ્ઞ રૂપે પ્રકટ થયા. તેમના અવયવો જ સઘળા યજ્ઞની સાધનસામગ્રી રૂપે થયા. યજ્ઞના પશુઓ, કુશ, યજન, અત્યંત ગુણવાળો કાળ, વસ્તુ, ઔષધિ, સ્નેહ, રસ, લોટ, જલ, માટી, બધા વેદના મંત્ર, સંકલ્પ, દક્ષિણા, વ્રત, દેવતા, અનુક્રમ, કલ્પ, પ્રાયશ્ચિત, સમર્પણ - એ બધું જ પુરુષના અવયવમાંથી પ્રકટ થયુ." એ બધું ભગવન્મય છે આ બ્રહ્મવાદ છે.

ઉત્તમાધિકારી યજ્ઞમાં ઉપયોગી સઘળા પદાર્થોને ભગવદ્રૂપ જાણી, ભગવાન માટે તેનો ઉપયોગ કરે, તો તેનું ફલ ભગવાન માટે (પ્રસન્નતા) થાય. મધ્યમાધિકારી યજ્ઞોપયોગી પદાર્થોને યજ્ઞ માટે લાવીને યજ્ઞ કરે તો ફલ મળે, પણ તે પ્રભુને સમર્પણ કરવું પડે. સામાન્યાધિકારી અજ્ઞાનથી તે પદાર્થો લાવીને યજ્ઞ કરે, તો તે ભગવાન્ સ્વીકારે નહિ. સંસારી સાધારણ રીતે ઘરના ઉપયોગ વગેરે માટે તે વસ્તુ લાવીને યજ્ઞ કરે તો કાંઈ ફલ થાય નહિ. ભગવત્સેવા આધિદૈવિક યજ્ઞરૂપ ગણાય છે. સેવામાં ઉપયોગી પદાર્થોમાં પણ આ વ્યવસ્થા સમજવી. યજ્ઞના પદાર્થો ભગવદવયવોમાંથી ઉત્પન્ન થયા છે તે ભક્તિવાળાને પ્રત્યક્ષ સમજાય છે.

પશુઓ પ્રભુના ઊરુમાંથી, વૃક્ષો રોમમાંથી, કુશ પરસેવા સાથેના રોમમાંથી, યજ્ઞભૂમિ ચરણમાંથી, કાલ પાંપણોમાંથી, વસ્તુઓ હોઠ

વગેરેમાંથી, ઘી વગેરે સ્નિગ્ધ-પદાર્થ દષ્ટિમાંથી, રસ જીભમાંથી, માટી નાસિકામાંથી, જલ નાડીઓમાંથી, વેદત્રયી કાન અને મસ્તકમાંથી, ચાતુર્હોત્ર બાહુમાંથી, નામધેય મુખમાંથી, મન્ત્રો મસ્તકના અવયવોમાંથી, દક્ષિણા-ગાય વામોરુમાંથી, વ્રતો મનમાંથી, કલ્પ બલમાંથી, સંકલ્પ બુદ્ધિમાંથી, સૂત્ર પ્રાણમાંથી, ગતિ વિક્રમમાંથી, મતિ જ્ઞાનેન્દ્રિયમાંથી, પ્રાયશ્ચિત કર્મેન્દ્રિયમાંથી, સમર્પણ આત્મામાંથી ઉત્પન્ન થયાં. પ્રજાપતિએ પ્રભુનું તેના દ્વારા યજન કર્યું.

વૈષ્ણવને ત્યાં ભગવત્સેવામાં પણ સેવાપયોગી સઘળા પદાર્થોના ભાવાત્મક સ્વરૂપો છે. સઘળાં ભગવદ્રૂપ જ છે. ભાવપૂર્ણ હૃદયવાળા ભક્તને, "બધું જ ભગવાન છે," - તેવો અનુભવ થાય છે; તેથી સર્વાત્માભાવવાળાને સેવાનું ઉત્તમ ફલ થાય છે; તેથી સેવા ફલરૂપ બને છે. ફલની ઈચ્છા ભક્તને હોય નહિ, તેથી સંકલ્પ વગર, નિષ્કામપણે, માત્ર પ્રભુ-પ્રસન્નતા માટે જ સેવા કરે છે. વૈષ્ણવના હૃદયમાં માત્ર પ્રભુપ્રાપ્તિની જ ઉત્કંઠા હોય. પ્રેમની આતુરતા હોય તો પ્રભુ હૃદયમાં પધારે. ઉત્કંઠા, તાપભાવ, આતુરતા હોય તો પ્રભુ હૃદયમાં પધારે. જેના હૃદયમાં પ્રભુ પધારે - (૧) એની વાણીમાં અસત્ય ન આવે, (૨) એના મનમાં મલિનતા (ચંચલતા) ન રહે, (૩) એની ઈન્દ્રિયો વિષયાભિમુખ ન બને.

જગતની પૂર્વે ભગવાન્ જ સૌથી પહેલાં હતા. સર્વ જીવોના આત્મા ચિદ્રૂપ પ્રભુ છે. તેમાં સદ્રૂપ સંલગ્ન છે. સઘળું પ્રભુમાં સમાયેલું છે. એમણે અનેકરૂપ થવાની ઈચ્છા કરી. પોતાની સાથે રહેનારી માયા નામની શક્તિ પ્રકટ કરી. કાલક્રમે માયામાં ક્ષોભ થયો. ભગવાને પોતાનું પુરુષરૂપ પ્રકટ કર્યું. તેને નિમિત્તરૂપે બનાવી ભગવાને માયામાં જીવ પ્રવેશ કરાવ્યો, તેથી મહત્તત્વ થયું. તે વિજ્ઞાનરૂપ થયું. કાલ, કારણગુણો, પુરુષ, જીવ, - ચતુર્મૂર્તિરૂપ તેણે પોતાનાં અનેક રૂપ કર્યાં. તેમાંથી અહંતત્ત્વ થયું. તે ત્રિવિધ થતાં મન, ઈન્દ્રિય અને મહાભૂત રૂપ થયું. ઈન્દ્રિય

અને તેના દેવતા એકરૂપ ગણીને દશ, મહાભૂત અને તન્માત્રાઓ મળીને દશ, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર અને મન મળીને ત્રણ, - કુલ ૨૩ થયાં. આ બધાં તત્ત્વો પ્રકટ થયાં, તે દેવતારૂપ છે. ભગવાનના અંશરૂપ છે. એ તત્ત્વો ત્રિવિધ હોવાથી પોતાની મેળે સૃષ્ટિની રચના ન કરી શક્યાં. બ્રહ્માંડ - નિર્માણરૂપ સેવા પોતે કરી શકે માટે હાથ જોડીને પ્રભુની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા. આ બંધ સૃષ્ટિ પ્રકરણમાં સૃષ્ટિ માટે ત્રણે જણે પ્રભુની સ્તુતિ કરી છે. : (૧) તત્ત્વોએ - તેમાં ભક્તિનો નિર્ણય છે (૨) બ્રહ્માજીએ તેમાં જ્ઞાનનો નિર્ણય છે. (૩) ઋષિયોએ - તેમાં યજ્ઞ (કર્મ)નો નિર્ણય છે. તત્ત્વ દેવોમાં ચેષ્ટારૂપે પ્રભુના પ્રવેશથી બ્રહ્માંડ રૂપ આદિનારાયણ થયા.

ભગવાને આ તત્ત્વરૂપ દેવોની પ્રાર્થના સાંભળી. પોતાની કાલ નામની અતિ-સૂક્ષ્મ, દેવતારૂપ શક્તિ પ્રાદુર્ભૂત કરી. તત્ત્વગુણમાં એક સાથે પ્રવેશ કર્યો. ચેષ્ટારૂપે પ્રભુનો પ્રવેશ થયો. કર્મ જાગૃત થયું. પ્રભુ પ્રેરણાથી સઘળાનું સંયોજન થયું. તત્ત્વગુણ વ્યાપક થયો. બ્રહ્માંડ સર્જાયું. અન્યોન્ય સંગમે ક્ષોભ થયો. હિરણ્મય - પુરુષ થયા. એકબીજાના ગુણને દબાવ્યા વિના પૃથ્વી, જલ તેજ:ના સામાનાંશપણે મળવાથી થતું કાર્ય સુવર્ણ થાય, જલ વધે તો રૂપું થાય, પૃથ્વી વધે તો અન્ય ધાતુઓ થાય.

આ પુરુષ હજારો વર્ષ સુધી નીચે રહેલા પોતે સર્જેલા ગર્ભોદકમાં પોઢ્યા. ત્રિવિધ કર્માત્મક થયા. આ ગર્ભ પુરુષોત્તમ-અંશ, પ્રપંચના આધારરૂપ, પ્રથમ અવતાર નારાયણ ભગવાન્ છે. અધ્યાત્મ-દેહ, અધિદૈવ-ઈન્દ્રિય, અંતર્યામી, વિરાટ્નો ઉપરનો ભાગ, અધિભૂત - નીચેનો ભાગ, એવા વિભાગ થયા, પ્રાણના દશ પ્રકાર થયા. ભગવાને સૌને સ્થાન દેવા માટે છિદ્ર થાય તેમ પોતાના તેજ:થી વિરાટને તપાવ્યું. તેના મુખમાં અગ્નિ, તાલુમાં વરુણ વગેરે પ્રવેશ્યા. વિવર (ગોલક) દેવતાનું સ્થાન છે. દેવતા ઈન્દ્રિયપ્રેરક છે. ઈન્દ્રિય તેનો અંશ છે. ઈન્દ્રિય અને દેવતા દ્વારા તેના અભિમાનીને વિષયનો અનુભવ થાય છે. સૌ દેવો પોતપોતાના સ્થાનમાં અંડની અંદર વિરાજ્યા. મસ્તકમાંથી દ્યૌ

નાભિમાંથી અંતરિક્ષ, પગમાંથી પૃથ્વી થયાં. સત્ત્વગુણમાંથી દેવો, રજોગુણમાંથી માનવ અને તમોગુણમાંથી પશુ તથા રુદ્રગણ થયાં.

ગુણભેદથી વર્ણનો પણ ભેદ થયો. ભગવાનના મુખમાંથી બ્રહ્મ-દેવતા પ્રકટ થઈ. તે જેનામાં હોય તે, બ્રાહ્મણ ! સ્મૃતિમાં ગુણ-કર્મથી વર્ણ કહેલ છે. સંસ્કારથી દ્વિજપણું કહેલું છે. બ્રહ્મોન્મુખ હોય તે - બ્રાહ્મણ ! "ब्रह्मणि स्थितो ब्राह्मणः ।" લેતાં વૃત્તથી, "तत्र भवः"થી અર્થ લેતાં સંસ્કારથી, અને "तस्येदम्"થી લેતાં, જન્મથી બ્રાહ્મણપણું સમજાય. ઉપદેશ માટે ઊંચુ મુખ હોય તે - 'ઉન્મુખ' - વર્ણ - બ્રાહ્મણ ! ઉન્નતિ કે ઊર્ધ્વગમન થાય, - અધ્યયન અને ઉપદેશાદિથી ! ભણવું - ભણાવવું બ્રાહ્મણ માટે આવશ્યક છે. ભગવાન્ સર્વના ગુરુ છે. તે મુખથી સૌને ઉપદેશ આપે છે. તેથી બ્રાહ્મણ પણ ત્રણ વર્ણના ગુરુ ગણાય છે.

ભગવાનના બાહુમાંથી ક્ષત્ર-દેવતા થઈ. તે ભગવાનનું સામર્થ્ય લોકરક્ષારૂપ છે. "क्षतात् त्रायत इति क्षत्रियः" તે દેવતા જેનામાં હોય, આપત્તિમાંથી ધર્મ અને અન્યનું રક્ષણ કરેતે, - ક્ષત્રિય !

ઊરુમાંથી વૈશ્ય થયા. સૌ વર્ણોની આજીવિકા તે સંભાળે. ખેતી, ગોપાલન એ બે ઉત્પાદનરૂપ આજીવિકા છે. વ્યાપાર અને વ્યાજ બે વધારો કરનારી આજીવિકા છે. સાધારણ રીતે વૈશ્ય દ્વારા ઉપદેશથી બ્રાહ્મણ અને રક્ષણથી ક્ષત્રિય આજીવિકા મેળવે, સેવાથી શૂદ્ર આજીવિકા મેળવે, પરમાર્થ પરાયણ લોકો નહિ.

ચરણમાંથી શૂદ્ર થયા. સેવા તેનો ધર્મ. જ્ઞાન, રક્ષારૂપ ક્રિયા, આજીવિકા અને સેવા-સઘળો વ્યવહાર ચલાવવામાં ઉપયોગી થાય. દુકાન, ઓફિસ, ઘર, સમાજ, દેશ, સંસ્થા વગેરેના વ્યવસ્થિત સંચાલનમાં આ ચારેના પરસ્પર સહકારની જરૂર પડે. શરીરમાં મોં, હાથ, ઊરુ અને પગ પોતપોતાનું કામ સારી રીતે કરતાં રહે તો ધાર્યું કામ થાય. તેમ ચારે વર્ણ પોતપોતાનો ધર્મ બરાબર રીતે આચરે તો સમાજ ઉન્નત બને. વિરાટ્-પુરુષરૂપ સમાજમાં સૌ અંગ છે, ઉપયોગી છે,

સુરક્ષિત રાખવાં જોઈએ. કોઈ નકામાં કે અવગણના કરવા જેવાં નથી.

પ્રભુનાં ચરણમાંથી ભક્તિમય, અંતરંગ સેવારૂપ કોઈ શક્તિ પ્રકટ થઈ છે. બધા ધર્મ, સેવાથી જ સિદ્ધ થાય. ગુરુસેવા, દેવસેવા, આત્મસેવા વગેરે બધા જ ધર્મો અંતે તો સેવામાં જ પરિણામ પામે છે. સેવારૂપ બને છે. ધર્મને સફળ કરવા માટે સેવા ગતિ આપનારી છે. ગતિના કારણરૂપ ચરણમાંથી પ્રકટ થઈ છે.

પુરુષસૂક્ત :

सहस्त्रशीर्षा पुरुषः सहस्त्राक्षः सहस्त्रपात् ।
स भूमिं सर्वतः स्पृत्वात्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम् ॥ १ ॥

અન્વયાર્થ : सहस्त्रशीर्षा - હજારો (અનંત) મસ્તકવાળા, सहस्त्राक्षः - હજારો (અનંત) ચક્ષુવાળા सहस्त्रपात् - હજારો (અસંખ્ય) ચરણવાળા, पुरुषः - (આદિ) પુરુષ નારાયણ (છે) सः - તે, भूमिम् - પૃથ્વીને, વિશ્વને सर्वतः - ચારે તરફથી, स्पृत्वा - (વીંટળાઈને) સ્પર્શીને, વ્યાપીને, આવરીને, दशाङ्गुलम् - દશ આંગળ, अत्यतिष्ठत् - ઉપર વિદ્યમાન છે.

સરલ-શ્લોકાર્થ : હજારો (અનંત) મસ્તકવાળા, હજારો (અનંત) ચક્ષુવાળા, હજારો (અસંખ્ય) ચરણવાળા, (જે) (આદિ) પુરુષ - નારાયણ (છે) તે વિશ્વને ચારે તરફથી વ્યાપીને-(સ્પર્શીને) વીંટળાઈને દશ આંગળ ઉપર વિદ્યમાન છે. (સચ્ચિદાનંદમાંથી સત્, ચિત્, અંશમાંથી વિશ્વ રૂપે બન્યાં. આનંદ રૂપે તેનાથી દશાંગુલ ઉપર છે - બહાર છે).

पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम् ।
उतामृतत्त्वस्येशानो यदन्नेनातिरोहति ॥ २ ॥

અન્વયાર્થ : इदम् - આ દેખાતું - સંભળાતું જગત (બ્રહ્માંડ) (જે વર્તમાનમાં છે), सर्वम् - સર્વ - સઘળું, यत् - જે, भूतम् - ભૂતકાળમાં થઈ ગયું છે, च - અને, यत् - જે, भाव्यम् - ભવિષ્યમાં થવાનું છે (તે) पुरुषः - (આદિ) પુરુષ નારાયણ, एव - જ (છે), उत - વળી (તે જ) अमृतत्वस्य - અમૃતત્વના, દેવતાઓના, મોક્ષના, ईशानः - ઈશ્વર,

સ્વામી, यत् - જે, अन्नेनं - અન્નરૂપે, (સર્વ જીવોને કર્મફળ ભોગવવા) ભોગ્યપદાર્થ (જગત) રૂપે, अतिरोहति - તિરોહિત થતું નથી, (કાર્ય રૂપે) અભિવ્યક્ત રહે છે.

સરલ-શ્લોકાર્થ : આ દેખાતું-સંભળાતું જગત (બ્રહ્માંડ) (જે વર્તમાનમાં છે), જે સઘળું ભૂતકાળમાં થઈ ગયું છે અને જે ભવિષ્યમાં થવાનું છે (તે) આ (આદિ) પુરુષ નારાયણ જ છે. વળી (તે જ) દેવતાઓના સ્વામી છે, જે (સર્વ જીવોને કર્મ ફળ ભોગવવા માટે) ભોગ્ય પદાર્થ (જગત) રૂપે તિરોહિત થતું નથી - અભિવ્યક્ત રહે છે.

एतावानस्य महिमातो ज्यायांश्च पूरुषः ।
पादोस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ ३ ॥

અન્વયાર્થ : एतावान् - આટલો (જેનું આગલા મંત્રમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું) (ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનરૂપ જે કાંઈ છે તે), अस्य - આ (આદિ) પુરુષ(નું), महिमा - માહાત્મ્ય છે, च - અને, (વાસ્તવમાં તો), पूरुषः - (આદિ) પુરુષ નારાયણ, अतः - આનાથી પણ, ज्यायान् - અધિક (વધારે મોટા-ઉત્તમ) (છે), विश्वा - સર્વ, भूतानि - (ત્રણે કાળમાંના) પ્રાણીઓ (જીવો) अस्य - આ (આદિ) પુરુષનો, पादः - પાદ, ચતુર્થ પાદ (અલ્પાંશ) (છે), त्रिपाद् - ત્રણ પાદ, ત્રણ ચતુર્થાંશ વાળા, अस्य - આ (આદિ) પુરુષ નારાયણનો, अमृतम् - અવિનાશી, दिवि - સ્વર્ગમાં, પ્રકાશમય સ્વરૂપમાં (પ્રતિષ્ઠિત છે).

સરલ શ્લોકાર્થ : આટલો (જેનું આગલા મંત્રમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું) (ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનરૂપ જે કાંઈ છે) (તે) આ (આદિ) પુરુષ નારાયણ(નું) માહાત્મ્ય છે. અને (વાસ્તવમાં તો) મુલ પુરુષ (શ્રીકૃષ્ણ) આનાથી પણ અધિક (વધારે મોટા-ઉત્તમ) (છે). સર્વ પ્રાણીઓ (જીવો), એ આ (આદિ) પુરુષ નારાયણના એક પાદ (અલ્પાંશ) છે. (જ્યારે) એનાં ત્રણ પાદ તો અવિનાશી છે અને પ્રકાશમય સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત છે.

त्रिपादूर्ध्व उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः ।
ततो विष्वङ् व्यक्रामत्साशनानशने अभि ॥ ४ ॥

અન્વયાર્થ : ऊर्ध्वः – (કાર્યરૂપી જગતથી) ઉંચે અલિપ્ત, त्रिपाद् – ત્રણ પાદ, पुरुषः – (બ્રહ્માંડ) પુરુષ, उदैत् – ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપે સ્થિત છે, अस्य – આ (પુરુષ)નો, पादः – એક પાદ (અંશ), इह – અહીં (જગતમાં), पुनः – ફરીથી (પ્રત્યેક કલ્પને અંતે), अभवत् – પ્રકટ થયો, ततः – ત્યાર પછી, विष्वङ् – સર્વ પ્રાણીઓ (વિવિધ સ્થાવર-જંગમ જગત), सअशन (સ્વર્ગ) - अनशने (મોક્ષ) – ભોજન કરનાર (સજીવ પ્રાણીઓ) અને ભોજન નહિ કરનાર (નિર્જીવ નદી, પર્વત ઈત્યાદિ), व्यक्रामत् – વ્યાપ્ત કર્યા, अभि – ચારે તરફથી (વ્યાપી રહ્યાં).

સરલ શ્લોકાર્થ : (કાર્યરૂપી જગતથી) ઊંચે - અલિપ્ત ત્રિપાદ બ્રહ્માંડ પુરુષ ઉત્કૃષ્ટ સ્વરૂપે સ્થિત છે. આ (પુરુષ)નો એક પાદ (અંશ) ફરીથી (કલ્પને અંતે) અહીં જગતમાં પ્રકટ થયો. ત્યારપછી સજીવ અને નિર્જીવ પદાર્થોમાં તે વિવિધ રૂપે વ્યાપી રહ્યાં.

ततो विराडजायत विराजोऽधि पुरुषः ।
स जातोऽअत्यरिच्यत पश्चाद्भूमिमथो पुरः ॥ ५ ॥

અન્વયાર્થ : ततः – પછી, તે (આદિ-પુરુષ નારાયણમાંથી), विराट् – વિરાટ પુરુષ થયા, अजायत – ઉત્પન્ન થયાં, विराजः अधि पुरुषः – વિરાટની અધિક ઉપર વિરાટના નિયામક અંદર રહેલા વિરાજ પુરુષ છે. सः – તે, जातः – ઉત્પન્ન થયેલા (વિરાટ પુરુષ), अत्यरिच्यत – (સર્વ દેવ, મનુષ્ય, પશુ વગેરેના રૂપે) વૃદ્ધિ પામ્યા, पश्चात् – પછી, भूमिम् – ભૂમિને (બ્રહ્માંડ), अथः – પછી, पुरः – (ભોગના સાધનરૂપ) શરીરો (ઉત્પન્ન કર્યાં).

સરલ શ્લોકાર્થ : પછી તે (આદિ-પુરુષ નારાયણ)માંથી વિરાટ ઉત્પન્ન થયા. વિરાટની અધિક ઉપર વિરાટના નિયામક અંદર રહેલા વિરાજ પુરુષ છે. તે ઉત્પન્ન થયેલા (વિરાટ પુરુષ) વિવિધ જીવો (સર્વ

દેવ, મનુષ્ય, પશુ વગેરે) રૂપે વૃદ્ધિ પામ્યાં. પછી ભૂમિ (બ્રહ્માંડ)નું સર્જન કર્યું (અને) પછી (ભોગ સાધન રૂપ) શરીરોનું સર્જન કર્યું. (વિરાટનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ આદિ પુરુષ જ છે).

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः संभृतं पृषदाज्यम् ।
पशूंस्तांश्चक्रे वायव्यानारण्या ग्राम्याश्च ये ॥ ६ ॥

અન્વયાર્થ : तस्मात् - તે, यज्ञात् - યજ્ઞમાંથી, सर्वहुतः - જેમાં બધું હોમાય છે તે, पृषदाज्यम् - દહીં મિશ્રિત ઘી, संभृतं - તૈયાર થયું, वायव्यान् - વાયુમાં ગતિ કરનારા (ખેચર-પક્ષીઓ), आरण्यान् - વન્ય (વનચર-હરણ વગેરે), च - અને, ग्राम्याः - ગ્રામ્ય (ઘોડા, ગાય વગેરે) ગામમાં રહેનારાં, ये - જે, पशून् - પશુઓને, तान् - તે, चक्रे - ઉત્પન્ન કર્યાં, સર્જ્યાં.

સરલ શ્લોકાર્થ : તે યજ્ઞમાં હોમવાનાં પદાર્થોમાંથી દહીં મિશ્રિત ઘી તૈયાર થયું. વળી તેણે (તે યજ્ઞમાંથી) વાયુમાં ગતિ કરનાર (ખેચર-પક્ષીઓ), વન્ય (વનચર - હરણ વગેરે) અને ગ્રામ્ય (ઘોડા, ગાય વગેરે) - ગામમાં રહેનારાં, જે પશુઓ (છે) તે ઉત્પન્ન કર્યાં.

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुतः ऋचः सामानि जज्ञिरे ।
छन्दांसि जज्ञिरे तस्मात् यजुस्तस्मादजायत ॥ ७ ॥

અન્વયાર્થ : तस्मात् - તે, यज्ञात् - યજ્ઞમાંથી, सर्वहुतः - જેમાં બધું હોમાય છે તે, ऋचः - ઋગ્વેદ, सामानि - સામવેદ, जज्ञिरे - પ્રકટ થયા. तस्मात् - તે (યજ્ઞ)માંથી, छन्दांसि - છંદો (ગાયત્રી વગેરે), जज्ञिरे - પ્રકટ થયા, तस्मात् - તે (યજ્ઞમાંથી), यजुस् - યજુર્વેદ, अजायत - પ્રકટ થયા.

સરલ શ્લોકાર્થ : તે સર્વહુત (જેમાં બધુ હોમાયું છે તે હુત) તે યજ્ઞમાંથી ઋગ્વેદ (અને) સામવેદ પ્રકટ થયા, તે (યજ્ઞ)માંથી છંદો (ગાયત્રી વગેરે) પ્રકટ થયા, તે (યજ્ઞ)માંથી યજુર્વેદ પ્રકટ થયા.

तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः ।
गावो ह जज्ञिरे तस्मात् तस्माज्जाता अजावयः ॥ ८ ॥

અન્વયાર્થ : तस्मात् - તે (યજ્ઞ)માંથી, अश्वाः - ઘોડા, अजायन्त - ઉત્પન્ન થયા, तस्मात् - તે (યજ્ઞ)માંથી, उभयादतः - જેમને ઉપર-નીચે દાંતની બે હારમાળા છે તેવા પ્રાણીઓ, ये - જે, के - કેટલાંક, च - અને गावः - ગાયો, ह - પ્રસિદ્ધપણે, जज्ञिरे - ઉત્પન્ન થયા, तस्मात् - તે (યજ્ઞ)માંથી, अजावयः - બકરાં, ઘેટાં, જવ, जाताः - ઉત્પન્ન થયા.

સરલ શ્લોકાર્થ : તે (યજ્ઞ)માંથી ઘોડા ઉત્પન્ન થયાં. તે (યજ્ઞ)માંથી ઉપર નીચે દાંતની બે હારમાળાવાળાં તેવા જ કેટલાંક પ્રાણીઓ અને ગાયો ઉત્પન્ન થયા, તે (યજ્ઞ)માંથી ઘેટાં, બકરાં, જવ ઉત્પન્ન થયા.

तं यज्ञं बर्हिषि प्रौक्षन्पुरुषं जातमग्रतः ।
तेन देवा अयजन्त साध्या ऋषयश्च ये ॥ ९ ॥

અન્વયાર્થ : तम् - તે, बर्हिषि - (માનસ) યજ્ઞમાં, अग्रतः - પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભથી, जातम् - ઉત્પન્ન થયેલાં, यज्ञं पुरुषं - યજ્ઞ પુરુષને (કુશ), प्रौक्षन् - પ્રૌક્ષણ (સંસ્કાર) કર્યું, तेन - તે (પુરુષરૂપ પશુથી), साध्याः देवाः - સાધ્ય દેવોએ, च - અને, ऋषयः - ઋષિઓએ, अजयन्त - યજ્ઞ કર્યો (યજન કર્યુ).

સરલ શ્લોકાર્થ : તે (માનસ) યજ્ઞમાં (દેવતાઓએ) પ્રથમ સૃષ્ટિના આરંભથી ઉત્પન્ન થયેલાં યજ્ઞ પુરુષના (કુશથી) પ્રૌક્ષણ (સંસ્કાર) કર્યાં તે (પુરુષરૂપ પશુથી) સાધ્યદેવોએ અને ઋષિઓએ યજન કર્યું. (યજ્ઞ કર્યો).

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन्।
मुखं किमस्यासीत्किं बाहू किमूरू पादा उच्येते ॥ १० ॥

અન્વયાર્થ : यत् - જે, पुरुषं - પુરુષને, व्यदधुः - ઉત્પન્ન કર્યા, कतिधा - કેટલાં પ્રકારે, व्यकल्पयन् - વિવિધ રચના કરી, अस्य - આનું, मुखम् - મુખ, किम् - શું, आसीत् - હતું, बाहू - હાથ, किम् - કયા, आसीत् - હતા, ऊरू - સાથળ, पादौ - પગ, किम् - કયા, उच्येते - કહેવાય છે.

સરલ શ્લોકાર્થ : જે પુરુષને (દેવતાઓં અને ઋષિઓએ) ઉત્પન્ન કર્યા (તેની) કેટલાં પ્રકારે વિવિધ રચના કરી ? આનું મુખ શું (હતું), હાથ કયા (હતાં), સાથળ અને પગ કયા કહેવાય છે ?

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ।

ऊरू तदस्य यद्वैश्यः पदभ्यां शूद्रोऽअजायत ॥ ११ ॥

અન્વયાર્થ : ब्राह्मणः - બ્રાહ્મણ (બ્રહ્મત્વજાતિ વિશિષ્ટ), अस्य - આનું (વિરાટ પુરુષનું), मुखम् - મુખ, आसीत् - હતો. राजन्यः - क्षत्रिय, बाहू - હસ્ત, कृतः - કર્યો, यत् - જે, वैश्यः - વૈશ્ય, (છે), तत् - તે, अस्य - એ (વિરાટપુરુષ)નો, ऊरू - ઊરુ, સાથળ (હતો) पदभ्याम् - બે ચરણમાંથી, शूद्रः - शूद्र, अजायत - ઉત્પન્ન થયો.

સરલ શ્લોકાર્થ : બ્રાહ્મણ (બ્રહ્મત્વજાતિ વિશિષ્ટ) એ (વિરાટ પુરુષ)નું મુખ હતો (મુખમાંથી ઉત્પન્ન થયો), ક્ષત્રિયને હસ્ત રૂપે કર્યો (હસ્તમાંથી ઉત્પન્ન થયો), જે વૈશ્ય (છે) તે એ (વિરાટ પુરુષ)નો ઊરુ (હતો) (ઊરુમાંથી ઉત્પન્ન થયો) અને બે ચરણમાંથી શુદ્ર ઉત્પન્ન થયો.

चन्द्रमा मनसो जातः चक्षोः सूर्योऽअजायत ।

श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च मुखादग्निरजायत ॥ १२ ॥

અન્વયાર્થ : चन्द्रमाः - ચંદ્રમા, मनसः - (વિરાટ પુરુષ - યજ્ઞના) મનમાંથી, जातः - ઉત્પન્ન થયો, चक्षोः - ચક્ષુમાંથી, सूर्यः - सूर्य, अजायत - ઉત્પન્ન થયો, श्रोत्रात् - કર્ણમાંથી, वायुः - વાયુ, च - અને, प्राणः - प्राણ, च - અને, मुखाद् - મુખમાંથી, अग्निः - અગ્નિ, अजायत - ઉત્પન્ન થયા.

સરલ શ્લોકાર્થ : ચંદ્રમા, (વિરાટ પુરુષ - યજ્ઞના) મનમાંથી ઉત્પન્ન થયો. ચક્ષુમાંથી સૂર્ય ઉત્પન્ન થયો. કર્ણમાંથી વાયુ અને પ્રાણ, અને મુખમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો.

नाभ्याऽआसीदन्तरिक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः श्रोत्रात्तथा लोकांऽअकल्पयन् ॥ १३ ॥

અન્વયાર્થ : नाभ्याः - નાભિમાંથી, अन्तरिक्षम् - અંતરિક્ષ, आसीत् - ઉત્પન્ન થયું, शीर्ष्णः - મસ્તકમાંથી, द्यौः - સ્વર્ગલોક, समवर्तत - ઉત્પન્ન થયો, पद्भ्याम् - બે ચરણમાંથી, भूमिः - પૃથ્વી, श्रोत्रात् - કર્ણમાંથી, दिशः - દિશાઓ, तथा - આ રીતે, लोकान् - (ભૂર્ભુવ સ્વઃ વગેરે) લોકોને, अकल्पयन् - રચ્યું - રચના કરી.

સરલ શ્લોકાર્થ : નાભિમાંથી અંતરીક્ષ ઉત્પન્ન થયું મસ્તકમાંથી સ્વર્ગલોક ઉત્પન્ન થયો. ચરણમાંથી પૃથ્વી, કર્ણમાંથી દિશાઓ, આ રીતે સર્વ લોકની રચના કરી.

यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमतन्वत ।
वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्धविः ॥ १४ ॥

અન્વયાર્થ : यत् - જે, पुरुषेण - પુરુષરૂપ વડે, हविषा - હવિ વડે, देवाः - દેવતાઓએ, यज्ञम् - યજ્ઞનો, अतन्वत - વિસ્તાર કર્યો, वसन्तः - (તેમાં) વસંતઋતુ, आज्यम् - ઘી રૂપ, अस्य - આ (યજ્ઞ)માં, आसीत् - થયા હતાં, ग्रीष्मः - ગ્રીષ્મ ઋતુ, इध्म - સમિધરૂપ, शरदः - શરદઋતુ, हविः - હવિરૂપ થઈ.

સરલ શ્લોકાર્થ : હવિ (જે પુરુષરૂપ) વડે દેવતાઓએ તે યજ્ઞનો વિસ્તાર કર્યો. તેમાં વસંતઋતુ આ (યજ્ઞ)માં ઘી રૂપ થઈ, ગ્રીષ્મઋતુ સમિધ થઈ, શરદઋતુ હવિ રૂપ થઈ.

सप्तास्यासन्परिधयः त्रिः सप्तसमिधः कृताः ।
देवा यद्यज्ञं तन्वाना अबध्नन्पुरुषं पशुम् ॥ १५ ॥

અન્વયાર્થ : सप्त - સાત (ગાયત્રી છંદ વગેરે અથવા સમુદ્ર), अस्य - આ (યજ્ઞ)ના, परिधयः - પરિધિ, યજ્ઞમાં ઉપયોગી થતું પવિત્ર દર્ભ, आसन् - થયા હતા, त्रिः सप्त - એકવીશ (પાંચ મહાભૂત, પાંચ તન્માત્રા, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન) समिधः - સમિધ, कृताः - કરાઈ હતી, देवाः - દેવતાઓએ, यत् - જે, यज्ञम् - યજ્ઞ, तन्वानाः - કર્યો, વિસ્તાર્યો (તેમાં), पशुम् - (હોમવાનાં) પશુ તરીકે, पुरुषम् - પુરુષને,

अबध्नन् - બાંધ્યા.

સરલ શ્લોકાર્થ : સાત (ગાયત્રી છંદ વગેરે અથવા સમુદ્ર) આ યજ્ઞના પરિધિ (રૂપે) થયા હતા. એકવીસ (પાંચ મહાભૂત, પાંચ તન્માત્રા, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન) સમિધ કરાઈ હતી. દેવતાઓએ જે યજ્ઞ કર્યો (તેમાં) (હોમવાનાં) પશુ તરીકે પુરુષને બાંધ્યા હતા.

यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ।

ते ह नाकं महिमानः सचन्त यत्र पूर्णे साध्याः सन्ति देवाः ॥ १६ ॥

અન્વયાર્થ : देवाः - દેવતાઓએ, यज्ञेन - યજ્ઞ વડે, यज्ञम् - યજ્ઞ પુરુષને, अयजन्त - પૂજ્યા, तानि - તે, धर्माणि - સર્વ ધર્મો, प्रथमानि - પહેલા, પ્રથમ, आसन् - હતાં, ते - તે, ह - પ્રસિદ્ધપણે, महिमानः - મહિમાને જાણનારા પુરુષો, नाकम् - સ્વર્ગને, सचन्ते - પ્રાપ્ત કરે છે, यत्र - જ્યાં, पूर्वे - સૃષ્ટિની પૂર્વે, साध्याः देवाः - (સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયેલાં) સાધ્ય વગેરે દેવો, सन्ति - (વસે) છે.

સરલ શ્લોકાર્થ : દેવતાઓએ યજ્ઞ વડે યજ્ઞ પુરુષને પૂજ્યાં, તે સર્વ ધર્મો પહેલા હતા. તે પ્રસિદ્ધપણે મહિમાને જાણનારા પુરુષો સ્વર્ગને પ્રાપ્ત કરે છે, જ્યાં સૃષ્ટિની પૂર્વે (સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થયેલાં) સાધ્ય વગેરે દેવો (વસે) છે.

॥ શ્રીહરિઃ ॥

(૧૨) જીવનસફલતા અને જીવનલાભ

આ જન્મે જ પ્રભુને જાણવા અને માણવા. તે માટે શ્રીમદ્‌ભાગવત સપ્તાર્થ પધ્ધતિથી સમજવું. સપ્તાર્થ છે,- (૧) શાસ્ત્રાર્થ (૨) સ્કંધાર્થ (૩) પ્રકરણાર્થ અને (૪) અધ્યાયાર્થ, તે "શ્રીતત્ત્વાર્થદીપ નિબંધ"ના શ્રીભાગવતાર્થ પ્રકરણમાં છે, જ્યારે (૫) વાક્યાર્થ (૬) શબ્દાર્થ અને (૭) અક્ષરાર્થ, તે "શ્રીસુબોધિનીજી"માં છે. શ્રીતત્ત્વાર્થદીપ નિબંધમાં ત્રણ પ્રકરણો છે. (૧) શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણ, (૨) સર્વનિર્ણય પ્રકરણ અને (૩) શ્રીભાગવતાર્થ પ્રકરણ. વેદાદી સમગ્ર શાસ્ત્રનો સાર નિબંધના શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાં છે. તેનો વિસ્તાર સર્વનિર્ણય પ્રકરણમાં છે.

"उत्तिष्ठत । जाग्रत । प्राप्य वरान्निबोधत ।" - કઠોપનિષદ્ (૧-૩-૧૪)

ઉઠો ! જાગો ! ઉત્તમપુરુષોને પ્રાપ્ત કરીને પોતાને ઉન્નત બનાવો ! - પ્રભુને જાણો અને માણો !

લોકમાં તો પ્રસિધ્ધ છે - પહેલાં જાગવાનું અને પછી ઉઠવાનું. અહીં તો લોક-વિલક્ષણ ઉપદેશ દેખાય છે ! આમાં પહેલાં ઉઠવાનું અને પછી જાગવાનું કહ્યું છે ! મોહ મદિરાનું પાન કરીને ઉન્મત્ત થયેલું જગત દોડે છે ! જન્મે છે અને જાય છે તે જગત છે ! ગતિશીલ છે ! સૌની ગતિ પોતાની મતિ પ્રમાણે હોય છે. સામાન્યતઃ સમાજમાં લોકો જન્મે છે, જીવવાં મથે છે, કાંઈક મેળવવા પણ મથે છે. પેટ ભરવામાં પરાયણ લોકો પ્રાયઃ સૌ દેખાય છે. પશુ પણ આવાં જ હોય છે, પણ માનવની વિશેષતા છે - તે પેટ ભરવામાં પણ રુચિ-મતિ પ્રમાણે વિવિધ પદાર્થો માટે મથેછે ! આટલાથી જ અટકતો નથી. તેને પરિવાર - પૈસા - પદ - પ્રતિષ્ઠા, છેવટે તો પ્રસન્નતા જોઈએ છે. ક્યારેક કોઈકને પ્રેમ પણ સ્પર્શી જાય છે ! આની પાછળ સૌ ગતિ જ નથી કરતાં, મતિનો ઉપયોગ પણ પ્રાયઃ દોડવામાં જ કરે છે, અટકવામાં નહિં કે તેમાંથી છટકવામાં નહિં ! આમાંથી બચવું કે બહાર નિકળવું સહેલું નથી, તે તો કૃપાથી જ સંભવે છે. મોહમાં

ઘસડાતા, ગાઢ મોહ નિદ્રામાં ઘોરતા, સમાજમાંથી થોડા સુપાત્રો જ સાચુ મેળવી શકે છે - સમજી શકે છે. આ મોહનિદ્રામાંથી પહેલાં તો ઉઠી જવાનું હોય, પછી જાગવાનું હોય ! જે ક્ષણે કૃપાથી, આ મોહનિદ્રામાંથી બહાર નીકળવાનો વિચાર ઝબકે ત્યારથી ઉઠી જવાનું હોય - સંકલ્પબધ્ધ થવાનું હોય ! આમ જાગૃત થઈને પોતાની પરિસ્થિતિનો પાકો વિચાર કરવાનો હોય. પુનઃ મોહથી લોકપ્રવાહમાં પરિવાર - પૈસા - પદ - પ્રતિષ્ઠા મેળવવા માટે ભણવાની કે કમાવાની, નોકરી કે ધંધાની પ્રવૃત્તિમાં ઘસડાઈ ન જવાય માટે સત્ પુરુષોને પ્રાપ્ત કરવાનાં હોય ! આ સત્ પુરુષો લોકો કરતાં શ્રેષ્ઠ હોય ! આવાં ઉત્તમ-આદર્શ-અનુભવી-જ્ઞાની કે ભક્ત મળે, તેમનાં માર્ગદર્શન પ્રમાણે પોતાનાં જીવનને લૌકિક જરૂરી બધા વ્યવહારોને ગૌણ કરીને તેની સાથે પોતાનાં દૃઢ ધ્યેયની દિશામાં દોરવાનું હોય ! આમ લોક વિપરીત દિશામાં પ્રવાહમાંથી ખસવાનું, ધ્યેયની દિશામાં ધસવાનું અને પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ પ્રસન્નતાથી હસવાનું તો કૃપાથી જ સંભવે છે. તેથી અહીં લોકથી ઉલટો ક્રમ, પહેલાં ઉઠવાનું અને પછી જાગવાનું, કહ્યો છે. આ પુષ્ટિ છે.

સૌ લોકો આ અપનાવે, પ્રસન્ન જીવનપૂર્વક પ્રભુ તરફ આગળ વધતાં રહે, - તેવી હાર્દિક મંગલ કામના ! - પ્રભુચરણે વિનમ્ર વિનંતી ! - વંદન !

"॥ श्रीकृष्णः शरणं मम ॥"

"શ્રીહરિઃ"

"सा विद्या तन्मतिर्यया..."

"વિદ્યાનિધિ" (ટ્રસ્ટ) દ્વારા પ્રકાશિત ગ્રંથો

ક્રમ	ગ્રંથ નામ	ન્યોછાવર રૂ. (પોસ્ટેજ અલગ)
(૧)	શ્રીમદ્-ભાગવત-રસાસ્વાદ (છઠ્ઠી આવૃત્તિ) શ્રીતત્ત્વાર્થદીપ-નિબંધ તથા શ્રી સુબોધિનીજી આદિના આશય સહિત ગુજરાતી કથાત્મક	૪૦૦-૦૦
(૨)	સુમંગલ-નવનીત-સંચય : કથા પ્રવાસમાંથી નડિયાદની શ્રીગૌશાલા (ભગવન્મંડલીને લખેલાં પત્રો તથા સુમંગલ વાક્યો)	—
(૩)	સુલભ શાન્તિ (ગુજરાતી) પુષ્ટિમાર્ગના વિચાર - આચારનું સરલ નિરૂપણ	—
(૪)	સુલભ શાન્તિ (હિન્દી) પુષ્ટિમાર્ગના વિચાર-આચારનું સરલ નિરૂપણ	૨૦-૦૦
(૫)	કરાલ કલિકાલમાં કલ્યાણ કલ્યાણના ઉપાયો. શિક્ષાપત્ર-૧૯ નું વિવેચન	—
(૬)	ત્રિવિધ - નામાવલી શ્રીમહાપ્રભુજીએ રચેલ ભગવાનની ત્રિવિધલીલાનાં સારરૂપ નામ- બાલ-પ્રૌઢ-રાજલીલા	—
(૭)	દુઃખ દયાનું દાન શિક્ષાપત્ર-૧૦નું વિવેચન દુઃખ કર્મફલ નથી	—

દયાનું દાન છે.

(૮) જીવન-મંગલ —
પુષ્ટિમાર્ગીય પદાર્થનું નિરૂપણ

(૯) શ્રીપુરુષોત્તમનામ- સહસ્રસ્તોત્ર ૨૫-૦૦
શ્રીમહાપ્રભુજીના ગ્રંથનું અર્થ સાથે નિરૂપણ
નમસ્કારાત્મક નામનિર્દેશ

(૧૦) પત્ર-પરિમલ —
કથા પ્રવાસમાંથી નડિયાદની શ્રીગૌશાલા
ભગવન્મંડલી ને લખેલાં પત્રો.

(૧૧) વ્રજ-વિહાર ૬૦-૦૦
વ્રજના લીલા સ્થળોનું સશાસ્ત્ર ઐતિહાસિક નિરૂપણ.

(૧૨) શ્રીમદ્ ભાગવતમાં અદ્‌ભુત-વિજ્ઞાન-વિહાર ૧૦૦-૦૦
(સંસ્કૃત-ગુજરાતી-અંગ્રેજી)
શ્રીમદ્ ભાગવતમાંના અદ્‌ભુત વિજ્ઞાન પ્રસંગો.

(૧૩) ગીતા-ગુંજન (હિન્દી)
શ્રીમહાપ્રભુજીની દ્રષ્ટિએ ગીતા કથાસાર —

(૧૪) પુષ્ટિ-પુલિન (બીજી આવૃત્તિ) —
ગાગરમાં સાગરની જેમપુષ્ટિમાર્ગીય શાસ્ત્ર-
આચાર-સ્વરૂપ-સેવાનું નિરૂપણ.

(૧૫) કુર્યાત્ સદા મઙ્ગલમ્ ૨૦-૦૦
લગ્નનો વિધિ તથા મઙ્ગલાષ્ટક

(૧૬) વિજ્ઞપ્તિ (હિન્દી) —
શ્રીગુસાંઈજીએ કરેલી વિજ્ઞપ્તિ-પ્રથમ સાન્વયાર્થ.

(૧૭) શ્રીમદ્ ભાગવત - મહાપુરાણમ્ (સાત્વત-સંહિતા) —
(સંસ્કૃત) (બીજી આવૃત્તિ)
શ્રી મહાપ્રભુજી સંમત પાઠભેદયુક્ત સાત્વત સંહિતા.

(૧૮) પુષ્ટિ ત્રિવેણી ૩૦-૦૦
પુષ્ટિપ્રભુ - પુષ્ટિભક્તિ-પુષ્ટિભક્તના ચરિત.

(૧૯) શ્રીમદ્ ભાગવત - સિંહાવલોકન ૨૦-૦૦
(અંગ્રેજી - હિન્દી - ગુજરાતી)
શ્રીમદ્ ભાગવતનું સામાન્ય રેખાંકન.

(૨૦) ગીતા-ગુંજન (અંગ્રેજી ભાષાંતર) —
શ્રીમહાપ્રભુજીની દૃષ્ટિએ ગીતા કથાસાર-આધુનિક
લોકોની સુવિધા માટે અંગ્રેજીમાં.

(૨૧) વાક્યવિનોદિની-અંગુલિ નિર્દેશ સાથે. —
શ્રીમદ્ ભાગવત રસાસ્વાદ ના પ્રત્યેક સ્કંધમાંથી
વાક્ય સંચય તથા ભગવાનની વિશ્વ-લીલા,
ભારતીય - હિન્દુ - વૈષ્ણવ - રૂપ દર્શન.
બ્રાહ્મણ ગૌરવ - વૈષ્ણવજીવન પદ્ધતિ

(૨૨) વાક્યવિનોદિની-અંગુલિ નિર્દેશ સાથે (દ્વિતિય માલિકા)—
શ્રીમદ્ ભાગવત રસાસ્વાદ ના પ્રત્યેક સ્કંધમાંથી
વાક્ય સંચય તથા ભગવાનની વિશ્વ-લીલા,
ભારતીય - હિન્દુ - વૈષ્ણવ - રૂપ દર્શન.
બ્રાહ્મણ ગૌરવ - વૈષ્ણવજીવન પદ્ધતિ

(૨૩) શ્રીમદ્ ભાગવત - સિંહાવલોકન (સાત્તવ સંહિતા) —
શ્રીમદ્ ભાગવતનું વિશેષ - વિસ્તૃતદર્શન

અન્યત્રથી પ્રકાશિત

(૧) શ્રી સ્વામિન્યષ્ટકમ્
શ્રી ગુસાંઈજીએ રચેલા સ્તોત્રનો ભાવાર્થ

(૨) ગુપ્તરસ
શ્રી ગુસાંઈજીના ગ્રંથનો ભાવાર્થ

(૩) શ્રીમદ્‌ભાગવત પ્રથમનજરે (ગુજરાતી)
શ્રીમદ્‌ભાગવતનું સામાન્ય અવલોકન

(૪) શ્રીમદ્ ભાગવત પ્રથમનજરે (અંગ્રેજી)
શ્રીમદ્ ભાગવતનું સામાન્ય અવલોકન

(૫) પુષ્ટિમાર્ગ
પુષ્ટિમાર્ગની સામાન્ય રૂપરેખા

(૬) પુષ્ટિમંગલ
પુષ્ટિમાર્ગીય સ્તોત્ર-કીર્તન-ધોળ-પદ વગેરેનો સંગ્રહ.

(૭) સંગ્રહકુંજ
વિવિધ સ્તોત્ર-પદ-કીર્તન વગેરેનો સંગ્રહ.

(૮) દ્વિજ-દિવ્યતા
યજ્ઞોપવીતના મંત્રોનું ગાયત્રીના વિવિધ અર્થો સાથે સામાન્ય નિરૂપણ.

(૯) નટવરપ્રભુની ગૌરવગાથા
અમદાવાદમાં વિરાજતા શ્રીનટવરલાલજી તથા પૂ.પા.ગો.૧૦૮ શ્રીનટવરગોપાલજી મહારાજશ્રીના જીવનનું સુરેખ સંકલિત નિરૂપણ.

(૧૦) પુષ્ટિબિન્દુ
પુષ્ટિમાર્ગીય કીર્તન-પાઠ-સ્તોત્રનો સ્વલ્પ સંગ્રહ

Pages : 150

AAKASH P F

UID : 2212246380

~~Akasa~~ r

3500

62LV.

॥ શ્રીહરિઃ ॥

॥ "सा विद्या तन्मतिर्यया....." ॥

"વિદ્યાનિધિ" ટ્રસ્ટ દ્વારા પ્રકાશિત આ સંપાદકના અન્યગ્રંથ

ક્રમ	ગ્રંથનામ	ન્યોછાવર (પોસ્ટેજ અલગ)
૧.	શ્રીમદ્-ભાગવત-રસાસ્વાદ (છઠ્ઠી આવૃત્તિ)	૪૦૦-૦૦
૨.	સુમંગલ-નવનીત-સંચય :	–
૩.	સુલભ શાન્તિ (જુની) (ગુજરાતી)	–
૪.	સુલભ શાન્તિ (નવી) (હિન્દી)	૨૦-૦૦
૫.	કરાલ કલિકાલમાં કલ્યાણ	–
૬.	ત્રિવિધ-નામાવલી	–
૭.	દુઃખ દયાનું દાન	–
૮.	જીવન-મંગલ	–
૯.	શ્રીપુરુષોત્તમનામ-સહસ્રસ્તોત્ર	૨૫-૦૦
૧૦.	પત્ર-પરિમલ	–
૧૧.	વ્રજ-વિહાર	૬૦-૦૦
૧૨.	શ્રીમદ્ ભાગવતમાં અદ્ભુત-વિજ્ઞાન-વિહાર	–
૧૩.	ગીતા-ગુંજન (હિન્દી)	–
૧૪.	પુષ્ટિ-પુલિન (બીજી આવૃત્તિ)	–
૧૫.	કુર્યાત્ સદા મઙ્ગલમ્	૨૦-૦૦
૧૬.	વિજ્ઞપ્તિ (હિન્દી)	–
૧૭.	શ્રીમદ્ ભાગવત-મહાપુરાણમ્ (સાત્ત્વતસંહિતા)	–
૧૮.	પુષ્ટિ ત્રિવેણી	૩૦-૦૦
૧૯.	શ્રીમદ્ ભાગવત સિંહાવલોકન	૨૫-૦૦
૨૦.	ગીતા-ગુંજન (અંગ્રેજી ભાષાંતર)	–
૨૧.	વાક્યવિનોદિની - અંગુલિ નિર્દેશ સાથે	–
૨૨.	વાક્યવિનોદિની - અંગુલિ નિર્દેશ સાથે (દ્વિતિય માલિકા)	–
૨૩.	શ્રીમદ્ ભાગવત વિહંગાવલોકન (સાત્ત્વતસંહિતા)	–

અન્યત્રથી પ્રકાશિત :

૧. શ્રીસ્વામિન્યષ્ટકમ્ ૨. ગુપ્તરસ ૩. શ્રીમદ્ભાગવત પ્રથમ નજરે

૪. શ્રીમદ્ભાગવત પ્રથમ નજરે ૫. પુષ્ટિમાર્ગ ૬. પુષ્ટિમંગલ

૭. સંગ્રહકુંજ ૮. દ્વિજ-દિવ્યતા ૯. નટવરપ્રભુની ગૌરવગાથા

૧૦. પુષ્ટિબિન્દુ